МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
ФГБОУ ВО «БАШКИРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ им. М. АКМУЛЛЫ»

МЕЖКУЛЬТУРНЫЙ ДИАЛОГ НА ЕВРАЗИЙСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Материалы Всероссийской (с международным участием)
научно-практической конференции, приуроченной к Году педагога и
наставника в РФ, Году науки и просвещения в РБ

18 апреля 2023 года

Уфа – 2023

УДК 81:372.8
ББК 80+74.268.19
М 43

МЕЖКУЛЬТУРНЫЙ ДИАЛОГ НА ЕВРАЗИЙСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ: Материалы Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции, приуроченной к Году педагога и наставника в РФ, Году науки и просвещения в РБ (18 апреля 2023 года). – Уфа: Издательство БГПУ им. М. Акмуллы, 2023. – 230 с. – ISBN 978-5-907730-22-9

Редакционная коллегия:
Хусаинова Л.М., д-р филол. н., проф., ответственный редактор
Хабибуллина З.А., канд. филол. н., доц., ответственый секретарь
Галина Г.Г., канд. филол. н., доц., член редколлегии
Набиуллина Г.М., канд. филол. н., доц., член редколлегии
Шагапова Г.Р., канд. ист. н., доц., член редколлегии
Давлеткулова Г.Ш., ст. преподаватель, член редколлегии

Сборник включает материалы Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции, приуроченной к Году педагога и наставника в РФ, Году науки и просвещения в РБ. В нем отражены исследования обучающихся, студентов и учителей образовательных учреждений, магистрантов, аспирантов, докторантов по актуальным проблемам современной филологической науки, по методике преподавания родных языков и литератур.

Издание адресовано обучающимся, студентам, преподавателям, занимающимся исследовательской и проектной деятельностью.

ISBN 978-5-907730-22-9

© Коллектив авторов, 2023
© Издательство БГПУ им. М. Акмуллы, 2023

ПРЕДИСЛОВИЕ

В рамках Евразийского молодёжного форума «Образование. Наука. Карьера» 18 апреля 2023 года на базе факультета башкирской филологии Башкирского государственного педагогического университета им. Мифтахетдина Акмуллы прошла Всероссийская (с международным участием) научно-практическая конференция «МЕЖКУЛЬТУРНЫЙ ДИАЛОГ НА ЕВРАЗИЙСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ – 2023», посвященная Году педагога и наставника в РФ, Году науки и просвещения в РБ. Цель конференции: консолидация научного и педагогического сообщества молодых ученых в решении актуальных проблем тюркской филологии, методики преподавания родных языков и литератур, обмен педагогическим опытом, обсуждение и распространение результатов новейших исследований.

В научном форуме приняли участие более 100 молодых ученых, среди которых доктора и кандидаты наук, докторанты, аспиранты, магистранты, студенты российских вузов из Республики Алтай, Республики Саха (Якутия), Хакасии, Татарстана и Республики Башкортостан. Зарубежные участники из г. Астаны, Актобе, Уральска (Республики Казахстан) также выступили со своими работами. В этом году результаты своих научных исследований представили и обучающиеся общеобразовательных организаций Республики Башкортостан, Республики Татарстан. Отрадно отметить, что в конференции активное участие приняли обучающиеся психолого-педагогических классов Башкирской республиканской гимназии-интерната №1 им. Р.Гарипова и ученики Башкирской республиканской гимназии-интерната №3 им. М. Рахимова, где функционирует инновационная площадка кафедры башкирского языка и литературы факультета башкирской филологии БГПУ им. М. Акмуллы.

На конференции с приветствиями выступили проректор по научной деятельности БГПУ им. М. Акмуллы Гареева С.А., начальник Управления национального образования Министерства образования и науки РБ Кагарманов И.Ф., заведующий кафедрой русского языка и литература Кокандского государственного педагогического института Кадырова Н.А. Дистанционно участников мероприятия приветствовали д-р филол. наук, проф. Евразийского национального университета Сыздыкова Г.О., декан факультета алтаистики и тюркологии Горно-Алайского государственного университета Сарбашева С.Б., канд. пед. наук, проф., проректор по стратегии и обеспечению качества Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета Муханбеткалиев А.С.

Работа конференции была организована по четырём секциям: «Тюркские языки в поликультурном мире», «Фольклор и литература народов Евразии», «Теория и дидактика языкового образования в поликультурной образовательной среде», «Исследования молодых ученых в области башкирского языкознания, литературоведения, культуры башкирского народа». Магистранты, студенты и обучающиеся приняли участие в конкурсе научных работ. По итогам конкурса победителями в различных направлениях стали студент II курса факультета башкирской филологии Разяпова З. (научный руководитель: Хусаинова Л.М.), студент III курса Рахматуллина Д. (научный руководитель: Галина Г.Г.), студент II курса Дюсметова Л. (научный руководитель: Давлеткулова Г.Ш.), ученик X класса БРГИ №1 им. Р.Гарипова Хисаметдинов И. (научный руководитель: Тимербулатова Р.М.).

Конференция продемонстрировала успешную реализацию поставленных задач, показала заинтересованность исследователей в обозначенной теме.

Оргкомитет

УДК 398.221

Абдыкаимов З.М., студент
Научный руководитель: Набиуллина Г.М., канд.филол.н., доцент
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа (Россия)

АККУЛА – МАНАС БААТЫРДЫН ЖЫЛКЫСЫ

Аннотация. В статье рассмотрен образ коня Манаса – Аккулы, который является одним из главных персонажей эпоса «Манас» во всех его вариантах. Согласно требованиям древней воинской традиции Аккула имеет эпическую биографию, имя собственное (прозвище), собственную и внешнюю-портретную характеристику. Доблесть и победы Манаса также приписываются Аккуле.

Ключевые слова: Манас, Аккула, рождение в один день, богатырский конь.

Abstract. The article considers the image of the horse Manas – Akkula, which is one of the main characters of the epic «Manas» in all its variants. According to the requirements of the ancient military tradition, Akkula has an epic biography, a proper name (nickname) and an external-portrait characteristic. The valor and victories of Manas are also attributed to Akkula.

Keywords: Manas, Akkula, birth on the same day, heroic horse.

Аккула – эпостун бардык варианттарында Манастын жанга өлчөлүү негизги тулпары. Байыркы жоокерчилик салттын талабын чагылдыруусуна ылайык Аккуланын эпикалык биографиясы, өзүнө мүнөздүү сын-сыпаты, энчилүү ысымы (кличка), баатырга эш өзгөчөлүктөрү бар. Манас да башка эпикалык каармандардай эле урунган куралы, кийген кийими, жоого минчү жакшы аты менен гана баатыр, ансыз анын даңкы чыкпайт, эрдик сапаттары көрүнбөйт. Анын эрдиги жана жеңишке ээ болушу Аккулага да байланыштуу. Эпостогу каармандарды идеалдаштырууда эпикалык тулпарларга байланыштуу мифтик фантастикалык элементтердин көрүнүштөрү

Аккуланын образынан орун алган. Сагымбай Орозбаковдун варианты менен Багыш Сазановдун вариантында Манас менен Аккула бири-бирине атайы арналып жаралган, тагдырлаштар катары бир күндө туулат. Манас төрөлгөн учурда Камбарбоздун үйрүнөн кара жалдуу Кула бээ ак сур кулун туулт. Саякбай Каралаевдин варианты нда Аккуланы нойгуттун каны Карачадан буудайга сатып алат.

Манасчы Аккуланы кайыптан туулган Куу байталдын Кула кулуну деп сыпаттайт. Буга чейин «бул Куланын ээси жок» болуп жүргөн Аккуланын тагдырлаш, идеялаш ээси Манас экени, анын өз ээсине сырткары күчтүн колдоосу менен келген аксакал карыя бербестен, салттык мотив трансформацияланып Карачанын образына алмаштырылып берилген. Жусуп Мамайдын варианты боюнча Манастын атасы Жакып Чыңгыш аттуу какандан Аккуланы жонунан даакысы түшө элек кулун кезинде сатып алат. Мында Аккула Коңурбайдын Алгарасы, Жолойдун Ачбууданы менен бир тууган катары айтылат. Башкы каарманга тагдырлаш болочок тулпардын адегенде минтип көзгө комсоо көрүнүшү байыркы салттык мотив катарында бардык түрк элдеринин фольклорунда кеңири кездешет. Эпосто Аккуланын сын-сыпаты:

Өңү кула, кара жал,
Өзгөчө сонун бу бир мал.
Чаткаягы чаткалдай,
Жүрүп кетсе чатына
Жүктүү төө баткандай,
Желип кетсе жүрүшү
Жебенин огун аткандай,
Куюшкандын кошконго
Он бир карыш казанды
Ойноп-күлүп аскандай.
Болжолу жок чоңдугу,
Бооруна карандын
Момолой ийин казгандай.
Таноосуна-мурдуна
Кирер болсо жөргөлөп
Азыркы жүргөн адамдар
Кийими менен баткандай.
Камыш кулак, сом туяк,
Балтыры өгүз белиндей,
Басканы сырттын желиндей [Орозбаков, 2006: 20], – деп сүрөттөлөт.

Аккулага берилген мүнөздөмөлөрдө манасчылар негизинен анын күлүктүгүн, талбастыгын даңазалашат. Аккуланын өзгөчө күлүктүгү, тулпардык касиетинин күчтүүлүгү, арыбас чыдамдуулугу

«айтайын десе тили жок, адамдан эстүүлүгү» канчалык апыртылбасын, аттын табигый чегинен чыгып кеткен эмес.

Кээ бир баатырдык эпостордогу укмуштуу аттарга салыштырганда Аккула кийинки жоокерчилик доордун шартындагы күлүк аттарды элестетет. Анын адамча сүйлөгөн, ээсине жардам берүү үчүн өз алдынча акылдуулук менен жасаган табияттан тышкары жосундары жок. Бирок, мунун өзү Аккуланын образы дайыма ушул калыбында болгон дегендикке жатпайт. Анын образында магиялык касиеттеги белгилер да сакталган: Аккуланын Манас менен бир учурда туулушу; «Чоң казаттын» башталышында Манас Айбанбозду минип, майданга кирип Коңурбайдын колунун курчоосунда калат. Айбанбоз жүрбөй Манас коркунучтуу абалда калган учурда оорукта (тылда) Ажыбайга таштап кеткен Аккула эч оттобой, окуранып тынчсызданат (Багыш Сазановдун варианты); Көзкамандар Манасты карасанатайлык менен ууландырган учурда мамыда байланып турган Аккула жер чапчып отуруп айланасын казып жиберет [Орозбаков, 2006]; Алмамбет Көкчөдөн чыгып келатканда Манас түш көрөт да, Аккула болсо көл-шал түшүп тердеп калат [Орозбаков, 2006]; караңгыда жол жүрсө Аккуланын эки кулагынан шам күйүп, Манастын жүрөр жолун жарык кылып турушу [Орозбаков, 2006] сыяктуу мотивдер апыртмалуу ыкмада сүрөттөлөт.

Ч. Валиханов жазып алган вариантта Аккуланын «бир жагында жыйырма бир, бир жагында жыйырма канаты бар, аркасында ажыдаар түгү бар». Түштүктөн жазылып алынган айрым бир варианттарда душмандан жарадар болгон Манасты канаты бар Аккула ала качып куткарып, айыктырганы айтылат. Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча Аккула чуркап кызыганда капталынан канат өсүп чыгары эскерилет. Мына ушулар Аккуланын образы өтө байыркы мифтик фантастикалык аттардан башталганын жана коомдук аң-сезимдин өсүшү, көз караш, түшүнүктөрдүн өзгөрүшү менен акырындап кадимки атка айланганын көрсөтөт. «Манас» эпосунун турмуштук жана согуштук окуяларында, тактап айтканда, Манастын алгачкы айкаштарында, «Көкөтөйдүн ашында», «Чоң казатта» жана башкалар учурларда Аккулага таандык касиеттер өтө чеберчиликте, жогорку көркөмдүктө баяндалат. Манас Аккуласы менен гана эрдиги ого бетер артып, күчүнө күч кошулуп, жоого алдырбайт. «Чоң казаттын» башталышында Манас Айбанбозду минип согушка киргенде аты жүрбөй, курчоодо калат. «Кичи казатта» Аккула окко учат. Андан көп узабай баатыр оор жарадар болуп келип өлөт. Аккуланын окко учушу Манастын ажалы жакындаганын көрсөткөн белги катары сүрөттөлөт.

Мунун өзү тулпар аттын тагдырлаш ээси менен бир күндө төрөлүшү жана аттан ажыроо менен каармандын ажалынын жетиши сыяктуу атайы адабияттарда «симпатиялуу магия» деп аталган көрүнүш «Манас» эпосунда чагылдырылган Аккуланын образынан да орун алгандыгын көрсөтөт.

Адабият

1. «Манас» энциклопедиясы / Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Т. 1. Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1995. 440с.

2. «Манас» эпосу: Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча. Т.1. Бишкек, 2006.

3. Бакчиев Т.А. Образ коня – как символ (на примере эпоса «Манас») // Научное обозрение Саяно-Алтая. 2021. № 2(30). С.1-11. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_47489047_85795724.pdf

©Абдыкаимов З.М., Набиуллина Г.М., 2023

УДК 811.512.122

Әбілакім Ә.Д., студент

Ғылыми жетекшісі: Токсанбаева Т.Ж., филол.ғ.канд, доцент

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық

зерттеу университеті, КеАҚ, Астана қ. (Казахстан)

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «ЖАҚСЫ-ЖАМАН» ҰҒЫМДАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Аннотация. В статье предполагается выявить познавательную сущность пословиц и высказываний, связанных с понятиями хорошее и плохое, выявить их специфику и воспитательную ценность в формировании национального поведения, подчеркнув языковые особенности казахского фольклора.

Ключевые слова: Фольклор, пословицы, характер, понятия «хорошо-плохо», воспитание, познание.

Abstract. The article is supposed to reveal the cognitive essence of proverbs and sayings related to the concepts of good and bad, to reveal their specificity and educational value in the formation of national behavior, emphasizing the linguistic features of Kazakh folklore.

Keywords: Folklore, proverbs, character, concepts of «good-bad», upbringing, cognition.

Халқымызда бала тәрбиесі ерте жастан басталады. Баланы ақылды, әдепті, саналы етіп тәрбиелеу ата-ананың басты міндеті. Ол үшін әртүрлі әдіс-тәсілдер қолданылады. Солардың бірі және бірегейі – әдебиет. Әртүрлі ертегілер, аңыздар, өлеңдер, әндер, тәлім-тәрбиелік сөздер, мақал-мәтелдер және т.б. Балаларға

шағын және есте қалатын шығармалар айтылады, осылайша олардың дүние туралы түсініктері қалыптасады. Қазақ тілі сөзге үлкен мән береді. Қарт данышпандардың, ақындардың, шешендердің сөздері қашанда ерекше ықыласпен тыңдалған. Ертеде жазба тіл болмағандықтан, барлық шығарма ауыздан-ауызға ауысып отырды. Сондықтан уақыт өте олардың көпшілігі өзгерді, авторлары ұмытылды. Мысалы, мақал-мәтелдердің, аңыз-әңгімелердің, т.б. авторы халық екені жалпы қабылданған. Бұл ретте «Автордың сөзі мен шебердің өнері – халықтыкі» деген нақыл сөзді қолдануға болады.

Сондықтан да көптеген мақал-мәтелдер бір-біріне қарама-қайшы болумен қатар екі жақты да болып келеді. Олар әртүрлі уақытта жасалғандықтан, ситуациялық. Олардың мағынасы қолданылған контекстке байланысты. «Жұмсақ, тапқыр мақал-мәтелдер халық жадында жақсы сақталған – оларды керек кезде оңай пайдалануға болатын» [1, 5]. Сіз оларда өмірдің барлық дерлік сұрақтарына жауап бар деп ойлауыңыз мүмкін, бірақ сіз оларды абсолютті шындық деп санамауыңыз керек.

Жалпы мақал-мәтелдердің пайда болуына әсер ететін фактордың бірі – сол өлкенің жағдайы, табиғаты, халықтың айналысатын негізгі кәсіп түрі. Міне, сондықтан да әртүрлі аймақтарда өмір сүріп жатқан қазақтардың тіліндегі мақал-мәтелдерге талдау жасау арқылы олардың көзқарастарындағы, танымдарындағы ерекшеліктер байқалады.

Қазақ тілінде көптеген мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәні бар. Олар балаларға терең мағына беріп, сөздік қорын толықтырады, сонымен қатар жас ұрпақты еңбекке, оқуға, өзін-өзі дамытуға шақырады. Олар баланың білім алуына, тұлға ретінде қалыптасуына ерекше көңіл бөледі. Қазақ халқының мақал-мәтелдері бір сөйлемде кемінде екі сөзден, екі сөйлемнен, төрт сөйлемнен немесе бір жұптан тұрады. Шындығында, мақал-мәтелдер тәрбиелік немесе поэзиялық сөздер.

Мақал-мәтелдер бірден пайда болмайды. Алғашында дәл солай айтылған сөйлем бірте-бірте түрленеді, кейбір сөздер түсіп қалады, кейбір сөздер қосылады, соңында мақал-мәтел туады. Сөздік болуы мүмкін емес, сөз аз, бірақ терең мағына жатыр. Ол халық тіршілігіне, оның тұрмыс-тіршілігіне байланысты туғанымен, кейін ауыздан-ауызға өтіп, өзгеріп, түзеледі. Артық сөздер жойылады, ал жетіспейтін сөздер қосылады. Аз сөзден тұратын мақал мен мәтелде әр сөздің мағынасына, мағынасына, дәлдігіне үлкен мән беріледі. Олар қарапайымдылығымен, анықтығымен және дәлдігімен тиімді.

Бұл бейнелі сөйлемдер. Олардың көпшілігі поэтикалық сөздерден тұрады. Мақал-мәтел – өсиет түрінде айтылатын тәлім-тәрбие, философиялық ой. Олар байсалды, орташа және ырғақты айтылады. Олар екі бөліктен тұрады. Бірінші бөлім – ойдың негізі, екіншісі – қорытынды.

Мысалы, «Еңбек etsen, emersin» [2] тікелей мағынасы бар, аудармасы «Еңбек етсең, тоқ боласың» дегендей естіледі. Бейнелі мағынаға ие «Жақпағаннан үй – көрмен он, адам кірмеген ui – моламен тең» [2], «Оты жағылмаған үй – қабірмен тең, адам кірмеген үй – зиратпен тең” деп аударылады. Мақал-мәтелдерде адамдар: жақсылық пен жамандықты, адамдық пен арамдықты, еңбекқорлық пен жалқаулықты, жомарттық пен сараңдықты, ақылдылық пен надандықты салыстырады. «Жақсыдан – шарапат, жауннан – кесапат» (Жақсы адаммен дос болу – жақсы болу, ақымақпен болу – ақымақ болу) [2, 37]. Олар адамды жаман әсерден, бекерщіліктен, жалқаулықтан, ақымақтықтан, өтіріктен және басқа да жаман істерден сақтандырады.

Олар бүкіл халыққа, адамзатқа тән барлық іс-әрекеттер мен мінездерді мысалға келтіреді, сонымен бірге адамзатқа, өзіне қарсы бағытталған жаман істерді сынайды. Олар адамның өмірде қандай болуы керектігін көрсетеді – еңбекқор, ақылды, білімді, қарапайым, шыншыл, адал, қайырымды, мейірімді, жанашыр. Қазақ халқының мақал-мәтелдерінде оның өмірінен де, жүздеген жылдардағы еңбегінен де алған жемісі сақталған. Бұл қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінің барлық саласын қамтитын ауызша халық шығармашылығының бір түрі. Қазақ қоғамындағы өзгерістердің нәтижесінде мақал-мәтелдердің құрамы мен мағынасы да үнемі өзгеріп отырды. Бұл жанрға тән қасиет – оның күнделікті сөйлеуде қолданылуының арқасында халық, халық арасында таралуы.

Мақал-мәтелдер қоғам өмірінде өте үлкен орын алғандықтан, олардың жиі қолданылуына байланысты тез таралады. Олар адамдардың қуанышы мен қайғысын, олардың даналығын, өмірлік дағдыларын таратудың кең таралған түрлерінің бірі ғана емес, моральдық заңдардың жинағы болды.

Жақсы өмір сүру әрқашан еңбекті қажет етеді. Әдебиетте еңбекті асқақтататын, мадақтайтын нақыл сөздер өте көп: «Еңбектің козин тапқан байлықтың озин табады» (Еңбек көзін тапса, байлық өзі табады); «Бейнет иә, ақыл қыл» (Еңбек ет, талап ет). Патриоттық, Отанға деген сүйіспеншілік тақырыбы қай заманда да өзекті болған және бола бермек. «Ел іші – алтын бесік» (Туған жер – алтын бесік); «Ер – туған жеріне , ол – тойған әйел» (Адамды туған жеріне тартады, жеген жеріне ит тартады); «Кісі Элинда Сұлтан болгар, унция Елінде ұлтан бол» (Жат елде сұлтан болғаннан, өз еліңде ұлтан болған артық). Мақал-мәтелдер адамдарды татулыққа, достыққа, бірлікке шақырады. «Тозған Қазды toptangan қарға zheidi» (Қаңғыған қазды үйір қарға шабады); «Agaiyn tattoo bolsa, at көп, абысын тату болса, ас көп» (Туыс тату болса, ат көп, келін тату, ас көп) [3, 221].

Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі ежелден мал шаруашылығымен тығыз байланысты болғандықтан, көптеген мақал-мәтелдер осы бағытпен байланысты. Үй жануарларының ішінде қой ең құндысы саналды. Олар қыс пен жазға оңай шыдайды, тамақтанады олардан жайылым, ет, сүт, жүн, тері үйретіледі. Сондықтан да: «Мал өссең, қой өсір, төлемі онын көл-көсір» (Мал өсірсең, қой өсір: одан түскен пайдаңды санай

алмайсың); «Қойлы бай – қорлы бай» (Қойлы бай – әр нәрсеге бай). Ежелден халық өнер-білімді қадірлеген. «Өнер – бұлақ, білім – шырақ» (Өнер – бұлақ, білім – нұр); «Білімдіге үрлеу жарық, білімсіздин күні кәріп» (Ғалымға жарық дүние, наданға қараңғы); «Куп Жасағаннан сурама, көпті Коргеннен сүре» (Көп өмір сүргеннен сұрама, басқасын көргеннен сұра). Сондай-ақ мақал-мәтелдерде өмір мен өлім тақырыбы бар. Халық «Ақыр дүниенің мың күні өлген дүниенің күнінде тұрмайды» деп ақыл айтады: «Боларында үлкен өт, босжорға аттай желіп өт» (Заман өткенше жақсы жолдас бол, ақ боз аттай өмірге асық) [4, 54].

Адамның ең қымбат қазынасының бірі – отбасы. Жан-Жак Руссо жазғандай: «Барлық қоғамдардың ең көне және жалғыз табиғисы – отбасы». Балалар ата-анасын құрметтеуге міндетті, өйткені олар тәрбиелеп, тәрбиеледі. «Ата Көрген Жарайды ма жонар» (Әке өсірген ұл жебе алады); «Алып – Анадан» (Алыпты анадан туады). Ата-ананың басты қазынасы – баласы: «Балалы үй – базар, баласыз үй – мазар» (Балалы үй – базар, баласыз үй – мазар (қабір)) [39].

Қазақ үшін отбасы, жақын туыстардан кейін ең жақын адам – дос. «Жақсы алды джин пида «(Жақсы дос пен өмір өкінішті емес); «Қағын болса, досына бар». Нағыз достарды қиялдан ажырата білу де маңызды: «Досына сонмай түрып сыр айтпа» (Досыңды сынамайынша, ашық айтпа); «Досыңмен dos болгар шаттан, душпаныңмен dos бұлғаннан сақтан» (Досыңмен дос болғанға қуан, дұшпаныңмен дос болғаннан сақта). Қазақ халқының ең танымал қасиеттерінің бірі – қонақжайлылық. «Әдет-ғұрып қазаққа жылдың қай мезгілінде, қай мезгілінде де қонақты күтіп алуды, оны баспанамен, төсек-орынмен қамтамасыз етуді, алдына дастархан жаюды бұйырады». Халық «Қонақ асы – тәңір ақысы» (Қонақ қабылдау – Алла Тағала алдындағы қарызды қайтару). Дегенмен, бұл дәстүрді теріс пайдаланатындар да көп болды. Сондай мақал бар: «Тамағынды жеп, табағынды тепкеннен сақтан» (Тәтті жеп, ыдыстарыңды тепкеннен сақтан).

Сондай-ақ қазақ қоғамында ежелден келе жатқан, әр жерде емін-еркін, ұялмай, батыл сөйлеу дәстүрі бар: «Жақсының жақсылығын бетин айт – нұры тасысын, жаманның Жамандығын батыра айт – құты Қашсың» (Жақсының жақсылығын бетіне айт, шаттық нұрымен нұрлансын, Жаманның жаманын, бетіне айт, селт етсін). Адам бойындағы ерлікті халық қашанда қастерлеп, бағалаған: «Ерді кебенек ішінде таңы «(Жігіт қиыншылықта белгілі); және қарапайымдылық: «Сау бол болған – бергеніңді айтпа, ер болған – ерлігін айтпа» (Жомарт болсаң, жақсылығыңды айтпа, батыр болсаң, ерлігін айтпа) [4, 185].

Көбінесе мал туралы мақал-мәтелдерде адамның қасиеті, оның өмірі, мінез-құлқы, іс-әрекеті меңзейді. «Адамның надандығы, арамдығы, мысқылдығы әдетте есек пен ит бейнесімен байланысты». Мысалы, «Қазаннан какпак кетсе, иттен жат кетеді» (Қазанның қақпағы шығарыла салысымен иттің санасы кетеді); «Мысық жоқта тышқан төбеге шығады «(Мысық жоқ кезде тышқан басына шығады (яғни арсыз болады)). Халық өнерінде мейірімділікке, ұқыптылыққа, ақиқатқа, т.б. үндеулерді кездестіруге болады, бірақ жауға аяусыз қарауға шақыратын кеңестер де бар. Мысалы, «Жауда аяған жарәлі» (Жауды аяғандар өздері зардап шегеді); «Ежелгі душпан ел болмас» (Ескі жау дос болмас).

Екінші жағынан, олар достарының қателіктеріне бой алдыруды айтады: «Адасқанның айыбы жоқ, қайтып үйірін тапқан соң» (Өзіңе қайтып келсең айып етпеу керек). Адамның іс-әрекеті пайдалы немесе зиянды. Мұның бәрі оның қандай адам екеніне байланысты. « Жақсы – арына құл , жаман – қарнына күл» (Жақсы адам – ардың құлы, жаман адам – қарынның құлы); «Жақсы – жүрген Жерін кент , жаман - жүрген Жерін өрт» (Жақсыдан – жақсылық егеді, жаманнан – от егеді). Ақыл мен ақымақтық туралы көптеген мақал-мәтелдер бар: «Ақылдыға – ишарат, ақылсызға – таяқ» (Тапқыр – нақыш, ақымақ – таяқ); «Ақылдыға айтқан сөз құлағын астыңда, ақылсызға айтқан сөз Куба қырдын астында» (Ақылдыға айтылған сөз естіледі, ақымаққа айтылған сөз құлақтан өтеді). Мақал-мәтелдер қорқақтықты келеке етеді: «Би – бір жұттық , батыр – бір оқтық » (Бай – бірінші жүзге дейін, батыр – алғашқы оққа дейін); және ұрлықты айыптайды: «Ұрлық түбі – қорлық «(Ұрлықтың соңы масқарамен аяқталады); «Арамзанный құйрығы бір-ақ тұтам» (Бұзақтың құйрығы қысқа) [5, 123].

Қазіргі таңда жас ұрпақтың бойына қазақ халқының санасын, даналығын, биік құндылықтарын тәрбиелеуде мақал-мәтелдер ерекше орын алады. Бұл дана сөздердің бізге де әсері бар екені сөзсіз, өйткені әрбір мақал-мәтелді оқып, мағынасын түсіну арқылы біз одан үлгі аламыз. Отан туралы патриоттыққа, елін, жерін сүюге, оны ұқыпты сақтауға, қорғауға шақыратын көптеген мақал-мәтелдер айтылады. Өзін-өзі дамытуға шақыратын нақыл сөздер де бар. Білім алу үшін аянбай еңбек ету керек, оның пайдасы туралы айтады. Ақыр соңында, білім беру, қандай да бір жолмен, әрқашан қажет болды, әсіресе біздің заманымызда. Білімді адам әрқашан дерлік өз көзқарасын оң жақтан айта алады.

Еңбек, ерлік туралы мақал-мәтелдер адамның бойында еңбексүйгіштікке, төзімділікке, батырлыққа, ізеттілікке баулиды. Бірлік туралы мақал-мәтелдер жастарды өзара көмек көрсетуге, татулық пен бірлікте өмір сүруге тәрбиелейді. Достық, араздық туралы мақал-мәтелдерден мейірімділіктің биік ұғым екенін, сүрініп қалсақ, зұлымдық кез келген сәтте пайда болуы мүмкін екенін түсінеміз. Адамдар жақсылыққа жақсылық жасауға бейім, ал жамандық жасағандарға жақсылық жасау олардың қандай үлкен, түсінетін жүрегі, кең жан екенін көрсетеді. Бұл қасиеттер барлығында бола бермейді. Барлық адамдар осылай болса, әлем жақсы жер болар еді. Дегенмен, әр адам жеке, оның өмір бойы алған өзіндік ерекше қасиеттері бар.

«Қазақ халқы – еңкейгенге басы жерге жеткенше иіле алады, шалқайғанға шалқая біледі. Ширене қалса, асқар-асқар тауларына сүйсінеді, еңкейе қалса кең елін көреді, қаз-қатар тұра қалса, азаматтығына,

өзінің парасаттылына сенеді.Сөйлесе Қазыбек бидей шешендігі бар, Төле бидей көсемдігі бар, Әйтеке бидей өктемдігі бар, айтыса қалса, дауласа қалса Бөгенбайдай ерлігі бар, Бауыржандай өрлігі бар, Қабанбайдай ірілігі бар, қиыннан қиыстырып жол табар Абылайдай тірлігі бар ел», – деп М. Қозыбаев (тарихшы) айтқандай дана да өр халықтың ұрпағы бабалар өсиетіне адал болуы тиіс. В.В. Радлов «қазақтардың ақыл – ой қабілетінің зор екеніне барған сайын көзім жете түсуде. Қандай әсем сөйлейді!» [6, 1].

Айтқысы келгенінің бәрін тез түсіндіріп, қарсыласының сөзіне де шебер той тартыс бере біледі.Тіпті балаларының ақыл есіде тез жетіледі», – дейді. Мақал-мәтелдер – қазіргі тіл байлығы қорының толық еніп отыр. Оның қолданылмайтын жері жоқ.

Мақал-мәтел, өнегелі де өсиет сөздері мен ертегі, дастандардағы парасатты ойдан пайымды өнеге алар ұрпағымыз деп ойлаймын Бабаларымыз ертегі, аңыз – әңгімелерінде өзі шықпаған шыңын, ала алмаған қамалын кейінгі ұрпағына аманат етіп, мақа-мәтелдері мен нақыл сөздерінде оған шығудың, оны алудың амал-тәсілдерін үйретеді, жол сілтейді.

Әрбір мақал-мәтелдердің бойына этнос болмысына, оның рухани заттық мәдениетіне, дүниетанымына, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-сеніміне т.б. қатысты бай мәліметтер жинақталғанын ескерсек, олардың этнос болмысын танып-білуге қосар үлесі зор.

Әдебиеттер

1. Адамбаев Б. Қазақтың халық шешендігі (Қазақ тілінен авторлық аударма). – Алматы, 1997.
2. Әлімбаев М. Халық-ғажап тәлімгер. – Алматы,1989.
3. Табылдиев Ә. Халық тағылымы. – Алматы, 1992.
4. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.65: Қазақ мақал-мәтелдері. – Астана: «Фолиант», 2010.
5. Қазақ мақал-мәтілдері / Құрастырған: Ж. Дәуренбеков. – Алматы, 2001.
6. https://infourok.ru/maal-mtelderdi-zhanrli-erekshelikteri-1372544.html

© Әбілакім Ә.Д., Токсанбаева Т.Ж., 2023

УДК 811.512.122

Аймагамбетова К.Ә., магистрант
Ғылыми жетекшісі: Хусаинова Л.М., филол.ғ.д-ры, профессор
М. Ақмолла атындағы БМПУ, Өфө қ.(Россия)

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕР ТІЛІНДЕГІ БЕЙНЕЛЕУІШ ҚҰРАЛДАР

Аннотация. Статья посвящена изучению сказочного дискурса, который привлекает внимание лингвистов и литературоведов своей сложностью в изучении и многогранностью. Анализу подвергнуты казахские народные сказки, в которых встречаются не только широко распространенные словарные, лексически устойчивые формулы, но и устойчивые или подобные конструкции.

Ключевые слова: Тюркские языки, язык сказок, дискурс, лексика

Abstract. The article is devoted to the study of fairy-tale discourse, which attracts the attention of linguists and literary critics with its complexity in study and versatility. Kazakh folk tales are analyzed, in which there are not only widespread vocabulary, lexically stable formulas, but also stable or similar constructions.

Keywords: Turkic languages, the language of fairy tales, discourse, vocabulary

Ертегілер поэзия, мақал-мәтелдер, эпостар және т.б. сияқты фольклордың бір бөлігі болып табылады, ал ертегі дискурсын сәйкесінше фольклорлық дискурстың маңызды құрамдас бөлігі ретінде түсіндіруге болады. Сонымен қатар, ертегі дискурсын әдеби, мәдени және тарихи дискурстардың бөлігі ретінде қарастыруға болады: бұл фантастикалық немесе сиқырлы элементтері бар уақыт пен кеңістіктегі оқиғалар туралы баяндайтын мәдени-бейнелеу жұмыстарының белгілі бір түрінің жиынтығы. Көптеген ғалымдардың пікірінше, ертегі зерттеу пәні ретінде жеке ғылыми пән емес, тәуелсіз ғылым бола алатын ақпарат көзі болып табылады. Ертегі дискурсы лингвисттерді және әдебиеттанушылардың назарын зерттеуде күрделігімен және көп қырлы обьект болуымен аударды. Зерттеудің теориялық негізі Н.А. Акименко, В.И. Карасик, О.А. Плахова, В.Я. Пропп, Т. Ван Дейк және тағы да басқа ғалымдарының еңбектерінен құралады.

Қазақ ертегілері ұрпақтан-ұрпаққа ғасырлар бойы беріліп келеді. Ертегілерде сипатталған халық даналығы, салт-дәстүрлер мен моральдық қағидалар балаларды тәрбиелеуде маңызды орын алады. Ертегіде кеңінен таралған сөздік, лексикалық тұрақты формулалар ғана емес, сонымен қатар тұрақты немесе ұқсас конструкциялар кездеседі. Фольклордың жетекші жанры болып табылатын ертегілер лексикалық материалды зерттеуде, қарастыруда негізгі көзі болып табылады. Сонымен қатар қазақ халқының рухани, поэтикалық мәдениетінің ескерткіші ретінде ғана емес, үлкен танымдық мәнге ие. Себебі фольклордың барлық

шығармаларының негізі – бейнелі және көркем тіл болып табылады. Демек, қазақ халқының ертегілеріндегі терең мағынаны білдіруде тіл байлығының, сөз құрылымының маңызы зор.

Қазақ қиял-ғажайып ертегілер тілі бейнелі және экспрессивті, бейнелеуіш құралдарға бай және алуан түрлі. Бейнелеуіш ертегілері кейіпкерлері мен жағдайларға бейнелі сипаттама беріп, көркем образ жасау құралы қызметін атқарады, ертегі объектісінің, оқиғалардың өзіне тән ерекшеліктерін ашуға көмектеседі. Сонымен қатар тыңдаушыларға эмоционалды әсер ету құралы, олардың бейнеленген нәрсеге назарын аудару, ертегінің эмоционалды сипатын күшейту, фольклорға қызығушылықын ояту үшін қолданылады. Сөйтіп сөйлеу тілінің бейнелі және экспрессивті құралдары ақыл – ой, сезімге, тыңдаушылардың қиялына әсер етеді.

Әр ертегіде ғасырлар бойы қалыптасқан жалпылама ойы, идеясы болады. Және бұл жерде ертегінің көркемдік ерекшелігі үлкен рөл атқарады, ол барлық бейнелеуіш құралдардың бірлігі арқылы құрылады: эпитет, гипербола, қайталау, антитезалар, сонымен қатар композициялық және стилистикалық әдістер. О.А. Давыдова бұл тізімді синонимдер мен антонимдермен толықтырады, яғни бір ұғымды білдіретін сөздердің тіркесімі, жалпы тілдік мақал-мәтелдер және параллельді конструкцияларды құрайтын лексикалық және синтаксистік құралдар [4]. Ал Н.М. Ведерникованың пайымдауынша «Бай идеологиялық мазмұн, айтылған ойлардың айқындығы мен тазалығы, көркемдік нақтылау, қызықты сюжет – осының бәрі ертегіге деген тұрақты қызығушылық тудырады және мұнда стилистикалық формулалар ерекше рөл атқарады [2].

Көптеген қазақ ертегілердің өзіне тән лингвомәдени ерекшеліктеріне сай прологтары мен эпилогтары бар. Мысалы,ертегілер көбі білетін «Ерте, ерте, ерте екен, Ешкі жүні бөрте екен, Қырғауылы қызыл екен. Қырғауылы қырқылдап, Жалтыр мұзға сыртылдап» деп басталады. Бұл бейнелі фразеологиялық тіркестер балаларды ертегілер әлеміне, сиқыр әлеміне енуге, ертегілер кейіпкерлеріне айналуға дайындайды.«Керқұла атты Кендебай» ертегісінде «*Ерте-ерте ертеде, ешкі құйрығы келтеде,* «*Ертеде, ерте заманда, ешкі құйрығы келте заманда бір патша бар екен*» мысалдарында анық дәлелін көре аламыз.

Прологтар ертегіні безендіреді, оған ойын элементін енгізіп, тыңдаушыны ертегі әлеміне қызықтырып, ертегі оқиғаларын қабылдауға дайындайды. Ертегілерді аяқтайтын кезде де әдеттегі аяқталудан басқа ерекше, әзілмен аяқталады. Осындай ерекше фразеологиялық сөз тіркестері әрбір халыққа тән және бұл халық өнерінің тәрбиелік әлеуетін рухани байытады. Қазақ қиял ғажайып ертегілерінде басты кейіпкерлер мақсатына жетіп, жақсы аяқталады. Оған мысал «Ер Төстік» ертегісінен «*Одан кейін ұзақ жылдар өмір жасап, мақсаттарына жетеді»* және «Жеті өнерпаз» ертегісінде *«Сөйтіп, жеті өнерпаз мұратына жетіпті»* эпилог мысалдары бола алады.

Фольклордың жетекші жанры болып табылатын ертегілер лексикалық материалды зерттеуде, қарастыруда негізгі көзі болып табылады. Сонымен қатар қазақ халқының рухани, поэтикалық мәдениетінің ескерткіші ретінде ғана емес, үлкен танымдық мәнге ие. Себебі фольклордың барлық шығармаларының негізі – бейнелі және көркем тіл болып табылады. Демек қазақ халқының ертегілеріндегі терең мағынаны білдіруде тіл байлығының, сөз құрылымының маңызы зор.

Ертегіде эпитеттер, етістіктер, сын есім, үстеу, қаратпа сөздердің және т.б. қайталануы параллелизммен тығыз байланысты. Н.М. Ведерникованың айтуынша, осы құрылымдардың тавтологиясы мен қайталануы, тұрақты эпитеттерді қолдануы ертегілерді жақсы есте сақтауға және олардың мазмұнын қайта айту кезінде дәлірек жеткізуге ықпал етеді[2]

Ертегілерде көп кездесетін батырдың кеңістіктегі қозғалысын және жылдамдығын білдіретін етістіктің қайталануын кездестіруге болады. «Ер Төстік» ертегісінде «*Ай жүреді, жыл жүреді, талай елді, талай жерді аралайды», «*Кендебай атты Керқұла» ертегісінде *«Кендебай көзін жұмады. Сонымен ұша береді, ұша береді. Бір кезде ең әуелі ыстық лепті, одан кейін ысылдаған желді сезді»* мысалдарындамұндай тавтологиялық тіркестер әрекетті бәсеңдету, оқырмандардың назарын алдағы оқиғаға аудару, оған қызығушылықты ояту және кейіпкерлердің сезімін, көңіл-күйі мен тәжірибесін жеткізу мақсатында қолданылады.

Қиял-ғажайып ертегілеріндегі ең жиі кездесетін бейнелеуіш құрал теңеу болып саналады. Теңеу – ерекше стилистикалық тәсіл, мәтінде көрнекті орын алатын әсерлі сөз. Әсерлі сөз стилистика ғылымында эмоционалды-экспрессивті лексикаға да және көркем ойға, мазмұнға құралған сөйлемге де байланысты айтылады. Теңеудің семантикалық-стилистикалық мәнін айқындайтын амалдардың қатарына метафора, эпитет, метонимия, синекдоха, гипербола, синоним теңеулерді жатқызады, сондықтан жасалу жолдарын бірнеше топтарға бөліп көрсетеді.Теңеу категориясын тереңінен зерттеген ғалым, Т. Қоңыров теңеуге былай деп анықтама берген: «Теңеу дегеніміз – ұқсас, ортақ белгілердің негізінде бір затты екінші затқа салыстыру арқылы сипатталушы нәрсенің бейнелілік, көркемдік, эмоционалды-экспрессивтік сапасын күшейтетін, сол нәрсені жаңа қырынан, поэтикалық қырынан көрсететін әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы» [6]. Қазақ тілінде бұл құбылыстарды зерттеген ғалым Т. Қоңыров «Бұлардың ішінде ең көп кездесетіні -дай\дей, -тай\тей, -дайын\дейін, -тайын\тейін жұрнақтары. Бүкіл қазақ теңеулерінің 70 пайыздан астамы осы тәсіл арқылы дүниеге келеді», – деп тұжырымдаған. [6]. Сөз өнерінің ғылымы туралы еңбегінде А. Байтұрсынов теңеуге қатысты біршама мәселелердің бетін ашқан. Негізгі тұжырымдарын былайша берген: «Теңеу, көріктеу, нәрсені айыра көрсетіп, айқын шығаруға жарағанымен, нәрсенің бейнесін суреттеп көрсетуге күші жетпейді. Ондай орында белгісіздеу сипатты белгілі сипатқа, белгісіздеу нәрсені белгілі нәрсеге теңеп,

көрнектеп, ашығырақ көрсетеміз» [1]. Мысалы, «Керқұла атты Кендебай» ертегісінде «*Керқұла ат құстай ұшып, құйғытып барады, айлық жерді алты-ақ аттайды», «Құстай ұшып, құйындай ұйытқып келе жатса, жаяулар да қарақшыға жақындап қалған екен, ең алдында мыстан кемпір бара жатыр екен»* деген үзінділерінде құстай ұшып деп -тай жұрнағы арқылы синтетикалық тәсілмен Керқұланың жылдамдығын құспен теңеп сипаттап тұр. Осы теңеулерге қарай отырып, белгілі бір дәуірдің, керек десеңіз ұлтқа тән талғам – талаптары, көркемдік түсінікті жазбай тануға болады. Халықтың жақсылық пен жамандықты ажырата білуі, сұлулық пен жексұрындық, батырлық пен алаяқтық, адамгершілік пен жауыздық, достық пен қастық ұғымдары бейнелі сөздермен өрнектеледі. Осының бәрі дерлік теңеу арқылы беріледі. Эпитеттік және метафоралық теңеулерден басқа көбірек ұшырасатын гиперболалық және литоталық теңеулер екендігін байқаймыз.

Гипербола теңеулердің көркемдік сапасын арттыру, образдылық қасиетін жақсарту, экспрессиялық әсерін ұштау үшін кең түрде қолданылатын ұтымды әдістердің қатарына жатады. Мұндай теңеулерде гиперболалық мағына мен теңеулік мағына ұжымдаса бірігіп, бір бүтін сурет жасауға қатысады. Мысалға, «*Түйеден бура, жылқыдан айғыр, ту бие, қойдан құнан қой сойып, қымызын көлдей, етін таудай қылып қояды."* дегенде көлдей, таудай деп мөлшерін әсірелеп, арттырып сипаттап тұр. Оқырмандардың назарын аударту үшін қолданылатын бейнелеуіш құралдардың бірі қайталау болып табылады, яғни сөйлемнің (сөздің) кез келген мүшесін, сөйлемнің бір бөлігін немесе тұтас сөйлемді, бірнеше сөздерді қайталаудан тұратын стилистикалық фигура. «Ер Төстік» ертегісінде эпифора тәсілін анықтауымызға болады. «*-Сенің сегіз қызың бір төбе, Кенжекейің бір төбе болса, менің сегіз ұлым бір төбе, Төстігім бір төбе еді. Кенжекейің Төстігімдікі болсын, – дейді»* деген диалогта сөйлемдердің соңынан бір төбе тіркесі қайталанып, Төстік пен Кенжекейдің өз ата-анасы үшін бірдей соншалықты бірдей екенін көрсетіп тұр.

Тіл білімінде, соның ішінде стилистикада эпитетке анықтама ретінде М.М. Ивановaның анықтамасы бойынша эпитеттің іріктелуі мен қолданылуы жазушының ойлау қабілетінің маңыздылығын, оның идеялы-эстетикалық көзқарастарының даралығын бейнелеп, қоршаған ортаны, әлемді түсінуін сипаттайды[3].

Ал Л.А Тұрсынованың анықтамасы бойынша эпитет дегеніміз белгілі бір заттың немесе құбылыстың белгілі бір сипаттамасын, оның зат немесе құбылыс екендігіне қосымша, яғни стилистикалық мағлұмат беретін тәсіл [7]. Мұнымен қоса эпитеттер ертегілердің тілге соншалықты бай, ерекше екенін айқындап береді.Н.М.Ведерникова атап өткендей, «... ертегідегі эпитеттері жаңа объекттерді суреттеп ерекшелендіріп тұрады. Әдетте ертегі эпитеттері тұрақты тіркестер құрайды » [2].

Қазақ тілінде эпитетке алғаш анықтама берген А. Байтұрсынұлы: «Көркейту я жалпы сипатты жалғыз нәрсеге теліп айтқанда, я нәрседе болмайтын сипатты болатындай етіп айту. Асылында айқындау нәрсені я көркейту үшін айтылады, я лақаптау үшін айтылады», – деп жазады [1].

Мысалы, «Алтын жүзікті қыз» ертегісінде *'Тәтесіне қараса әбден жүдеген, бұрынғы алмадай ал қызыл беті бозарып солған, көп жылағандықтан ісініп, мөлдір қара көздері ыстық жасқа толған, қылтадан төмен түсетін ұзын, қою қолаң шашы тарқатылған, қайғылы тәтесінің бауырына кіре түседі'* мөлдір қара көздері, ұзын, қою қолаң шашы деген эпитеттерді және сонымен қатар ыстық жасқа толған деген метафораны көруге болады. Яғни кейіпкерді ерекше сын есімдермен сипаттап, оқырманға кейіпкердің дәл образын жеткізе алады.

Ертегілерде бейнелеуіш құрал ретінде фразеологизмдер де кездеседі**.** «Ер Төстік» ертегісінде *«Көлдің суы қас пен көздің арасында суалып, жоқ болып кетеді де, қас пен көздің арасында шарасынан асып, ернеуі толып кетеді»* мысалында қас пен көздің арасында фразеологиялық тіркес қайталанып, көз ілеспейтін жылдамдықты сипаттап тұр.

Жоғарыдағы мысалдарды зерттей келе, қазақ қиял-ғажайып ертегілері бейнелеуіш құралдарға толы екенін көре аламыз. Соның ішінде жиі қолданылатын теңеу және эпитет бейнелеуіш құралдары болып табылады.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жалын, 1989.
2. Ведерникова Н.М. Русская народная сказка. – М.: Наука,1975. – С. 136.
3. Григорьева А.Д., Иванова Н.Н. Язык поэзии XIX-XX вв. Фет. Современная лирика. – М.: Наука, 1985. – 232 с.
4. Давыдова О.А. К вопросу о традиционных языковых приемах и средствах русской народной волшебной сказки // Проблемы современной и исторической лексикологии. – М., 1979. − С. 124.
5. Каримова У.В. Лингвокультурологические характеристики сказочного дискурса.: автореф. дис. … канд. филол. наук. – Ташкент, 2013. – 82 с.
6. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. – Алматы,1978.
7. Турсунова Л.А. Структурные типы и стилистические функции эпитета в языке английской художественной литературы ххвека: диссертация ... кандидата филологических наук. – М, 1973.

©Аймагамбетова К.Ә., Хусаинова Л.М., 2023

УДК 821.512.141
УДК 821.512.133

Анарҡолова С.Б.,
Ғилми етәксеһе: Ҡаҫҡынова Г.Н., филол.ф.канд., доцент
Өфө фән һәм технологиялар университетының
Бөрө филиалы, Бөрө ҡ. (Рәсәй)

XX БЫУАТТЫҢ ТӘҮГЕ ЯРТЫҺЫНДА БАШҠОРТ-ҮЗБӘК ӘҘӘБИ БӘЙЛӘНЕШТӘРЕ

Аннотация. В данной статье представлены результаты сравнительного исследования башкирской и узбекской литературы. Сравнение литератур родственных народов позволяет заключить, что башкирская и узбекская литературы своими корнями уходит в глубокую древность. Ранняя башкирская и узбекская художественная литература восходит к караханидско-уйгурскому, хорезмско-тюркскому и др. Периоду, на основе которой лежат восточные мотивы. Тюркоязычная литература Урало-Поволжья, сложившая в булгарский период XII – XIII вв., характеризовалась устойчивостью жанров, определенной структурой произведений, канонизированной системой сюжетных, композиционных черт, форм стихосложения. Складывались основы нормативной поэтики, тесно связанные с древнетюркской поэтикой и традициями литератур Востока.
Ключевые слова: Башкирская литература, узбекская литература, литературные связи, литертура первой половины XX века.
Abstract. Annotation. This article presents the results of a comparative study of Bashkir and Uzbek literature. A comparison of the literatures of related peoples allows us to conclude that Bashkir and Uzbek literature has its roots in ancient times. Early Bashkir and Uzbek fiction goes back to Karakhanid-Uighur, Khorezm-Turkic, etc. A period based on oriental motifs. The Turkic literature of the Ural-Volga region, formed in the Bulgar period of the XII – XIII centuries, was characterized by the stability of genres, a certain structure of works, a canonized system of plot, compositional features, forms of versification. The foundations of normative poetics were being formed, closely related to ancient Turkic poetics and the traditions of the literatures of the East.
Keywords: Bashkir literature, Uzbek literature, literary connections, literature of the first half of the twentieth century.

Башҡорт әҙәбиәте тарихын тәрәндәнерәк байҡаһаҡ, көнсығыш әҙәбиәте менән бәйләнештәрҙе, шулай уҡ башҡорттарҙың үзбәк халҡының мәҙәниәтенә һәм әҙәбиәтенә, ә үзбәктәрҙең башҡорт әҙәбиәте һәм сәнғәтенә мөнәсәбәтле булыуы күрәбеҙ.

Был ике халыҡтың бер-береһе менән аралашыуы, ҡәрҙәшлек тамырҙары тарих төпкөлдәренә барып тоташа. Былдай аралашыуҙар, әлбиттә, ауыҙ-тел ижадында һәм яҙма ҡомартҡыларҙа ла уртаҡлыҡ тыуҙырмай ҡалмаған.

Йософ Баласағуниҙың «Ҡотаҙғу белек» («Бәхет тураһында белем») әҫәре, Мәхмүт Ҡашғариҙың «Диуану лөғәт эт-төрк» («Төрки телдәр һүҙлеге») хеҙмәте, Әхмәт Йәсәүиҙең «Диуану хикмәт» («Хикмәттәр йыйынтығы») тигән шиғыр китабы, Сөләймән Баҡырғаниҙың «Баҡырған китабы», Әхмәд Йүгнәкийҙең «Һибәт әл-хаҡаиҡ» («Хәҡиҡәт бүләктәре») әҫәре, Ҡотбтоң «Хөсрәү вә Ширин», Хәрәзмиҙең «Мөхәббәтнамә», Кәтибтың «Жөмжөмә солтан», Сәйф Сараиҙың «Гөлстан бит төрки», «Сөһәйл вә Гөлдөрсөн» поэмалары, Н. Рабғузиҙың «Ҡиссас әл-әнбийә» («Пәйғәмбәрҙәр хаҡында ҡиссалар») йыйынтығы, Ҡадир Ғәлиҙың «Жәмиғ ат-тәуарих» ҡулъяҙма әҫәре, «Ҡорҡот ата китабы», «Ҡиссаи Ибраһим Әҙһәм» исемле ҡиссалар йыйынтығы, Хужа Әхмәт Йәсәүиҙең «Диуаны хикмәт» китабы, Ф. Рәшитетдиндең «Жәмәиғ эт-тәуарих», Әбулғази Баһадирҙың «Шәжәрәи төрк», «Уғыҙнамә», «Сыңғыҙнамә», Ибн Фаҙландың сәйәхәтнамәһе кеүек яҙма ҡомартҡылар бер нисә халыҡтың, шул иҫәптән үзбәктәрҙең һәм башҡорттарҙың да яҙыу культураһының юл башында тороуы, бер үк «Алпамыша», «Идеге» / «Иҙеүкәй», «Ҡоблан», «Ҡырҡ ҡыҙ», «Ҡорбанбәк», «Горуглы» кеүек ҡаҙаҡ, ҡараҡалпаҡ, үзбәк һәм башҡорт дастансылығындағы образдарҙың был уртаҡ халыҡтар күңел донъяһын асып биреү өсөн уңышлы хеҙмәт итеүе ана шул тарихи һәм рухи яҡынлыҡты дәлилләп тора.

Юғарыла килтерелгән миҫалдар башҡорттарҙың һәм Урта Азия халыҡтарының яҙма әҙәбиәттәренең элек-электән тығыҙ элемтәлә йәшәгәндәрен иҫбатлай. Уҙған быуаттарҙа уҡ яҙма культураға, китап уҡырға әүәҫ булған башҡорт халҡы, үҙ милли ерлегендә тыуған әҫәрҙәр менән бер рәттән, Урта Азияла, Төркөстанда һәм хәҙерге Үзбәкстан ерендә барлыҡҡа килгән әҙәби гәүһәрҙәрҙе алып ҡайтып уҡый торған булған.

Башҡорт яҙыусыларының Урта Азия халыҡтары менән йәғни үзбәк, ҡаҙаҡ, ҡараҡалпаҡ һәм башҡа халыҡтары менән тығыҙ аралашыуы был халыҡтар әҙәбиәтендә лә сағылыш тапты һәм был халыҡтарҙың бер-береһенең әҙәбиәте менән танышыуға һәм уртаҡ жанрҙар, уртаҡ сюжетлы әҫәрҙәр тыуҙырыуға нигеҙ булды.

Башҡортостан Европаның культура һәм ғилем үҙәктәренә яҡыныраҡ тороуы һәм бында донъяуи фәндәр ҙә уҡытыла торған мәктәп-мәҙрәсәләр барлыҡҡа килеүе сәбәпле, аң-белемгә ынтылған үзбәк һәм ҡаҙаҡ йәштәре XX быуат баштарында Өфөгә ағыла башлай. Мәҫәлән, билдәле яҙыусы һәм йәмәғәт эшмәкәре булған Мөьминжан Мөхәммәджанов, Мирмөхсин Ширмөхәмәтов һәм башҡалар революция алды йылдарында Өфөнөң «Ғәлиә» мәҙрәсәһендә белем алалар.

М. Мөхәммәджанов үҙенең 1928 йылда баҫылып сыҡҡан «Тормош ығы-зығылары» тигән автобиографик повесында, «Ғәлиә» мәҙрәсәһендә уҡыусы үзбәк йәштәренән килгән хаттарҙан унда хатта химияға тиклем төрлө фәндәрҙең уҡытылыуын ишетеп, 1908 йылдың көҙөндә ошонда килеүе, мәҙрәсә мөдиренең уға фатир табып бирешеүе, аҡсаһы бөткәс, мәҙрәсәләге башҡорт, татар шәкерттәренең уға ярҙам итеүҙәре,ошонда тәүге тапҡыр театр менән танышыуы, уҡыусылар тарафынан ойошторолған төрлө кисәләрҙә, диспуттарҙа ҡатнашыуы тураһында яҙа.

Граждандар һуғышы йылдарында баҫмасыларҙы тар-мар итеүҙә, Урта Азияла Совет власы урынлаштырыу өсөн көрәштә илебеҙҙең ҡыҙыл һуғышсылары сафында Башҡортостан егеттәре лә бик күп була. Ошондай көрәшселәр рәтенә күренекле яҙыусы Афзал Таһировтың һәм буласаҡ прозаик Бәшәр Хәсәндең Ҡаҙағстанда Һәм Урта Азияла Совет власын урынлаштырыу өсөн көрәштә ҡатнашыуын миҫал итеп килтерергә була.

А. Таһировты 1921 йылда Төркөстанға совет власын урынлаштырыу маҡсатында ебәрәләр. 1921-1925 йылдарҙа Үзбәкстанда партияның Сәмәрҡәнд өлкә комитетында пропаганда һәм агитация бүлеге мөдире булып эшләй, Совет партия мәктәбендә Һәм Үзбәк дәүләт университетында лекциялар уҡый, һуңынан Хорезмда партия мәктәбен ойоштора һәм «Инҡилап ҡояшы» («Солнце революции») гәзите мөхәррире булып эшләй, үзбәк телендә гәзиттәрҙе ойоштороуға күп көс һала, был телдә публицистик мәҡәләләр һәм брошюралар менән сығыш яһай,шулай уҡ бер үк ваҡытта полк комиссары булып баҫмасыларға ҡаршы көрәштә ҡатнаша.

А. Таһиров һуңынан шул көрәш ваҡиғаларын үҙенең «Ташҡын дарья тармаҡтарында» тигән повесында киң итеп һүрәтләп бирҙе. Унда Советтар власы өсөн Ҡаҙағстан һәм Үзбәкстан ерлегендә, Арал диңгеҙе буйында һәм Амударья тамағындағы Хорезм, Хиуа кеүек үзбәк ҡалалары тирәләрендә граждандар һуғышы һәм баҫмасылар менән бәрелеш ваҡиғалары киң сағылыш тапҡан, һуғыш ваҡиғалары һүрәтләнә һәм башҡорттар, татарҙар, рустар, ҡараҡалпаҡтар, үзбәк һәм ҡаҙаҡтарҙың бер сафта тороп көрәшеүе күрһәтелә .

Әҫәрҙең төп темаһы – Совет власы менән баҫмасылар араһындағы көрәш. Унда дөйөм эш өсөн һуғышҡан төрлө халыҡтарҙың улдары: башҡорт яугиры Кусәров, рус пролетариаты илсеһе Иванов, татар егете, комиссар Хәсән Әхмәтйәнов, ҡаҙаҡ матросы Сәрсен, старшинаға ҡаршы сығырға батырсылыҡ иткән батрак Моҡан, көтөүсе ҡаҙаҡтар, шулай уҡ Арал буйындағы үзбәктәр һәм ҡараҡалпаҡтар образының тулы галереяһын күрәбеҙ.

Автор был повеста төрлө милләт вәкилдәренең характерлы һыҙаттарын асыусы портрет деталдәре һәм телмәр үҙенсәлектәренән әүҙем файҙалана. «Ташҡын дарья тармаҡтарында» повесында тарихи ысынбарлыҡ бүлып, авторҙың «Беренсе көндәр» повесының хронологик, логик һәм художестволы дауамы булып тора. Ул нәфис әҙәбиәт өлгөһө генә түгел, ә фажиғәле хроника, автобиографик һәм Урта Азия Республикаларында яңы тормошто урынлаштырыуҙың реаль картиналарын тасуирлаусы әҫәр булып иҫәпләнә. Аныҡ персонаждарҙы ентекле һүрәтләү һәм халыҡ массаларының хәрәкәтен панорамалы яҡтыртыу әҫәрҙе эпик масштабҡа тиклем күтәрә.

Үзбәкстан территорияһында баҫмасыларға ҡаршы көрәш шулай уҡ Бәшәр Хәсәндең «Сурхандарья буйҙарында» повесында ла һүрәтләнде. Советтар Союзының берҙәм, дуҫ ғаиләһе ойошоуы үзбәк һәм башҡорт халыҡтарының аралашыуына, мәҙәни һәм әҙәби бәйләнештәренә киң юл асты.

Артабан башҡорт әҙәбиәтенең үзбәк әҙәбиәте менән хеҙмәттәшлеге тағы ла йәнләнә. Яҙыусыларҙың күбеһе Үзбәкстанға барып, үзбәк халҡының тормошо һәм мәҙәниәте менән таныша, үҙҙәренең әҙәбиәте ҡаҙаныштары менән таныштыра.

Башҡорт еренә тәүге тапҡыр аяҡ баҫҡан атаҡлы үзбәк сәнғәт эшмәкәрҙәре Ҡарый Яҡуб, Тамара ханым һәм башҡаларҙы Башҡортостандың халыҡ шағиры Мәжит Ғафури «Үзбәкстан нәфис сәнғәтенең беренсе ҡарлуғастарына» тигән шиғыры менән сәләмләй.

1934 йыл март башында Үзбәкстан яҙыусыларының I съезында күренекле башҡорт яҙыусыһы Дауыт Юлтый ҡатнашып, башҡорт әҙиптәренең ҡайнар сәләмен тапшыра һәм ике халыҡ әҙәбиәте алдында хәл ителәһе проблемалар тураһында һөйләй. Ә инде 1934 йылдың 15 мартында Башҡортостан Совет яҙыусыларының беренсе съезында үзбәк шағиры Уйғун һәм прозаик Н. Сафаров та ҡатнаша.

Ошо уҡ йылдарҙа Үзбәкстанда А. Таһировтың «Комсомол» исемле повесы, ә 1935 йылда иһә Д. Юлтыйҙың «Ҡан» романы баҫылып сыға. Ваҡытлы матбуғатта М. Ғафуриҙың, М. Абуллиндың һ.б. башҡорт шағирҙарынең әҫәрҙәре үзбәк теленә тәржемә итеп баҫыла.

Башҡорт һәм үзбәк әҙәбиәтен сағыштырып өйрәнеү шундай һығымталар эшләргә булышлыҡ итте:

1. Башҡорт һәм үзбәк ауыҙ-тел ижадтарында һәм яҙма ҡомартҡыларҙа ла уртаҡлыҡтар байтаҡ.
2. Үзбәк әҙиптәре Мөьминжан Мөхәммәджанов һәм Мирмөхсин Ширмөхәмәтовтың яҙыусы булып формалашыуында Башҡортостандың һәм башҡорт әҙәбиәтенең роле ҙур.

3. Афзал Таһиров, Бәшәр Хәсән һәм Мәжит Ғафури революциянан һуңғы башҡорт әҙәбиәтенә Үзбәкстан темаһын, үзбәк халҡы тормошон алып инеүселәр булһа, Дауыт юлтый, Уйғун һәм Н. Сафаров башҡорт-үзбәк әҙәбиәттәре дуҫлығына нигеҙ һалыусы тәүге яҙыусылар булдылар.

Әҙәбиәт

1. Ғафури М. Әҫәрҙәр дүрт томда. I том. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1978. – 496 бит.
2. Кәримов Ғ. Бунтарь күңел // Ташкент окшамы. – 1968. – 20 февраль.
3. Сафуанов С. Межнациональные связи башкирской литературы. – М.: Наука, 1980. – 279 с.
4. Сафуанов С. Халыҡ әҙәбиәте, дуҫлыҡ әҙәбиәте. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1981.

© Анарҡолова С.Б., Ҡасҡынова Г.Н., 2023

УДК 811.512.153

Арчимаева А.С., студент
Научный руководитель: Боргояков В.А., канд.филол.наук, доцент
Хакасский государственный университет им. НФ. Катанова, г. Абакан (Россия)

ЛИЧНЫЕ ИМЕНА ЖИТЕЛЕЙ ААЛА ВЕРХ-КИНДИРЛА: СТРУКТУРА И СЕМАНТИКА

Аннотация. В данной работе рассматриваются собственные имена аала (населенного пункта) Верх-Киндирла, которые отражают особенности хакасских наименований данного населенного пункта).

Ключевые слова: lexicology, onomastics, anthroponyms, local anthroponyms.

Abstract. In this paper, the proper names of aala (locality) Verh-Kindirl are considered, which reflect the peculiarities of the Khakas names of this locality.

Keywords: onomastics, anthroponym, Khakas anthroponyms.

Ономастика является специальным разделом языка, который изучает любые собственные имена, после обработки информации представляется возможным провести параллель между историей и современностью, проследить трансформацию в связи с длительным использованием в языке источнике или с приобретением, заимствованием из других языков. Любая наука, которая охватывает широкий спектр деятельности свойственно разделение на разряды, категории и т.д., ономастика не стала исключением. Она делится на разделы в соответствии с категориями объектов, носящих собственные имена, например: антропонимика – занимается изучением собственных имён людей и их отдельных составляющих; астронимика – изучает названия небесных тел; зоонимика – клички животных; карабонимика – изучает собственные имена кораблей, судов и катеров; космонавтика — наименование зон космического пространства; хрематонимика-собственные имена предметов материальной культуры; прагмонимика – названия видов товаров; теонимика – собственные имена богов и божеств; топонимика – название географических объектов; эргонимика – наименование деловых объединений людей; этнонимика - имена этносов. В данной работе мы будем говорить подробно о таком разделе ономастики, как антропонимике, а точнее о хакасской антропонимике.

Хакасская антропонимика – это сложная, разветвлённая система личных имён, численность которых превосходит несколько тысяч. Множественность можно объяснить несколькими причинами: во-первых, хакасы придерживаются обычаев и традиций, согласно которым есть строгое табуированное правило: нельзя ребёнка называть также, как звали умершего человека, лишь только в исключительно редких случаях детей всё же называли в честь предка, но не простого, а в честь того, кто сумел прославить, возвеличить род своими подвигами и достижениями, делалось это с надеждой на лучшее будущее ребёнка, была незыблемая вера того, что ребёнок повторит путь и успехи своего знаменитого предка; во-вторых, практически от любого слова хакасы могли образовать антропоним. Имя для хакаса это непросто набор букв, каждое имя имело смысл, особую цель, передавала незримую связь имени с душой, подтверждение того, что имени предавалось большое значение можно найти в народной мудрости, в поговорках и пословицах: «Киик полза тӱктіг полчаң, кізі полза аттығ полчаң» что переводится как: «Человек с именем. Косуля- с шерстью» также можно перевести так: «Если это дикий зверь, то он должен иметь шерсть, если это человек, то он должен иметь имя»; «Адирға адыңар аарлығ, постирға позыңар аарлығ» что переводится как: «Называемое ваше имя должно быть дорогим, сам человек должен быть почитаемым».

В традиционной системе хакасов существовал специальный термин для обозначения отчества «пабалаң» – т.е. отцовство. Согласно традициям, народным правилам, вначале всегда идёт отчество, затем имя в притяжательном падеже, например: Сатик Обдозы, т.е. Евдокия Сатиковна, Адон Орахайы, т.е. Орахай Адонович, Алабарс Астайы, т.е. Астай Алабарсович.

Хакасские антропонимы разделяются в зависимости от физических особенностей, условий и места рождения ребёнка и т.д. На основе внешнего вида, и неповторимых особенностей давали такие имена как:

«Хызыл-оол» – красный парень; «Аппах» – очень белый; «Хара хыс» – черная дева. Если ребёнок был младшим в семье его могли назвать просто: «Очыпала» – младший ребёнок; «Очыхыс» – младшая дочь; «Очыоол» – младший сын. Среди описательных имён можно встретить такие имена, которые основываются на другом разделе ономастики – топонимики, к таким именам относятся: «Сахсаар» – рождённый в горах Сахсары; «Ким» – рождённый в долине Енисея; «Саим» – рождённый в заимке; «Тура» – родившийся в срубном доме и т.д. Также стоит отметить, что хакасы использовали и другой раздел ономастики этнонимику и давали детям следующие имена: «Хоорай» – хакас; «Тадар» – хакас (просторечие); «Саат» – сибирский татарин и т.д. Однако, самыми древними имена, по мнению учёных, являются имена, которые произошли от названий животного и растительного мира, к таким именам относятся: «Парсыхан» – барс; «Ылачын» – сокол; «Саасхан» – сорока; образ девушек, согласно представлениям многих народ, возвышенный, легкость и хрупкость женского стана сравнивается с нежным цветком, придерживаясь данного сравнения в системе хакасских имен есть значительная группа имён, так как: «Порчо» – цветок; «Сарғай» – сарана; «Нымырт» – черемуха. Также, девушек можно сравнить со сладостью, с драгоценностью и украшениями, но не стоит забывать и том, что прежде всего девушки – хранительницы очага, домашнего уюта и именно поэтому в традиционной системе хакасов есть такие имена как: «Пызылах» – сыр; «Кӧче» – ячмень; «Тадина» – сладкая; «Торғы» – шёлк; «Ызырға» – сарёжка; «Хурчу» – наперсток и т.д. На систему мужские имена повлиял скотоводческий уклад жизни, например, есть такие имена как: «Пуға» – бык, с вариантами «Ахпуға» – белый бык; «Кӧкпуға» – сивый бык; «Харапуға» – чёрный бык.

Познакомившись с наукой, которая изучает имена, рассмотрев особенности хакасских антропонимов и узнав о некоторых категориях согласно, которым присваивали имена стоит обраться к примерам, к имена жителей аала Верх-Киндирла. Для разбора имён используется следующая схема:

1. Мужское / женское имя. 2.Значение.

Имена делятся на периоды согласно истории. Первый период – Великая Отечественная война, информация была взята из архивных материалов участников ВОВ, поэтому здесь только мужские имена. Имена также делятся на общетюркские и хакасские (локальные) имена. К древнетюркским относятся такие имена:

Айдык – мужское имя; значение: др. тюркское имя и в переносном значении означает – «медведь»; способ образования: простой, часть речи: существительное.

Сакин – мужское имя; значение: тюркское «спокойный, тихий, мирный»; возможно, арабское «нож».

К хакасским относятся такие имена как:

Азар – мужское имя; значение: превышать, превосходить *что-л.*; одолевать; побеждать, осиливать, пересиливать *кого-л.;* превосходить в *чем-л. кого-л.;* опережать, обгонять, перегонять *кого-л.*; образовано от: ас «опережать, обгонять, перегонять» + ар окончание причастия будущего времени, субстантивированное причастие «опережающий, обгоняющий, перегоняющий».

Алтынах – мужское имя; значение: золото // золотой; образовано: алтын «золото» + ах аффикс уменьшительно-ласкательной формы – «золотишко».

Ах Хус – мужское имя; значение: 1) белый; 2) *фольк.* белый, светлый; прекрасный, чудесный, роскошный, великолепный; 1) птица // птичий; способ образования: сложный: ах «белый» + хус «птица» = «белая птица».

Аҷа – мужское имя; значение: *саг.* 1) старший брат; 2) дядя (*по отцу*); старший родственник (*мужчина и женщина*); младший брат отца.

Оолах – мужское имя; значение: мальчик; *разг.* мальчишка, парнишка; оол «парень»+ ах аффикс уменьшительно-ласкательной формы «мальчик».

Сабир – мужское имя; значение: Саб – «популярность» + ир «мужчина»= популярный мужчина.

Сарбах – мужское имя; значение: *то же, что* сарбаңнаас; **хайдаг сарбах пала!** что за драчун!; подросток; **сарбах хыс** девочка-подросток; *эвф.* белка; способ образования: простой, существительное.

Тарчых – мужское имя; значение: *то же, что* **таарчых** *бельт., кыз.* мешочек, кисет; то же, что **тазах** *анат.* мошонка.

Ухаан – мужское имя; значение 1) ум, смекалка; 2) мудрость; 3) прозорливость, способность предвидеть, предугадывать *что-л.*; чутьё.

Хыпты – мужское имя; значение: ножницы.

Второй период – послевоенное время, данные были получены в ходе опроса жителя аала Верх-Киндирла – Арчимаев Степан Васильевич. В данном списке не только мужские имена, а также есть женские имена.

Ағас – мужское имя; значение: 1) дерево; 2) древесина (*лесоматериалы*) // древесный; 3) палка; дубинка; 4) лес // лесной.

Алтынай – женское имя; значение: алтын – золото // золотой; ай – луна//лунный; образовано: прилагательное + существительное.

Кӱнай – женское имя; значение: кӱн – солнце // солнечный; ай – луна//лунный; образовано: прилагательное + существительное.

Нанаах – женское имя; значение: на – *част. огранич.* только, только лишь; наах – щека; способ образования: сложный, прилагательное + существительное.

Ӧске Сағал – мужское имя; значение: ӧске – *саг.* коза // козлинный; козий; сағал – борода.

Сара – женское имя; значение: 1) кувшин; чаша; 2) *саг.* сара (*деревянная или берестяная посуда овальной формы для хранения сыпучих предметов*).

Сарығ – мужское имя; значение: жёлтый.

Тарсах – мужское имя; значение: тар – порох // пороховой, сах – время, пора.

Третий период – современность.

Айас – мужское имя; значение: ясный, безоблачный; ясно, безоблачно.

Аймир – мужское имя; значение: сокращенное имя от Ай Мирген, означает «лунный стрелок»; способ образования: сложный, ай – «луна»+ мирген – «меткий» = «лунный стрелок».

Асель – женское имя; значение: имя «Асель» имеет арабские корни. В переводе с арабского означает «медовая», «сладкая», «сладостная». Также у арабов это имя трактуется как «нежная », «мягкая».

Дамир – мужское имя; значение: значение имени Дамир у арабов расшифровывается как «честный», «совестливый», «настойчивый». Ещё по-арабски он переводится как «ум» или «совесть».

Карим – мужское имя; значение: имя арабского происхождения, означающее в переводе «великодушный».

Мирген – мужское имя; значение: *прям. и перен.* меткий; ловкий; проворный; способ образования: простой, прилагательное.

Тимур – мужское имя; значение: 1. Мужское личное имя тюркского и монгольского происхождения означает «железо». 2. Производное от тимiр «железо; металл», «железный; металлический».

Таким образом, мы рассмотрели особенности хакасских антропонимов аала Верх-Киндирла, которые отражают способы наречения в хакасском языке.

Литература

1. Бутанаев В.Я. Особенности культуры и быта тюрков Саяно-Алтая. – Астана: Тюркская акад., 2011. – 439 с.

2. Бутанаев В.Я. Хоорай аттары: хакасские личные имена. – Абакан, 2000. –108 с.

©Арчимаева А.С., Боргояков В.А., 2023

УДК 821.512.151

Баданова Э.В., студент

Научный руководитель: Киндикова А.В., канд.филол.н., доцент

Горно-Алтайский государственный университет, г. Горно-Алтайск (Россия)

КОНЦЕПТ «ПАСТУХ» В ПОЭЗИИ АЛТАЙСКОГО ПИСАТЕЛЯ АНЧЫ САМУНОВА

Аннотация. Данная статья посвящена национально-культурному концепту и концептосфере «пастух» в поэзии алтайского поэта Анчы Самунова. В статье рассматривается реализация универсального концепта «пастух» и определение ее особенностей. Статья может быть полезна в дальнейших исследованиях творчества Анчы Самунова.

Ключевые слова: Концепт, концептосфера, национально-культурный концепт, индивидуально – авторский концепт, образ пастуха в мировой и алтайской культуре, фрейм «пастух», фрейм «животные», концепты – образы.

Annotation. This article is devoted to the national-cultural concept and the conceptosphere "shepherd" in the poetry of the Altai poet Ancha Samunov. The article discusses the implementation of the universal concept of "shepherd" and the definition of its features. The article may be useful in further research of Ancha Samunov's creativity.

Keywords: Concept, conceptosphere, national-cultural concept, individual author's concept, the image of a shepherd in the world and Altai culture, the frame "shepherd", the frame "animals", concepts – images.

К изучению понятия концепта обращались лингвисты: Арутюнова Н.Д., Аскольдов С.А., Лихачев Д.С., Степанов Ю.С. и др. Концепт – это идеальные образы. Концепт обязательно обозначается словом.

Мы согласимся с определением, которое трактуется Степановым Ю.С. «Концепт как бы сгусток культуры в сознании человека; то в виде чего культура входит в ментальный мир человека…»

Концепт – это все то, что мы знаем об объекте. Концепт отражает знания и опыт человека. Они образуются в нашем сознании в результате восприятия окружающего мира. Концепт – это отражение нашим сознанием того, что мы увидели и узнали.

В соответствии с теорией М. Минского, фрейм – это один из способов представления стереотипной ситуации, например, пребывание на животноводческой стоянке, праздник «день пастуха». Выделяемые, в когнитивистике структуры представления знаний, в частности «фрейм» могут быть использованы как способы представления концептов в сознании [2].

Концепты и фреймы: пастухи, домашние животные, скот, пастушеская жизнь часто упоминаются в поэзии алтайских писателей, в том числе и Анчы Самунова.

Анчы Самунов – автор 2-3 сборников стихов, поэт-профессионал, окончил Литературный институт им А. Горького. Оказавшись в родной языковой среде, он оттачивает свой стих, соизмеряя начальную и конечную рифмовку. Об этом свидетельствует очередной сборник стихов, названный автором «Ойгор ойрот энчизи» – «Наследство мудрого ойрота» (2006). Что характерно А. Самунову как поэту? Прежде всего, ему свойственно осознание исторического пути алтайского народа, глубокое знание им его обычаев и традиций. В нем самом легко уживаются история и современность. Творчество А. Самунова является отражением общего национального представления об окружающей действительности, в том числе и о системе ценностей – понятий, связанных с национальными традициями, явлений внешнего или ментального мира [8].

В языковой картине мира алтайского народа концепт «пастух» занимает особое место, потому что издревле в мировой и алтайской литературе создан глобальный образ человека – пастуха.

Пастух – это человек, осуществляющий уход за животными, их кормление. В сельской местности все жители были пастухами, и взрослые, и подростки. Подростки с раннего детства помогают родителям управляться с животными, получая от них все необходимые навыки. В этой профессии пастуха есть свои минусы и плюсы, свои цели и задачи, обязанности. О пастухах написано много стихотворений и рассказов, им посвящены фильмы, картины и песни. Одним из преимуществ работы пастухом считается ежедневное нахождение на свежем воздухе, необходимость много двигаться, что положительно сказывается на здоровье человека.

В поэзии А. Самунова **концепту «пастух»** («малчы, койчы») посвящены десять стихотворений разных жанров. В области языкознания «пастух» является концептом. В алтайской литературе создан традиционный образ человека – пастуха: пастух-старик, пастух-спасатель, пастух-страж, пастух-врач, пастух-защитник и другие образы. Фреймы концепта сосредоточены на позициях: пастух – это человек; пастух – это деятельность человека; пастух – это связь человека с живой и неживой природой. Данный концепт тесно связан с концептом «животные», который имеет следующие фреймы: корова, молоко, овцы, земельные участки для выпаса скота, время работы и отдыха, трава, поле, собака, стадо. Концепт «пастух» имеет долгий исторический путь в своем развитии.

В поэзии А. Самунова пастух – романтический герой, мечтатель. Жизнь автора тесно связана с концептом «пастух». Он с детства пас овец, его родители были пастухами. Самые ранние стихи поэта появились именно на поле, где он пас овец. Поэт вспоминает эти моменты с улыбкой на лице. Стихи он писал камнем на камнях, которые до сих пор сохранились.

Ответственность, выносливость и трудолюбие своего народа автор описывает этими словосочетаниями «азып та јурген, «чогына да куйген». Старательные пастухи, не смотря на холод и зной, всего себя отдавали работе. Данные строки имеют глубокий смысл.

«Кыш келгенде, соокторго тонуп,
Шуурганга алдыртып, азып та јурген.
Јай ойинде карара чонуп,
Куннин изу чогына да куйген.
Кышкы соостордо катап турлуда Кичинек болчок
турада кыштайтан.
Јайгы кундерде ыраак турлуда
Кереге айылда кундер одотон.
Терен чакпынду суулар кечип,
Бийик кайыр тууларды ажатан.
Сокко до тонгон, изуге де куйген
Койчыннын салымын канайып јурайтан!

В зимние дни, замерзая в холода
Под бурей он терял все дороги домой.
И в летние жаркие дни он ходил
Все лицо обжигая под солнцем палящим.
И опять он один, на стоянке зимой
В маленьком доме свое время пробудет
А летние дни у него пройдут
В отдаленной стоянке, в заброшенном доме.
Пересекая глубокие, горные воды
Высокие скалы ему ни по чем,
Опаленный под солнцем, замерзший зимой
Судьбу пастуха никто не предскажет.

(Самунов А; пер. наш)

В его стихах пастух – это человек труда, сельский деревенский житель, житель бескрайних степей, пустынь, горных сел. В стихах говорится, как о молодых пастухах, так и старых. Молчаливый, но сильный созерцатель природы, неотступно следует за своим стадом. Его общение с природой молчаливое, его окрики: чу!, ок! – разговор со стадом

В стихотворениях часто встречается универсальный концепт «время» это обусловлено тем, что скот они содержали круглый год на пастбище. Этим объясняется ведение кочевого или полукочевого образа жизни. Это наложило глубокий отпечаток на все стороны быта алтайцев. Поэтому, образ жизни алтайцев – пастухов связан с кочевой хозяйственной деятельностью, природно-климатическими условиями и метеорологическими

ситуациями. Совершались частые перекочёвки в поисках лучших пастбищ. Экологическое время определяется по работам, связанным с определенными сезонами (кузу, јайлу, кышту, јазу). С осенне-зимних пастбищ (кышту) алтайцы кочевали на весенне-летние (јайлу). В защищённом от ветров месте, устанавливали юрту. Во многих его стихах встречается национальный концепт «юрта» («кийис айыл») – дом чабана.

Јаскы турлуда	На стоянке весной
Јалтыражып јиктерле агат суулар.	В логу бормочет молодой ручей,
Јарыжып турлуда мааражат кураандар.	И блеяньем ягнят полна кошара…
Јажарып келген бу элбек чолдо	Сверкает степь от утренних лучей.
Јайым отоп, мантажат койлор…	По травке разбредается отара…
Эзен болзын, Јайлу!	До свидания, яйлю!
Эмди сенин алдына	Яйлю, все дальше теперь ухожу, но
Эзенимди айдынып,	– До свидания! – как прежде твержу
Эмештен ырап барадым.	(Самунов А; пер. И. Фонякова)
Эзен болзын, откон јайым,	
Эзенге јетире, торол јайлуум!	

Концепт «время» встречается в таких стихотворениях: также в стихотворениях «В детстве» («Јаш тужымда»), «Летом» («Јайгыда»), «В степях» («Чолдордо»), «Осенний вечер» («Куски энир») и др. Таким образом, многие концепты А. Самунова (концепты малая родина, родное село, Чуйская степь, родимый дом, мать, пастух, природа) становятся доминантными в «строках, идущих от сердца». Вся его поэзия исходит от родной земли, от привольного ветра и богата яркими степными узорами, запоминающимися сравнительными образами.

Осознание себя как личности у поэта начинается и происходит с установления им крепкой и неразрывной связи с родной землей, со своим народом. Искренность и хорошее знание жизни, гибкий богатый язык, внешне неброская манера, глубоко западающие в память образы и детали – вот основные черты его поэзии.

Литература

1. Когда цветет маральник: Стихи молодых поэтов Горн. Алтая / [Сост. П. Самык, Р. Бухараев; Предисл.В. Дементьева]. – Горно-Алтайск : Алт. кн. изд-во, 1985. – 146 с.
2. Минский М. Фреймы для представления знаний: пер. с англ. М.: Энергия, 1979. – С. 7.
3. Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Воронеж, 1999. – С.30.
4. Пименова М.В. Введение в когнитивную лингвистику: Уч. пособие / М.В. Пименова. – Кемерово, 2004. – С. 207.
5. Самунов А.М. Эре-Чуй / А.М. Самунов. – Горно-Алтайск, 1984. – 40 с. – Текст: непосредственный.
6. Самунов А. М. Салымым кылдары= Нити судьбы / А.М. Самунов. – Горно-Алтайск, 1990. – 104 с. – Текст: непосредственый.
7. Самунов А.М. Ойгор ойрот энчизи = Наследство мудрого ойрота / А.М. Самунов. – Горно-Алтайск: 2006. – 189 с. – Текст: непосредственный.
8. Слово о поэтах / Н. Киндикова // Родник (Приложение к г. «АЧ» на рус.яз.). – 2007 – 15 февраля, № 7 . – С. 14.

©Баданова Э.В., Киндикова А.В., 2023

УДК 811.512.141

Байзигитова А.Б., студент
Научный руководитель: Хусаинова Л.М., д-р филол. наук., профессор
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа (Россия)

ГИДРОНИМЫ БАЙМАКСКОГО РАЙОНА

Аннотация. Башкирская топонимика формировалась на протяжении многих тысячелетий, на ее становление повлияли этногенез и этническая история, значимые события социально экономической, политической, а также духовной жизни народа. Она является важнейшим источником для изучения истории этносов и языка. Любое географическое название несет в себе древнейшую память истории, языка и культуры через тысячелетия. Данная статья посвящена исследованию гидронимов Башкортостана в Баймакском районе.

Ключевые слова: топонимика, гидронимика, реки, озера.

Abstract. Bashkir toponymy has been formed over many millennia, and its formation was influenced by ethnogenesis and ethnic history, as well as by significant events in the socio-economic, political and spiritual life of

the nation. It is an essential source for the study of ethnic and linguistic history. Any geographical name carries the oldest memory of history, language and culture through the millennia. This article is devoted to a study of the hydronyms of Bashkortostan in the Baymak district.

Keywords: toponymics, hydronymics, rivers, lakes.

Башкирская топонимика формировалась на протяжении многих тысячелетий, на ее становление повлияли этногенез и этническая история, значимые события социально экономической, политической, а также духовной жизни народа. Она является важнейшим источником для изучения истории этносов и языка. Любое географическое название несет в себе древнейшую память истории, языка и культуры через тысячелетия.

Основным разделом ономастики считают топонимику, одни – в силу ее небольшой разработанности, другие – поскольку в ней содержится информация о прошлом страны [5, 27].

Для решения проблем изучения топонимической системы Урало-Поволжья предлагается рассмотреть когнитивный конгломерат топонимической системы в рамках 4-х когнитивных групп: 1) природы (неживой и живой); 2) человека (как физическое и биологическое существо); 3) общества (человек как единица государственного устройства в идеологической системе общества, как единица функциональной жизни), социальных явлений, а также познавательного процесса; 4) познания (априори). Утверждается, что окружающую действительность каждый из этносов воспринимает на основе собственного прикладного освоения мира с опорой на традиции и обычаи в рамках тех или иных геокультурных пространств с учетом установок на характерные черты культуры и специфики этнического сознания. В статье обосновываются задачи когнитивных исследований, которые заключаются в глубоком анализе топонимического материала и раскрываются на стыке лингвистики с различными смежными науками, в основе которых лежит глубокое когнитивное постижение действительности. [2, 186].

Следует подчеркнуть, что вплоть до присоединения Башкортостана к Русскому государству мы имеем лишь отрывочные сведения о географических названиях Башкортостана, тем не менее они представляют огромную ценность как для исторических, так и топонимических исследований.

Южная территория Уральских гор – очаг древнейшей культуры, колыбель одной из древних цивилизаций. Об этом свидетельствуют новейшие открытия археологов, вызвавшие всемирную сенсацию. Одним из них является городище Аркаим.

Данная статья посвящена исследованию гидронимов Башкортостана в Баймакском районе.

Һаҡмар (Сакмара) – правый приток реки Урал (Яика). В «Словаре топонимов Республики Башкортостан» отражено несколько версий о происхождении гидронима: 1) из башкирского языка *һаҡ бар* «иди осторожно» и из *һаҡмыр* «сочащийся». Река протекала у юго-восточных границ Башкортостана, и по преданию, подходя к этой реке, говорили: *«Һаҡ бар!»* – «иди осторожно»; 2) От тюркского слова *сакма* «тропа, дорожка, бечевник, брод через болото, следы зверей»; 3) һаҡмар из общего финно-угорского *јок* «река» (переход анлаутн. *J* в *Һ* и гласного *о* в *а* произошел на башкирской почве) и *мар* «город»; 4) от башкирского *һаҡ* «сторожевой, караульный» и общего финно-угорского и тюркского слова *мар* «холм, одинокая гора, вершина, пригорок, курган» [5, с.216–217]. По версии Т.М. Гарипова, название происходит от *саһ* (арийский родовой союз) и персидского *мар* «змея» – в обобщающем значении «извилистая река саков» [2]. И как предположила Г.Х. Бухарова, объяснение происхождения гидронима Һаҡмар можно дать на материале санскрита: *sah* – преодолевать, *mara* (санскр.) – препятствие, т.е. преодолевание препятствия. Санскритское слово *sah* имеет следующие значения: 1) выносить, выдерживать, 2) претерпевать, преодолевать, а слово *mara* употребляется в значениях: 1) разрушение, убийство, 2) смерть, помеха, препятствие. [1, с.72] В действительности река Сакмара берет начало в равнинной местности в Баймакском районе, а в Хайбуллинском – течет, преодолевая горы.

Таналык (Таналыҡ) – река в Республике Башкортостан, протекает через город Баймак. Является правым притоком Урала. Таналык, согласно словарям, является сложением основы *тана* «годовалый теленок» и афф. -*лыҡ*. Есть и другой способ: вывести название из слова *тана* – название рода у казахов.

Талкас – небольшое горное озеро, расположенный на южных склонах Уральских гор – в Баймакском районе республики Башкортостан. Является древним озером, образованный в результате вулканических процессов. Второй по высоте водоем Южного Урала (после озера Зюраткуль). Примечательно тем, что содержит в своей воде полезные для здоровья ил. Гидроним имеет тюркские корни и происходит от башкирского слова *талғын*, что в переводе означает «спокойный, тихий». Талкас – тихое озеро.

Култубан (Күлтабан) – озеро в Баймакском районе Башкортостана, расположенное в 10 км. к югу от города Сибай. Название озера произошло от башкирских слов *«күл»* – озеро, *«табан»* – подошва. С этим озером связывают легенду о Семи девушках. Другое название – *Яугуль.*

Султанкуль – озеро на границе Абзелиловского и Баймакского районов. Произошло от арабского слова *«султан»* – верховный правитель, и башкирского слова *«күл»* – озеро.

Балыклы (Балыклы) – озеро в Баймакском районе, рядом с деревнями Исянбетово и Кусеево. Имеет несколько вариантов названий, такие как: *Балыклыкүл, Балыклыгүл, Колаклыгүл*. Произошло из слов *«балык»* – рыба, *«күл»* – озеро. Дословно, озеро, полная рыбой.

В Башкортостане традиционными стали региональные исследования топонимии, что позволяет с максимальной полнотой привлекать для анализа весь комплекс местного историко-этнографического, духовного и языкового наследия. Среди таких работ большой интерес вызывает монография М.Г. Усмановой «Имя отчей земли» (Уфа: Китап, 1994), представляющая собой историко-лингвистический анализ топонимии бассейна реки Сакмар. Топонимия, микротопонимия, гидронимия, оронимия различных регионов Южного Урала и Предуралья изучена также в работах З.Ф. Габдрахмановой (Шайхитдиновой), РЯ. Халитова, Л.М. Хусаиновой, Л.А. Ласыновой, З.Ф. Юнусова, А.З. Сайгафарова.

Гидронимы Баймакского района, как показывает практика, имеют разные происхождения. Как утверждает в своих работах Г.Х. Бухарова, река Сакмара связана с географической терминологией индо-иранского происхождения, характеризующей ландшафт. Это может указывать на изначальную территорию проживания индо-иранских народов.

В данной статье слабо представлены гидронимы Баймакского района, тем самым открывает путь для изучения более маленьких рек и озер региона.

Литература

1. Бухарова Г.Х Топонимы индоиранского происхождения, характеризующие водные объекты и горный ландшафт Башкортостана // Вестник Академии Наук РБ. – 2013. – Т.18, №2. – С 66 – 79.
2. Гарипова Н.Д., Гарипов Т.М. Заметки об иранских элементах в топонимии Башкирии // Топонимика Востока. Новые исследования. – М.: Наука, 1964. – С. 185–189.
3. Камалов А.А. Башкирская топонимия. – Уфа: Китап, 1994. – 304 с.
4. Матвеев А.К. Географические названия Урала: кр. топонимический словарь. – Свердловск: СреднеУрал. кн. изд-во, 1987. – 208 с.
5. Словарь топонимов Республики Башкортостан. – Уфа: Китап, 2002. – 256 с.
6. Усманова М.Г. Имя отчей земли: историколингвистическое исследование топонимии бассейна реки Сакмар. – Уфа: Китап, 1994. – 272 с.
7. Усманова М.Г. Топонимия бассейна реки Сакмары: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Уфа, 1990. – 23 с.
8. Хисамитдинова Ф.Г. Географические названия Башкортостана. – Уфа: БГУ, 1992. – 103 с.
9. Шакуров Р.З. Топонимические исследования в Башкортостане: состояние и перспективы https://cyberleninka.ru/article/n/toponimicheskie-issledovaniya-v-bashkortostane-sostoyanie-i-perspektivy

© Байзигитова А.Б., Хусаинова Л.М., 2023

УДК 811.512.122

Бердикулова А.С., докторант,
Научный руководитель: Қапантайқызы Ш.
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана (Казахстан)

ОҚЫЛЫМ ДАҒДЫСЫН БАҒАЛАУҒА АРНАЛҒАН ТАПСЫРМАЛАР

Аңдатпа. Мақалада коммуникативті құзыреттілікке жататын сөйлеу әрекетінің бір түрі оқылымның тілді меңгерудегі қызметі және оны бағалау әдістері туралы баяндалады. Қазіргі кезде сөйлеу әрекетінің түрлері тілді үйретуде де, тілдік дағдыларды бағалауда да белсенді қолданылады. Тіл үйренушінің тілді меңгеру деңгейін нақты анықтау сапалы тапсырмалар жүйесін қажет етеді. Осы мақалада оқылым дағдысын бағалайтын бірқатар тиімді тапсырмалар ұсынылады.

Кілт сөздер: екінші тіл, оқылым дағдысы, тапсырма, тестілеу, тіл меңгеру деңгейі, бағалау.

Аннотация. В статье рассказывается о виде речевой деятельности – чтение, его роль в овладении языком и методах оценки навыка чтения. В настоящее время виды речевой деятельности активно используются как в обучении языку, так и в оценке языковых навыков. Для точного определения уровня владения языком изучающего язык, требуются качественные, эффективные заданий. В этой статье предлагается ряд эффективных задач, оценивающих навыки чтения.

Ключевые слова: второй язык, навыки чтения, задание, тестирование, уровень владения языком, оценка.

Abstract. The article describes the type of speech activity – reading, its role in language acquisition and methods of assessing reading skills. Currently, the types of speech activity are actively used both in language teaching and in the assessment of language skills. To accurately determine the level of language proficiency of a language

learner, high-quality, effective tasks are required. This article offers a number of effective tasks that evaluate reading skills.

Keywords: second language, reading skills, assignment, testing, language proficiency, assessment.

Оқылым – сөйлеу әрекетінің барлық түрлерінің ішінде ең жиі қолданылатын, ең әуелі дамытылуы тиіс дағды. Адам жаңа бір тілді табиғи ортада тыңдалым, айтылым әрекеті арқылы үйренеді. Ал кәсіби тұрғыдан меңгеруде оқылым дағдысын толық меңгеріп алмайынша, тыңдалым, айтылым, жазылым әрекеттеріне көшу мүмкін емес.

Тілді меңгеру деңгейін бағалауда тест тапсырмаларын қолданудың маңызы мәселесін қарастырған ғалымдардың еңбектері.

Бұл мәселеге қатысты З.С. Күзекова: «Жақсы дайындалған тест тіл үйренушіге екі себеппен көмектесе алады: «біріншіден мұндай тест аудиторияда, тіпті көпшілік қауымның сабаққа, тіл үйренуге деген ынтасын оятады, екіншіден, тест тіл үйренушінің тілдік білімін жетілдіруге жетелейді, көмектеседі. Тіл үйренуші тест тапсыруға дайындалудан, оны тапсырғаннан кейін нәтижесін талқылаудан тек оның пайдасын көреді», - деп атап көрсетеді [1]. Оқу үдерісіндегі квалиметриялық өлшем, бір жағынан, сынақ тапсырушының тілді меңгеру деңгейін объективті бағаласа, екінші жағынан оқытушының оқыту әрекетінің нәтижелерін де бағалауға көмектеседі. Е.М. Третьякованың: «Тестілеу тіл үйретудегі ең тиімді бақылау құралдарының бірі және білім алушылардың оқу үдерісіндегі жетістіктерін анықтаудың ең объективті әдісі болып табылады, өйткені емтиханның дәстүрлі түрі оқушылардың толық меңгерген дағдыларының сапалық сипатын толық көрсетпейді», – деген пікірі осы мақаланы жазуда біздің де ұстанымымыз болды [2].

Оқылым дағдыларын тест түріндегі тапсырмалар арқылы бақылаудың маңызы жайлы еңбектер.

Жалпы халықаралық емтихан форматындағы тестілеу барысында негізгі төрт тілдік дағды тексерілетіні белгілі. Әрбір емтихан оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым дағдыларын бақылауды көздейтін және лексика-грамматикалық дағдылардың қалыптасу деңгейін анықтауға арналған тест түріндегі тапсырмаларды қамтиды. Біздің зерттеуіміз оқылым дағдыларын бақылау мақсатында құрастырылатын тест түріндегі тапсырмаларды талдауға арналады. Осы мәселеге қатысты еңбектерге шолу жасай келе, ғалымдар оқылым дағдысы жетістіктерін бақылап отыру тілдік құзыреттіліктерді тексеру тұрғысынан өте сәтті деп санайтынын көрдік. Тест түріндегі тапсырмалар тіл үйренушілердің ақыл-ой әрекетін барынша белсендіруге ықпал етеді және тілдік дағдыларды тексерудің тамаша механизмі болып табылады. Оқылым – мәтіндік ақпаратты түсіну және түсіндіру үдерісін қамтитын оқушының сөйлеу әрекетінің белсенді түрі. «Оқылым мәтінін толық түсінуге бағытталған күрделі әрекет кезінде адам миында көптеген когнитивтік процестердің өзара әрекеттесуі орын алады» [3]. Оқылым дағдыларын тест түріндегі тапсырмалар арқылы бақылау тілдік құзыреттіліктерді тексеру тұрғысынан өте тиімді болады. Өйткені 1) тест оқу мәтінінің мазмұнын түсіну қажеттілігі туындаған оқушының назарын шоғырландырып, ақыл-ой әрекетін барынша белсендіруге ықпал етеді; 2) тест көлемі, күрделілік дәрежесі және филологиялық сипаттамалары бойынша әртүрлі мәтіндерді қамтуы мүмкін; 3) оқылым тесті басқа тілдік дағдылар мен дағдыларды тексерудің тамаша механизмі болып табылады, оны студенттер халықаралық емтихандарды тапсыру кезінде көрсеткен нәтижелер айқын көрсетеді [4].

Зерттеу жұмысымыздың практикалық кезеңінде оқылым дағдысын бағалауда қолданылатын тест түріндегі тапсырмаларға талдау жасалды.

Оқылым субтестін құрастыруда жиі кездесетін қателіктерді Ж.Ж. Кузембекова мен Д.Е. Капанова былай деп атап көрсетеді: «дұрыс жауабын түйінді сөздің көмегі арқылы жеңіл болжау мүмкіндігі; дистракторлардың әртүрлілігі; әр түрлі ұзындықтағы дистракторлар; тест тапсырмасы мәтін фрагменті болды және т.б.; дұрыс құрылмаған тапсырмалар; қате сұрақтар; мәтіндердің критерийлерге сәйкес келмеуі және т.б.» [5].

Зерттеу мақсатымызға сәйкес осы оқылым мәтіндеріне берілген тапсырмалардың түрлерін жинақтап, оларды берілу мақсатына қарай төмендегі топтарға ажыраттық:

1. Сөз мағынасын тану тапсырмалары: *Бос орынды мәтінде қолданылған сөзбен толықтырыңыз; Берілген мағыналас және қарама-қарсы мағыналы сөздерді екі бағанға бөліп жазыңыз; Мәтіннен мағынасы жуық сөзді табыңыз; Синонимдік қатарды берілген сөздермен толықтырыңыз; Берілген сөздерге мағынасы жағынан жуық сөздер мен тіркестерді мәтіннен тауып, тиісті бағанға жазыңыз; Сөйлемдегі артық сөзді анықтаңыз; Әр қатардан бір артық сөзді сызып тастаңыз. Сурет пен мәліметті сәйкестендіріңіз; Сұрақ пен жауапты сәйкестендіріңіз;*

Берілген тапсырмалар мәтін құрамында қамтылған жаңа лексиканы белсендіру мақсатын көздейді. Яғни, тіл үйренуші оқып отырған мәтіннің жекелеген сөздерінің мағыналарын ажырату арқылы тұтас мәтін мазмұнына біртіндеп көшеді.

2. Оқылым-түсіну тапсырмалары: *Мәтінге сүйеніп, дұрыс / қате жауаптарды белгілеңіз; Сөйлемдердегі ақпараттың дұрыс-бұрыстығын анықтаңыз; Ақпараттың мәтінмен сәйкестігін анықтаңыз; Мәтіндегі ақпараттарды таныс (+) / таныс емес (-) деп белгілеп шығыңыз; Мәтіндегі негізгі ақпарат пен қосымша ақпаратты анықтаңыз; Мәтіндегі «бұрыннан таныс» және «жаңа» ақпараттарды белгілеңіз;*

Мәтін мазмұнына сәйкес келмейтін ақпаратты табыңыз; Төмендегі ақпарат мәтіннің қай абзацына сәйкес келеді?; Берілген тақырып қай абзацқа сәйкес келетінін табыңыз;

3. Оқылым-жазылым тапсырмалары: *Көп нүктенің орнына тиісті сөзді қойыңыз; Мәтін мазмұны бойынша сызбаны толтырыңыз; Берілген сөздерден сөйлемдер құрастырыңыз; Мәтіндегі негізгі ойды үш сөйлеммен жазыңыз; Мәтінде не туралы айтылғанын қысқаша жазыңыз; Мәтінмен танысып шығып, негізгі ақпаратты иеленген екі сөйлемді теріп жазыңыз; Өз сөзіңізбен түсінгеніңізді жазыңыз.*

4. Оқылым-айтылым тапсырмалары: *Мәтінге тақырып қойыңыз, себебін түсіндіріңіз; Мәтін бойынша жоспар құрыңыз; Мәтін мазмұны бойынша сұрақтар құрастырыңыз; Мәтін бойынша проблемалық сұрақ дайындаңыз; Мәтін мазмұны бойынша маңызды деп есептейтін екі сұрақ құрастырыңыз; Берілген жауапқа сәйкес сұрақ қойыңыз; Мәтін бойынша сұрақтарға жауап беріңіз; Берілген сұрақтар төңірегінде ой бөлісіңіз; Мәтіннен мақал-мәтел, тұрақты сөз тіркестерін тауып, мағынасын түсіндіріңіз; «Төрт сөйлем» тәсілін пайдаланып, мәтін бойынша пікіріңізбен бөлісіңіз; Мәтінді өзіңіз білетін мәліметпен толықтырыңыз; Мәтінді өз ойыңызбен аяқтаңыз.*

Оқылым бөлігі тапсырмаларының берілу мақсатына қарай жіктелуі [6].

1. Сөз мағынасын тану тапсырмалары	2. Оқылым-түсіну тапсырмалары	3. Оқылым-жазылым /айтылым тапсырмалары
Асты сызылған сөз тіркесінің мәтіндегі мағынасын табыңыз; Мағынасы жақын сөйлемді табыңыз; Мәтін мазмұнына сәйкес мақалды таңдаңыз; Мәтіндегі негізгі ұғымды анықтаңыз; Мәтіндегі тірек сөздерді табыңыз.	*Мәтін мазмұнын анықтаңыз; Мәтін мазмұнын баяндалу ретіне қарай орналастырыңыз; Мәтін мазмұнына сәйкес ақпаратты табыңыз; Мәтін мазмұнына сәйкес келмейтін ақпаратты табыңыз; Оқиғаға түрткі болған себепті анықтаңыз; Мәтінде жауабы бар сұрақты табыңыз; Мәтіндегі негізгі ойды анықтаңыз; Сұраққа жауап беріңіз; Фразеологизмнің мәтіндегі мағынасын табыңыз; Эмоциялық күйді көрсетіңіз; Пікір иесін табыңыз.*	*Сөйлемді толықтырыңыз; Ойды аяқтаңыз; Мәтін мазмұнын қорытындылаңыз; Ақпарат сипатын анықтаңыз; Мәтінге тақырып қойыңыз.*

Оқылым мәтінімен жұмыстың ең алғашқы кезеңінде оның жалпы мағынасын айқындау мақсатында шолып оқу стратегиясын қолдану керек. Бір шолып өткен кезде сынақ тапсырушы мәтіннің негізгі тақырыбын, идеясын, пікір иесін айқындау тапсырмаларын орындау мүмкіндігіне ие болады. Сонымен қатар дайындық деңгейіне қарай мәтіндегі негізгі ой, ұғымды да айқындау тапсырмаларын да осы стратегияның көмегімен орындауға болады [7].

Келесі кезекте танысып оқу стратегиясын іске қосу тиімді болады. Оқудың бұл түрі кезінде мәтіндегі жекелеген сөздер мен сөз тіркестеріне, сөйлемдерге назар аудару жүзеге асады. Нәтижесінде тірек сөздерді айқындау, мәтін мазмұнына сәйкес келетін / келмейтін ақпараттарды анықтау, жауабы бар сұрақты табу / сұраққа жауап беру сынды тапсырмаларды орындау мүмкін болады.

Әдетте сынақ тапсырушылар күрделі тапсырмаларды соңына қалдыратыны белгілі. Себебі, мәтінмен визуалды түрде әбден танысқаннан кейін барып, зерттей оқу стратегиясы іске қосылады. Сол кезде мәтін мазмұнын баяндалу ретіне қарай орналастыру, мәтін мазмұнын қорытындылау, оқиғаға түрткі болған себепті анықтау сынды күрделі тапсырмаларды орындау мүмкін болады. Тест тапсырмаларының қатарында берілген фразеологизмдермен, мақал-мәтелдермен жұмыс сынақ тапсырушының тілдік білімі деңгейін терең бағалауға мүмкіндік береді.

Демек, сынақ тапсыруға дайындалу үшін тест тапсырмаларының түрлерін, олардың берілу мақсатын жақсы түсіну жеткіліксіз. Жақсы оқулықтармен жүйелі жұмыс істеу де маңызды рөл атқарады. Оқылым дағдысын жақсы меңгеріп, тест тапсырмаларын жоғары деңгейде орындап шығу үшін әрбір тапсырмаға сәйкес оқу стратегияларын тиімді қолдану сынақ тапсыруда көзделген нәтижеге қол жеткізуге үлкен көмек берері сөзсіз.

Әдебиеттер

1. Күзекова З.С., Пазылова Г.С., Әбдірәсілов Е.Қ. Қазақ тілі тестілеу теориясы мен практикасы. – Алматы, 2009. – 120 б.

2. Третьякова Е.М. Тестирование как метод контроля знаний в учебном процессе / Е.М. Третьякова. – Тольятти: Изд-во ТГУ, 2007. – 77 с.

3. Kennedy, A. Reading as a Perceptual Process. 1st Edition / A. Kennedy, D. Heller, J. Pynte, R. Radach. – Elsevier Ltd. – North-Holland, 2000. – 751 p. https://doi.org/10.1016/B978-0-08-043642-5.X5000-1

4. Балыхина Т.М. Основы теории тестов и практика тестирования (в аспекте русского языка как иностранного): учебное пособие / Т.М. Балыхина. – М.: Русский язык, 2006. – 240 с.

5. Кузембекова Ж.Ж., Капанова Д.Е. Оценка обоснованности тестовых заданий по субтесту чтение // Вестник ПМУ. Серия фиологическая. – 2015. – №4. – С. 148-151.

6. Қазақ тілін оқытуға арналған оқулықтар [Электрон. ресурс]. URL: http://kazakhtest.kz/kz/books/1441/

7. Құрманбаева Ш.Қ. Қазақ тілі: Жоғары деңгейге арналған оқулық / Ш.Қ. Құрманбаева, М.К. Ахметова, М.М. Мұқаметқали. – Алматы: «Aruna-Group», 2018. – 357 бет.

© Бердикулова А.С., Қапантайқызы Ш., 2023

УДК 811.512.141

Бикбаева А.М., студент

Ғилми етәксеһе: Сәләхова З.И., филол. ф. д-ры, профессор

ӨФҺТУ-ның Стәрлетамаҡ филиалы, Стәрлетамаҡ к.(Рәсәй)

ПЕРСОНАЛЛЕК ҺӘМ МОДАЛЛЕК КАТЕГОРИЯЛАРЫНЫҢ ҮҘ-АРА БӘЙЛӘНЕШЕ

Аннотация. В статье рассматривается явление взаимосвязи между категориями персональности и модальности в башкирском языке.

Ключевые слова: модаллек категорияһы, персоналлек, башҡорт теле, бәйләнеш; категория модальности, персональность, башкирский язык, явление взаимосвязи.

Abstract. The article examines the phenomenon of the relationship between the categories of personality and modality in the Bashkir language.

Keywords: the category of modality, personality, Bashkir language, the phenomenon of interconnection.

Тел ғилемендә тәүгеләрҙән булып модаллек категорияһын академик В.В. Виноградов билдәләй. Ғалим һөйләүсенең фекерен, хис-тойғоларын, уй-ниәтен еткереү өсөн ысынбарлыҡта булған хәл-ваҡиғаны сағылдыра, билдәле бер интонация менән әйтелә һәм модаллек категорияһын барлыҡҡа килтергән синтаксик мәғәнәләрҙең береһен белдерә, тип яҙған [Виноградов, 1975: 55].

Модаллек (лат. modus- күләм, ысул) – функциональ-семантик категория, һөйләүсенең хәбәр ителә торған фекергә һөйләүсенең мөнәсәбәтен белдереүсе һүҙҙәргә әйтәләр. Башҡорт теле ғилемендә һәм тюркологияла модаль һүҙҙәр тураһында Н.К.Дмитриев билдәләп киткән. Билдәле ғалим әйтелгән фекер менән объектив ысынбарлыҡ араһындағы бәйләнешкә реаллек һәм реаль түгеллек күҙлегенән булған мөнәсәбәтен белдереүсе һүҙҙәрҙе - модаль һүҙҙәр, тип билдәләй [Дмитриев, 1950: 1933-1934]. Улар төрлө грамматик, лексик саралар, интонация ярҙамында эш-хәлдәрҙе раҫлауҙы, инҡар итеүҙе, икеләнеүҙе, теге йәки был ваҡиғаларҙың булыу-булмауы хаҡында фараз ҡылыуҙы, кәрәклекте һәм тейешлекте белдерәләр. Тел ғилемендә модаль мәғәнәләр ике төргә айырылып өйрәнелә: 1) объектив модаллек һәм 2) субъектив модаллек тип йөрөтәләр.

Һөйләмдә һөйкәлеш һәм заман формалары менән бирелгән реаллек һәм ирреаллек объектив модаллеккә ҡарай. Объектив модаллек – телмәр актында субъект күҙлегенән ысынбарлыҡҡа ҡарата реаль булыу һәм реаль булмау яғынан мөнәсәбәтен белдерә: мөмкинлек, кәрәклек, тейешлек һ.б. Субъектив модаллек – һөйләүсенең телмәр акты йөкмәткеһенә ҡарата мөнәсәбәте белдерелә: билдәлелек һәм билдәһеҙлек, раҫлау һәм икеләнеү һ.б. [Зәйнуллин, 1975: 36].

Модаллек категорияһы, тәү сиратта субъектив модаллек, персоналлек функциональ-семантик уратмаһы менән бәйле. Ул телмәр актында ҡатнашыусының теге-йәки был эш-хәлгә, мәғлүмәткә ҡарата булған мөнәсәбәтен белдерерә, уларҙы тормошҡа ашырыу ихтималлығы, дөрөҫлөгө, мөмкинлеге, кәрәклеге һ.б. белдерә. А.В. Бондарко билдәләүенсә, фунциональ-семантик уратма – билдәле бер семантик категория, төрлө кимәлдәге тел сараларын берләштергән семантик инварианттың мөнәсәбәттәрен билдәләй [Бондарко, 1984: 136]. Персоналлек функциональ-семантик уратмаһы билдәле бер принципҡа ярашлы урынлашҡан вербаль саралар системаһынан тороп, үҙәк һәм периферияға бүленә. Үҙәген телмәр субъекты (һөйләүсе йәки яҙыусы) – мин-персона тәшкил итә, күпселек осраҡта 2-се зат формаһындағы алмаш менән бирелеүсе һин-персона уға мөнәсәбәттәш. Уратманың периферияһын 3-сө затты – ул-персонаны белдереүсе вербаль саралар, билдәле эйәле, билдәһеҙ эйәле, эйәһеҙ формалар биләй [Бондарко, 1991: 5-6].

Телмәр ағышында модаллек категорияһын асыҡлаусы төп саралар булып билдәле бер грамматик формала торған үҙ аллы ҡылымдарҙың төрлө ярҙамсы ҡылымдар, модаль һүҙҙәр һәм киҫәксәләр менән бәйләнешенән яһалған аналитик ҡылым формалары аша белдерелә, ә персоналлек категорияһыныҡы - зат алмаштары, йәғни мин, һин, ул-персона ярҙамында.

Ләкин субъекттың (һөйләүсенең) телмәр актында мотлаҡ булыуы күҙ уңында тотолмай:

- ул булырға, күҙ уңында тотолорға йәки бөтөнләй булмаҫҡа мөмкин;
- субъекттар һаны (берҙән икегә тиклем һәм унан да күберәк) үҙгәрергә мөмкин;

- эйә йәки һөйләүсе менән тап килергә / тап килмәҫкә мөмкин;
- лингвистик һәм экстралингвистик саралар менән белдерелергә мөмкин.

Таңсулпан Ғарипованың "Бөйрәкәй" роман-эпопеяһынан алынған миҫалдар нигеҙендә ҡарап китәйек. Мәғәнә йөкмәткеләренә ҡарап, модаль һүҙҙәрҙе бер нисә төркөмсәгә бүлеп ҡарайҙар.

1. Кәрәклекте һәм тейешлекте белдереүсе модаль һүҙҙәр: **кәрәк, тейеш**. **Тейеш** модаль һүҙе һөйләүсенең ниндәйҙер эш-хәлде башҡарыуҙың мотлаҡ икәнлегенә, тәрән ышаныста булыуын аңлата. Миҫалдар: *Юғалған һәр бер тыуыма өсөн* ***мин сабырға тейешме****? [Ғарипова, 2006: 146]. Ә ниңә* ***һин*** *уны...* ***күрергә тейеш****? [Ғарипова, 2006: 254]. Ихсанбайға ҡалһа,* ***ул*** *серҙе Гөлбаныу үҙе менән теге донъяға* ***алып киткән булырға тейеш*** *ине лә... [Ғарипова, 2006: 102].*

Кәрәк модаль һүҙе субъекттың теге йәки был эште башҡарырға тейешлеген аңлата. Мәҫәлән: ***Миңә*** *лә әҙерәк һауала* ***булырға кәрәк*** *тә... [Ғарипова, 2006: 294].* ***Һин*** *һәйбәт уҡыусы, гүзәлем! Һиңә һәйбәт ир* ***кәрәк****! [Ғарипова, 2006: 446]. Был... колхоз бүгәйе* ***һиңә*** *тағы нимәгә* ***кәрәк*** *булғандыр? [Ғарипова, 2006: 524]. Үҙ хәбәренә үҙе иҫергән Ғәлимә әхирәтенең бер ағарып, бер ҡыҙарып ултырыуын шәйләмәне лә хатта:* ***уға*** *бит аҙна буйы йыйналған хәбәрен* ***һөйләп бөтөр кәрәк*** *[Ғарипова, 2006: 84]. Етмәһә: – Бесәй өсөн* ***кәрәгеңде алырһың*** *әле! – тип, янаны [Ғарипова, 2006: 712].*

2. Раҫлауҙы, дөрөҫләүҙе белдереүсе модаль һүҙҙәр: **ысындан да, ысынлап та, һис һүҙһеҙ, әлбиттә, асылда, дөрөҫ, эйе, билдәле, бар, һис шикһеҙ** һ.б.

Ысынлап (та), ысындан да, асылда инеш модаль һүҙҙәре һөйләмдә бирелгән уй-фекерҙең ысынбарлыҡтағы факттарҙың, хәл-ваҡиғаларҙың реаль булыуын, тап килеүен белдерә. Мәҫәлән: *Ихсанбай Моратов, әгәр* ***ул ысындан да*** *Ихсанбай булһа... [Ғарипова, 2006: 394]. Бәлки,* ***ул ысынлап та*** *шул янғын мәлендә үлгәндер?[Ғарипова, 2006: 222].* ***Һин, ысынлап та,*** *толпар тоҡомонан булғанһың! [Ғарипова, 2006: 431]. -****Ул, ысынлап та****, ғашиҡ [Ғарипова, 2006: 749]. Ҡатыны, балаларының әсәһе Нәғимәгә лә* ***ул*** *серлелек шаршауын күтәреп,* ***асылда*** *ни бар икәнен белгеһе килгән өсөн өйләнде [Ғарипова, 2006: 496]. Һеҙ үҙегеҙ ҙә, Саяф Сәйфуллович,* ***асылда мин*** *уйлаған кеүек уйлайһығыҙ [Ғарипова, 2006: 567].*

Әлбиттә модаль һүҙе һөйләүсенең теге йәки был эш-хәлдең реаль булыуына ныҡлы ышанысты белдерә. Мәҫәлән: ***Әлбиттә,*** *быларҙың береһен дә* ***ул*** *үҙ ҡулы менән башҡармаясаҡ [Ғарипова, 2006: 494].* ***Әлбиттә, уға*** *биографияһында үҫеүенә ҡамасаулаған ҡара таптар булдырмай йәшәүе еңел түгел [Ғарипова, 2006: 584]. Бына* ***ул*** *Тәңребирҙе шишмәһе, яҙ,* ***әлбиттә,*** *киңәйгән, һыуы ла һарғылтыраҡ, ҡараш-ятышы ла икенсерәк [Ғарипова, 2006: 71].*

Дөрөҫ модаль һүҙе һөйләүсе тарафынан әйтелгән фекерҙең һис шикһеҙ дөрөҫ булыуын раҫлау өсөн ҡулланыла. Миҫалдар: ***Дөрөҫ, ул*** *өйҙә саҡта иренең китеүен теләне Зарифа [Ғарипова, 2006: 146].* ***Дөрөҫ,*** *ҡайһы бер дәрестәр* ***миңә*** *ауырыраҡ бирелә, ләкин уҡытыусы* ***миңә*** *күңелде төшөрмәҫкә ҡуша [Ғарипова, 2006: 688].* ***Дөрөҫ****, бер яҡтан* ***ул*** *үҙенең «Урыҫ Хашим» балаһы булмауына һөйөнә лә, икенсе яҡтан, атаһыҙ булырға ни...көсөк түгел дә инде* ***ул****! [Ғарипова, 2006: 11].*

Эйе модаль һүҙе һөйләмдә әйтелгәнде дөрөҫләй. Мәҫәлән: ***Эйе,*** *сибәр генә ҡатын ине* ***ул*** *[Ғарипова, 2004: 644].* ***Эйе****, утты* ***ул*** *Әптеләхәттән алды [Ғарипова, 2004: 646].* ***Эйе, уға*** *ял кәрәк [Ғарипова, 2004: 729].* ***Эйе****, бөгөн* ***мин*** *егермеләп предприятиеның етәксеһемен [Ғарипова, 2004: 758].*

Бар модаль һүҙе хәбәр функцияһында ҡулланылғанда ысынбарлыҡта, көндәлек тормошта теге йәки был ваҡиғаларҙың булыуын белдерә. Мәҫәлән: *– Ихсанбай, уян әле, тор! Һүҙем* ***бар һиңә*** *[Ғарипова, 2006: 49]. Гөлбаныу менән быһдай хәл* ***булғаны бар*** *барлыҡҡа, тик* ***ул*** *ниңәлер ташҡын ваҡытындағы ағымды күргәндәй була [Ғарипова, 2006: 51]. Төшөндә лә* ***ул****, үҙен йоторға килгән тулҡындарҙы күреп һаташып, баҫлығып* ***уянғаны бар*** *[Ғарипова, 2006: 51].*

3. Кире ҡағыуҙы, инҡар итеүҙе күрһәтеүсе модаль һүҙҙәр: **юҡ, түгел**. Улар һөйләмдә һүҙ барған уй-фекерҙе кире ҡағыуҙы, инҡар итеүҙе һәм был фекер менән риза булмауҙы белдерә. Мәҫәлән: ***Ул юҡ,*** *хатта һөйәктәрен үлән ҡапланы [Ғарипова, 2006: 241]. – Әлләсе...* ***минең*** *кешенән башҡа зат* ***осратҡаным юҡ...*** *[Ғарипова, 2006: 252]. – Ләкин, инәй,* ***мин түгел****, бала сирле! [Ғарипова, 2006: 252]. – Әҙәм* ***түгелһең һин,*** *Хөсәйен! – Үпкәләгән Рауза, ишекте ҡаҡлыҡтыра ябып, сығып китте. [Ғарипова, 2006: 257].*

4. Икеләнеүгә, фараз итеүгә ҡоролған **моғайын, ихтимал, ахыры, бәлки, күрәһең, буғай, белмәҫһең, белмәйем (тағы), кем белә, булһа кәрәк** модаль һүҙҙәр эш-хәлдең булғанлығы һәм булырға тейешлеге хаҡында фараз итеүҙе, икәләнеүҙе белдерәләр. Мәҫәлән: *«Оһо, – тине Павел. – Уҡырға тура килһә,* ***һинән, моғайын****, философ сығыр ине [Ғарипова, 2006: 316]. Уныһы минең эш.* ***Һиңә*** *шойҡаным теймәҫ, ә кәрәк булыуым* ***ихтимал*** *[Ғарипова, 2006: 684].* ***Ахыры һин,*** *өләс, донъяуи уйҙарҙан, теләктәреңдән азатһың [Ғарипова, 2006: 695].* ***Бәлки, ул*** *бөгөнгө аҙымын районлан килгән кешенән уҙа алмай ғына яһағандыр? [Ғарипова, 2006: 14].* ***Күрәһең, һинең****, балаҡайым, ныҡ, бик ныҡ илағың килгәндер... [Ғарипова, 2006: 608]. – Ҡарсыҡ* ***һине*** *бик ныҡ шатландырып ҡайтарҙы* ***буғай!*** *[Ғарипова, 2006: 336]. Уныһын* ***мин белмәйем*** *[Ғарипова, 2006: 409]. –* ***Кем белә****, бәлки,* ***һин*** *дә минең кеүек... [Ғарипова, 2006: 227].*

5. Мөмкинлек һәм мөмкин түгеллек мәғәнәһенә эйә булыусы модаль һүҙҙәр: **мөмкин, ярай, мөмкин түгел, ярамай. Мөмкин** модаль һүҙе теге йәки был эш-хәлдә тейешле шарттар булғанда башҡарырға мөмкинлек булыуҙы белдерә. Мәҫәлән*:* ***Мөмкин булһа, ул*** *етәкселәрҙең барыһын да балалар йортонда үҫкәндәрҙән ҡуйыр ине! [Ғарипова, 2006: 164]. – Һиңә әйтәм, – тине* ***ул, мөмкин тиклем*** *үҙен тыныс*

торорға тырышып, иренең алдына сәй яһап ҡуя-ҡуя, – бала эргәһендә кеше, йәғни һин булғанда... Мин Кәкре ауылға барып ҡайтайым әле... [Ғарипова, 2006: 294]. Һуғыштан һуң хәрби карьеранан баш тартып, ә ***миңә*** *ҙур карьера* ***яһарға мөмкин*** *ине, бала сағым өҙөлөп ҡалған, ата-әсәмдең ҡанына буялған ошо ергә ҡайттым. [Ғарипова, 2006: 334].*

Юҡлыҡ мәғәнәһе **түгел** модаль һүҙе ярҙамында белдерелә. Был форма теге йәки был эште башҡарып булмауҙы белдерә. Мәҫәлән: *Мәмерйәгә инеү юлын тамыры бер яҡтан ҡупкан дәү ҡарағас ҡаплаған, ингәс тә уның тау ҡыуышы икәнен шәйләү* ***мөмкин түгел*** *– эскә үткән ярыҡ ҡабырға яҡтан өңөлгән [Ғарипова, 2006: 161]. Тора-бара эсендә сак ҡына булһа ла йәне, йөрәгендә бете бар ирҙең ҡатынына һокланмауы* ***мөмкин түгел*** *икәнен* ***төшөндө*** *һәм бөтә ирҙәрҙе, шул иҫәптән Камалетдиновты ла – барыһын бергә* ***ғәфү итте*** *[Ғарипова, 2006: 445].*

Ярай модаль һүҙе теге йәки был эш-хәлде эшләргә мөмкин булыуҙы, рөхсәт итеүҙе белдерә. Миҫалдар: *–* ***Мин*** *дә һине тере килеш күрермен тимәгәйнем, йә,* ***ярай,*** *һеҙгә ашығыр кәрәк [Ғарипова, 2006: 182].* ***Ярай инде****, инәй,* ***китәйем****. Борсоном – ғәфү ит. [Ғарипова, 2006: 501].* ***– Һин,*** *инәй,* ***ярай,*** *әүлиә лә бул ти [Ғарипова, 2006: 426].*

6. Императив модаль һүҙҙәр тыңлаусыны ниндәйҙер бер эшкә саҡырыуҙы, өндәүҙе, үтенеүҙе күрһәтәләр: **ҡуй, ҡуйығыҙ, ҡара, ҡарағыҙ, зинһар, рәхим итегеҙ, ғәфү итегеҙ, беләһеңме, аңлайһыңмы һ.б.** Миҫалдар: ***Ҡуй,*** *теге ни, яткас-яткас,* ***мин*** *тупракта, йомшакта ятам, балсыҡ, фу, һыуыҡ бит ул... [Ғарипова, 2006: 546]. «****Мин*** *еңергә килдем яҙмышты!» тип яҙып* ***ҡуйҙы*** *[Ғарипова, 2006: 603]. Һуң, Көнһылыу,* ***үҙең уйлап ҡара:*** *кеше ҡалмаһа, беҙ булыр инекме? [Ғарипова, 2006: 619]. Ҡыҙҙарыңдың берәһе,* ***һиңә*** *оҡшағаны, бик һығылмалы, белгестәргә* ***күрһәтеп ҡарарға*** *ине! [Ғарипова, 2006: 643]. – Тик һеҙ* ***мине*** *оҙатып ҡуйығыҙ инде,* ***зинһар****! [Ғарипова, 2006: 680]. Әйт әле* ***зинһар,*** *бында* ***миңә...*** *йәнә күпме йәшәргә? [Ғарипова, 2006: 162]. –* ***Ғәфү ит инде****, әсәй, – тине. – Концерт күлдәге кәрәк ине бит. Кеше алдына сыккас... [Ғарипова, 2006: 554]. – Яңылыш әйтһәм,* ***ғәфү ит****, тик өмөтөмдө өҙмә. [Ғарипова, 2006: 583].* ***Ул ҡыҙ беләһеңме*** *кем? [Ғарипова, 2006: 696]. – Ул бит... сабый ғына... – Мәҙинә эҫергәнеп тәҙрәне асты. –* ***Аңлайһыңмы:*** *сабый ул [Ғарипова, 2006: 749].*

Шулай итеп, модаллек – предикативлыҡ, темпораллек, субъективлыҡ менән бер рәттән универсаль тел категорияһы һанала. Телмәр актында модаллек категорияһының мәғәнәһен асыҡлауҙа субъекттың булыуы мөһим түгел, ләкин ҡылым формалары модаллек мәғәнәләренән тыш ҡуллана алмай. Телмәр актында ҡатнашыусының ысынбарлыҡта булған ниндәйҙер эш-хәлгә ҡарата мөнәсәбәтен сағылдырыусы ҡылым формалары киң ҡулланыла, ә субъекттың ситләшеүе күҙәтелә.

Әҙәбиәт

1. Башҡорт теле. Юғары уҡыу йорттарының филология факультеты студенттары өсөн дәреслек. – Өфө: Китап, 2012. – 616 б.
2. Бондарко А. В. Функциональная грамматика. — Л. Наука, 1984. — 136 с.
3. Бондарко А.В. Семантика лица // Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость. – СПб.: Наука, 1991. – С. 5-40.
4. Виноградов В. В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М., 1975. – С. 53–87.
5. Ғарипова Т. Х. Бөйрәкәй. – Өфө: Китап, 2006. – 768 бит.
6. Дмитриев Н.К. Башҡорт теленең грамматикаһы. – Өфө, 1950. – 300б.
7. Зәйнуллин М.В. Хәҙерге башҡорт телендә модаллек категорияһы. – Өфө, 1975. – 162 б.

© Бикбаева А.М., Сәләхова З.И., 2023

УДК 82:81-26

Бөкенбай Н.М., магистрант
Хабибуллина З.А., канд. филол.н, доцент
БГПУ им М. Акмуллы, г. Уфа (Россия)

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНІҢ ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ
СЕМАНТИЧЕСКОЕ СХОДСТВО И СПЕЦИФИКА КАЗАХСКИХ И ТУРЕЦКИХ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК

Аннотация. В статье были сопоставлены пословицы и поговорки казахского и турецкого народов. Пословицы и поговорки являются свидетельством исторического сознания и мировоззрения, источником народной мудрости, философией размышления, эстетического познания, учения и культуры присущего казахскому и турецкому этносу. Паремия двух языков в статье сравниваются и классифицируются на две группы. Во-первых, абсолютно (полностью) сходные пословицы, полностью совпадающие по смыслу и структуре. Во-вторых, имеющие небольшие изменения в компонентах, но похожие по содержанию.

Ключевые слова: казахский язык, турецкий язык, пословицы, поговорки, лексика, общность, особенности.

Annotation. Proverbs and sayings of the Kazakh and Turkish peoples were compared in the article. Proverbs and sayings are evidence of the historical consciousness and worldview inherent in the Kazakh, Turkish ethnic group. The source of folk wisdom and philosophical reflections, aesthetic knowledge and teaching, culture is widely disclosed. It was formulated that proverbs and sayings are an indicator of the common sources of two languages, the source of ancient eras.

Key words: Kazakh language, Turkish language, proverbs and sayings, vocabulary, similarity, commonality, features.

Түркі халықтарының ұлттық болмысын танытатын бай мұралардың бірі – мақал-мәтелдер. Жаңа ғасырдың басынан бастап тіл білімінде, түркітануда мақал-мәтелдердің лексикалық, семантикалық және синтаксистік жақтары ғана емес, сонымен бірге көркемдік, этномәдени ерекшеліктерін, олардың тіларалық ұқсастық, айырмашылық деңгейлері де қарастырыла бастады. Мақал-мәтелдерді қазақ тіл білімінің жеке-дербес жаңа бір саласы-паремиологияның нақты зерттеу нысаны ету, оларды ұлттың рухани мәдениетімен, тұрмыс-тіршілігімен, дүниетанымымен, ділімен сабақтастықта қарастыру енді қолға алынуда.

Мақал-мәтелдер әдеби тілдің көркемдігін, байлығын, бейнелілілігін көрсететін лексикологиялық категория. Олар ұлт тілінің ғана емес, ұлт мәдениетінің айнасы. Қазақ және түрік тіліндегі мақал-мәтелдер сан, сапа жағынан әртүрлі, сонымен қатар ұқсастықтары да көп. Мақал-мәтелдер ұлттық менталитеттің белгісі, қазақ, түрік этносына тән дүниетаным, эстетикалық тағылым мен мәдениеттің көрсеткіші [1, 68].

Қазіргі кезде түркітануда әр халықтың ұлттық болмысын танытатын бай мұралардың бірі мақал-мәтелдерді жан-жақты салыстыра зерттеу кешенді түрде қолға алына бастады. Жаңа ғасырда Қазақстан түркітанушылары мақал-мәтелдердің лексикалық, семантикалық және синтаксистік жақтарын, көркемдік ерекшеліктерін, тіларалық ұқсастық деңгейлерін, әр тілдегі өзіндік айырмашылықтарын да зерттеу үстінде. Кеңес Одағы тұсында да, Кеңестік дәуірден кейінгі кеңістікте де Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тілдік, тарихи байланысы Орталық Азия, Шығыс-оңтүстік Сібір, Орта, Төменгі Еділ, Каспий жағалауларын мекен еткен жалпы түркі тектес ру-тайпалармен байланысынан іздеу дәстүрлі орында болды. Өйткені Орта Азия мен Қазақстанда тұратын қазіргі қазақтар, өзбектер, түрікмендер, ұйғырлар, қарақалпақтар, қырғыздар өзінің ұлттық әдеби тілі қалыптасқанға дейін ортақ кезеңдерді бастан кешірген. Кеңес Одағы ыдырап, оның құрамындағы түркі тілдес ұлттар тәуелсіздігін жариялағаннан бері олардың арсындағы саяси байланыстар жаңа кезеңге аяқ басты.

Әсіресе Қазақстанның тәуелсіздігін алғашқы болып таныған Түркия Республикасының орны бөлек. Ғылымда Анадолы түріктері деп жүрген осы ағайындармен тарихи тамырластығымыз тым тереңде жатыр. Олар оғыз тобында, біздер қыпшақ тобында болғанымызбен ежелгі батыс хуннан бастау аламыз. Қазақ тіліндегі «көкте күн жалғыз, жерде ғұн жалғыз» деген мақал тегін айтылмаған.

Түркі халықтарының Шығыс Еуропаға қарай оқшауланған бөлігін оғыз тайпалары құрайды. Оғыз тайпалары Шығыс Еуропаға үш түрлі жолмен өткені тарихта белгілі. Орта Азияға YIII ғасырларда келіп коныстана бастаған олардың бір бөлігі Еділ мен Жайық өзендерін кесіп өтіп, Шығыс Еуропаға жылжиды. Екінші тобы Арал теңізі маңын қоныстанып, Хазар теңізі жағалауын жайлай бастайды [2, 23]. Үшінші тобы XI ғасырда Персия, Иран, Кіші Азия арқылы Еуропаға өтеді. Осы қоныстану ерекшелігіне сәйкес оғыз тобына жататын тілдер үш подгрупаға бөлінеді: 1) Оғыз-бұлғар подгрупппасы. Бұл подгрупаның құрамына көне печенег, көне уыз және қазіргі гагауыз тілі мен Балкан түріктерінің тілі кіреді. 2) Оғыз-түркімен подгруппасы. Бұл подгруппаға М. Қашқари еңбегінде айтылған көне оғыз, қазіргі түрікмен және Солтүстік Кавказды мекендейтін турхмен тайпасының тілі жатады. 3) Оғыз-селжук подгруппасы. Бұл подгруппаны өлі селжук, көне азербайжан, көне осман тілдері мен қазіргі азербайжан, қазіргі түрік және Қырым татарлары тілінің оңтүстік диалектісі құрайды.

Ал қазақ тілі қыпшақ тобына жататыны белгілі. Қыпшақ тобы тілдері қыпшақ тайпаларының ортасында қалыптасты. Қыпшақ тайпалары Шығыс Еуропа мен Азияға IX-XI ғасырларда печенегтермен, XI-XII ғасырларда половецтермен, кумандармен бірге келіп, XIII-XY ғасырлардағы Алтын Орда мемлекетінің негізгі тұрғындарын құраған. Қыпшақ тайпалары Астрахань, Қазан және Қырым хандықтарының, Үлкен Ноғай ордасының құрамына кірген. Н.А.Баскаков Қыпшақ тобын үш подгруппаға бөліп қарастырады: 1) қыпшақ-бұлғар подгруппасы; 2) қыпшақ-половец подгруппасы; 3) қыпшақ-ноғай подгруппасы.

Міне, осылай оғыз, қыпшақ тобында жатқан қазақ және түрік ұлттарының әлеуметті өміріндегі тамырластық, тектестік олардың мақал-мәтелдерінен көрініс тапқан. Екі тілдегі мақал-мәтелдерге тақырыптық топтарға бөліп, саралсақ дүниетаным ортақтығы анық көрінеді. Қазақ және түрік тілдеріндегі біріне өте ұқсас, ортақ мақал-мәтелдер екі халықтың рухани, мәдени, тарихи жақындығын білдіреді.

Екі тіл бойынша салыстыра отырып, жинақтаған ұқсас мақал-мәтелдерді зерделей қарастырғанымызда ұқсастықтың екі түрлі деңгейі болатынындығы байқалды. Олар:

Бірінші деңгей – мақал-мәтелдердің мағынасы мен құрам-құрылымы жағынан толық сәйкес болып келетін абсолютті (толық) ұқсасты.

Екінші деңгей – компоненттерінде азды-көпті өзгерістер бар, бірақ мазмұны ұқсас мақал-мәтелдер.

Бірінші деңгей қатысты мақал-мәтелдерді қарастырсақ, Мәселен, қазақтар *Көрінген таудың алыстығы жоқ* десе, түріктер *Görünen dagın uzagı olmaz* дейді. Мағынасы ортақ екені айқын. Көрінген нәрсенің, болатын істің орандалуының анық мүмкіндігін айтып тұр. Қазақтар *Не ексең соны орарсың* десе, түріктер *Ne ekersen onu biçersin* деп, қалай еңбек етсең, соған сай нәтижелі болатын айтып отыр. Қазақтар жас баланың қылығынан қарап, баға бергенде *Адам болар бала боғынан белгілі* дейді, ал түріктер де *Adam olacak çocuk bokundan belli olur* дейді. Адамның жақсы – жаманын немес ішіне жасырар пейілін ажыратудың қиындығын қазақтар *Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында* деп тұжырымдаса, түрік мақалында да осы ой қайталанады: *Adamın alacası içinde hayvanın alacası dışında* [3].

Екінші деңгейге қатысты мақал-мәтелдерді саралаcақ, ой-тұжырымның қайталанып тұрғанын байқаймыз. Тек кейбір сөздердің орнын басқа сөздер басқанын байқаймыз. Мәселен, түрікше *Gönülsüz davara giden köpekten hayır çıkmaz*- Құлықсыз аңға шыққан иттен қайыр күтпе (түрікше). Ал қазақ тілінде бұл мақал нақтыланып, иттің орнына *тазы*, ал аң *түлкі* болып анықталған: Сүйреп қосқан тазы түлкі алмас.

Түрік тілінде *İnsan söyleşe söyleşe, hayvan koklaşa koklaşa* – «адам сөйлескенше, хайуан дыбыстағанша», – деген мақал бар. Ал қазақ тілінде *Адам сөйлескенше, жылқы кісінескенше* деп осы ой қайталанады. Түрік тіліндегі мақалды зерделесек, *инсан* сөзі араб тілінен енген элемент, жалпылама *һайуан* сөзі қолданылған. Ал қазақ тілінде һайуан сөзі нақтыланып *жылқы кісінескенше* деп көрсетілген. Қазақтар *Жаңылмайтын жақ жоқ, сүрінбейтін тұяқ жоқ* десе түріктер бұл ойды нақтылап: *Hiç yanılmatış alim yoktur* – «Бір рет жаңылмас білгір жоқ»деп нақтылап берген. Түрік тілінде *Aş tavık tüsinde özin arpa kambasında körer* – Аш тауық түсінде өзін арпа қамбасында көрер. Қазақтар осы тұжырымды *Қораздың түсіне тары кірер* деп қайталайды. Түріктер *Akıl jaska karamaz, baska karar* – Ақыл жасқа қарамас, басқа қарар, десе, қазақтар *Көп жасаған емес, көп көрген білер* деп көпті көргеннің білері көп екенін айқындап айтады.

Екінші деңгейге жатқызылған жұп мақал-мәтелдердің бәрі де мағына жағынан ұқсас, бір ғана ұғым-түсінікті білдіретін мақал-мәтелдер. Бірақ олардың құрам-құрылым жағынан байқалатын айырмашылықтар бір ұғымның орнына екі түрлі сөз қолданылуы. Мәселен, түрікшеде хайуан десе, қазақшада жылқы деп анықтай түседі. Түрікше де көпек (ит)десе, қазақшада тазы деп нақтылып айтамыз. Бірақ бұл өзгерістер олардың жалпы мағынасына әсер етпейді.

Түркі тектес халықтардың мақал-мәтелдеріндегі уәжділік сәйкестік пен айырмашылықтар олардың ұлттық тілдінің өзіндік айшықтарымен, белгілерімен тығыз байланысты [4].

Түркілік біртұтас дүниетанымды қалыптастырған әрекеттерді, жағдаяттарды кеңістік пен уақыт бедерінен іздейтін болсақ-басты сүйенеріміз түркі әлеміне ортақ мақал-мәтелдер. Түркі әлемінің ортақ тілдік бейнесі осы мақал-мәтелдер бойында жатыр.

Сонымен қатар елбасы Н.Ә. Назарбаев «ұлттық тілмен ұлттық сана» қалыптасады деп атап айтқандай мақал-мәтелдер мазмұнынан әр ұлттың өзіндік бойы да, сойы да, қоршаған ортаны танып, баға беру ерекшелігі де көрінеді. «Тіл мен ұлт біртұтастығы» қағидасын толықтыру үшін мақал-мәтелдерді этномәдени тұрғыдан зерттеудің маңызы зор.

Әдебиет

1. Сабыр М.Б., Исина Ж.А. Орта ғасыр жазба ескерткіштері фразеологиялық және паремиологиялық қорының этномәдени сипаты. – Орал: Ағартушы, 2014. – 188 б.
2. Қайдаров Ә, Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы: Арыс, 2004. – 360б.
3. Сидорина Н.П. Турецко-русский словарь пословиц и поговорок. – М.: Толмач, 2006. – 352 б.
4. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 356 б.

© Бөкенбай Н.М., Хабибуллина З.А., 2023

УДК 811.512.141

Бухарбаева Н.А., магистрант

Научный руководитель: Бухарова Г.Х., д-р филол. н., профессор

БГПУ им М. Акмуллы, г. Уфа (Россия)

БАШКИРСКИЕ ИМЕНА АРАБСКОГО И ПЕРСИДСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ С ВРЕМЕННЫМ ЗНАЧЕНИЕМ

Аннотация. В статье рассматриваются башкирские имена, заимствованные из арабского и персидского языков, связанные с временным значением.

Abstract. The article deals with Bashkir names, borrowed from Arabic and Persian, associated with a temporary meaning.

Ключевые слова: башкирские имена, арабские и персидские заимствования.

Keywords: Bashkir names, Arabic and Persian borrowings.

Проникновение и распространение антропонимов персидского и арабского происхождения в антропонимическую систему башкирского языка представляет собой длительный процесс, что объясняется наличием большой доисламской культурной традиции. В башкирском языке арабские имена появились после принятия ислама в основном через персидский язык. На начальном этапе проникновения ислама мусульманские имена и титулы носили в основном представители знати, в дальнейшем – наследники престола. В более широких кругах функционировали имена смешанного типа, когда имя состояло из двух корней: тюркского и заимствованного.

Второй этап активизации арабских имен приходится на XV-XVI века. Этому способствовали интенсивные политические и культурные связи тюркских народов с арабо-мусульманским миром: Великий Шелковый путь, охватывавший практически всю цивилизацию того времени, и арабский алфавит, до середины XIX века использовавшийся для записи старотюркского языка.

Вторая половина XVI века характеризуется резкой активизацией мусульманских имен, когда ислам глубоко укореняется в психологии, культуре и образе жизни башкирского народа. В это же время наряду с религиозными именами активизируются и светские антропонимы.

Важно отметить, что тесное переплетение национальных традиций с исламскими ценностями привело к преобладанию в антропонимической системе башкир начала XX столетия имен арабского и персидского происхождения. Переломный момент наступает после Октябрьской революции, когда ислам утрачивает значение социокультурного комплекса [Бухарбаева, 2022: 50-51].

Башкирские имена разнообразны по значению. В них отражены быт, культура, социальный строй, традиции и обычаи, родственные отношения, заложены семантики красоты, пожелания здоровья и т.д. По лексико-семантическому признаку башкирские имена делятся на большое количество групп, для нас особый интерес представляют имена, связанные с временным значением. Источниками имен, их значений и этимологии нам послужили следующие книги: «Башкирские имена» Т.Х. Кусимовой [Кусимова, 2010] и «Толковый словарь башкирских личных имен» С.Х. Тупеева [Төпәев, 2010].

В сознании человека с древних времен категория времени, в первую очередь, была связана со сменой дня и ночи, утра и вечера, лета и зимы. С одной стороны, названия небесных тел и времен года превращались в имена человека как тотем, а с другой стороны, указывали на появление ребенка на свет в определенное время.

Опираясь на временное значение, мы выделили несколько групп имен. В основе первой заложены имена, где события повторяются каждый день. Рассмотрим их подробнее.

Имя, в котором есть компонент «ай», говорило о том, что его обладатель родился в лунную ночь: «ай» с башкирского языка переводится как луна. Антропонимы с данным словом закрепились в башкирском языке в сочетании с заимствованием, такие имена по составу называются сложными, так если состоящие из 2 корней. Приведем примеры мужских имен с арабскими заимствованиями: Айғәле (Айгали), Айнур, Айсаф, Айсолтан (Айсултан); с персидскими: Айбулат, Айдус, Айназ и Айшат [Кусимова, 2010: 26-28]. И женские: Айбаныу (Айбану), Айбиби, Айгөл (Айгуль), Айдилә (Айдиля), Айдинә (Айдина), Айзада, Айзирәк (Айзиряк), Айназ/Айназа – где второй корень является заимствованием из персидского языка, и имена Айниса, Айнур, Айсара, Айсолтан с арабским заимствованием.

Имя ребенка, родившегося утром, начинается с башкирского слова «таң» – утро. С данным компонентом существуют имена, где второй корень является заимствованием из персидского языка: Таңбулат (Танбулат), Таңгөл (Тангуль), Таңзифа (Танзифа) [Кусимова, 2010: 176].

Родившегося вечером называли именем Шәфәҡ (Шафак), что с арабского языка означает вечернюю зарю, вечер.

Если ребенок родился ночью, на это в его имени указывает компонент «төн» – с башкирского ночь. Отсюда имя Төнғатар (Тангатар), где Ғата (гата) с арабского языка переводится как подарок. Төнғатар (Тангатар) баш., ар. – подарок ночи.

Любопытно, что имена с компонентом «ай» в современном имянаречении утратили первоначальный смысл, сейчас такие имена дают вне зависимости от времени рождения; у других имен такая связь сохраняется.

Вторая группа имен связана с названиями дней недели.

На сегодняшний день из семи наименований дней недели у всех тюркских народов 6 являются заимствованиями из персидкого языка: йәкшәмбе (воскресенье), дүшәмбе (понедельник), шишәмбе (вторник), шаршамбы (среда), кесаҙна (четверг), шәмбе (суббота); и 1 (йома – пятница) из арабского.

Наиболее употребительным имяобразовательными компонентами стали слова «аҙна» (перс. неделя) и «йома» (ар. пятница), такие имена есть у многих тюркских народов. Например: Аҙна (Азна), Аҙнаҡай (Азнакай), Аҙналы (Азналы), Аҙналай (Азналай), Аҙнабай (Азнабай), Аҙнағол (Азнагол), Аҙнагилде (Азнагилде), Аҙнағужа (Азнагужа), Аҙнабикә (Азнабика), Йомабай (Юмабай), Йомака (Юмака), Йомағол (Юмагул), Йомағужа (Юмагужа), Йомаҡай (Юмакай), Йомаш (Юмаш), Йоманай (Юманай), Ҙурйома (Зурюма), Йомабикә (Юмабика) [Кусимова, 2010: 204]. Иногда имя с словом «аҙна» (азна) означало, что роды

длились неделю. Самая известная историческая личность с подобным именем – это отец Салавата Юлаева Азналы Юлаев.

Также на рождение в определенный день недели указывают имена: Дүсәнбәт (Дусянбет), Дүсембәт (Дусембет), Дүсембай (Дусамбай), Дүшәмбикә (Душамбика) – рожденный в понедельник, Сисәмбай (Сисамбай), Сисәмбикә (Сисамбика) – во вторник.

Третья группа состоит из имен, в основе которых заложено значение месяца.

Известно, что кочевые народы определяли месяц по близости солнца к созвездиям. У каждого созвездия солнце находилось 30-31 день. По названиям созвездий появились названия месяцев. Отсюда имя Әсәт (Асат), что значит знак зодиака, соответствующий пятому месяцу Солнечного года [Кусимова, 2010: 131]. Стоит отметить, что данное имя имеет и второе значение – лев.

У древних восточных народов, в том числе и у башкир, в процессе исламизации и усиления влияния арабского языка появлялись имена, связанные с мусульманским календарем (лунным календарем). Это мужские имена Мөхәррәм (Мухаррам) – март, Сәфәр (Сафар) – апрель, Әүәл (Аваль) – май, Йомадил (Юмадил) – июль, Рәжәб (Ражаб) – сентябрь, Шаһбан (Шахмаб) – октябрь, Рамаҙан (Рамадан) – ноябрь; и женские Зөлҡәғиҙә (Зулькагиза) и Зөлхизә (Зульхиза), что значит февраль.

Лексическое значение четвертой группы имен характеризует наличие компонента “год”.

Например, именем Кабис называли мальчика, родившегося в високосный год 29 февраля, это имя образовано от арабского слова «кабиса», что значит «високосный».

Башкиры, как и другие тюркские народы, использовали 12-летний календарь с названиями животных. Из 12 лет 6 считались счастливыми (год крысы, тигра, дракона, лошади, собаки, свиньи) и 6, соответственно, несчастливыми, неудачными (год коровы, зайца, быка, змеи, обезьяны, петуха). Имена детей, рожденных в счастливый год, начинались с башкирского слова «ҡот» (кут) – «удачный, счастливый». С данным компонентом образованы сложные имена, конечно же, не обошлось без заимствований из персидского (Ҡотлоғужа (Кутлугужа), Ҡотлояр (Кутлуяр)) и арабского (Ҡотлоғәләм (Кутлугалям), Ҡотлозаман (Кутлузаман), Ҡотлоәхмәт (Кутлуахмет)) языков [Төпәев, 2010: 86-87].

Таким образом, в башкирском языке имена с временным значением многочисленны, достаточно разнообразны по составу и значению, указывая на день, неделю, месяц и год рождения. Однако стоит отметить, что в современном имянаречении они не пользуются большой популярностью.

Литература

1. Бухарбаева Н.А., Бухарова Г.Х. Башкирские имена арабского и персидского происхождения, связанные с социальным статусом // Проблемы национальной словесности в поликультурном пространстве: история, современное состояние и перспективы: материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 110-летию со дня рождения выдающегося ученого-фольклориста, видного общественного деятеля, известного писателя, педагога, доктора филологических наук, профессора Ахнафа Нуриевича Киреева (Кирея Мэргэна) (г. Уфа, 23.11.2022). – Уфа: РИЦ УУНиТ, 2022. – С. 50-51.
2. Кусимова Т.Х., Биккулова С. Башҡорт исемдәре. – Өфө: Китап, 2010. – 232 с.
3. Төпәев С.Х. Башҡорт исемдәренең мәғәнәүи һүҙлеге. – Өфө: Башҡорт энциклопедияһы, 2010. – 360 с.

©Бухарбаева Н.А., Бухарова Г.Х., 2023

УДК 82.512.141

Вәхитова А.А., студент
Ғилми етәксеһе: Хәбибуллина З.Ә., филол. ф. канд., доцент
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ. (Рәсәй)

БАШҠОРТ ТЕЛЕНЕҢ ТӨНЬЯҠ-КӨНБАЙЫШ ДИАЛЕКТЫ ҺӨЙЛӘШТӘРЕНДӘ ХАЛЫҠ МЕДИЦИНАҺЫ МЕНӘН БӘЙЛЕ ҺҮҘҘӘР

Аннотация. В статье были рассмотрены нименования, связанные с народной медициной, которые используются в многочисленных говорах башкирского языка.

Ключевые слова: башкирский язык, башкирская диалектогия, говоры башкирского языка, наименования народной медицины.

Annotation. Annotation. The article considered the names associated with folk medicine, which are used in numerous dialects of the Bashkir language.

Keywords: Bashkir language, Bashkir dialect, dialects of the Bashkir language, names of folk medicine.

Башҡорт теленең төньяҡ-көнбайыш диалекты Башҡортостандың ҙур ғына территорияһын алып тора. Ул Ҡариҙелдең урта ағымы, Төй, Сөн, Ҡармасан, Сәрмәсән, Ағиҙелдең түбәнге ағымы, Танып йылғалары тирәһенә урынлашҡан башҡорттарҙың тел үҙенсәлектәрен берләштерә.

Төньяҡ-көнбайыш һөйләштәрен башҡорт теленең башҡа һөйләштәренән айырып торған үҙенә генә хас фонетик, морфологик һәм лексик үҙенсәлектәре бар. Төньяҡ-көнбайыш һөйләштәренең тел үҙенсәлеген

барлап, уларҙың тормош-көнкүреш хәлдәрен, шөғөлдәрен, йолаларын, ғөрөф-ғәҙәттәрен күҙалларға була. Был мәкәләлә өйрәнелгән төбәк башҡорттарының төрлө ауырыуҙарҙы дауалау юлдарына, халыҡ телендә йөрөгән ауырыу атамаларына, йәғни халыҡ медицинаһына туҡталмаҡсыбыҙ.

Халыҡ медицинаһы тарихи үҫеш барышында халыҡ тарафынан тупланған шифалы саралар, дауалау һәм гигиена алымдары, ауырыуҙарҙы иҫкәртеү күнекмәләрен үҙ эсенә ала. Ул халыҡ йәшәгән төбәктең тәбиғәт үҙенсәлектәренә лә, хужалыҡ итеү формаларына ла, дини инаныуҙарға ла бәйле.

Хәҙерге башҡорт телендә ауырыу атамалары күберәк профессиональ медицина терминдары менән аталып йөрөй. Шуныһы ҡыҙыҡлы: башҡорт теленең күп һанлы һөйләш һәм һөйләшсәләрендә күп кенә ауырыуҙарҙың боронғо атамалары һаҡланған. Мәҫәлән:

ЫЙЫҠ ~ **ыйыҡ** `туберкулез шейных желез`. Мәҫәлән, *ыйыҡ булыу* һ.б. Башҡорт-рус һүҙлегендә был һүҙҙең мәғәнәһе – `гнойная опухоль домашних животных`. Мәҫәлән, *ат ыйыҡ булған* `лошадь страдает гнойной опухолью` [БРС, 1996].

Башҡорт теленең төньяҡ-көнбайыш диалекты һөйләштәрендә был ауырыуҙың түбәндәге атамалары бар: *ғәйнә һөйләшендә* **аҡма** `туберкулез шейных желез` [БҺҺ III: 19]; *ғәйнә һөйләшендә* **аҡмаҡаста** `туберкулез шейных желез` [БҺҺ III: 19]; **тилчә** `туберкулез шейных желез` [БҺҺ III: 171], **ылауыр** `туберкулез шейных желез` [БҺҺ III: 214].

Башҡорт теленең башҡа һөйләштәрендә был ауырыу **жиймә** (*һаҡмар һ.*), ***ҡылауыр*** (*һаҡмар һ.*) `золотуха`, ***лауыр*** (*һаҡмар һ.*), ***олауырыу*** (*түк-соран һ.*) һүҙҙәре менән аталып йөрөй. Мәҫәлән: *Лауыр белән ауырыганнарҙың эрене агыб йөрөнө, ага ништәтергә лә белмәнеләр* [БҺҺ III: 127].

Башҡорт теленең мифологик һүҙлегендә **ыйыҡ** `Божество, дух гор, долин`. Ему посвящают скот, он обеспечивает благополучие [Хисамитдинова, 2010: 89]. Шул уҡ ваҡытта **ыйыҡ II** `Дух опухоли, обычно гнойные, мокрые опухоли называют ыйыҡ`. Килеп сығышы яғынан был һүҙ боронғо төрки телендәге ïjig~ιϊg `болезнь` һүҙе менән бәйле булырға тейеш.

ЖӘШШҮР, ЙАШШУР ~ әҙ.т/ **бешмә**, бешмә ауырыуы `ящур\\ящурный` [Ураксин, 1996]. Көнбайыш диалектының һөйләштәрендә был һүҙҙең ***жәшшүр, йашшур*** тигән варианттары ла осрай [БҺҺ III: 58], [БҺҺ III: 70].

Башҡорт теленең башҡа һөйләштәрендә был ауырыуҙың атамалары: ***ауыҙ иҙелмәһе*** (һаҡмар һ), ***ҡылау***, (һаҡмар һ), ***теҙ иҙелмәһе*** (һаҡмар һ) [БҺҺ III: 169].

ЗӘҢГЕ ~ әҙ.т. **зәңге** – теш ите сереп, ҡан һауып, хәлде бөтөрә торған яман ауырыу (аҙыҡта витамин етешмәгәнлектән була) `цинга`. Мәҫәлән, зәңге ауырыуы `цинготное заболевание`.

Төньяҡ-көнбайыш диалектының һөйләштәрендә был һүҙҙең түбәндәге атамалары бар: ***зәңгәлә*** *(төньяк-көнбайыш)*, ***сеңгә, сеңкә*** *(ғәйнә һ.)*, ***сыңға*** *– (урта урал һ.)*, ***тупан булыу*** *(ҡариҙел һ.)*. Ышаныуҙар буйынса, Зәңге яҙ, көндәр йылынғас көсәйеп китә [Хисамитдинова, 2010].

ТҮЛӘМӘ ~ әҙ.т. **түләмә** `сибирская язва`.

Төньяҡ-көнбайыш диалектының ҡариҙел һөйләшендә был ауырыу ***йамансир*** тип йөрөтөлә. Башҡорт теленең башҡа һөйләштәрҙә был һүҙҙең түбәндәге атамалары бар: ***йаманнатыу*** *(һаҡмар һ.)*, ***ҡараған*** *(һаҡмар һ.)*, ***талау*** *(һаҡмар һ.)*, ***төрткөс*** *(һаҡмар һ.)* [БҺҺ III: 177].

ҮҘӘК КӨЙӨҮ ~ әҙ.т. **үҙәк көйөү** `изжога`.

Көнбайыш диалектының ғәйнә һөйләшендә был төшөнсә ***күкрәк көйдөрөү*** тип йөрөтөлә [БҺҺ III: 92]. Һаҡмар һөйләшендә иһә – ***үҙәкйаныу*** [БҺҺ III: 197].

АУЫҘСЫН ~ әҙ.т **стоматит –** ауыҙ тиресәһенең шешеүе `стоматит`**.**

Төньяҡ- көнбайыш диалектында: а***уыҙсын*** *(төньяк-көнбайыш д.)*, ***ауырсын*** *(урта урал һ.)* [БҺҺ III: 26].

САБЫРТМА ~ әҙ.т**. сабыртма `сыпь`.** Медицина терминдарының рус-башҡорт һүҙлегендә был ауырыуҙың аңлатмаһы: 1. Губная вольдырь; 2. Сыпь.

Хәҙерге башҡорт әҙәби теленең аңлатмалы һүҙлегендә – Һалҡын тейгәндә йәки ниндәйҙер бер сирҙән тәнгә ҡыҙарып ҡалҡҡан һыулы ваҡ ҡына ҡыуыҡса. *Сабыртма сығыу. Сабыртманан дауаланыу*` [ТССБЛЯ, 2005].

Төньяҡ-көнбайыш диалектының һөйләштәрендә был ауырыуҙың түбәндәге атамалары бар: *ғәйнә* һөйләшендә – ***себерткәй.*** Миҫал: *Тәнен себерткәй каплаган* [БҺҺ III: 155].

Башҡорт теленең башҡа һөйләштәрендә был һүҙ: ***әҫпе, әҫфе*** *(түк-соран, ырғыҙ һ.)*. Миҫал: *Йеләк ашаһа дәненә кып кызыл булып әҫпе калка. Ә һаҡмар һөйләшендә -* ***әһпе*** *тип аталып йөрөй* [БҺҺ III: 227].

ҺЫҘЛАУЫҠ ~ әҙ.т. **һыҙлауыҡ –** тәнгә эренләп сыға торған шешек, ваҡ сиҡан `чирей`. *Һыҙлауыҡ сығыу* [БРС, 1996].

Төньяҡ-көнбайыш диалектының урта урал һөйләшендә ***шипан*** [БҺҺ III: 210], ә һаҡмар һөйләшендә ***һырҡауыт*** тип аталып йөрөй [БҺҺ III: 207]

КИҘЕҮ ~ әҙ.т. **киҙеү** `повальная болезнь`. Башҡорт һөйләштәрендә был төшөнсә *ауыл киҙеүе, ил ауырыуы, эндәт, кешерәт, рәт ауырыуы, ыҙғар эрәтнәй* һүҙҙәре менән атала. *Ҡариҙел һөйләшендә* ***кешерәт*** варианты ҡулланыла [БҺҺ III: 80]

ПСИХИК АУЫРЫУ, АҠЫЛ ЗӘҒИФЛӘНЕҮ `болеть психической болезнью`, һөйләштәрҙә:

Төньяҡ-көнбайыш диалектының *урта урал һөйләшендә – **йеҫеләйеү*** тип ҡулланыла. [БҺҺ III: 71]

Башҡорт теленең башҡа, *һаҡмар һөйләшендә – **алмашаналаныу, йеҫеләйеү*** тип аталып йөрөй. [БҺҺ III: 21]

ҠЫЛАУЫР., әҙ.т ҡылауыр `золотуха`, һөйләштәрҙә:

Медицина терминдарының рус-башҡорт һүҙлегенды был ауырыу көмбә, әҫпе, лауыр силсә, тилсә, яман әҫпе` тип аталып йөрөй.[РБСТНМ Р.Н.Каримова, 2005)]

Рус-башҡорт һүҙлегендә был һүҙҙең аңлатмаһы ҡылауыр; балалар ауырыуы.`

Төньяҡ-көнбайыш диалектының һөйләшендә ***йаманәсбе** (төньяҡ-көнбайыш һ).* Мәҫәлән: Йаман әсбе биткә, тәнгә ҡыҙыл ҡапҡас күк ҡалҡа. Ҡарайып батып китсә, бала бер-ике көннән үлә [БҺҺ III: 67].

ТАМАҠ СИЛСӘҺЕ., әҙ.т тамаҡ силсәһе `сифилис горла`

*Туҡ-соран һөйләшендә – **ауҫын*** тип аталып йөрөй [БҺҺ III: 26].

ҺАУЫҒЫУ., әҙ.т һауығыу `выздороветь`

Хәҙерге башҡорт әҙәби теленең аңлатмалы һүҙлегендә. Ауырығандан һуң һауға әйләнеү; шәбәйеү. Һауығып китеү [ТССБЛЯ З.Г.Ураксина, 2005].

Башҡорт теленең синонимдар һүҙлегендә төрлө атамалары бар `һауығыу,төҙәлеү, шәбәйеү, рәтләнеү, сихәтләнеү, терелеү, йүнәлеү, таҙарыу, арыуланыу, аяҡҡа баҫыу; Ауырыуҙан ҡотолоп, иҫән-һау хәлгә ҡайтыу. Һин һауыҡһаң ине. Дуҫһыҙ ауыр, эҙләп килдем эсем бошҡанға (М. Кәрим). [ССБЯ З.Г. Ураксин, 2000]

Төньяҡ-көнбайыш диалектының һөйләштәрендә түбәндәге атамалары бар:

*ғәйнә һөйләшендә – **жүнәү.*** [БҺҺ III: 57]

*төньяҡ-көнбайыш һөйләшендә – **мандуғыу.*** [БҺҺ III: 133]

*урта урал һөйләшендә – **терелеү.*** Мәҫәлән: Терелеп киләм әле шөкөр [БҺҺ III: 170].

*төньяҡ-көнбайыш һөйләшендә – **хәлләнеү*** [БҺҺ III: 201].

Халыҡ ижады кеше тормошондағы һаулыҡтың мөһим ролен үтәгәнен бик яҡшы аңлай:

Байлыҡ башы – һаулыҡ.

Халыҡ һаулығы – дәүләт байлығы.

Ауырыу ботлап керә, мыҫҡаллап сыға.

Аҡ тәнеңдең ҡәҙерен сырхау булғас белерһең.

Ауырыуыҙың һәйбәте юҡ.

Ауырыуға бал да әсе.

Сирлегә йәйге селлә лә һыуыҡ.

Сәләмәт тәндә – таҙа аҡыл.

Ауырыу хәлен һау белмәҫ.

Ауырыу тауыш һөймәҫ.

Ирәүән барҙа, ил үлмәҫ.

Шулай итеп, халыҡ дауаһы әлеге көндә лә үҙ әһәмиәтен юғалтмай, кеше барыбер боронғо дауалау ысулына әйләнеп ҡайта.

Беҙҙең төп бурысыбыҙ: тупланған рухи хазинабыҙҙы һаҡлап ҡалырға, киләһе быуынға тапшырырға һәм улар ҙа үҙҙәренең тормошонда ҡулланыр тип өмөтләнергә генә ҡала.

Әҙәбиәт

1. Башкирско-русский словарь / Под ред. З.Г. Ураксина – М.: Дигора, 1996. – 884 с.
2. Башҡорт һөйләштеренең һүҙлеге. III том (көнбайыш диалект) / Редакторы Н.Х. Мәксүтова. 1-се баҫма. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1987. – 232 бит.
3. Гумаров В.З. Башкирская народная медицина. – Уфа: Башкирское кн. изд-во, 1985. – 144 с.
4. Хисамитдинова Ф.Г. Мифологический словарь башкирского языка. – М.: Наука, 2010. – 452 с.

© Вәхитова А.А., Хәбибуллина З.Ә., 2023

УДК 811.512.141

Ғайсина Ә.Р., студент

Ғилми етәксеһе: Куланчин А.Й., филол.ф.канд.

М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ. (Рәсәй)

«ШУРА» ЖУРНАЛЫНЫҢ ЛЕКСИК ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы изменения в башкирском языке. Так же особенности арабской графики, арабизмы, различие звуков башкирского и арабского языков.

Annotation. The article deals with the problems of change in the Bashkir language. Also, the features of Arabic graphics, Arabisms, the difference between the sounds of the Bashkir and Arabic languages.

Ключевые слова: Арабская графика, журнал “Шура”, заимствованные слова, старотюркский язык.

Keywords: Arabic graphics, Shura magazine, borrowed words, Old Turkic language.

Башҡорт халҡының яҙма теле XIII – XIV быуаттарҙа барлыҡҡа килгән тип һанала. Әлбиттә, был фекер ғәрәп графикаһына ҡарата әйтелә, ә быға тиклем халыҡ үҙ-ара алыҫ дистанцияларға хәбәр еткереү өсөн тамғалар менән файҙаланған. Ул тамғаларҙың күбеһе беҙҙең көндәргә килеп етмәгән, әммә беҙ уларҙың ырыу, нәҫел, территория, хайуандар һәм үҫемлектәр донъяһы һәм башҡа төрлө информация хәбәр иткәнен беләбеҙ.

Ғәрәп графикаһына нигеҙләнгән дөйөм төрки теле яҙмаһы халҡыбыҙға Алтын Урҙа канцелярияһы аша килеп инә һәм XX быуаттың уртаһына тиклем нығынып ҡала. Ошо графикала беренсе башҡорт китаптары, журналдары, гәзиттәре баҫылып сыға. Шул уҡ рәттән “Шура” (Кәңәш) журналы һәм уның баш мөхәррире булған Р. Фәхретдиновтың китаптары. 1928 йылда ғәрәп графикаһының башҡорт телендәге бөтә өндәрҙе лә биреп еткермәгәне өсөн һәм мосолман йүнәлеше менән белем биргән мәҙрәсәләр ябылғанға графиканы алыштырыу мәсьәләһе ҡарала.

Телдә тарихи һәм сәйәси үҙгәрештәр быуат һайын булып тора. Әммә тарихи документтарҙы, шәжәрәләрҙе, китаптарҙы, журналдарҙы тәржемә итеү әһәмиәте кәмемәй. Беҙҙең фекеребеҙсә, “Шура” журналының тәржемә ителеүе актуаллеге шунда: беҙгә йәмғиәттең йөҙ йыл элек нисек белем алғаны, уны ниндәй һорауҙар, проблемалар борсоғаны, ниндәй идеяларға ышанғаны асыҡланасаҡ. Әммә әйтеп үтергә кәрәк, журналдың һәр мәҡәләһен аңлар өсөн тәржемәсе башҡорт, ғәрәп, фарсы, иҫке төрки телдәрен белергә тейеш. Тағы шуныһы мөһим: кириллица графикаһына үҙгәрештәр индергән кеүек, ғәрәп графикаһына ла өҫтәлмәләр була. Мәҫәлән, ғәрәп графикаһында “ا” – әлиф хәрефе бер юлы “а” һәм “ә” өндәрен белдерһә лә, тағы бер “ә” өнөн белдергән хәреф өҫтәлә. Графикала “ө”, “ү”, “ң” башҡорт өндәрен, “в”, “ж”, “ч”, “ц”, “г” кеүек бүтән тел өндәрен белдергән тамғалар өҫтәлә.

Бүтән тел графикаһы менән ҡулланғанда, тағы ла ул халыҡ менән бер диндә булғанда үҙләштерелгән һүҙҙәрҙең артыуы ла ситтә ҡалмай. Башҡорт теленә ғәрәп теленән байтаҡ һүҙҙәр килеп инә. Тәүҙә улар әҙәби һәм дини телдә генә ҡулланылһа, ваҡыт үтеү менән йәнле һөйләү телендә лә ҡулланыла башлай. Аҙаҡ ул һүҙҙәрҙең нигеҙенән кеше исемдәре барлыҡҡа килә (мәҫәлән, Әлфиә, Фәхретдин, Банат, Кәбир (ҙур, бөйөк), Камил (тулы), Вәхит), ә уларҙан үҙ сиратында фамилиялар яҙыла (Кәбиров, Кәримов, Камалетдинов, Муллағәләмов һ.б.).

“Шура”ла ла ғәрәп теленән үҙләштерелгән һәҙҙәр күп ҡулланыла. “Рус әҙәбиәте” мәҡәләһенең беренсе абзацында ғына һәр һөйләмдә кәмендә биш ғәрәп һүҙе бар. Мәҫәлән, хәдәр (чтение, читать доклад или лекцию), ватан, әҙәбиәт, фән, донъя, ваҡыт. Әлбиттә, был һүҙҙәрҙең ҡайһы берәүҙәре бөгөнгө башҡорт әҙәби телендә нығынған. Ә бына ләзем (кәрәк), хасил (результат), тариҡ (юл, способ), мәсләк (бурыс), сәхиби (сопровождать или страница), рисәлә (тыныс, яй), әджмәл (ҡушылған, ҡыҫҡартылған), джәдид (яңы), тәдәриджи (постепенный, последовательный) кеүек һүҙҙәр йыш ҡулланылыштан төшөп ҡалған, уларҙы һүҙлек ярҙамында ғына тәржемә итеп була. Тағы ла шуны өҫтәргә кәрәк: илдәр исеме лә журналда ғәрәп теле ҡалыптары менән бирелә. Мәҫәлән, Рәсәй түгел, ә Русиә, Египет түгел – Мысыр.

Беҙҙең фекеребеҙсә, ғәрәп теленән ингән һүҙҙәрҙе тура мәғәнәлә тәржемә итеү дөрөҫ түгел, сөнки улар контекста күсмә мәғәнәлә йөрөй. Мәҫәлән, “кәбир” һүҙе тура мәғәнәлә ҙур, бейек тигәнде аңлата, а башҡорт телендә ул күберәк бөйөк тигән мәғәнәгә эйә. Йә “тариҡ” һүҙе, ябай ғәрәп телмәрендә ул “юл” тигәнде аңлатһа, “Шура” журналында ул проблеманы хәл итеү юлы йәки тарихтың үткән юлы тигән мәғәнәлә бирелә. Шулай булғас, ғәрәп теленән үҙләштерелгән һүҙҙәрҙең көнкүрештә ҡулланыла торған итеп түгел, ә абстракт әйберҙәрҙе һәм уҡыу-уҡытыу моменттарын аңлатыр өсөн кәрәклеге күрһәтелә. Шул уҡ аҡыл, дәүер, дин, дәрес, ҡәләм, китап, ғәм, залим, исем, иман кеүек һүҙҙәр ҙә был фекерҙе раҫлай. Профессор Ж.Ғ. Кейекбаев үҙенең “Башҡорт теленең лексикаһында ғәрәп һүҙҙәре ҡатламы” тигән фәнни мәҡәләһендә ошолай тип яҙа: “Ғәрәп теленән үҙләштерелгән һүҙҙәр ислам дине менән, китап теле, уҡымышлылар теле аша килеп ингәнлектән, фарсы йәки рус теленән үҙләштерелгән һүҙҙәр кеүек, тормош, көнкүрешкә бәйләнгән материаль мәғәнәле ғәрәп һүҙҙәре башҡорт телендә юҡ тиерлек. Тик уҡыу-уҡытыу, ғөмүмән, мәғрифәтселеккә бәйләнгән бер нисә һүҙ күрһәтергә мөмкин: китап, әлифба, хәреф, ҡәләм, дәфтәр, хат, сәғәт, ғариза һ.б. Революцияға тиклем халыҡ телендә ғариза урынына прошение һүҙе (русса) күберәк ҡулланылған” [Кейекбаев, 2014: 118].

“Шура” (Кәңәш) журналында әҙәби әҫәрҙәргә лә урын бүленгән. Журналдың беренсе һанының беренсе битендә Зәкир Рәмиевтың шиғырҙары “Дәрдмәнд” псевдонимы аҫтында баҫылған:

“Ҡарғалы шағиры мәрхүм Сибәғәт Аллаһү хажыға яҙған бер мәктүбемдән(яҙыуымдан)

Ҡәтғәһе (часть, өҙөгө)

(Төрөк ләһүджәсен(һөйләшен, диалектын) тәҡәлид (ябалаштырыу, иммитация, подделка) ҡылып маташкан саҡтарҙың йәдкәре булһын.)

Әфәндем хәһрәтте ғаджизенә(слабый, слепой, старость)

Был тәкдим иттекме шул бер фәсинә,

Теләде кәләк (барка, плот) ғәбәдә(служить, поклоняться) ғәджәзидәр”[2]

Күреүебеҙсә, әҙәби әҫәрҙә лә үҙләштерелгән һүҙҙәр күп ҡулланыла. Был күренеш З. Рәмиевтың ғына шиғырҙарында түгел, ә журналда баҫылған һәр авторҙың телмәрендә күҙәтелә.

Тимәк, уҡытыусы, мәғрифәтсе Ризаитдин Фәхретдиновтың телмәрендә һәм ул баш мөхәррир булған “Шура” журналында ғәрәп теленән үҙләштерелгән һүҙҙәрҙең күплелеге, беренсенән, педагогик бурыс менән аңлатылһа, икенсе яҡтан, ул журнал ярҙамында халыҡтың телмәрен һәм йәшәү кимәлен арттырыу маҡсаты.

Әҙәбиәт

1. Кейекбаев, Ж.Ғ. Ғилми хеҙмәттәр һәм һайланма әҫәрҙәр йыйынтығы. 2 том. Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы. – Өфө: Китап, 2014. – 118 бит.
2. “Шура” журналы. – 1908. – №1. – 3 бит.

© Ғайсина Ә.Р., Куланчин А.Й., 2023

УДК 811.512.141

Ғайсина Ә.Р., студент

Ғилми етәксеһе: Куланчин А.Й., филол. ф. канд.

М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ. (Рәсәй)

XX БЫУАТ БАШЫНДАҒЫ ПУБЛИЦИСТИК СТИЛЬ ӨЛГӨҺӨ БУЛАРАҠ “ШУРА” ЖУРНАЛЫ

Аннотация. В статье рассматривается роль публицистического функционального стиля в начале прошлого века. А также стиль речи журнала “Шура” (Совет) и его особенности.

Ключевые слова: Журналы, журнал на старотюркском языке, Ризаитдин Фахретдинов, публицистический стиль, функциональные стили языка, литературный стиль.

Annotation. The article examines the role of the journalistic functional style at the beginning of the last century. As well as the style of speech of the magazine “Shura” (Council) and its features.

Keywords: Magazines, magazine in the Old Turkic language, Rizaitdin Fakhretdinov, journalistic style, functional styles of language, literary style.

Бөгөнгө көндә сәйәсәт, йәмғиәт, иҡдисат кеүек өлкәләрҙең ҙур тиҙлек менән алға барыуын күҙәтәбеҙ. Беҙҙең көнкүреште яҡтыртҡан, уны яҙма телмәр итеп йәмәғәткә еткергән функциональ стиль булған публицистик стиль дә бер туҡтауһыҙ үҫешә, уның яңы төрҙәре, мөмкинселектәре, мәсьәләләре барлыҡҡа килә.

Был стиль иң тәүҙә информация еткереү функцияһын үтәй, шул ваҡытта уның әҙәби телгә булған йоғонтоһо ла ҙур. Тормошта һәм тарихта булған һәр күренеште һүрәтләгән саҡта уларға ҡағылышлы терминдарҙы, йыш ҡына яңы һүҙҙәрҙе лә ҡулланыуы ла мөһим. Мәҫәлән, 1917 йылғы революцияһынан һуң байтаҡ һүҙҙәр истоизмдарға әүерелеп, пассивҡа әйләнә. Тархан, волость, уезд, губернатор кеүек һүҙҙәрҙе Советтар союзында ҡулланыуҙың кәрәклеге булмай. Ә бына “Шура” журналында һәм бүтән матбуғатта йәки әҙәби әҫәрҙәрҙә ҡулланылған “үә”, “илә”, “нәһр” (йылға), “тариҡ” (юл), “хәсил” (результат, следствие) һәм башҡа һүҙҙәр Ислам дине ярҙамында ғәрәп теленән үҙләштерелгән булыуы өсөн дә телмәрҙән төшөп ҡала. Тарихи үҙгәрештәр үҙенекен талап итә, телдә яңы һүҙҙәр барлыҡҡа килә (мәҫәлән, комсомол, комиссар, пионер, райком, горком һ.б.). Тормоштағы булып торған үҙгәрештәрҙең һәр береһе әҙәби әҫәрҙәрҙә сағыла, шуға күрә, әҙәби телде заманына тап килгән йыш ҡулланылышлы һүҙҙәрһеҙ күҙ алдына килтереүе ҡыйын.

Публицистик стиль үҙ-аллы стиль булараҡ XVI быуаттан башлап XIX быуатҡа тиклем формалаша. Рәсәйҙә беренсе гәзит баҫылып сыҡҡандан башлап, уның әһәмиәте һәм көсө арта. Әгәр быға тиклем публицистик стиль менән ораторҙар ғына ҡулланған булһа, матбуғаттың мөмкинселектәре киңәрәк. Уның аша агитация үтәкәреү генә, йә яңылыҡтар хәбәр итеү генә түгел, ә киң ҡатламдарҙы аң-белемгә әйҙәү, уларҙың фекерләү ҡеүәһен үҫтереү миссияларын да үтәү мөмкинселеге барлыҡҡа килә.

Беҙҙең уйлауыбыҙса, Ризаитдин Фәхретдинов та “Шура” журналының төп маҡсаты итеп халыҡты аң-белемгә әйҙәүҙе һәм йәшәү кимәлен арттырыуҙы ҡуя. Журналда төрлө тарихи, сәйәси, тәрбиәүи, әҙәби темаларға бәйле мәҡәләләр баҫылып сыға. Заманына күрә, был маҡсат бик тә актуаль, сөнки XX быуат башында уҡыу һәм яҙыуға өйрәнеүҙең әһәмиәте кәмеһә лә, донъя хәлдәре, сит илдәр тормошо, фәндәр үҫеше менән ҡыҙыҡһыныу арта бара. Әлбиттә, был ҡыҙыҡһыныуҙы ҡәнәғәтләндереү өсөн “Шура” (Кәңәш) ҙур өлөшөн индерә.

Ошо уҡ маҡсат менән Ризаитдин Фәхретдинов үҙе әҙәби әҫәрҙәр яҙа һәм сит милләт авторҙарын тәржемә итә. “Шура” журналының беренсе һанында баҫылып сыҡҡан “Рус әҙәбиәте” мәҡәләһенең беренсе өлөшөндә ул ошолай тип яҙа: “Ватандаштарыбыҙ булған рустарҙың әҙәбиәте бик киң, рус телендә яҙылған әҙәбиәт һәм фән китаптары бик күп. Бер телдә әҙәбиәт, фән һәм дәрес китаптары донъя килтереү, яҙыу, китермәк өсөн баштағы ваҡытта иң еңел юл, әҙәбиәте тулы булған башҡа телдәрҙе тәржемә итмәк уйлағандан, беҙгә лә рус әҙәбиәте хаҡында фекер һәм мәғлүмәт хасил итеү ләземдер (кәрәктер)” [Фәхретдинов, 1908:11]. Авторҙың фекеренсә, рус әҙәбиәте ярҙамында халыҡҡа әҙәбиәттең фәлсәфәүи фекерен еткереү мөһим, сөнки рустарҙың донъяға, тарихҡа, көн-күрешкә ҡарашын аңламайынса, уның менталитетын аңлауы ауыр. Шул

ваҡытта рус әҙәбиәтенең үҫешкәнлеге, фәлсәфәүи тәрәнлеге балаларға белем биргәндә рус телен өйрәнеүҙе лә еңелләштерәсәк.

Рәсәй империяһы СССР-ға әүерелгәс, матбуғат та яңы система менән эшләй башлай. Бик күп гәзиттәр һәм журналдар эше туҡтала, яңылары барлыҡҡа килә. Уларҙың эске торошо яңыса ҡорола, темалары алышына. Шул ваҡытта яңы барлыҡҡа килгән лексик система әҙәби телгә генә түгел, ә йәнле һөйләү стиленә лә йоғонто яһай. Яңыса ҡоролған илдең ҡанундары халыҡҡа матбуғат аша таратыла, халыҡ уның тел үҙенсәлектәрен үҙләштерә. Үткән быуат башында халыҡ араһында "конституция", "политбюро" кеүек байтаҡ һүҙҙәр йыш телгә алына башлай. Әммә былдай йоғонто революцияға тиклем дә булырға тейеш булған, сөнки сит илдәрҙә уҡып ҡайтҡан мәҙрәсә уҡытыусылары, мосолман гәзиттәре мөхәррирҙәре үҙҙәренең идеологик ҡараштарын шәкерттәргә дәрес ваҡытында һөйләһәр ҙә, бүтән халыҡҡа тап матбуғат ярҙамында аңлатырға мөмкин булғандыр.

Тағы ла шуны әйтеп китергә кәрәк, публицистик стиль иң тәүҙә информация тапшырыу маҡсатын башҡара. Донъя кимәлендә, йә дәүләттә барған яңылыҡтарҙы документаль форматта хәбәр итә. Шуға ла уның халыҡтың аңына йоғонтоһо ҙур. Профессор Ж.Ғ. Кейекбаев әйтеүенсә: "Хәҙерге башҡорт әҙәби теленең ике төрлө формаһы бар: яҙма тел һәм йәнле һөйләү теле. Әҙәби телдең был ике төрө бер-береһе менән органик бәйләнгән, сөнки яҙма әҙәби тел асылда башҡорт халҡының йәнле һөйләү теленән үҫеп сыҡҡан, йәнле һөйләү телендә кешеләр бер-береһе менән аңлашыуға һәм фекер алышыуға йәнле һүҙ ярҙамында туранан-тура өлгәшәләр. Яҙма тел инде шул телдә уҡый-яҙа белеүсе бөтә кешеләрҙең фекер алышыу формаһы һанала һәм кешеләрҙең фекерҙәрен, ҡараштарын, туранан-тура контактҡа килмәйенсә, башҡа кешеләргә һәм киләсәк быуын кешеләренә еткереү өсөн хеҙмәт итә" [Кейекбаев, 2014: 184].

Беҙҙең фекеребеҙсә, телдәге үҙгәрештәр иң тәүҙә йәнле һөйләү стилендә сағыла. Сөнки телдән әйтелгән тура телмәр үҙгәрештәргә тиҙерәк бирелә. Һүҙҙәрҙең архаизмдарға һәм историзмдарға әүерелгәне, йә неологизмдар барлыҡҡа килгәне, һүҙҙең семантик мәғәнәһе үҙгәргәне иң тәүҙә йәнле һөйләүҙән беленә.

Тимәк, телдең функциональ стилдәре араһында бер-береһенә булған йоғонтоһо ҙур роль уйнай. Бер яҡтан, улар тарихи ваҡиғаларҙан һуң телдең үҙгәрешен күрһәтә, икенсе яҡтан, функциональ стилдәрҙең бер-береһенә ярҙам иткәнен һәм бер-береһенә үҙгәрештәр индергәнен күрһәтә.

Әҙәбиәт

1. Кейекбаев Ж.Ғ. Ғилми хеҙмәттәр һәм һайланма әҫәрҙәр йыйынтығы. II том. Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы. – Өфө: Китап, 2014. – 184 бит.
2. Фәхретдинов Р. Рус әҙәбиәте // Шура. – 1908. – №1. – 11 бит.

© Ғайсина Ә.Р., Куланчин А.Й., 2023

УДК 821.512.145

Галиева Л.Ш., филол. ф. канд., өлкән гыйлми хезм.
Г. Ибраһимов ис. ТӘһСИ, Казан ш.(Рәсәй)

СИКСӘНЕНЧЕ ЕЛЛАР «КАЗАН УТЛАРЫ» ЖУРНАЛЫНДА «ЯШЬ ТӘНКЫЙТЬЧЕЛӘР»

Аннотация. Статья посвящена исследованию бесед молодых литературных критиков, которые были напечатаны в 1980-е годы на страницах журнала «Казан утлары» («Огни Казани»). Данные публикации интересны тем, что не только выражают позицию молодых татарских критиков, но и в своем большинстве отражают писательскую критику молодых творцов.

Ключевые слова: литературная критика, писательская критика, история татарской литературы, журнал «Казан утлары».

Abstract. The article is devoted to the study of the conversations of young literary critics, which were published in the 1980s on the pages of the magazine "Kazan utlary" ("Lights of Kazan"). These publications are interesting in that they not only express the position of young Tatar critics, but also mostly reflect the literary criticism of young creators.

Keywords: literary criticism, history of Tatar literature, magazine "Kazan utlary".

Татар дөньясының әйдәп баручы әдәби журналы – «Казан утлары», күренекле әдипләрнең әсәрләрен генә түгел, ә бәлки әдәби тормышка бәйле күп кенә яңалыкларны, бәхәсләрне, хәбәрләрне дә үз битләрендә яктыртып килә. XX йөз ахыры тәнкыйтьнең яңарышында әлеге басма оештырган дискуссияләрнең әһәмиятен әдәбият галиме Ә. Закирҗанов та ассызыклый [Закирҗанов, 2019: 465]. Мисал өчен, узган гасырның 80 нче елларында журнал битләрендә даими рәвештә яшь тәнкыйтьчеләрнең әңгәмәләре, язмалары урнаштырыла. Әлеге яшь каләм сынаучылар журнал каршында эшләп килгән яшь тәнкыйтьчеләр түгәрәге әгъзалары булып тора. Түгәрәкнең җитәкчесе – күренекле тәнкыйтьче, язучы Мансур Вәлиев. Биредә яшь тәнкыйтьчеләрнең язмаларына кыскача күзәтү ясалды, аларда калкытып чыгарылган төп мәсьәләләр игътибарга алынды.

Сиксәненче елларда яшь тәнкыйтьчеләр секциясендә катнашкан һәм әсәрләргә, язучылар иҗатына үзенең ачык мөнәсәбәтен белдергән авторлар арасында Ф. Бәширов, Г. Морат, Р. Зәйдулла, Л. Лерон, Г. Гыйльманов, Х. Янов, Ә. Сәхапов, Җ. Дәрзаманов, Ә. Зиннәтуллина, Ф. Зөлкарнәев, Р. Юнысов, З. Хөснетдинов һ.б. бар. Күрәбез, әлеге авторлар арасында хәзерге вакытта күренекле язучыларыбыз, әдипләребез рәтендә торган күркәм шәхесләребез дә урын алган: «Бу чорда әдәби тәнкыйть шактый чуар булып кала һәм, максатына, эчтәлегенә, иҗатчының әзерлегенә карап, профессиональ тәнкыйть, язучы тәнкыйте, укучы тәнкыйте кебек төрләргә аерымлана» [Закирҗанов, 2019: 464]. Яшь язучыларның, әдәбият галимнәренең «яшь тәнкыйтьче» буларак чыгышларына мөрәҗәгать итик.

«Бүгенге әдәби тәнкыйтьтән без нәрсә көтәбез?» дигән сөйләшүне Ф. Бәшировның карашлары ачып җибәрә. Яшь тәнкыйтьче түбәндәгеләрне яза: «Яшерен-батырын түгел, аерым әдипләр тәнкыйтьне икенчел дәрәҗәдәге хезмәт дип карыйлар...» [Өметләр, 1987: 157]. Шунысын билгеләп үтәргә мөмкин, әдәби җәмәгатьчелектә тәнкыйтькә карата мондый караш совет чорында да күзәтелә [Галиева, 2022: 354]. Алга таба исә мәкалә авторы «Тәнкыйть – проза, поэзия, драматургия белән бер үк дәрәҗәдәге иҗат эше», – дигән нәтиҗәгә килә [Өметләр.., 1987: 157]. Шул рәвешле яшь тәнкыйтьченең әдәби тәнкыйтькә карата мөнәсәбәте ачыклана.

Әңгәмәдә катнашкан башка тәнкыйтьчеләр дә әдәби тәнкыйтьнең әһәмиятенә басым ясыйлар. Әгәр Г. Морат тәнкыйтьтә әдәби әсәрнең теленә игътибар кимеде дисә [Өметләр.., 1987: 158], Р. Зәйдуллин татар әдәбиятының намуслы, олы йөрәкле тәнкыйть көтүен әйтеп уза [Өметләр.., 1987: 159]. Г. Гыйльманов исә тәнкыйть алдында торган бурычларга тукталa: яшь язучыларга игътибарны арттыру, яңа формалар куллану, тәнкыйть жанрларын арттыру [Өметләр.., 1987: 159].

Журнал битләрендә еш чыгыш ясаган яшь тәнкыйтьчеләрнең берсе – Хәкимҗан Янов. Әлеге авторның Рәшит Гәрәй, Ләбибә Ихсанова китапларына рецензияләре басыла. Р. Гәрәй иҗатында Х. Янов кеше хисләренең палитрасын, шатлык һәм кайгы, хезмәткә, туган якка мәхәббәтне, гади хезмәт кешесенең күңел хәзинәсен күрә. Ана образына игътибарны юнәлтә, язучы иҗатында чагылыш тапкан яшьлек кадерен белү кебек мәсьәләләрне калкытып куя. Шул ук вакытта, Х. Янов белдергәнчә, Р. Гәрәй уйланып бетмәгән әсәрләрен дә бастыра.

«Казан утлары»нда Ә. Зиннәтуллина прозаиклар иҗатына бәя бирә. Аның Ә. Еникинең «Ялгыз каз» хикәясен анализлауга багышланган язмасы «Бер хикәя поэтикасы» дип атала. Яшь тәнкыйтьче биредә аеруча образ бирелешенә игътибарны юнәлтә. Үзенең фикерләрен дәлилләү өчен Ә. Зиннәтуллина бик еш әсәрдән өзекләр китерә, бу исә язманың күләмен генә арттыра. Икенче бер рецензиясендә исә яшь тәнкыйтьче Г. Сабитовның «Тармаклы яшен» дигән китабына рецензиясе белән чыгыш ясый. Язучының иҗатын характерлап, ул аны табигатькә дан җырлау буларак кабул итә.

Табигать темасына тугрылык саклаган авторлар арасында шулай ук балалар язучысы Г. Хәсәновны да атап була. Ә. Сәхапов аңа «Табигать исеменнән» дигән мәкаләсен багышлый. Автор фикеренчә, «Аның хикәя һәм повестьларын бер дә икеләнмичә «Табигатьнең сайланма әсәрләре» дип атарга мөмкин булыр иде» [Сәхапов, 1982: 156]. Җир язмышының иминлеген кайгырту белән сугарылган әлеге иҗатны тәнкыйтьче сокланып кабул итә, язучының тел байлыгын да ассызыклый. Яшь тәнкыйтьчеләрнең «Яңалык – тормышта һәм әдәбиятта» дип исемләнгән әңгәмәсендә исә Ә. Сәхапов әдәбияттагы уңай герой мәсьәләсенә карата кызыклы гына фикерен җиткерә: «Дөрес, бүгенге әдәбиятта безне борчыган проблемалар күп. Ә минем күңелне иң тырнаганы – уңай герой проблемасы. Чөнки уңай герой проблемасы – образлы телгә күчерсәк, ул әдәбиятның нигез ташы» [Яңалык, 1986: 147].

Бүгенге татар укучысына яхшы таныш язучы З. Хөснетдинов та заманында яшь тәнкыйтьчеләр түгәрәге әгъзасы булып тора. «Казан утлары» журналы битләрендә аның Г. Рәхим, Д. Зөбәированың китапларына рецензияләре дөнья күрә. Әлеге язмаларында тәнкыйтьче образлар бирелешен тикшерә, кимчелекле якларга басым ясый. Язмаларында ул татар хатын-кызларына хас сыйфатларны санап чыга, хыялларга хыянәт итмәскә чакыра.

Журналга тәкъдим ителгән бәяләмәрнең шигъри әсәрләргә анализ ясаганнары аеруча кызыклы тоела. Алар Җ. Дәрзаманов, Г. Морат, Ф. Зөлкарнәй тарафыннан язылган. Әлеге мәкаләләрнең атамалары ук шигъри яңгырашлы: «Тормышка мәдхия», «Сабыр канатлары», «Еллар чалымы». Шунысын искәртеп үтү урынлы булыр: Ф. Зөлкарнәйнең шагыйрьләр иҗатын тикшерүгә багышланган эшчәнлеге, чыннан да, сиксәненче еллар татар әдәби тәнкыйте тарихында бер юнәлеш буларак кабул ителде. Ф. Зөлкарнәй үзенең М. Галиев иҗатын тикшерүгә багышланган язмасында шагыйрь иҗатының үзенчәлекле якларын отып алырга тырыша. Шулар арасында ул түбәндәгеләрне аерып чыгара: шәһәрләшеп килүче кичәге авыл кешесе образын тудыру, авыл тормышын идиллик планда сурәтләү, халык тормышына илтифатлыгы, М. Галиев шигырьләренә хас этюд сыманлык, иҗатының ике канаты – фикер һәм сурәт. Шул рәвешле, Ф. Зөлкарнәй шагыйрьнең иҗаты кеше күңеленең матурлыгын күрсәтүгә юнәлгән булуын ачыклый.

Шагыйрь Г. Морат үз язмасында С. Сөләйманова иҗатын тикшерү объекты итеп алган. Аның фикеренчә: «Саҗидә Сөләйманова иҗаты – татар әдәбиятының горурлыгы, йөз пакълыгы. Ул Мозаффарияләр очырган шигърият кошын яңа биеклеккә, зур әдәбият күгенә күтәрде» [Морат, 1983: 163].

«Тормышка мәдхия» дип исемләнгән Җ. Дәрзаманов язмасы Ф. Яруллинның «Танышлар арасында» китабына рецензия итеп язылган. Китапка кергән шигъри әсәрләрне анализлап, яшь тәнкыйтьче әлеге иҗатта чагылыш тапкан туган илгә, туган туфракка чиксез мәхәббәт хисен ассызыклый. Ф. Яруллинның тормышка мәдхиясен җиткерә. Журналда басылган Х. Зәкимуллинаның «Яңа язмышлар ачылганда» мәкаләсе исә Ф. Яруллинның «Язмышлар язылганда» повестена бәя буларак яңгырый. Биредә тәнкыйтьче повестьның үзәк героен аерып чыгара, аңа үзенең мөнәсәбәтен җиткерә. Ф. Яруллинның ул шагыйрь, прозаик һәм драматург буларак та уңышлы иҗат итүенә сөенә.

1982 елда яшь тәнкыйтьче Р. Юнысов үзенең бәяләмәсендә татар әдәбиятында фантастик әсәрләрнең урынын билгели. Мәкалә башында ук ул фантастикага чынлык кирәк, дип язып чыга. Аның фикеренчә, татар фәнни фантастикасы үсешендә Адлер Тимергалинның роле дә зур.

Яшь тәнкыйтьчеләрнең «Казан утлары» журналында басылып чыккан язмаларын укып чыкканнан соң шунысын билгеләргә мөмкин, һәр тәнкыйтьченең тикшерү объекты ул үзе иҗат иткән өлкәгә якын тора. Укучыларны шигъри тәлгәшләр белән сөендергән Г. Морат, Җ. Дәрзаманов, Ф. Зөлкарнәевлар тәнкыйтьче буларак үзләре дә күбрәк шагыйрьләр иҗатын тикшерүгә омтыла. З. Хөснетдинов һәм Ә. Зиннәтуллина прозаиклар иҗатын сайлап алганнар. Р. Зәйдулла киң планда, тарихи якын килеп бәяләргә тырышса, Ә. Сәхапов, Р. Юнысов теоретик мәсьәләәләрне күтәреп чыгалар. Әлбәттә, бу бары тик аерым мәкаләләрдә җиткерелгән фикерләр, һәм алар язучыларыбызның гомуми тәнкыйди фикерләве турында сөйләми. Биредә Әдәби-нәфис журнал кысаларында яшь тәнкыйтьчеләр иҗатына табылган урынга сөенеп карарга кирәк. Басылып чыккан язмалар әдәби әсәрләргә яшь тәнкыйтьчеләр күзлегеннән чыгып ясалган бәяне генә җиткереп калмый, ә бәлки киңрәк планда да карала ала. Алар билгеле бер этапта татар әдәби хәрәкәтен тасвирлый, әдәби тормышта яшьләргә сүз бирү, аларның язганнарын укучыга җиткерү, яшь буынның активлыгын арттыру өчен дә хезмәт итә.

Әдәбият

1. Галиева Л.Ш. Татар сәнгате һәм әдәбияты декадасы (1957): нәтиҗәләр һәм бурычлар әдәбиятчылар күзаллавында // Социальное и национальное в советской культуре: К 65-летию Декады татарского искусства и литературы в Москве. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2022. – 349-357 с.
2. Закирҗанов Ә. Әдәбият белеме һәм әдәби тәнкыйть // Татар әдәбияты тарихы: сигез томда. 7 т. 1985–2000 еллар / төз. Р.Ф. Рахмани, фәнни мөх. Д.Ф. Заһидуллина, Ә.М. Закирҗанов. – Казан: Фолиант, 2019. – 448-479 б.
3. Морат Г. Сабыр канатлары // Казан утлары. – 1983. – №3. – 163-164 б.
4. Өметләр аклансын! // Казан утлары. – 1987. – №4. – 157-161 б.
5. Сәхапов Ә. Табигать исеменнән // Казан утлары. – 1982. – №8. – 156-157 б.
6. Яңалык – тормышта һәм әдәбиятта // Казан утлары. – 1986. – №10. – 144-149 б.

© Галиева Л.Ш., 2023

УДК 372.881.151.212

Галимова А.С.,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана (Казахстан)

ТІЛ ҮЙРЕНУШІНІҢ ЗЕРТТЕЙ ОҚУ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ОНЫ БАҒАЛАУ

Аннотация. В статье рассказывается о виде речевой деятельности – чтение, его роль в овладении языком и методах оценки навыка чтения. В настоящее время виды речевой деятельности активно используются как в обучении языку, так и в оценке языковых навыков. Для точного определения уровня владения языком изучающего язык, требуются качественные, эффективные заданий. В этой статье предлагается ряд эффективных задач, оценивающих навыки чтения.

Ключевые слова: второй язык, навыки чтения, задание, тестирование, уровень владения языком, оценка.

Abstract. The article describes the type of speech activity – reading, its role in language acquisition and methods of assessing reading skills. Currently, the types of speech activity are actively used both in language teaching and in the assessment of language skills. To accurately determine the level of language proficiency of a language learner, high-quality, effective tasks are required. This article offers a number of effective tasks that evaluate reading skills.

Keywords: second language, reading skills, assignment, testing, language proficiency, assessment.

Білім беру мазмұнының теориялық мәселелерін және оны іріктеу жолдарын Алаш алыптары осыдан ғасырдан артық уақыт бұрын жіктеп, талдап, сара жолын көрсетіп қана қоймай, тұғырын қалыптастырған. Олар білімнің мазмұны жеке тұлғаны жан-жақты үйлесімді дамытуға бағытталуға тиіс екендігін баса айтты

[1]. Сол кездерден бастау алған білім беру үдерісіндегі дұрыс таңдалған мәтін, оқыту әдістемесі, тіл меңгерту тәсілдері әлі де еш өзектілігін жоймақ емес.

Ғалым Ф. Оразбаева: «Оқылым – графикалық таңбалар арқылы қағаз бетіне түскен сөздер мен тіркестердің мағынасы мен мазмұнын ой мен сананың нәтижесінде қабылдай отырып, сауатты, дұрыс, мәнерлеп, ұғынықты оқу және одан қажетті деректі түсініп, сұрыптап алу» деп жазады. Оқылымның танымдық, зерделік, ізденімдік, көрсетімдік оқылым сияқты түрлерін жіктеп көрсетеді [2].

Тіл оқытуда бастаушы, жалғастырушы деңгейлердің болатындығы белгілі. Сондықтан тіл үйренушінің деңгейіне қарай мәтін түрі таңдалып алынады және мәтіндегі сөздер саны саналады. Қазіргі уақытта тілді үйрету және бағалауда бес деңгейлік жүйе негізге алынады. Төменгі деңгейлерде мәтін қысқа, грамматикасы жеңіл, сөздік қоры қарапайым болып келеді. Мысалы А1 деңгейіне арналған мәтін мен тест тапсырмалары:

Тоқтар Әубәкіров – ғарыш әлеміне ұшқан тұңғыш қазақ ғарышкері. Ата-анасы Тоқтарды кішкентай кезінде әжесінің тәрбиесіне берген. Ол ұшқыш болуды армандаған [3].

Сөйлемді толықтырыңыз.
Тоқтардың арманы ... болу еді.
A) қазақ
B) ата-ана
C) ұшқыш
D) ғарышкер

Сұраққа жауап беріңіз.
Тоқтарды кім тәрбиелеген?
A) Оны әжесі тәрбиелеген.
B) Оны ғарышкер тәрбиелеген.
C) Тоқтарды атасы тәрбиелеген.
D) Тоқтарға ата-анасы тәрбие берген.

Оқылымның бір түрі зерттей оқу мәтінді жүз пайыз түсіну мақсатын көздейді. Оқудың бұл түрі уақыт ұзақтығымен, кідірістердің болуымен және мәтіннің жеке фрагменттерін бірнеше қайталап оқумен сипатталады. Мәтіннің мазмұнын толық түсіну оның лексикалық, грамматикалық және синтаксистік мазмұнын түсінуді білдіреді.

Бұл әсіресе тіл меңгерудің орта, ортадан жоғары, жоғары деңгейлерінде маңызды. Төменде орта (B1) деңгейге арналған мәтін мен тест тапсырмалары ұсынылды:

Өте ертеде бір дана қария дүние саларынан бұрын қасына ұлын шақырып алып: – Балам, менің дүниемен қоштасатын күнім жақын. Өзіңе қалдырып бара жатқан асыл қазынам бар. Сен соны іздеп тап, ұқыпты пайдалан, ұқсатып қолдан, – депті... Күндердің күнінде бала әке қалдырған қазынаны іздеймін деп әбден шаршайды. Бірақ әкеден қалған қазынаны таба алмайды. Амалы таусылған бала ел ішіндегі көп өмір сүрген бір қариядан ақыл сұрайды. – Әкеңнің сөзі рас, балам. Оның саған қалдырған мұрасы – тіл. Ол сөзге шешен кісі еді ғой. Бәріміз де сөз асылын, сөз қадірін марқұм сенің әкеңнен үйрендік, деп айтады. Тілден қымбат қазына жоқ, - деп ақылгөй қария аталы сөздің шешуін айтыпты [3].

Мәтін мазмұнына сәйкес ақпаратты табыңыз.
A) Әкесі мұра еткен дүниені тез табады.
B) Бәріміз сенің әкеңнен ақыл сұрайтын едік.
C) Әкесінің ұлына деп табыстаған мирасы бар.
D) Балам, мен сатып алып берген затты жақсы қолдан.

Мәтіндегі тірек сөздерді табыңыз.
A) әке, дүние, тіл, шешен
B) қария, қазына, тіл, мұра
C) қария, сөз, дүние, ақылгөй
D) сөз қадірі, қария, өмір, бала

Мәтінде жауабы бар сұрақты табыңыз.
A) Қарияға кім ақыл айтты?
B) Ең баға жетпес қазына не?
C) Халық сөз асылын кімге үйреткен?
D) Ол елі қалдырған мұраны тапты ма?

Мәтіндегі негізгі ақпаратты табыңыз.
A) Әкенің өсиеті
B) Ұлының тапқырлығы
C) Ақылгөй қарияның сөзі
D) Жұрттың сөз асылын үйренуі

Мәтін мазмұнын қорытындылаңыз.
A) Жақсы сөз, жарым ырыс.
B) Адамның жүзі ақылдың айнасы.
C) Істегенің бізге жақсы, үйренгенің өзіңе жақсы.
D) Білмегенді кісіден сұра, кісі жоқ болса, кішіден сұра.

Мәтінге тақырып қойыңыз.
A) Әке өлімі
B) Әке мен бала
C) Пайдалы кеңес
D) Қарияның өсиеті

Оқылым дағдысы арқылы білім алушының танымы кеңейеді, ойлау жүйесі дамитын болады. Жақсы құрастырылып, дайындалған тест тіл үйренушіге бірнеше бағытта оң ықпал етеді:

А) Көп мәтіндер елтанымдық, жаңашыл ақпараттық, тәрбиелік, дүниетанымдық, позитивті сипатта болғандықтан, тіл үйренушіні ынталандырады;

Ә) Тіл үйренуші мемлекеттік тілді сауатты және әдеби тіл нормасына сай меңгеруге төселеді;

Б) Тест тапсырғаннан кейін өз білімінің нәтижесін көре алады, ары қарай кемшін тұсын дамытуға кіріседі;

В) Тілді меңгеру деңгейінің келесі, яғни жоғары тұрған сатысына көтерілуге ұмтылады.

Мақалада оқылым тапсырмалары бойынша жүйелеу, тестік салыстыру, талдау, бағалау, тұжырымдау, педагогикалық өлшем әдістері басшылыққа алынды.

Қазақ тілін ересектерге үйрету барысында алдымен қандай мақсат көзделгенін нақтылау керек. Себебі мақсатына қарай оқылым дағдысында көз жүгіртіп қарап шығу, танысып оқу деген экстенсивті түрлерімен қатар, интенсивті зерттей оқу, ізденіп оқу деген түрлері де бар. Тіл үйренуші ересек тұлғаның мәтін бойынша алған түсінік, пайымын, мазмұнын түсінудегі зейінділігі тексеріледі және ой қорыту біліктілігі анықталады. Оқылым бойынша берілген тестік тапсырмалар олардың қазақ тілін меңгеру деңгейін объективті бағалауға мүмкіндік береді. Тілді білу деңгейін бағалауға арналған тестілеу – тәуелсіз бағалау тәсілі ретінде әлдеқашан танылған және әлемнің көптеген елдерінде кеңінен қолданылады. Оқылған мәтінді түсіну деңгейін нақты өлшеулер арқылы жүзеге асыруға болады.

«Өлшеу – бұл белгілі ережелерге сәйкес қандай да бір нысандар мен сандық шкала нүктелері жиыны арасындағы байланысты белгілейтін процесс. Педагогикалық өлшеулер – тестіленушінің ағымдық және қорытынды даярлығының объективті мәнін алуды көздейтін, білім сапасын санмен бейнелеу процесі» деп тұжырымдалғандай, дұрыс құрастырылған тест жеке тұлғаның тілге деген қызығушылығын арттырады, ойланып, мазмұнның астарына үңілуге жетелейді [4]. «Бұл теория жетекші түсінікті анықтау, қасиетін өлшеу, тілді білу деңгейін, эмпирикалық және түсіну индикаторлары жүйесін өлшеу рәсімін тексеру сияқты процестерді зерттейді» [5].

Педагогикалық өлшеулер теориясында білім сапасын бағалау құралдарының белгілі бір қасиеттерге ие болғанда ғана ол құралдардың бағалаушылық мүмкіндіктері болатындығы дәлелденген. Бұл – ықшамдылық, технологиялылық, тұжырымдаудың логикалық формасы, жауаптың орналасуының анықтылығы секілді тест тапсырмаларына қойылатын талаптар. Айта кетерлік маңызды мәселе, кез-келген тақырып бойынша тапсырма құрастырып, оған бес түрлі жауап нұсқасын ұсынса, тест тапсырмасы болады деген жаңылыс пікір екендігін аталған педагогикалық өлшеулер теориясы растайды. Сондықтан тұлғаның латентті қасиеттерін бағалауда сапасыз тест тапсырмаларына жол берілмеуі керек. Өйткені мақсатқа негізделмеген сапасыз тест тапсырмалары қазақ тілін меңгеру деңгейін бағалау бойынша тестіленушілердің қазақ тілін меңгеру деңгейін емес, өзге қасиеттерін қажетсіз бағалаумен қатар, қазақ тілінің дамуына теріс әсерін тигізеді» деп көрсетілгендей, тест дайындаушы өзі шебер маман болу керек [6].

Қазақ тілін екінші тіл ретінде ересектерге оқытуда оқылымды тестілеу, яғни оқылым әрекетін тексеру маңызды мәселелердің бірінен саналады. Тіл үйренушілердің деңгейіне қарай мәтіндер таңдалынып алынады, яғни оқылымды тестілеудегі ең бірінші мәселе – алынған білімді, ақпаратты қаншалықты дәрежеде түсінгендігін анықтау. Оқылымды тестілеудің әр кезеңінде бір-біріне ұқсамайтын, яғни әр түрлі тақырыптарда жазылған (ақпараттық мәтіндер, тәрбиелік бағыттағы мәтіндер, елтанымдық мәтіндер, қысқа әңгімелер, көркем шығармадан үзінділер, мысал-әңгімелер, дүниетанымдық сипаттағы баяндаулар т.б.) мәтіндер болуы шарт. Оқылымды меңгеру деңгейін тест арқылы тексеруде көркем шығармадан алынған үзінділер және елтанымдық мәтіндерден бөлек жарнама, хабарландыру, ойды аяқтауға және мақала мазмұнын анықтайтын тапсырмалар жиынтығынан құралған тесттерді де ұсынуға болады. Бұл тіл үйренушінің әртүрлі тақырыпта жазылған мәтінді және мәтіндегі ойды түсінуіне септігін тигізіп, сонымен бірге оқылымнан түйгенін, мәтінді оқудан алған тәжірибесін қарым-қатынас жасауда пайдалануына ықпал етеді.

Әдебиеттер

1. Алаштың тілдік мұрасы. – Алматы: Palitra Press, 2013. – 328 бет.

2. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теориясы мен әдістемесі. – Алматы: РБК, 2000.

3. ҚАЗТЕСТ жүйесінің тест тапсырмаларын әзірлеу спецификациясы.

4. Аванесов В.С. Item Response Theory: Основные понятия и положения, Педагогические измерения // Научно-методический журнал РФ. – М., 2007. – №2.

5. Қазақ тілін оқытудың талаптарын анықтайтын ҚР СТ 1926-2015, ҚР СТ 1928-2015, ҚР СТ 1929-2015, ҚР СТ 1925-2015, ҚР СТ 1927-2015 Қазақстан Республикасының Ұлттық стандарттары // Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі «Ұлттық тестілеу орталығы» РМҚК, 2015.

6. Қазтест жүйесін енгізу мен дамыту тұжырымдамасы. – Астана, 2009 (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 11 қыркүйектегі № 835 қаулысымен мақұлданған)

©Галимова А.С., 2023

УДК 37.091.39

Ғәлимова В.А., студент

Ғилми етәксеһе: Ғәлина Ғ.Ғ., филол. ф. канд., доцент

М. Акмуллы ис. БДПУ, Өфө ҡ. (Рәсәй)

НАЗАР НӘЖМИҘЕҢ «ИБЛЕС» ПОЭМАҺЫН ӨЙРӘНЕҮ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ

Аннотация. В статье рассматривается образ Иблиса в поэме Н. Наджми. Показаны воспитательные возможности и оптимальные методы изучения поэмы.

Ключевые слова: Иблис, образ, характеристика, кластер, духовная свобода, Родина, групповая работа, мелодия.

Abstract. The article examines the image of Iblis in the poem by N. Najmi. Educational opportunities and optimal methods of studying the poem are shown.

Keywords: Iblis, image, characteristic, cluster, spiritual freedom, homeland, group work, melody.

Башҡорт әҙәбиәтендә XX быуатта мифологик образдар, мифопоэтик шәхестәр, архетипик образдар менән ҡыҙыҡһыныу һөҙөмтәһендә М. Ғафури («Адәм үә Иблис», 1910), Ш. Бабич («Ғазазил», 1916), Н. Нәжми («Иблес») әҫәрҙәрендә Иблес образына мөрәжәғәт иткәндәр.

Был өс әҫәрҙәрҙең дә нигеҙендә Ҡөрьән китабында урын алған дини миф һалынған: Алланың әмеренә буйһонмау арҡаһында ожмахтан ҡыуылған Ғазазил фәрештәнең Иблискә әйләнеүе һәм уның кешеләрҙе насарлыҡҡа ҡотортоуы, аҙҙырыуы. Бер үк образ тураһында һүҙ барһа ла, һәр автор уны үҙенсә асҡан, үҙенсә ҡабатланмаҫ сюжет ҡорған.

Ш. Бабич һәм М. Ғафури әҫәрҙәре менән уҡыусылар алданыраҡ таныша, шуға ла Н. Нәжми поэмаһын өйрәнеү барышында был әҫәрҙәргә таянып була.

Поэманың йөкмәткеһе бик ҙур, шунлыҡтан уҡыусылар уны өйҙә уҡып киләләр. Уҡытыусы иң элек традицион һорау ярҙамында йөкмәткене үҙләштереү кимәлен тикшерә. Ҡыҫҡаса йөкмәткене һөйләтергә лә мөмкин. Бер нисә сюжет һыҙығы Әхмәт образында килеп төйөнләнеүе асыҡлана. Тәү ҡарашҡа поэманың лирик геройы ваҡиғаларҙы күҙәткән һымаҡ ҡына. Геройҙар Сәғүд Ғәрәбстанында һәм Башҡортостандың Зөйә буйҙарында хәрәкәт итә. Ваҡиғалар ике ваҡыт арауығын берләштерә: хәҙерге заман менән хәтирәләр ебен үреп һүрәтләй автор. XX быуат башында илдә түңкәрелеш булғас, ауыл муллаһы Әхмәт ҙур ғаиләһе менән тыуған ерен ташлап китергә мәжбүр. Юлда үҙенең балаларын юғалта, ҡатыны Бибикамал менән юлда тыуған улы ғына иҫән ҡала.

- Сәфәрҙә тыуып, Сәғүд Ғәрәбстанында үҫкән Мәхмүт булмышына туған моң нисек килеп һарылған?

- Әсәһе Бибикамалдың һағышлы моңо аша уға ата-бабалар төйәгенә, телгә булған ҡыҙыҡһыныу, хөрмәт, барып күреү хыялы уята. Мәхмүтте төштәренә кергән, ғүмерҙә бер тапҡыр ҙа күрмәгән ата-бабалар төйәге үҙенә тарта:

Әсә йырлай… Мәхмүт йөрәгенә
Ағыла йыр әллә ҡайҙарҙан.
Алыҫтарҙан сыңлап килә төҫлө
Ата-баба тыуған ярҙарҙан.

Бибикамалдың ер һәм йыр тураһындағы һүҙҙәре лә актуаль:

Ер менән йыр – бер үк ҡарындан,
Ә, етмәһә, йырҙы шағир яҙған.

Был һорау бик мөһим, сөнки уҡыусылар менән ата-әсәнең баланы тәрбиәләүҙәге роле асыҡлана.

- Мәхмүттең ғүмере трагик рәүештә өҙөлөүенең сәбәбе нимәлә?

Улының йырын тыңлап, Әхмәт
Тертләп ҡуйҙы: «Был ни ғәләмәт?!»

Тап ошо юҫыҡтағы бәхәс үҫкәндән-үҫә, трагедияға барып етә. Мәхмүт: «Тел үҙе лә иман», – тип өндәшә икән, нисек дөрөҫ әйтелгәнлегенә инанмай мөмкин түгел. Бөгөн дә бит туған телебеҙ тирәһендә ҡыҙыу бәхәстәр барғанда, халыҡ шағирының поэтик һүҙҙәре бик көнүҙәк яңғырай.

Әхмәт менән Иблес диалогын роллә уҡыла. Был диалогтың ябай бәхәс кенә түгел, ә автор өсөн геройҙарҙың характер һыҙаттарын асҡан ысул да икәнлеге күрһәтелә. Үҙен ғүмер буйы хаҡ, Аллаһ юлында тип уйлаған Әхмәткә Иблес күҙен аса.

Әҫәрҙең идея-тематик йөкмәткеһе уҡыусылар менән бергәләп билдәләнә. Бында әҫәр тураһында Х. Ғиләжевтың һүҙҙәрен килтереү урынлы: «Поэманың нигеҙендә – Ватан һәм кеше яҙмышының нисбәте. Тыуған ил һәм туған тел төшөнсәләренең тормоштағы трагик драмаһы кеүек, бер ваҡытта ла үҙенең әһәмиәтен юғалтмаған проблемалар ята. Ҡайҙа барһа ла кешенең ҡара һаҡалы үҙе менән, йәғни кешенең аллаһы ла,

иблесе лә үзендә, улар кешенең тәбиғәте, донъяға ҡарашы, ғәме. Иленән ҡасһа ла, тыуған тупраҡтан, туған моңдан, туған телдән кеше ҡаса алмай» [Хәкимов, 1988:13].

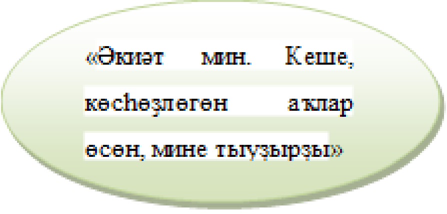

Дәрестә уҡыусыларҙың танып-белеү эшмәкәрлеген әүҙемләштереү маҡсатында ҡыҙыҡлы эш алымдары ҡулланырға кәрәк. Геройҙарға ҡылыҡһырлама биреүҙе төркөмләп ойошторорға мөмкин. Беренсе төркөм Әхмәткә, икенсе төркөм Иблескә, өсөнсө төркөм Мәхмүткә, дүртенсе төркөм Бибикамалға ҡылыҡһылама бирә, кластерҙар төҙөй. Уҡыусыларҙан яуаптарҙы әҫәрҙән өҙөктәр ярҙамында иҫбатлауҙы талап итергә кәрәк. Мәҫәлән:

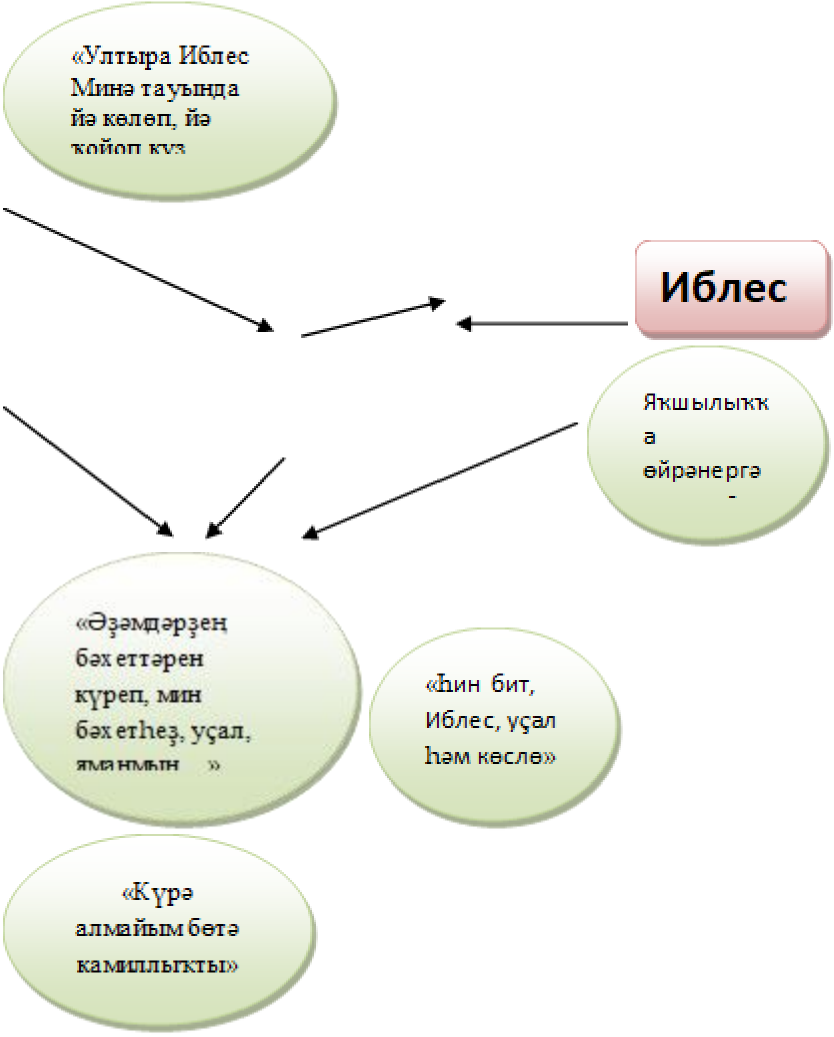

Назар Нәжмиҙең Иблесе күп ҡырлы, ул хатта ниндәйҙер хистәргә лә эйә, ул үҙенең яҙмышы тураһында ла тәрән уйлана:

Бөтәһенән тик мин генә мәхрүм,
Шуға ла ер миңә тиң түгел.
Кеше генә – үҙ ерендә алла...
Ниңә кеше? Ниңә мин түгел?!

Башҡа образдарға ла ентекле ҡылыҡһырлама бирелә. Шамил, Ҡыҙ, Егет образдары әҫәрҙең, фекер киңлегенә һәм тәрәнлеген көсәйтеүгә ярҙам итеп килләәр. Шағирҙың лирик образына ла иғтибар ителә.

Иртәгәләр бөгөн тыуа икән,
Шул иртәгәм бармы бөгөндә? – тип лирик герой инештә үк һорау ҡуя.

Шағир ваҡыт менән бәхәскә инә. Назар Нәжми шиғриәтендә ваҡыт үлсәм бирәмеге түгел, сиктәрен күпкә киңәйтә. Эске азатлыҡ, тойғолар юғарылығы ваҡыттан ашып китә:

Мин дә шулай ғүмер буйына,
Яңа-яңа, төҙөп ҡуйҙым кеүек
Шиғырҙарҙан торған бер бина.
Ул бинамды һаман төҙөйөм мин
Иртәгә һәм бөгөн өсөн дә, – тип үҙенең ҡараштарын нығытып ҡуя шағир.

Йомғаҡлау өлөшөндә ике өҙөк уҡыла:

а) Илай ине Әхмәт... Әхмәт илай...
Йөрәгендә ине ут йәшен.
б) Минәтауҙа Иблес, көлә-көлә,
Түгә утлы, әсе күҙ йәшен.

Ике төп геройҙың илау сәбәптәре һәм уларҙың күҙ йәштәре араһындағы айырма асыҡлана.

Шулай уҡ Ш. Бабичтың һәм Н. Нәжмиҙең әҫәрҙәрендәге Иблес образдарын сағыштырып ҡарарға ла була.

Уҡыусылар менән дәрес аҙағында һығымта яһала: кешенең рухи азатлығын Иблес кенә еңә алмай. Ул азатлыҡ эскән һыу, һулаған һауа, тыуған ер йылыһы һәм моң менән кешегә һеңә. Кешене шәхес кимәленә күтәрә, иңенә яуаплылыҡ та һала.

Әҙәбиәт

1. Ғиләжев Х. Был донъяла һин йәшәйһең икән... // Атай йорто. Баш һүҙ. – Өфө: Китап, 1988.
2. Нәжми Н. Атай йорто. – Өфө: Китап, 1988.

© Ғәлимова В.А., Ғәлина Ғ.Ғ., 2023

УДК 81.36

Ғәниева Ғ.Ғ., филол. ф. канд., доцент
ӨФһТУ-ның Бөрө филиалы, Бөрө ҡ. (Рәсәй)

М. ҠАҺАРМАНОВА ӘҪӘРҘӘРЕНДӘ СИНОНИМДАРҘЫҢ ҠУЛЛАНЫЛЫШЫ

Аннотация. В данной статье анализируется употребление синонимов в произведениях М.Кагармановой. Стилю писателя свойственны глубокий национальный колорит, сочность языка, жизненность и самобытность художественных образов. Она хорошо знает все тонкости башкирского языка, умело передавала нюансы простонародной разговорной речи и тем самым талантливо употребляла варианты лексических единиц. Наше исследование показывает, что автор в своих произведениях широко употребляет эмоционально-экспрессивные и стилистические синонимы башкирского литературного языка.

Ключевые слова: стиль, язык произведения, синоним, стилистика.

Annotation. This article analyzes the use of synonyms in the works of M. Kagarmanova. The style of the writer is characterized by a deep national flavor, juiciness of the language, vitality and originality of artistic images. She knows well all the subtleties of the Bashkir language, skillfully conveyed the nuances of common colloquial speech and thus talentedly used variants of lexical units. Our study shows that the author uses expressive and stylistic synonyms of the Bashkir literary language in his works widely

Key words: style, language of the work, synonym, stylistics

Хәҙерге башҡорт әҙәбиәтенә Миләүшә Сәйғәфәр ҡыҙы Ҡаһарманова үҙен талантлы журналист, илһамлы шағирә, күренекле прозаик итеп танытты. Ул – ике шиғри йыйынтыҡ һәм ике проза китабы авторы. Һәр яҙыусының ижады шиғыр яҙыуҙан башлаған кеүек, журналист М. Ҡаһарманова ла әҙәбиәткә шиғырҙары менән килеп инде. “Күңелем йылы теләй” исемле проза китабы иһә уны оҫта хикәйәсе итеп танытты, ә “Бетерә шаршыһы” әҙәбиәт һөйөүселәрҙең өҫтәл китабына әйләнде. Китапҡа “Еңеүҙән һуң”, “Бисура”, “Шүлгән”, “Бетерә шаршыһы”, “Алда ғүмер бар әле” повестары, “Көндәштәр”, “Март бураны”, “Мандолина”, “Атаҡай”, “Һыбайлы” һәм башҡа хикәйәләре тупланған. Ундағы “Сәләм” хикәйәһе 2014 йылда уҡ Шәһит Хоҙайбирҙин исемендәге дәүләт премияһына эйә булды.

Миләүшә Сәйғәфәр ҡыҙының әҫәрҙәрен уҡымлы, үтемле иткән төп алым, моғайын, ябай, халыҡсан тел менән ижад итеүҙән киләләр. Уның әҫәрҙәрендә ҡатмарлы сюжет һыҙығы ла, ҡатлы-ҡатлы композиция ла осрамай. Сөнки ул ҡатмарлы тормошта үҙ урынын табырға, йәшәү мәғәнәһен асыҡларға тырышҡан кеше психологияһын һәм уй-фекерҙәрен беренсе планға ҡуя. Шуға күрә уның повесть һәм хикәйәләрендә эске монолог, хис-тойғо төп урынды алып тора. Ауыл кешеләренең үтә ябай булмаған тормошо, уй-кисерештәре ябай халыҡ теле менән бәйән ителә. Былар барыһы ла яҙыусынан үҙенсәлекле телмәр һәм стиль талап итә.

Синонимдар һәр яҙыусының телмәр байлығын күрһәтә. М. Ҡаһарманова мәғәнәләре яғынан оҡшаш һүҙҙәрҙе әҫәрҙәре туҡымаһына бик иркен алып инә һәм идея-тематик йөкмәткеһен тулыраҡ асыуға өлгәшә.

Унын әҫәрҙәрендә осраған синонимдарҙың идеоматик, эмоциональ-экспрессив, контекстуаль төрҙәрен осратырға мөмкин.

Әҙибәнең ижадында кеше психологияһын тасуирлау беренсе урында тора. Тормоштағы ғәҙелһеҙлекте, ауыр тормош ҡоло булыу күренештәрен һүрәтләгәндә, йәки күңел төшөнкөлөгөнә бирелеү, эс бошоу кеүек эмоциональ тойғоларҙы тасуирлағанда автор йыш ҡына "илау" һүҙен ҡуллана. Лексик берәмек һөйләмдәрҙә айырым рәүештәр, хәл ҡылымдар менән бергә килеп төрлө мәғәнә оттеноктарын сағылдыра. Мәҫәлән: илау – *һыҡрап илау, буҙлап илау, түгелеп илау, һығылып илау, битен ҡаплап илау, бауылдап илау, йәштәрен субырлатып илау, сарбаулап илау, сар-сор илау, шарылдап илау, зыулап илау, аунап илау, үкһеп илау, ярһып илау, тыйып алғыһыҙ булып илау, ҡосаҡлашып илау, бәхеттән илау һ.б.*

"Илау" һүҙенең семантик уратылышында ятҡан һүҙҙәр ҙә байтаҡ әҫәрҙәрҙә. Профессор Г. Йәғәфәрова билдәләүенсә, үҙ-ара бәйләнгән һәм бер үк һүҙ төркөмөнә ҡараған һүҙҙәр йыйылмаһы бер лексик-семантик төркөмдә барлыҡҡа килтерә [3; 8]. М. Ҡаһарманованың әҫәрҙәрендә эске тел бәйләнештәре менән бер төркөмгә ойошҡан бындай һүҙҙәр кешенең нескә күңел торошон яҡыныраҡ асырға ярҙам итә. Мәҫәлән, *үкһеү, ярһыу, һыҡрау, һыҡтау, һыңҡылдау, һығылыу, буҙлау, буҫлығыу, күҙ йәше түгеү, күҙе дымланыу, күҙен сылатыу, быуаһы йырылыу, танауын мышҡылдатыу, күңел бушатыу, йәштәре субырлап ҡойолоу, йәштәре урғылып сығыу, ике күҙенән тупырлап йәштәре ҡойолоу, йәштәренә быуылыу, күҙ йәшенә ҡойоноу, күҙҙәренә йәш эркелеү, тулышып һыҙлаған күңеле урғып түгелеп китеү* һ.б. Психологик хәл-торошто белдереүсе бындай ҡылымдарҙы төрлө рәүештәр менән биҙәп, яҙыусы хәл-ваҡиғаларҙың төрлө юҫыкта барыуын, һәр кешенең уны төрлөсә ҡабул итеүен ышаныслы итеп дәлилләй; ваҡиғалар иһә ысынбарлығында күҙ алдына баҫа. Миҫалдар: *үкһеү, һыҡтау – тәгәрләп ятып үкһеү, биҙунланып үкһеү, үҙәге тартылғансы үкһеү, тауышһыҙ һыҡтау һ.б.* Миҫалдар: *Быуаһы йырылған Сәғиҙә, һаман буҙлай-һамаҡлай яттан әрләп, күңелен бушатты. ...танауын мышҡылдата-мышҡылдата һыйырҙарына йүнәлде. ("Бетерә шаршыһы"). Тәгәрләп ятып, биҙунланып, үҙәге тартылғансы үкһене ҡыҙыҡай шул мәлде. Аҙаҡтан уға ҡушылып апайҙары, бәләкәй ҡустыһы, унан әсәһе буҙланы. ("Бетерә шаршыһы").*

Кешенең күңел торошо алмашынып тороусан. Геройҙарының шатлығын, күтәренке кәйефен һәм башҡа ыңғай хис-тойғоларын, кисерештәрен һүрәтләгәндә автор "көлөү" һүҙен йәлләмәй. Уның түбәндәге варианттарын осратырға була: *көлөү – пырхылдап көлөү, хихылдап көлөү, шарҡылдап көлөү, шырҡылдап көлөү, сылтыратып көлөү, сәсәп көлөү, яңғыратып көлөү, дәррәү көлөү, эс ҡатҡансы көлөү, бот сабып көлөү, һене ҡатып көлөү, күҙҙәренән йәш сыҡҡансы көлөү, эскерһеҙ көлөү, тауышһыҙ ғына һелкенеп көлөү, ғырҡылдап көлөү; һаһылдашыу, хихылдау, сырҡылдау, шарҡылдау һ.б.*

М. Ҡаһарманованың әҫәрҙәрендә осраған бер төркөм синонимдар бер үк төшөнсәне төрлөсә атау, ҡабатлауҙарҙан тайпылыу маҡсатында ҡулланыла. Мәҫәлән, "*эт*" һүҙе халыҡ телендә ҡулланылған варианттары менән түбәндәге синонимик рәтте барлыҡҡа килтерә: *маъмай, күҙе аларып өлгөргән януар, хашшаҡ, ялбыр, мәхлүк, дәү ялбыр ғифрит һ.б.*

М. Ҡаһарманова төрлө стилистик телмәргә ҡараған синоним һүҙҙәрҙе лә оҫта берләштереп ебәрә. Мәҫәлән, *ашау, ейеү, ялмап ҡуйыу, тығыныу, туйыныу, тамаҡ ялғау һ.б.*. Миҫалдар: *Бәшмәктәрен дә утта тотоп, ялмап ҡуйҙы. ("Шүлгән"). Мин һинең чипсы менән туйынғаныңды белмәйем, как бутта. ("Шүлгән"). Тамаҡ туйҙыраһың да – ятаһың, ашайһың да ятаһың. ("Шүлгән").*

Уңышлы ҡулланылған эмоциональ-экспрессив синонимдар иһә әҫәргә төрлө тойғо биҙәге өҫтәй, уҡыусыға тәьҫир итеү көсөн арттыра. Миҫал: *Госпиталдәр, дауаханалар, приюттар яралы ғәриптәр, контузия алып миңрәгән, алйыған, ярҙамға, карауға мохтаж булған фронтовиктар менән тула. Һәм, әлбиттә, уларҙың күңелдәре китек. Уларҙың йөрәктәре яралы. Уларҙың йәндәре ауырыу. ("Еңеүҙән һуң").*

Яҙыусының телмәрендә актив ҡулланылған синонимдарҙың йәнә бер төркөмө хәл-ваҡиғаны, күренеште ентекләберәк, тәрәнерәк аңлатыу, уҡыусыға тейешенсә еткереп ҡуйыу ролен үтәй. Миҫалдар: *Ҡарт егет йәш ҡыҙҙың бер ҡатлылығын, хәйләһеҙлеген, ауыл балаһына ғына хас артыҡ ышаныусанлығын шунда уҡ аңғарып алды. ("Бетерә шаршыһы"). Көтөлмәгәйне бәлә. Аңғармаҫтан, аҫыртын килде. Килде лә йығаһынан, тәгәрәтәһенән һуҡты. ("Алда ғүмер бар әле").* Бындай контекстуаль синонимдар, ҡабатлауҙар һәм рифмалашып килгән һүҙҙәр менән йәнәш ҡулланылып, әҫәргә шиғри әһәңлек бирә, бында яҙыусы ижадының поэзияға яҡын тороуын да тойомларға була: *Әйтерһең, әле генә берәүҙең йәне ҡыйылмаған да, әле генә ҡот осҡос хәл ҡылынмаған. ("Бетерә шаршыһы"). Һиндә, ошонда, итәге менән селтей һөҙөп, ҡырсынташтарыңды йыйып уйнаған үҙең кеүек йүгерек, тиктормаҫ ҡыҙсығыңды онотоңмо ни? Нәҙек бармаҡтары менән ҡомоңдо тырнап алып, ҡомған ялтыратҡан көләкәс үҫмер ҡыҙҙы хәтерләмәйһеңме? Итәк бөрөп, ҡолас ташлап кер сайҡаған сая ҡарашлы, үткер телле һылыуыңды иҫләй алмайһыңмы?... ("Бетерә шаршыһы").*

Ғөмүмән, мәҡәләбеҙҙә Миләүшә Ҡаһарманованың әҫәрҙәрендә ҡулланылған синонимдарҙы анализлап, уның үҙенсәлекле телмәрен, поэтик оҫталығын билдәләүгә ынтылыш яһаныҡ. Әйтергә кәрәк, әҙибә халыҡ телендә ҡулланылған лексик берәмектәрҙе үҙенеке менән биҙәп, күркәм әҫәрҙәр ижад итә алды. Был һәләте уны күренекле прозаик, талантлы ҡәләм оҫтаһы итеп танытты, ә бай телмәре әҙәби телебеҙҙе байытыуҙа һәм камиллаштырыуҙа бөгөн мөһим роль уйнай.

Әҙәбиәт

1. Ҡаһарманова М. Бетерә шаршыһы: повестар, хикәйәләр. – Өфө: Китап, 2020. – 412 бит.
2. Ураҡсин З.Ғ. Башҡорт теленең синонимдар һүҙлеге / Т.М. Ғарипов редакцияһында. – Өфө: Китап, 2000. – 208 бит.
3. Ягафарова Г.Н. Исследование тематических групп башкирской лексики (ономасиологический подход). – Уфа, 2008. – 128 с.

© Ганеева Г.Г., 2023

УДК 378.14

Дюсметова Л.Р., студент
Научный руководитель: Давлеткулова Г.Ш., ст. преподаватель
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа (Россия)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИГР ПРИ ОБУЧЕНИИ КИТАЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. В данной статье игра рассматривается как средство обучения китайскому языку. Игровые методы – это актуальное направление при обучении иностранным языкам. Приведены примеры различных игровых приемов, которые могут быть интегрированы в процесс обучения.

Ключевые слова: игра, китайский язык, танграм, иероглиф, обучение, мотивация учащихся, речь.

Abstract. In this paper, play is considered as a means of teaching Chinese language. Playful methods are a current trend in foreign language teaching. Examples are given of different game activities that can be integrated into the teaching process.

Keywords: game, Chinese, tangram, hieroglyph, teaching, motivation of students, speech.

Как учить язык, в частности китайский язык? Важно, чтобы у ребенка была высокая мотивация к изучению языка, сформировалась познавательная потребность. Мы считаем, что изучению языка поможет включение его в совместную со взрослым ведущую деятельность ребенка, например – игру. В данной статье рассматриваем некоторые игровые моменты, которые являются эффективными, на наш взгляд, при обучении китайскому языку.

В процессе обучения иностранному языку используются в основном дидактические, т.е. учебные игры. Что такое игра? «Игра – деятельность, которая осуществляется по добровольно принятым правилам в условных ситуациях, задаваемых в символической форме в ограниченном времени и пространстве (например, игровое поле или экран монитора). Особая психическая установка играющего, который одновременно и верит, и не верит в реальность разыгрываемой ситуации, роднит игру с драматическим искусством: центральным элементом игры является роль, взятая на себя игроком», – объясняется в «Большой российской энциклопедии» [1].

В толковом словаре Ожегова дается следующее объяснение: «Какой-либо вид, способ такого занятия, основанный на определенных условиях, подчиненный определенным правилам» [5].

При обучении иностранным языкам одной из главных задач учителя является сохранение мотивации учащегося. В процесс изучения китайского языка требуется большая концентрация внимания, хорошо развитое образное мышление и усидчивость. «Дети в начальной школе больше концентрируют внимание на выполнение внешних действий, но не на умственную деятельность. В таком случае педагогу бесполезно требовать от учащегося заучивания иероглифа путем прописывания его каждый день по несколько строчек» [2, 12]. Детям будет очень интересна демонстрация иероглифа в виде образа, т.е. оъяснение иероглифа на картине или интерактивной доске на основе игры. Считают, что китайский язык – это образный язык. В древности иероглифы были похожи на рисунки, со временем они приняли более упрощенный вид, в написании невозможно четко представить рисунок. Мы при обучении этому языку используем материалы, которые помогают ребенку придумывать свои ассоциации. В дальнейшем к процессу подключается бурная детская фантазия, зачастую оставляя взрослого в приятном удивлении. Например, изучение иероглифа 火 (huǒ) – огонь. Если учитель создаст карточку, где будет над иероглифом дорисовано пламя, то у ученика формируется явная картинка. Иероглиф 人 (rén) – человек, добавив голову и руки, получается изображение человека. Такие задания способствуют легкому и непринужденному запоминанию иероглифов.

Для запоминания цифр в китайском языке также существует такая игра, как «Игра на пальцах». В Китае есть система обозначений цифр от одного до десяти жестами, с помощью одной руки. На первом уровне ученику предлагается запомнить жест для каждой цифры. Обычно, маленькие ученики с удовольствием жестикулируют, изображая ту или иную цифру. Дальше условия усложняются. Учитель и ученик по команде выбрасывают несколько пальцев, называя при этом число в пределах десяти. Задача ребенка – назвать сумму чисел по-китайски.

Одна из отличительных черт китайского языка – наличие тонов. Слово, произнесенное разной интонацией, может обозначать совершенно разные вещи. Один из самых простых примеров 妈 mā (первый тон) мама, 马 mǎ (третий тон) лошадь, 骂mà (четвертый тон) ругать и 麻má (второй тон) конопля. Для отработки произношения можно использовать скороговорки, короткие стишки и песенки. Они моментально заинтересуют учеников. Ещё ребятишки очень любят смотреть мультик про панду, и, таким образом, пополнять свой словарный запас. Усвоение тона в китайском языке детям башкирам дается не легко, т.к. в родном (башкирском) языке данная теория отсутствует. В башкирском языке словесное ударение в некоторых словах является критерием определения смысла слов. Например: баҫм**а** (мостик) – ударение падает на последний слог, это слово отвечает на вопрос нимә? и является именем существительным; б**а**ҫма (не наступай) – ударение падает на первый слог, это слово отвечает на вопрос ни эшләмә? и является глаголом. Аналогичная ситуация наблюдается в словах алм**а** (яблоко) – **а**лма (не бери), ҡойма (забор) – ҡ**о**йма (не наливай), торм**а** (редька) – т**о**рма (не вставай), киҫм**ә** хәрефтәр (разрезные буквы) – к**и**ҫмә (не перерезай).

Игра – это лучший способ подать информацию маленькому ученику. Очень важно, чтобы занятия так или иначе включали в себя игровые элементы. Важный момент – подведение итогов в конце игровых уроков, обсуждение затруднений, которые возникали у ребят. Например, при изучении темы «Домашние животные» мы считаем, что целесообразно использовать китайскую игру танграм. Танграм – это китайская головоломка, которая состоит из семи плоских геометрических фигур. Слово «танграм» в переводе с китайского языка обозначает (七巧板) «семь дощечек мастерства». Учащимся предлагается башкирская народная сказка «Эш табылды», они переводят её вместе с учителем на китайский язык. Учитель дает задание собрать при помощи этих фигур домашнее животное и описать его. Такую работу дети выполняют в группе или парах. Фигура, которую необходимо получить, при этом обычно задаётся в виде силуэта или внешнего контура. При решении головоломки требуется соблюдать два условия: первое –необходимо использовать все семь фигур танграма, и второе – фигуры не должны накладываться друг на друга. Обладая воображением, пространственным мышлением и усидчивостью, всего из 7 элементов можно собрать очень много различных фигур. Танграм интересен и полезен детям любого возраста, с большим интересом играют дошкольники, также и старшеклассники. Эта, казалась бы, незамысловатая игрушка, оказывает мощное воздействие на развитие психики, считают психологи. Мы очень удачно используем на уроках китайского языка.

Таким образом, игры способствуют успешному решению важных методических задач урока иностранного языка, т.е. формируют способность детей речевому общению, обеспечивают многократное повторение слов и являются подготовкой к любой ситуативной спонтанности речи.

Литература

1. Большая российская энциклопедия https://old.bigenc.ru/search?q=%D0%B8%D0%B3%D1%80%D0%B0&p=4 (Дата обращения 03.04.2023г.)
2. Верисова А.Д. Игровые методы обучения китайскому языку // Школьные технологии. – 2017. – №3. – С. 12–13. (https://cyberleninka.ru/article/n/igrovye-metody-obucheniya-kitayskomu-yazyku/viewer) (Дата обращения 01.04.2023г.)
3. Галяутдинов И.Г. Башкирские народные детские игры (на башкирском и русском языках). – Изд.3-е. – Уфа: Китап, 2006 – 248 с.: ил.
4. Конышева А.В. Игра в обучении иностранному языку: теория и практика. – Минск: ТетраСистемс. – 2008. – 288с.
5. Толковый словарь Ожегова. https://gufo.me/dict/ozhegov/%D0%B8%D0%B3%D1%80%D0%B0 (Дата обращения 03.04.2023 г.)

© Дюсметова Л.Р., Давлеткулова Г.Ш., 2023

УДК 811.512.141

Дюсметова Л.Р., студент
Научный руководитель: Хабибуллина З.А., канд.филол.н., доцент
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа (Россия)

ОСОБЕННОСТИ ГОВОРА БАШКИР БУРАЕВСКОГО РАЙОНА

Аннотация. В данной статье идет речь о фонетических и лексических особенностях говора башкир, проживающих в Бураевском районе. Автор анализирует диалектизмы таныпского говора в сравнении с башкирским литературным языком.

Ключевые слова: башкирский язык, диалектология, диалекты, говор, Бураевский район, фонетика, лексика, звуки, литературный язык.

Abstract. This article deals with the phonetic and lexical features of the Bashkir dialect living in the Burayevsky district. The author analyzes the dialectisms of the Tanyp dialect in comparison with the Bashkir literary language.

Keywords: Bashkir language, dialectology, dialects, accents, Burayevsky district, phonetics, vocabulary, sounds, literary language.

Знать историю родного края, знать о людях, живущих в нем – это важно и необходимо. Каждому жителю района интересно знать свои корни, знать, как родился, рос и сформировался его родной район, на каком языке разговаривают люди, проживающие в нем. Сегодня Бураевский район – один из успешных, экономически сильных и стабильно развивающихся районов республики, есть весомая доля предшествующих поколений бураевцев – их труд, усилия и старания.

Бураевский район образован 20 августа 1930 года. Расположен на северо-западной части Башкортостана, между городами Бирск и Нефтекамск. Районный центр Бураево расположен в 150 километрах от столицы республики. Её земли входят в бассейн двух больших и красивейших рек – Белой и Быстрого Таныпа. В нашем районе единой и дружной семьей живут многие национальности. Это представители башкир, русских, татар, удмуртов и других национальностей. Граничит с Бирским, Мишкинским, Татышлинским, Янаульским, Балтачевским, Дюртюлинским и Калтасинским районами республики [3, 6].

Не случайно наш район носит название Бураевский. Родоначальником первых поселений на территории района в XVI веке был могучий клан знаменитого ранее Бурая Ергозина. Его дед и прадед поселились в этих местах в 1523 году, прадед Ельдяк получил из рук Казанского хана Сахипгарея звание тархана на верную службу, ему выделили земли по обеим берегам реки Агидель. Он заложил основу деревни Ельдяк, ныне в Дюртюлинском районе. Сын одного из его внуков – Бурай Ергозин, заложил первый камень на месте сегодняшнего райцентра села Бураево. Многие деревни соседних районов заложены потомками старика Бурая.

Наиболее известные его потомки – Ахмармулла Хасанов – родоначальник рода Ахмеровых, он был старшиной Ельдяковской волости; Ахмеров Касим Закирович (1900-1969) – автор первого в республике учебника «Грамматика башкирского языка», один из создателей алфавита и орфографии башкирского языка, составитель первого орфографического словаря башкирского литературного языка на основе русской графики. Не забывал ученый свою родину – последний раз он побывал в Бураево за год до смерти. Жители вправе гордиться своими земляками.

Есть немало земляков-знаменитостей нашего района, которыми гордятся Бураевцы. Ахмет Закирович Закиров – уроженец деревни Кашкалево, житель деревни Большебадраково Тазетдин Багаутдинович Гилязетдинов, Герой советского союза Сахип Нурлугаянович Майский из деревни Бигиняево, Владимир Николаевич Лобов – генерал армии, родом из деревни Шабаево. Из деревни Кутлиярово Заслуженная артистка республики Татарстан Хамдуна Тимергалиева, многие башкиры и татары с удовольствием слушают и ходят на концерты Фадиса Ганиева, уроженца деревни Муллино Бураевского района. Мы очень гордимся Фаиком Мухамедзяновым, поэтом и журналистом, главным редактором журнала “Һәнәк” Марселем Салимовым, поэтом Муслимом Маратом.

Также нас интересует то, как разговаривают жители нашего района. Говор Бураевского района по-своему удивителен и прекрасен.

В северо-западном диалекте башкирского языка С.Ф. Миржанова выделяет следующие говоры: караидельский говор, таныпский говор, нижнебельско-ыкский говор и гайнинский говор. Стоит отметить, что в давние времена башкирские племена, которые обитали в степях и вели кочевой образ жизни, всегда обосновывались на побережьях, поэтому говоры получили названия гидронимов [4, 1105].

Как известно, диалекты и говоры отличаются по фонетическим, морфологическим и лексическим особенностям. Мы рассмотрим фонетические и лексические особенности говора башкир, проживающих в Бураевском районе.

Фонетические особенности

Основной чертой говора Бураевских башкир является употребление звуков **с, з,** вместо звуков **һ, ҫ, ҙ** литературного языка. Например, сыйыр – әҙәби телдә һыйыр “корова”; ҡыз – әҙәби телдә ҡыҙ “девочка”; син – һин “ты”; сүнмәй – әҙәби телдә һүнмәй “не затухает”. Как мы видим, звуков һ, ҫ, ҙ совсем нет.

Еще одной из особенностей нашего говора в области согласных звуков является употребление звука **ч** вместо башкирского **с**: чәй эчәбезме? – әҙәби телдә сәй эсәбеҙме? “Чай будем пить?”; кич белән чиркиләр чыға – әҙәби телдә кис менән серәкәйҙәр сыға “Вечером выходят комары”; чәк-чәк – әҙ. сәк-сәк “чак-чак”; әтәч – әҙ. әтәс “петух” һ.б.

В говоре активно используется звук **Җ**: җылы – әҙ. йылы “тепло”; җиләк – әҙ. еләк “ягода”; җир – әҙ. ер “земля”.

Можно наблюдать чередование звуков **п** и **б**: печән – әҙ. бесән “сено”; палас – әҙ. балас “ковер”; песей – әҙ. бесәй “кошка”.

Окончания слов, которые стоят в родительном (эйәлек) и винительном (төшөм) падежах начинаются на **н**: без**н**е – әҙ. беҙҙе “нас”; сез**н**ең – әҙ. һеҙҙең “ваш”.

Звук **һ** в некоторых словах выпадает: әйбәт – әҙ. һәйбәт “хорошо”.

В области гласных звуков можно отметить следующие особенности.

Если в литературном языке звуки **о, ө** присутствуют на первом слоге и идут до конца по закону сингармонизма, то в говоре во втором слоге гласные звуки могут меняться на **ы, е**: болытлы – әҙ. болотло “облачно”, төтен – әҙ. төтөн “дым”; бөгенге – әҙ. бөгөнгө “сегодняшний”.

В литературном башкирском языке сочетание звуков **ыу** может повторяться несколько раз, а в говоре повторяется только звук **у**. К примеру, ш**уу –** әҙ. ш**ыуыу** “скользить”.

В начале слова вместо сочетания звуков **өй** говорят **ү**: үрдәк – әҙ. өйрәк “утка”.

Рассмотрим фонемы **ә, и.**

И-Ә. Если в говоре употребляют звук **и**, то в литературном языке **ә.** Кирәк – әҙ. кәрәк “надо”; шикәр – шәкәр “сахар”.

Ә-И. В некоторых словах прослеживается обратная сторона: белекий – әҙ. бәләкәй “маленький”; тәк – әҙ. тик “так”.

Лексические особенности

Рассмотрим названия предметов быта, которые используются жителями Бураевского района:
пич – әҙ. мейес “печка”; урындыҡ – әҙ. ултырғыс “стул”;
тәрәзә – әҙ. тәҙрә “окно”; пычаҡ – әҙ. бысаҡ “нож”;
себерке – әҙ. һепертке “веник”; ҡачы – әҙ. ҡайсы “ножницы”;
чүпрәк – әҙ. сепрәк “тряпка”; ачҡыч – әҙ. асҡыс “ключ”.

Названия продуктов питания:
сөт – әҙ. һөт “молоко”; әпи – әҙ. икмәк “хлеб”;
бәрәңге – әҙ. картуф “картофель”; йоморҡа – әҙ. йомортҡа “яйцо”;
чәй – әҙ. сәй “чай”; чөгөндөр – әҙ. сөгөлдөр “свекла”;
суған – әҙ. һуған “лук”; су – әҙ. һыу “вода”.

Животные, птицы:
кәжә – әҙ. кәзә “коза”; сарыҡ – әҙ. һарыҡ “овец”;
песей – әҙ. бесәй “кошка”; чучҡа – сусҡа “свинья”;
аҡчарлаҡ – әҙ. аҡсарлаҡ “чайка”; ҡарлығач – әҙ. ҡарлуғас “ласточка”;
үрдәк – әҙ. өйрәк “утка”; бозау – әҙ. быҙау “теленок”.

Родствениики:
эни – әҙ. әсәй “мама”; эти – әҙ. атай “папа”;
нәнәй – әҙ. өләсәй “бабушка” со стороны отца;
дәүәни - әҙ. өләсәй “бабушка” со стороны матери;
ҡартатай – әҙ. олатай “дедушка” со стороны отца;
дәүәти – әҙ. олатай “дедушка” со стороны матери;
апа – әҙ. апай “сестра, тетя”; абый – әҙ. ағай “брат, дядя”;
апай – әҙ. һеңле, ҡусты “младшая сестра, младший брат”;
энекәш – әҙ. ҡусты “младший брат”;
бианай – әҙ. ҡәйнә “свекровь” мать мужа; биатай – әҙ. ҡайны “свекр” отец мужа;
әби – әҙ. ҡәйнә “теща” мать жены; бабай – әҙ. ҡайны “тесть” отец жены.

Башкирский язык – один из языков, отличающийся своей уникальностью среди языков мира. Его уникальность заключается в многообразии букв, диалектов, говоров. Проживая в северо-западной части Башкортостана, мы можем сказать, что жители Бураевского района сохранили особенности диалекта и говора до сегодняшних дней. Для нас местный говор является родным языком. Поэтому тем, кто говорит на диалекте в отрыве от литературного языка, надо относиться с пониманием, не запрещая использовать диалектные слова. На мой взгляд, диалекты, говоры являются источником обогащения языка и чем сложнее они бывают, тем труднее их уничтожить.

Литература

1. Башҡорт диалектологияһы: уҡыу ҡулланмаһы / Рәшит Шәкүр. – 2-се баҫма. – Өфө : Китап, 2020 – 256 бит.
2. Бураевский район: земля добра и хлеба. Администрация муниципального района Бураевский район РБ. – Уфа, 2020. – 252 с.
3. И долгие века длится жизнь (записки из истории Бураевского района РБ). – Уфа, 1999. – 139 стр.
4. Исянгулова Г.А., Аблаева Я.А., Акилова М.Ф. Лексические особенности северо-западного диалекта башкирского языка // Вестник Башкирского университета. – 2021. – №4. – С. 1105-1108.
5. Литературная энциклопедия Литературная энциклопедия в 11 т. | это... Что такое Литературная энциклопедия в 11 т.? (academic.ru) (Дата обращения 08.04.2023 г.)

6. Муллағәлиева Л.Р. Борай районы халҡының ерле һөйләш үҙенсәлектәре. – Бураево, 2015. – 12 с.
7. Республика Башкортостан, Бураевский район. – Типографическое издательство “Башкортостан”, 15 с.
8. f-nni_tikshere_ehshe_boraj_dialekty.docx (live.com) (Дата обращения 08.04.2023 г.)
© Дюсметова Л.Р., Хабибуллина З.А., 2023

УДК 821.512.145

Закирзянов А.М., д-р филол.н., зав. отд. литературоведения, доцент
ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова АН РТ, г. Казань
Ибатуллина Л.А., канд.псих.н., доцент
Институт психологии и образования КФУ, г. Казань (Россия)

ОТРАЖЕНИЕ ЭПОХИ И ЛИЧНОСТИ В ДНЕВНИКАХ Т. МИННУЛЛИНА

Аннотация. Известный татарский драматург Т. Миннуллин оставил богатое творческое наследие. Особое место среди них занимают его личные дневники. В них личностные особенности, мировоззрение, мысли писателя переплетаются с вопросами бытия. В статье оцениваются особенности периода, отраженные в дневниках, действия отдельных личностей.

Ключевые слова: Т. Миннуллин, драматург, дневник, эпоха, личность, оценка.

Abstract. The famous Tatar playwright T. Minnullin left a rich creative legacy. A special place among them is occupied by his personal diaries. In them, the personal characteristics, worldview, thoughts of the writer are intertwined with the questions of being. The article evaluates the features of the period reflected in the diaries, the actions of individuals.

Keywords: T.Minnullin, playwright, diary, epoch, personality, evaluation.

Т. МИҢНУЛЛИН КӨНДӘЛЕКЛӘРЕНДӘ ЧОР ҺӘМ ШӘХЕСЛӘР ЧАГЫЛЫШЫ

XX гасырның икенче яртысы татар драматургиясен һәм театрын күпсанлы пьесалары белән баеткан, аның үсеш-үзгәрешенә, поэтик алымнар, чаралар белән баюыга гаять зур өлеш керткән шәхесләрнең берсе – Туфан Миңнуллин (1935-2012). Пьесаларында “дөньяда яшәүнең тирән фәлсәфи мәгънәсен Туфан Миңнуллин әхлакый чисталык, пакъ намус белән бәйләп, эмоциональ-тәэсирле, үтемле, гыйбрәтле, тормышчан итеп тасвирлый” [8: 3]. Шуның белән бергә, әдипнең күпкырлы бай иҗаты проза, публицистика, әдәби тәнкыйтьне дә үз эченә ала. Т. Миңнуллин байтак еллар дәвамында көндәлекләр алып бара һәм аларда әдипнең шәхесе, иҗаты, тормыш-яшәешкә карашы шактый тулы чагылыш таба. Шуңа да язучы көндәлекләрен өйрәнеп, аларда чор үзенчәлекләре, аерым шәхесләргә бәясе чагылышын тикшерү язучының иҗат мирасын тулырак аңларга ярдәм итә. Мәкаләнең актуальлеге әнә шуның белән аңлатыла.

Т. Миңнуллин иҗаты шактый тулы өйрәнелгән. Аның драматургиясе, әсәрләренең сәхнәгә куелышы А. Әхмәдуллин, Н. Ханзафаров, Й. Нигъмәтуллина, Г. Арсланов, И. Илялова, Д. Гыймранова, Р. Мөхәммәдиев, Р. Мостафин, А. Салихова, М. Шәрипов, Г. Шакирова, А. Батталова, А. Саттарова, Ә. Закирҗанов, А. Шәрипова, М. Хәбетдинова, Н. Йосыпова һ.б. тарафыннан өйрәнелгән. Ә инде Т. Миңнуллинның замандашлары истәлекләрендә [1], шул исәптән Р. Вәлиев, М. Галиев, Р. Миңнуллин һ.б. язмалары әдипне шәхес буларак аңлау һәм бәяләү мөмкинлеге бирә. Шуның белән бергә, драматургның көндәлекләре тәнкыйтьчеләр игътибарыннан читтә калып килә.

Т. Миңнуллин көндәлекләре «Утырып уйлар уйладым» (1998, 2001, 2005, 2010), «Татарның бер баласы» (2003) кебек җыентыкларда урын алып, аларда горур табигатьле, үткен телле публицист белән очрашабыз. Язмаларда язучының җаны әрнүе, борчу-шатлыклары, теләк-омтылышлары урын ала. Т. Миңнуллин көндәлекләрендә төрле елларда илдә, республикада, аерым төбәкләрдә яисә үзенең шәхси тормышында булган вакыйга-хәлләргә мөнәсәбәтле эчтәлекләре белән дә, язылу формалары белән дә төрле булган язмалары туплап бирелгән. Аларда тынгысыз җанлы әдипнең сәяси, иҗтимагый, мәдәни хәл-күренешләргә нисбәтле уй-фикерләре чагыла. Арада мәкалә, очерк, юмореска, истәлек, хәтта мәзәк жанрына караганнары да бар. Автор өчен китап укучы күңелендә теге яки бу мәсьәләгә караш булдыру һәм ниндидер нәтиҗәләр ясарга этәрү әһәмиятле. Шулар аша ул җитди гомумиләштерүләргә килә.

Әдипнең мәкаләләрен милләт язмышы мәсьәләсе күптөрле тема-сораулар аша үзара бәйләп тора. Язучы укучысы белән ихластан сөйләшү алып бара. Ул купшы сүзләрне, төчелекне кабул итми. Шуңа да җәмгыятьтә әхлакый һәм милли кыйммәтләрнең үзгәрүе, намуслы, әхлаклы кешеләргә яшәүнең һәрвакыт авыр булуы, алардан рухи көч таләп итүе турында да, татар язмышына янаган куркыныч хакында да ачыктан-ачык һәм гыйбрәтле мисалларга нигезләнеп яза.

Туган җир кадере турындагы язмалар тулы бер циклны тәшкил итә. Үзен һәрвакыт авыл кешесе итеп хис иткән язучы татар авылының гасырлар дәвамында үзенә хас менталь сыйфатларны саклавын, ә инде үзгәртеп корулардан соң, язылмаган кануннардан читләшә башлавын билгеле (“Барып җиттек”, “Хуш

авылым?”). Авылда урлашуның гадәти күренешкә әйләнүен, кешеләрдә оялу хисе бетә баруын да яшереп кала алмый. *“Җир бүген, гомерен җиргә багышлаган авыл кешесенә дә кирәкми. Аны атна саен реформа ясап җирдән биздереп бетерделәр*” [2: 95] диюе ил башында утыручылар сәясәтенә бәя булып яңгыраса да, автор авыл халкының ваемсызга, битарафка әйләнүе өчен дә әрни.

Т. Миңнуллин көндәлекләренә хас тагын бер үзенчәлек булып публицистик аһәңнең лиризм белән үрелеп баруы тора. Бу бигрәк тә аның остазлары, каләмдәшләре, үзе белгән һәм аралашкан кешеләр турындагы язмаларында чагыла. Гомумән, остазларының бай, мәгънәви образларын тудыра, үзләренә генә хас характер сыйфатларын ача (“Риза абый”, “Празат абый”, “Сара апа”, “Сибгат абый”). Мондый истәлекләр өлкәннәргә ихтирам билгесе генә түгел (анысы да бик мөһим), аларда чын шәхесләрдә генә була торган сыйфатлар калкытып куела. Әдип замандашларыннан кемнәргә мөрәҗәгать итә һәм алар аның игътибарын нәрсә белән җәлеп итә соң? Т. Миңнуллин тормышта үзе булып кала алган, горур табигатьле, үзен, якыннарын, халкын яклый белә торган һәм, иң мөһиме, шәхес булып формалашкан, һәр нәрсәгә үз караш-мөнәсәбәте булган кешеләр турында яза. З. Зәйнуллинның теләсәң-теләмәсәң дә уйларга мәҗбүр итә торган әсәрләр язуын, кешеләрне яратуын, мескеннәрне, икейөзлеләрне яратмавын, татар йөзенә тап төшермәвен (“Кылчыклы Зәки”), Марсель Сәлимҗановның һәр эшне уйлап эшләвен, беркем алдында да шәхесен түбән төшереп мескенләнмәвен, шәхес булып калуын (“Сагыну”), Марсель Галиевның туган телгә хас серлелекне, матурлыкны шигъри аһәңне, берничә җөмлә, кайчакта берничә сүз белән кеше характерын күрсәтә алуын (“Көлә белеп көлү”), якташы Рафаэль Гыймадиевның көчле рухын (“Рух”), Нурихан Фәттахның туры сүзлелеген, горур табигатен (“Киребеткән”), Мөхәммәт Мәһдиевнең проза остазы буларак детальләр белән оста эш итүен (“Кеше китә – җыры кала...”), Нурлат хакимияте башлыгы Фатыйх Сибагатуллинның көчле характерын, эш кешесе булуын (“Шундый кеше”) , Фасил Әхмәтовның татар милли көйләрен саклау өчен зур хезмәт куюын (“Яшьтәш”) күреп ала һәм аерым штрихлар белән әлеге кешеләрнең матур портретларын истә калырлык итеп сурәтли. Аларның эш-гамәле, уй-фикере белән авторның, үзе язганча, “пәрие” туры килә.

Т. Миңнуллин – язучы буларак, тормышны гаять оста күзәтүче. Ул яшәештәге вакыйга-күренешләрне сәбәп-нәтиҗә бәйләнешендә карый. Бу исә аңа үткәнне, бүгенгене һәм киләчәкне фәлсәфи яссылыкта бәяләү мөмкинлеге бирә. Бу публицистик язмаларының тагын бер үзенчәлеге булып тора. Автор өчен “яшәү мәгънәсе” төшенчәнең асылы ачык һәм бернинди икеләнүләргә урын калдырмый – үз язмышыңны милләт язмышы белән тыгыз бәйләп, аның гаме белән яшәү. Моның өчен һәр кешедә милли үзаң уятырга, чын шәхес тәрбияләргә кирәк. Иң мөһиме – *“ул рухыңның, җаныңның иреген саклау. Җаны иреклe кешене бер генә тупас көч тә буйсындыра алмый”* [4: 121]. Автор Балтач районы кешеләренең горурлыгы булган, калын урман уртасындагы түгәрәк аланда үскән гаҗәеп матур, чын мәгънәсендә табигать бизәге булган чыршыга бәйле тирән фәлсәфә таба: берсе – кеше башкалар ярдәменә таянып, ирекле булганда гына матур һәм бәхетле була; икенчесе – *“матур, мәһабәт булсаң да, синнән ерак түгел, сине саклап торган, сине гүзәл итеп күсәткән бүтән “агачлар” барын онытмыйк”* [7: 197].

Әдипнең публицистик язмаларында дистәләгән кеше язмышы чагылыш таба. Аларның күбесе – гыйбрәтле язмыш булып, бәхет, гаилә, нәсел, бүгенге һәм киләчәк төшенчәләренә барып тоташа. Татар милләтенең рухи көчсезлеге чагылышы булган, аның киләчәк язмышына зур йогынты ясаган катнаш никахлар мәсьәләсенә автор әледән-әле кайта. Бу сорауга ул “Илгизәр плюс Вера” пьесасы белән ачык-аңлаешлы итеп җавап биргән иде инде. Шунысы игътибарга лаек: аерым мәкаләләрендә башка милләт кешеләре белән никахлашып, соңыннан бәхетсез язмышка дучар булучыларны аңларга тырыша, рус мәкале белән әйткәндә, “не их вина, а беда” дип бәяләсә, икенче бер язмаларда язучының бәясе катгый. Башка милләт кешесе белән тормышын бәйләүчеләрнең шул милләт кешесенә, бик еш кына балалары өчен дә “татарин” гына булган кызганыч язмышларга әверелүен күрә. Ә инде “Зар” исемле язмада ике малаеның да маржа кызларына өйләнүен, хатыннарының өйдә татарча сөйләшергә дә рөхсәт итмәвен сөйләүче апа язмышына нисбәтле усал, кискен нәтиҗә ясый: *“Мин бу апа зарланып сөйләгән ише кыйссаларны мең тапкыр тыңладым инде, әллә ни исем китмәде, апаны кызганмадым да. Үзләре үстергән балалар бит, кемгә өйләнсә дә, барыбер, әйбәт кеше генә булсыннар, дип сөйләнеп яшәгәннәрнең картайгач зарлануы гына ул. Андыйларга татар, ни чәчсәң, шуны урырсың, ди. Бигайбә”* [5: 177].

Татар язмышына, үткәненә һәм бүгенгесенә кагылышлы мәсьәләләрдә Т. Миңнуллин ваемсызлыкны, “ярар инде”, дип кул селтәүне, эндәшми калуны кабул итми. Аның актив гражданлык позициясе күбебезгә үрнәк булып тора (“Ялган”, “Кто портит погоду в России”, “Әйтәсен әйтәм”). Туган тел язмышы һәрдаим авторның игътибар үзәгендә. Ул аңа аралашу чарасы итеп кенә карамый, ә милләт яшәешен, хәлен, көч-егәрен билгеләүче фактор буларак бәяли. *“Ул күңелдә җыелган изге сүзләрне аңлатучы ата-бабалар васыяте дә икән. Үзебез дә аңлап бетермәгән кайтавазларны сиземләү чарасы икән”* [6: 148], – дип яза ул. Әдәбиятка, аерым алганда драматургиягә кагылышлы язмаларда күтәрелгән мәсьәләләр да телгә бәйле яктыртыла. Телсез әдәбият була алмый – Т. Миңнуллин өчен язылмаган закон бу. Шуңа да әдип соңгы елларда театрларыбызда да татар теленең нәфислеге, көче, аһәңе кимүе өчен борчыла һәм бу сорауда бернинди килешүләргә барырга ярамавын аңлатып, нәтиҗә ясый: милли театрыбыз бетсә, татар да бетә (“Телсез әдәбият буламы?”).

Әдип публицистикасында иҗтимагый-социаль мәсьәләләрдән дә читләшми. Гадәттә, дәрәҗәле, хөрмәткә лаеклы, күптөрле бүләкләр лауреаты булган кешеләр ил, республика җитәкчеләрен мактау белән

мавыга. Т. Миңнуллинда бу юк. Ул җитәкчеләрнең эшчәнлегенә салкын акыл белән бәя бирә. Язмаларда бер фикер һәрдаим кабатлана: аерым сорауларда республика җитәкчеләре белән килешеп бетмәсәм дә, алар алып барган сәясәтне яклыйм, дөрес дип табам, ди. Шуның белән бергә, язучы республика җитәкчеләре игътибар итәргә тиешле мәсьәләләрне кабыргасы белән куюдан читләшми. Миллионнарга төшереп спорт клублары тотуны, чит ил спортчылары сатып алуны һәм шул ук вакытта мәктәпләрдә спорт инвентарьләре булмауны, балалар белән эшләүче тренерларга бик аз хезмәт хакы түләүне дә якламый ул ("Нигә?"). Бу сорауларга карашын образлы итеп болай белдерә: *"Озаграк карап торсам, елмаеп куям: республикабызны көяз бер егеткә охшатам. Әнә ул, муенына мең тәңкәлек галстук тагып, Бауман урамыннан узып бара. Галстук гаҗәеп килешә үзенә, тик бер нәрсә генә кәефне боза – көязебезнең ыштан төбе тишек. Шул тишектән шәрә тән ялт-йолт күренеп бара"* [3: 79].

Гаять катлаулы һәм каршылыклы, татар милләте язмышына бәйле җитди сораулар алда торганда Т. Миңнуллин драматург, прозаик, публицист булып кына кала алмый. Язучыга зур, кичектергесез вазыйфалар йөкләнүен тирәнтен аңлый ул. Шуңа да Татарстан Дәүләт Советы трибунасыннан ясаган чыгышларында без тәҗрибәле сәясәтчене, акыллы фәлсәфәчене күрәбез. Т. Миңнуллинның бөтен язганнары кеше һәм җәмгыять мөнәсәбәте турында булып, аларда татарның яшәү рәвеше, тормыш мәгънәсе, иң матур хыял-омтылышлары чагылыш таба.

Шул рәвешле. Т. Миңнуллин көндәлекләрендә үзе яшәгән чорның каршылыклары, аларны хәл итү, халык тормышын яхшырту юлларын эзләгән кебек, үзе белгән шәхесләрнең гыйбрәтле образларын да тудыра. Шулар аша укучыны үз язмышы, яшәеше, яклаган кыйммәтләре турында уйлануга китерә.

Әдәбият

1. Дуслар җыелган җирдә: Т. Миңнуллин турында замандашлары. – Казан: "Идел" журналы китапханәсе, 1995. – 160 б.

2. Миңнуллин Т. Барып җиттек // Утырып уйлар уйладым: Көндәлекләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – Б. 94-96.

3. Миңнуллин Т. Бер сөенәм, бер көенәм // Утырып уйлар уйладым: Көндәлекләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – Б. 78-80.

4. Миңнуллин Т. Җавап // Утырып уйлар уйладым: Көндәлекләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. –Б. 119-121.

5. Миңнуллин Т. Зар // Утырып уйлар уйладым: Көндәлекләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. –Б. 176-177.

6. Миңнуллин Т. И туган тел! // Утырып уйлар уйладым: Көндәлекләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – Б. 147-149.

7. Миңнуллин Т. Чыршы // Туфан Миңнуллин: фәнни-публицистик, документаль-биографик җыентык / төз. Г. Рәхим. – Казан: Җыен, 2015. – Б. 196-197.

8. Шәймиев М. Иң зур бәхет – халык мәхәббәтенә ия булу // Туфан Миңнуллин: фәнни-публицистик, документаль-биографик җыентык / төз. Г. Рәхим. – Казан: Җыен, 2015. – Б. 3-5.

© Закирзянов А.М., Ибатуллина Л.А., 2023

УДК 72.03

Исхужина Г.И., студент
Научный руководитель: Шагапова Г.Р., канд. ист. н., доцент
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа (Россия)

ПЕРВЫЙ КОРПУС БГПУ ИМ. М. АКМУЛЛЫ – ИСТОРИЯ ЗДАНИЯ

Аннотация. В статье идет речь о первом корпусе БГПУ, который находится на пересечении улиц Ленина, 20 и Октябрьской революции, 3А. Здание является памятником архитектуры и истории регионального значения. Воспринимаемый ныне как единое здание, на деле корпус состоит из разновременных построек с элементами кирпичного стиля и модерна. В статье рассказывается история и характеристика каждого сооружения, а также уделено особое внимание чугунным лестницам, которые являются необычными элементами здания.

Ключевые слова: БГПУ им. М.Акмуллы, первый корпус, архитектура, дом Скрипова, красный кирпичный стиль, модерн.

Abstract. The article deals with the first building of the BSPU, which is located at the intersection of Lenin, 20 and October Revolution, 3A. The building is a monument of architecture and history of regional significance. Perceived now as a single building, in fact, the building consists of buildings of different times with elements of brick

style and Art Nouveau. The article tells the history and characteristics of each structure, and also pays special attention to cast-iron stairs, which are unusual elements of the building.
Key words: BSPU named after M.Akmulla, first building, architecture, Skripov house, red brick style, modern

Здание на пересечении улиц Ленина, 20 и Октябрьской революции, 3А является первым корпусом БГПУ им. М. Акмуллы, в нем расположен художественно-графический факультет университета. Здание признано памятником истории и архитектуры регионального значения.

Несмотря на то, что ныне он воспринимается как единый корпус, фактически, он представляет собой комплекс, состоящий из двух зданий, построенных в разное время. Здание, выходящее торцом на улицу Октябрьской революции – двухэтажный дом А.А. Скрипова. Александр Андреевич Скрипов купец, крупный предприниматель, начавший свою деятельность с низов и достигший больших успехов к концу жизни [1].

По некоторым данным он первоначально арендовал часть здания для открытия магазина, а позже стал собственником этого дома. Его магазин процветал и имел успех среди уфимцев. В скриповской лавке продавались всевозможные хозяйственные товары и галантерейные принадлежности. Судя по всему, Скрипов выкупает это здание у купчихи Е.А. Поносовой, которое досталось ей от покойного мужа

Здание построено в кирпичном стиле, который, как известно, использовал неоштукатуренный кирпич [2] и вместо лепнины и штукатурки, в процессе постройки здания на фасаде проявлялся кирпичный декор. Построенное в конце 19 века в красном кирпичном стиле здание отчетливо проявляются элементы модерна. Его мы видим в украшениях окон: можно наблюдать выступающую поверхность над каждым окном и пилястры – вертикальный выступ на фоне стены, имеющей базу и капитель[3] – по бокам от них. Для украшения здания используются арки и аттики – низкая стенка, надстроенная над главным карнизом здания. [4]

Второе здание, которое относилось к гимназии, по-видимому, первоначально существовало как самостоятельное. Причиной того, что две постройки стоят вплотную друг к другу объясняется дороговизной земельных участков в центре Уфы в начале 20 века. В советское время дом Скрипова и гимназия были объединены в одно единое, из-за чего первый корпус БГПУ воспринимается как единый комплекс.

О том, что они представляют из себя самостоятельные здания хорошо видно при анализе фасада. Несмотря на то, что и второе здание относится к красному кирпичному стилю, оно имеет иные элементы декора на фасаде. Использованы пилястры, арки, украшен фронтон и карниз, мы видим самостоятельные декоративные элементы здания.

Отличительной чертой здания, которое имеет выход на улице Ленина, является большая чугунная лестница (рис.1). Поскольку изначально первый этаж был хозяйственно-торговым, при строительстве мужской гимназии вход с улицы вел сразу на второй этаж. По-видимому, лестница строилась тогда же, когда строилось здание. К сожалению, визуальный осмотр лестницы не дал никаких данных, не обнаружены они и в материалах интернета, по-видимому, требуется архивные изыскания. Но из того, что мы знаем о чугунных лестницах, можно предположить следующее. Постройка здания совпала с экономическим подъемом в Уфе и строительным бумом в городе. В это время стало популярным изготовление лестниц из чугуна. В Уфе изготовлением таких лестниц занимался завод Иозеля Гутмана, инженера, заводовладельца, основателя чугуномеднолитейного производства. Возможно, эта лестница была изготовлена в его заводе, что впрочем, не исключает и то, что лестницы могли быть изготовлены и на любом другом чугунно-литейном заводе Урала.

В доме Скрипова тоже есть чугунная лестница (рис.2) между вторым и третьим этажом, но отличающейся по дизайну от первой лестницы. Обе лестницы изготовлены из черного чугуна, художественного литья, обращает на себя внимание ажурный орнамент на лестнице. Исключительно декоративным выглядит элемент подступенок, или вертикальная отвесная часть ступеньки, которая выглядит как витиеватый цветочный узор. Что в первом, что во втором оба элемента представляют собой орнамент: на одном из них однорядный, на второй двухрядный. Изучение лестниц представит из себя тему отдельного рассмотрения, что и планируется продолжить в дальнейшем.

До недавнего времени в здании сохранялись ниши под печи, высокие тяжелые деревянные двери, розетки под люстры. На сегодняшний день элементы декора столетней давности уже отсутствуют.

Изучение первого корпуса показывает, что это не просто история одного дома. В истории корпуса художественно-графического факультета БГПУ им. М Акмуллы сплелась история купца Скрипова и учебного заведения города Уфы от гимназии и советской школы, до университета.

Литература

1. Синенко С.Г. Неторопливые прогулки по Уфе. Городской путеводитель. – Уфа: Китап, 2010. – 376 с.
2. Кирпичный стиль [Электронный ресурс] https://enciklopediyastroy.slovaronline.com/3944
3. Пилястры [Электронный ресурс] https://enciklopediyastroy.slovaronline.com/search?s
4. Аттика [Электронный ресурс] http://knowledge.su/a/

Лестница в доме со стороны улица Ленина (рис.1)

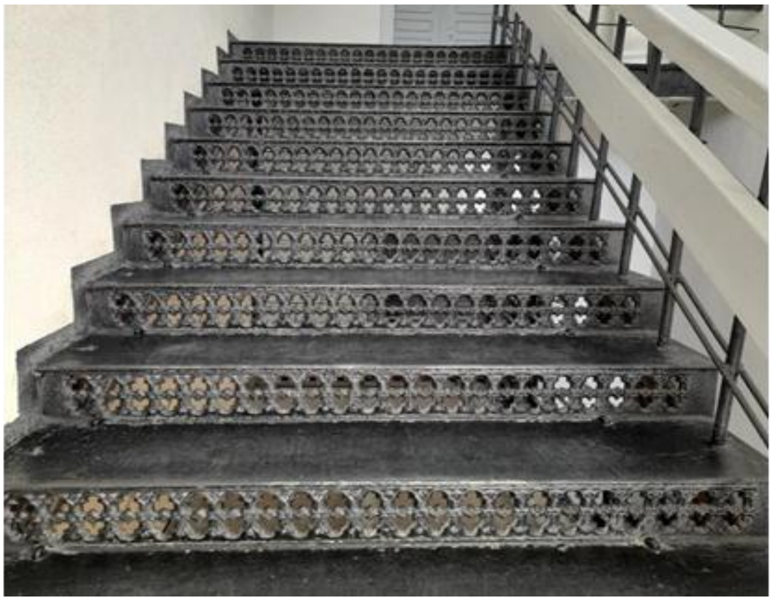

Лестница в доме А.А. Скрипова между вторым и третьим этажом (рис.2)

© Исхужина Г.И., Шагапова Г.Р., 2023

УДК 821.512.141

Ишдавлетова А.Р., студент
Научный руководитель: Галина Г.Г., канд. филол. н., доцент
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа (Россия)

ОТРАЖЕНИЕ БАШКИРСКОГО ФОЛЬКЛОРА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Х. СУЮНДУКОВА

Аннотация. В статье рассматривается взаимосвязь башкирского фольклора и литературы. Произведения автора анализируются с точки зрения использования фольклорных мотивов, опоры на народные элементы. Также рассматривается, какую роль выполняют образцы башкирского народного творчества в современной прозе. В научной статье говорится о важности неразрывной связи фольклора и литературы.

Abstract. The article examines the relationship between Bashkir folklore and literature. The author's works are analyzed from the point of view of using folklore motifs, relying on folk elements. It is also considered what role samples of Bashkir folk art play in modern prose. The scientific article talks about the importance of the inseparable connection of folklore and literature.

Ключевые слова: Халил Суюндуков, фольклор, пословицы, легенды, народные песни, литературный герой, связь поколений, рассказ, воспитание.

Keywords: Khalil Suyundukov, folklore, proverbs, legends, folk songs, literary hero, connection of generations, story, education.

Башкирская литература во все времена была тесно связана с народным творчеством, опиралась на традиционные мотивы и сюжеты, веками сохранившиеся в фольклорных жемчужинах башкирского народа. Связь национальной литературы, фольклора, мифологии не первое десятилетие является одним из активно изучаемых направлений башкирского литературоведения. Взаимосвязь башкирской литературы и народного творчества изучалась в разное время видными башкирскими исследователями и литературоведами: К.А. Ахмедьянов, М.Х. Идельбаев, С.А. Галин, К. Мэргэн, Г.Б. Хусаинов и другие. В башкирском литературоведении были установлены и научно аргументированы различные формы взаимосвязей фольклора и литературы: наличие фольклорных традиций в современной литературе, многообразие тематических мотивов и образов. Следует отметить, что каждый писатель, каждый поэт по своему интерпретирует образцы устного народного творчества, обращается к ним с определенной целью: провести между героями параллель и сравнить их; наделить героя теми характеристиками, которые отражены в фольклорных образцах; показать читателю цикличность событий или же развитие исторических событий и т.д.

Литература не стоит на месте, она растет и развивается. К полюбившимся и ставшим классиками башкирской литературы авторам присоединяются новые имена, новые таланты. Их произведения так же находят отклик в сердцах читателей, остаются на страницах литературной истории Башкортостана. Одним из новых восходящих имен можно назвать Халила Суюндукова – автора многих рассказов и повестей для детей и взрослых. Халил Суюндуков в прошлом военный врач, хирург. С выходом в отставку вернулся в свой родной город Сибай и в это же время начал литературную деятельность. На сегодняшний день Х. Суюндуков – член Союза писателей РБ, автор книг «Скворечник», «Земля родной стороны» на башкирском языке, активно печатается в региональных газетах и журналах, занимается переводом своих произведений на русский язык. В своем творчестве автор очень умело отражает жизнь военных, их быт, привычки, часто его герои – военные, военные-врачи, люди, прошедшие войну или военные в отставке. Произведения начинающего писателя мало изучены, поэтому его творчество является хорошей почвой для анализа, всестороннего исследования.

В данной статье рассмотрим рассказы, повести включенные в сборник «Земля родной стороны». Мы считаем, что наравне с военной тематикой, башкирское народное творчество – один из источников вдохновения в писателя. Обращаясь к каждому его произведению, включенному в состав книги «Земля родной стороны» («Тыуған яҡ тупрағы»), можно встретить башкирские легенды, народные игры, традиции, песни, а особенно часто пословицы, поговорки и устойчивые выражения. Каждое произведение Халила Суюндукова пропитано национальным духом и культурой, без которых нельзя представить башкирскую литературу.

Одним из наиболее часто встречающихся жанров башкирского народного творчества в произведениях Х. Суюндукова являются пословицы и поговорки. Башкирские народные высказывания захватывали довольно обширную область жизни народа: от взаимоотношений в семье, дома, и до войны с дружбой и враждой. Воспитательный подтекст был в каждой пословице, представляя из себя наставление [Ураксин, 2006: 10]. Литературные герои, нередко попадающие в неловкие или тяжелые жизненные ситуации, обращаются именно к этим мудрым высказываниям. Пословицы несут в себе поучительный, воспитательный смысл, каждый раз подтверждая ход мыслей героя и подытоживая их: *Баштан аша һикереп булмай* икәне һәр кемгә асыҡ. («Бауырҙы ҡайтарырға!» була яҙған хәл). *Ҡарға күҙен ҡарға суҡымай,* тигәндәй, Тире лә Бауырҙы тигенгә яҡлашмай. («Бауырҙы ҡайтарырға!» була яҙған хәл). «*Яҡшы хужа тәүҙә яңыһын төҙөй, ә унан һуң ғына иҫкеһен емерә*», ти Йөрәк. («Бауырҙы ҡайтарырға!» була яҙған хәл). «*Тимерҙе ҡыҙыуында һуғып алырға*» ниәтләнеп ҡайтҡан Зәлифә, ана шулайтып, аталарынан айырым, яңғыҙы ҙур бер өйҙә йәшәгән ағаһына Мәймүнәне димләп алды ла бирҙе. («Зәлифәкәй» повесы). «*Суртан үҙе үлһә лә теше үлмәй*», тигәндәй, «Перестройка» башланыуға ҡарамаҫтан.... («Зәлифәкәй» повесы). «*Белмәгәндең биленә беләк буйы итеп әлһәң дә белмәй инде ул...»,* тигән иң дөрөҫ һығымтаға килде ахырҙа ир. («Яҙмыш» хикәйәһе). Хәҙер – *суп өҫтөнә сүмәлә*, тигәндәй, шул «халыҡ дошманы»ның улы, өҫтәүенә – «хыянатсы»… («Тыуған яҡ тупрағы» хикәйәһе).

Так же нельзя не отметить тот факт, что одни и те же выражения встречаются в нескольких произведениях. Например, выражение «өмөтһөҙ – шайтан»: *Өмөтһөҙ – шайтан тигәндәй*, сығырға, башҡа берәй юл эҙләргә кәрәк. («Тау тотҡоно» повесы). Ләкин *өмөтһөҙ – шайтан* тиҙәр бит. («Балтатау мажаралары» хикәйәһе). *Өмөтһөҙ – шайтан тигәндәй*, әҙәм балаһы, тере саҡта, һәр ваҡыт нимәгәлер өмөт итә, күрәһең. («Зәлифәкәй» повесы). Или же «өлөшөмә тейгән көмөшөм»: Егетте ни өсөндөр *«өлөшөмә тейгән көмөшөм»,* тип һанай башлаған ҡыҙ ҙа оҙаҡ ялындырманы, («Сетерекле хәл» хикәйәһе), ...Аллаһ кемде насип ҡылһа, ана шул була инде һинең *«өлөшөңә тейгән көмөшөң»*… («Бер матур ҡыҙ димләгеҙ» хикәйәһе). Является ли это наблюдение показателем широты познаний автора образцов устного народного творчества или же по содержанию рассказов именно эти выражения как нельзя кстати и незаменимы? Один из самых богатых жанров башкирского фольклора позволяет нам не повторять одну и ту же излюбленную пословицу из произведения в произведение, а выбрать синоним или схожий по смыслу вариант. Например, к пословице

«Өмөтһөҙ – шайтан» можно подобрать несколько синонимов: өмөт өҙөлмәһә – ризыҡ өҙөлмәҫ, өмөтлө көн күрер, өмөтһөҙ гүргә керер, өмөтһөҙ – йәшәмәҫ, өмөтһөҙ кеше – өлөшһөҙ кеше и т.д.

Обращение к легендам и народным преданиям – частое явление в литературе любого народа. Мотивы народной легенды о жадном и бесчестном Брагине и Амин батыре широко известны в пределах республики Башкортостан. Эта история типична для XVIII-XIX веков. Но можем ли мы быть уверены, что такие события не повторятся в современности? Х. Суюндуков попробовал «примерить» такую ситуацию на людей позднего СССР: *Брагин тигән ҡан эскес бай тураһындағы әсәһенең әллә нисәмә тапҡырҙар һөйләгән легендаһын хәтерләне Зәлифә. Легенда ла түгел ул, ә боронғо башҡорт ауылдарының береһендә булған хәл. Ҡунаҡсыл башҡорт халҡының ерҙәренә урыҫ баярҙары күпләп күсеп килеп ултыра башлағас та, ҡайһылары ябай башҡорттарҙы саманан тыш оятһыҙ рәүештә иҙергә тотона. Вәхшилектең сигенә сыҡҡан бай – Брагин, кейәүгә сыға торған йәш ҡыҙҙарҙы никах алдынан үҙе аша үткәреп, әшәке эштәрен ҡылып, күп ҡыҙҙарҙы мәсхәрә итеп, теттереп ғүмер һөрә. Шундай тормош ауылда күпмегә барыр ине, әгәр байға нәфрәтләнеп, ут йотоп йөрөгән егеттәр араһында Әмин исемле ҡыйыу йөрәкле ысын батыр табылмаһа. Талҡаҫ күле уртаһында кәмәлә үҙенең сираттағы яман эшен байрам итеп йөрөгән Брагинды Әмин батыр яр ситенән мәргән уғы менән үтәнән-үтә атып дөмөктөрә һәм был йыртҡыстың артабанғы вәхшилектәренән ауылдаштарын ҡотҡарып алып ҡала... Хәҙерге Әмин ауылы ана шул ҡуш йөрәкле батыр исемен йөрөтә лә инде.*

Замир... Замана брагины... Ни ере менән яҡшыраҡ ул әлеге Брагиндан? Саф мөхәббәт менән янған йәш ҡыҙҙарҙың керһеҙ хистәренән файҙаланып, уларҙы алдау юлы менән арбап алып, башҡаларға һатып ебәрә... Ул ҡәбәхәт тә Әмин батырҙың уғынан дөмөгөргә лайыҡ! («Зәлифәкәй» повесы).

Так же есть произведения, где народные герои упоминаются без описания сюжета истории, но, даже услышав только имя героя, читатель понимает о ком, о чем идет речь: *Һеҙҙең замандың тәүге әҙәм балалары – Йәнбирҙе менән Йәнбикә Аллаһ Тәғәләнең ҡөҙрәте менән тап ошо ергә урынлаштырылды. ... Йәнбирҙе үлер алдынан улы Уралға ана шундай васыят әйтеп ҡалдырҙы…* («Шүлгән бабай» хикәйәһе).

Рассказ «Шульган бабай» напрямую не имеет связи с главным сокровищем духовного наследия башкирским эпосом «Урал батыр». Но нам достаточно одного упоминания имен батыров Урал, Шульган, Янбирде и Янбика – и мы в тот же момент понимаем направление мыслей автора.

Удачным примером взаимосвязи фольклора и литературы является обращение к народным песням в произведениях. Халил Суюндуков и сам человек музыкальный, играет на баяне, любит народные мелодии, песни. Он проводит очень поучительную параллель между историей народной песни «Зәлифәкәй» и одноименной повестью. *Радионан ағылған илаһи, күңелдәргә үтеп инерлек моңло йыр көсәйә төштө:*

Зәлифәкәй ҡайҙа – гөлбаҡсала,
Һыу һибә лә Зәлифә баҡсаға.
Зәлифәкәй һылыу ни хәл итһен,
Үҙ ағаһы һатҡас та аҡсаға. («Зәлифәкәй» повесы)
Ҡолағында әлеге бер йыр ғына сыңланы:
Иң барынан да элек
Тик булһа ине ирек…. («Зәлифәкәй» повесы)

Молодая девушка Залифа, в молодости уезжает за большим заработком во Владимирскую область и попадает в большую неприятность. Красивая, застенчивая и покладистая башкирка сама того не замечая попадает в плен. И это не в военное, а мирное время, в своей родной стране! Так же как героиню народной песни, ее в "рабство" продает Замир ағай – смотрящий города и человек вне закона. Но благодаря стечению обстоятельств, везучести Залифа возвращается в свою деревню целой и невредимой.

Еще одним примером использования строк народной песни и тем самым раскрытия основной темы является повесть «Пленник гор». Наша история помнит сколько храбрых, отважных сынов башкирского народа стояло на страже свободы родных земель. Немало из них сложили головы на поле битвы, были несправедливо обвинены и отправлены в ссылки: *Ул элек ағайҙар йырлаған бер йырҙы иҫенә төшөрөп, һуҙа башланы:*

Һыуҙа һыуһар йөҙә, тиҙәр –
Һыуҙа һыуһар йөҙмәй ул.
Ризыҡ бөтмәй, тәҡдир етмәй,
Ситтә егет үлмәй ул. («Тау тотҡоно» повесы)

Ричард-Рашит, главный герой рассказа «Земля родной стороны» так же напевает народную песню, навсегда разлучившись с родной землей:

Мендем турат биленә,
Киттем Герман иленә.
Герман ере – ҡара үлән
Әллә ҡайта, әллә үлем…

– Был йырҙы мең туғыҙ йөҙ ун дүртенсе йылда рус-герман һуғышында ҡатнашҡан башҡорт һалдаттары сығарып йырлаған, – тине Рәшит. («Тыуған яҡ тупрағы» хикәйәһе).

Несомненно, следует отметить и использование отрывков народных песен в роли эпиграфов к произведениям. Эпиграф – это короткий текст, цитата, изречение, помещаемые автором перед своим произведением или перед отдельной его частью и характеризующие их основную идею [8]. Эпиграфы – своего рода ключи к раскрытию идейно-тематического содержаний произведений:

"...Ризыҡ бөтмәй, тәҡдир етмәй,
Ситтә егет үлмәй ул"
(Халыҡ йырынан, "Тау тотҡоно" повесы)
"...Зәлифәкәй һылыу ни хәл итһен,
Үҙ ағаһы һатҡас та аҡсаға"
(Халыҡ йырынан, "Зәлифәкәй" повесын)
"...Ризыҡ ситкә яҙһа-яҙһын,
Тупраҡ ситкә яҙмаһын"
(Халыҡ йыры, "Тыуған яҡ тупрағы" хикәйәһе)

Судьба героев народных песен перекликается с литературными героями Халила Суюндукова. Этот прием не единственное обращение к песенному фольклору. Его рассказы богаты и на частушки-произведения народной поэзии лирического, злободневного или шутливого содержания, исполняющееся на определенный напев и представляющее собою четверостишие или двустишие с двумя полустопами в каждом стихе [8]. Шутливые строки, часто были способом общения между влюбленными людьми. С помощью частушек герои признаются друг другу в своих чувствах, надсмехаются над плохими чертами характера:

Уның күңеле тағы ла күтәрелеп китте, һаман да ҡыҙҙан күҙҙәрен алмай шаян йыр йырлап ебәрҙе:
Ай юғары, Ай юғары,
Айға менәһем килә.
Айға менеп, түбән төшөп
Һеҙҙе күрәһем килә...
Фәриҙә лә юғалып ҡалманы, шул ыңғайлы йырҙы дауам итте:
Ай ҡыҙына бүләк ит һин
Беҙҙең колхоз алмаһын.
Кәпәсеңде батырып кей,
Осоп төшөп ҡалмаһын.
("Аҡҡан һыуҙар..." хикәйәһе)
Их, дуҫҡайым, һиңә әйтәм:
Гармунсы булһын йәрең.
Гармунсының һәр быуыны
Һайын мөхәббәт уның.
Әннә гиҙер генәме,
Гармунсығыҙ өйҙәме?
Өйҙә булһа, килһен әле,
Бейетеп китһен әле.
Ялындыра, ялындыра,
Ялындыра, килмәй ул.
Килер ине, уйнар ине –
Бейеү көйөн белмәй ул...
("Ғәфү ит" хикәйәһе)

Частушки часто пелись во время застолья, свадеб, стирали границы и стеснение в общении между малознакомыми людьми. Атмосферу таких мероприятий конца XX века в своих рассказах Халил Суюндуков смог передать отчасти и благодаря использованию частушек.

Относительно небольшую часть народного творчества, дошедшего до наших дней, составляют анекдоты – фольклорный жанр, короткая смешная история, обычно передаваемая из уст в уста. Начинающий писатель уместно использует в своем произведении «Непонятливый» и этот жанр: *Бер батша вәзирҙәре менән һәр саҡ мәҙәк хәлдәр тураһында һөйләшеп, кәйеф-сафа ҡорорға яратҡан. Бер көн вәзирҙәренең береһе ошо хәлде уларға һөйләй: «Бөгөн баҙарҙа бер ахмаҡты осраттым. Кәпәсемдең аҫтына биш йомортҡа йәшерҙем дә тегегә: «Йә, әйт әле, минең кәпәсем аҫтында нимә йәшерелгән. Әгәр нисәү икәнен дә әйтә алһаң, шундағы биш йомортҡаның барыһын да үҙеңә бирәм», тинем. Теге бер аҙ уйлап торғандан һуң: «Мин бит һиңә күрәҙәсе түгел, кәпәсең аҫтында нимә ятҡанын белергә, етмәһә нисәү икәнен...» тине. Вәзирҙең был лаҡабын тыңлағандар һындары ҡатҡансы көлгәндәр, ти. Барыһы ла көлөп тынысланғас, батша теге*

вәзирҙән һорай икән: «Ә шулай ҙа теге ахмаҡтың башын ҡатырырырҙай ни нәмә ине ул кәпәсең аҫтында?..» (“Аңламаған” юморескаһы)

Анекдот о глупом царе выполнял роль намека на такой же уровень интеллекта одного из героев юморески, который не понял анекдот, рассказанный друзьями: *«Сездә, башкортларда печән эшләүләр ай-һай авыр икән дә ул. Печәнгә барарга кирәк, чабарга кирәк, жыярга кирәк, аннары тағы ла кайтарга кирәк. Ә беҙдә татарларда бик тә жиңел: Барасың да, чабасың да, жыясың да, кайтасың да китәсең...» (“Аңламаған” юморескаһы)*

Как уже говорилось ранее, Халил Суюндуков наделяет своих героев военными профессиями, часто описывает неспокойное военное время. К такой точной, серьезной теме он умело вплетает и национальный колорит, традиции и обычаи башкир. Яркий этому пример история военного летчика Хайдара Тимирова, который во время очередного отпуска встретил свою любовь:

Йола буйынса, тәүҙә ҡыҙ йортона яусы итеп ебәрер өсөн был ауылда берәй әбейҙе табырға тейештәр ине. Кешеләрҙән һораша-һораша, яңғыҙ йәшәгән Хәтирә исемле бер әбейҙәргә килеп инделәр. Өйгә ингәс тә, иҫәнлек-һаулыҡ һорашкандан һуң Фазлитдин ағай йола буйынса:

– “Юҡ” эҙләп йөрөй инек, шул һеҙҙә юҡмы? – тип һораған булды.

Хәтирә әбей үҙенән ниҙер ҡыуғандай ҡулын һелтәп:

– Ю-у-ук, ундай нәмә миндә ҡайҙан ғына булһын инде. Уның кеүек нәмә ана түбән остағы Гөлгәйшәлә була торған. Өйҙә эсеүсе кеше булмағас, ул нәмәне мин өйҙә тотмайым. Араҡы ла булдымы – ризыҡ...– тип теҙеп алып китте.

– Апай, һин бит оло кеше, ләкин беҙҙе аңламаның, – тине Хәйҙәрҙең атаһы. – ҡыҙ һората килгән кешеләр шулай “юҡ” эҙләп йөрөйҙәр бит, боронғо башкорт йолаһы буйынса. (“Аҡҡан һыуҙар” хикәйәһе)

В отличии от жанров фольклора, ранее рассмотренных нами, следующий пункт несет в себе и практическую значимость. Башкирские подвижные народные игры так же сопровождались речевками, частушками. В рассказе «Одинокий тополь» приводится описание игры «Аҡ тирәк – күк тирәк»: *Ни генә булһа ла, элекке уйындар күпкә ҡыҙығыраҡ, күңеллерәк ине... ҡыҙҙар, егеттәр тирәк янына йыйыла ла, ҡап яртыға бүленешеп, ҡулға-ҡул тотоношоп ҡапма-ҡаршы торған ике “сылбыр” яһай. Бер як сылбырға теҙелгән йәштәр күңелгә ятып торған көйгә һалып һамаҡлай башлай:*

Ҡабырғаһы тамсылы,
Тама торған тамсылы.
Аҡ тирәк, күк тирәк,
Беҙҙән һеҙгә кем кәрәк?

Ә теге сылбырҙан “фәлән кәрәк!” тип берәйһенең исемен ҡысҡыралар. Исеме сыҡҡан кеше бар көсө менән йүгереп килеп ҡаршы сынйырҙы өҙөргә тейеш. Өҙһә – үҙе менән “әсиргә” быларҙың береһен алып, үҙҙәренең сылбырына кире ҡайта, ә өҙә алмаһа, үҙе “әсиргә” төшә... (“Яңғыҙ тирәк” хикәйәһе)

Упоминания различных народных игр в литературных произведениях – один из путей сохранения и их распространения среди современных детей.

В настоящей работе рассмотрены рассказы и повести Халила Суюндукова с точки зрения упоминания, отсылок на фольклорные элементы и мотивы башкирского народного творчества. Исходя из исследования, можно сделать следующее заключение: Халил Суюндуков – писатель, умело сочетающий в своих произведениях различную тематику: от военной серьезности до деревенских юморесок. Каждое произведение он связывает с башкирским бытом, традициями, культурой и историей. Его произведения воспитывают в своих читателях чувство уважения к Родине, пробуждают интерес к народному творчеству, живому башкирскому языку. Благодаря такому патриотичному и ответственному подходу, творчество Халила Суюндукова находит живой отклик в сердцах своих читателей и развивается, живет, занимает свое достойное место в современном литературном пространстве.

Литература

1. Башҡорт халыҡ ижады. 10-сы том. 1-се китап. Мәҡәлдәр һәм әйтемдәр / Яуаплы мөхәррире Ураксин З.Г. – Өфө: Китап, 2006. – 544 бит.
2. Һөйөндөков Х.Т. Тау тоҡтоно. Повесть // Аҙна. – 2014. – №8-12.
3. Һөйөндөков Х.Т. Балтатау мажаралары. Хикәйә // Шоңҡар. – 2005. – №6.
4. Һөйөндөков Х.Т. Тыуған яҡ тупрағы. Мажаралы повесть һәм хикәйәләр.
5. Хөсәйенов Ғ.Б. Әҙәбиәт теорияһы. – Өфө: Китап, 2010. – 384 бит.
6. Әхмәтйәнов К.Ә. Әҙәбиәт теорияһы. – Үҙгәрешле 3-сө баҫма. – Өфө: Китап, 2003. – 392 бит.
7. Әхмәтйәнов К.Ә. Әҙәбиәт ғилеме һүҙлеге. – Өфө: Китап, 1965. – 258 бит.

Интернет-ресурс:

1. http://sibay-rb.ru
2. https://lexicography.online/explanatory/efremova
3. https://ru.wikipedia.org/wiki

© Ишдавлетова А.Р., Галина Г.Г., 2023

УДК 81.373.21

Иштуганова Л.Р., магистрант
Научный руководитель: Бухарова Г.Х., д-р филол. н., профессор
БГПУ им. М. Акмуллы, г.Уфа (Россия)

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЭТНОТОПОНИМОВ В БАШКИРСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Аннотация. Статья посвящена изучению функционирования этнотопонмов в башкирском фольклоре. В данной работе рассматриваются этнотопонимы, сохранившиеся в башкирских легендах. Использование текстов башкирского фольклора в практике преподавания башкирского языка будет способствовать формированию лингвистической регионоведческой компетенции обучающихся.

Ключевые слова: топонимия, этнотопонимы, лингворегионоведческая компетенция.

Abstract. The article is devoted to the study of the functioning of ethnotoponyms in Bashkir folklore. This paper examines the ethnotoponyms preserved in Bashkir legends. The use of texts of Bashkir folklore in the practice of teaching the Bashkir language will contribute to the formation of linguistic regional competence of students.

Key words: toponymy, ethnotoponyms, linguo-regional competence.

Устно-поэтическое творчество башкирского народа составляет важнейшую часть его богатой и самобытной духовной культуры, наследие которой не утратило своей значимости и поныне [Надршина, 2015: 3]. В фольклоре башкирского народа отражается уникальное восприятие мира, попытки народа объяснить свое мироощущение. Фольклорное наследие, как сложная, многоуровневая система накопленных народом за долгие века знаний, жизненных руководств и свод мировоззренческих, мифологических артефактов, уникально еще и потому, что на высоком слоге народного языка, на языке художественно-поэтических, смыслонесущих символов обобщает исторические реалии и эпохальные явления [Султангареева, 2018: 4]. Языковеды, исходя из целей исследований, по-разному подходят к народному творчеству. Особенной частью изучения являются топонимы, отраженные в текстах фольклора. В них хранится уникальное восприятие окружающего мира тем или иным народом.

Башкирия находится на обширной территории: по обоим склонам Южного Урала и Юго-Западном Приуралье. Разнообразие географических объектов и природы является твердым основанием для образования различных топонимов. Отсюда и многослойность и многоязычность башкирских географических названий.

В силу этноязыковой многокомпонентности своего происхождения и автохтонности башкиры унаследовали важнейшие элементы духовной и материальной культуры древнейших племен и народов Южного Урала. В течение длительного времени они создали развитую и богатую по своему составу топонимическую систему региона. [[Шакуров,1998: 6]. Этническое разнообразие более характерно для географических названий прошлого Башкортостана. Своеобразной частью топонимов являются этнотопонимы. Этнотопонимы, как известно, представляют собой разряд географических названий, которые дают дополнительные сведения для разрешения проблем этногенеза и этнической истории населения определенного района, уточнения расселения той или иной этнической группы [Хисамитдинова, 2016: 326]. Шакуров Р.З. отмечает, что башкирские этнотопонимы широко распространены не только на территории современного Башкортостана: «Этнотопонимы с компонентами таз, тазлар, башкорт, дуван (карадуван), дуваней, бадрак, тамьян, табын, мин, сарайлы-мин, байлар, буляр, мышыга, кадыр, ельдяк (йѕлдѕк), киргиз, салагуш, сураш, бугазы (боњаџы), калмаш, еней (йѕнѕй), юрми, камбар, балыксы, ирякте (ирѕкте), гэрэ (ґѕрѕ), елан (йылан), казанчи (Јаџансы), канлы (ЈаЃны), каршин (Јаршын), карга, сатлыган, юмран, уваныш и др. на территории Республики Татарстан свидетельствуют о широком расселении на этих землях древних и средневековых башкир» [Шакуров,1998:38].

Этнотопонимимы можно обнаружить только в маленькой части топонимии. Как известно, всего лишь 2% всех топонимов возникли на основе этнонимов. Но все же к изучению этнонимов обращаются все больше исследователей, так как этот лексический пласт географических названий помогают понять и систематизировать территориальные особенности племен башкир, их рода и башкирского народа. Следует отметить, что благодаря изучению этнонимов появляется интерес к прошлому башкирского народа, понимание того, какие социальные и политические отношения были в прошлые столетия у башкир. Также благодаря изучению этнонимов прививается любовь и уважение к родному региону и его истории.

Этнонимы в составе географических названий главным образом выполняют две функции. Они указывают, во-первых, на этнический состав определенной территории, и, во-вторых, на границы владения отдельных племен и родов. Этнотопонимы возникают не в центре, а на окраине занимаемой той или иной этнической группой территории. Подтверждением этому служит большая представленность этнотопонимов на

этнически смешанной территории [Камалов,1997: 61]. Возникновение этнотопонимов помогло правильно обозначить территорию между племенами, народами, которые поселились на территории башкир.

В башкирском фольклоре большее количество этнотопонимов можно встретить в исторических преданиях и легендах, песнях и пословицах. Можно выделить несколько видов этнотопонимов. Этнотопонимы с названиями отдельных народов, национальностей, которые находились по соседству с башкирским народом, создают отдельный пласт топонимов. Основанием этого является то, что на территории Башкортостана и в современное время и в прошлые годы проживают представители разных национальностей: башкиры, русские, татары, украинцы, чуваши, марийцы, мордва и мн. др. Много этнотопонимов встречаются в легендах башкирского народа. Например, этноним казах зафиксирован в следующей легенде: «...Казахи были вынуждены оставить украденную женщину и бросились наутек. Но Сура с дочерьми догнал разбойников и вступил с ними в схватку на лугу Казбаша. С тех пор это место называют Казакбаев луг (Ҡаҙаҡбай тугайы)» (Легенда «Казакбаев луг (тугай)»). [Надршина, 2015: 122]. Этноним ҡаҙаҡ зафиксирован в составе оронимов: Ҡаҙағорошҡан, Ҡаҙағүлгән, Ҡаҙаҡяткан, гидронимов: Ҡаҙаҡауыҙ, Ҡаҙаҡ-күле [Хисамитдинова, 2005: 78].

Этнотопоним с этнонимом *калмак* находит отражение в легенде: «Голову убитого калмака утопили в озере, и с той поры оно называется Калмакозеро (Ҡалмаҡ күле) (Легенда «Озеро Калмак»; Кроме того, отмечаются гидронимы Калмыцкое озеро, рч. Калмак-яткан, микротопонимы: ур. Калмаккул, Калмактау [Хисамитдинова, 2005: 78];

Приведем пример этнотопонима с этнонимом *киргиз*: «На южной окраине аула Галиакбар Бурзянского района есть курган. В том месте когда-то сошлись в жестоком сраженье киргизы и бурзянские башкиры. Сказывают, после этого сражения осталось много трупов. Особенно много воинов потеряли киргизы. Бурзянцы отказались дать землю для захоронения. Пришлось киргизам возить ее в лыковых кадках. Они везли эти кадки через бескрайние степи на двугорбых верблюдах. Возили они, возили, вот и образовался этот курган. Теперь курган называют Киргизским перепутьем (Ҡырғыҙ айырыһы) (Легенда «Кыргыз айырыхы – курган Киргизское перепутье») [Надршина, 2015: 135]. Так же в «Экономических примечаниях к генеральному межеванию» отмечаются гидронимы: Киргизка, Кыргызкул, Киргиз-Ямаш, Кыргызлы-Суходол, Кыргызская, ороним Кыргызяткан» [Хисамитдинова, 2005: 78].

Следующая группа этнотопонимов – это топонимы, в названии которых входит названия племен и родов башкирского народа. В научном исследовании Хисамитдиновой Ф.Г. «Названия башкирских населенных пунктов и XVI-XVX веков» автор отмечает названия деревень, которые произошли от названия племен: «По Казанской дороге в 1664 г. фиксируются: д. Буляр – Булярской волости, д. Илан – Еланской волости, д. Тамьян – Тамьянской волости, Санырен – Санырянской волости и т. д., по Ногайской дороге: д. Юрматы – Юрматынской волости, д. Мин – Минской волости, д. Дуванова – Дуванской волости и т. д. И там, где жили представители того или иного рода, племени, были представлены и одноименные населенные пункты, т. е. собственные названия башкирских племен, родов, родо-племенных групп, ставшие известными под терминами волость, аймак, тюба, переносились также на наименования населенных пунктов [Хисамитдинова, 2005: 57]. В башкирском фольклоре можно часто встретить названия этих населенных пунктов. В легенде «Бошман-Кыпсак-батыр» даются названия аулов и их происхождение. Как видим, в самой легенде упоминается, что топонимы образованы от названий родов и племен: «В долинах Ика, Агидели и сейчас есть аулы Кыпсак, Катай, Тамьян, Юрматы, Телявли. Их названия происходят от древних племен и родов. Раньше, говорят, в этих краях был и майдан для сходок, народных собраний-йыйынов». В легенде «Баяс батыр» так же дается несколько названий аулов: «Потом башкиры поселились на берегах Камалека десятью аулами: Бурзян, Кыпсак, Кагарман, Кундузлу, Усуйле, Бишул, Катай, Ишембай, Сарыш, Мишэр; восемь аулов расположились на берегах реки Каралек: Таллы, Бурзян, Дингезбай, Кыпсак, Кинзягул, Таштугай, Муратша, Хасан». Юрматы – один из самых крупных племен башкир: «Однажды бай привез из зауральского аула Юрматы молоденькую девушку седьмой женой для себя. Девушка очень понравилась Юнысу. Да и та питала неприязнь к старому баю и в душе любила егета» (Легенда «Юркэ-Юныс». В некоторых этнотопонимах этимология названий очень прозрачна. Например в следующем примере отмечено, что на горе когда-то была война с катайцами: «Горы Катайсугышкан (Катайцы воевали) и Дюясуйган (Верблюдов зарезали) возле деревни Ново-Мусатово завершаются мысом». Многие гидронимы происходят от названий народа, который проживал на берегу этого объекта: «На берегу реки Ай ниже совхоза «Турналы» располагалось войско Салавата. Там были землянки, в которых хранилось вооружение и стоял конь Салавата Юлаева» Легенда «Землянки Салавата, Гора павших в бою». В следующем примере можно обнаружить названия поселений: «Канзафар-бий собрал своих четырех сыновей, распределил между ними свои наделы и сказал: «Вы – моя правая рука. Вот моя ладонь: большой палец – это я сам, а остальные пальцы – это вы. И поступать вы должны так, как работают кровеносные сосуды одной руки». Именно он объединил сорок родов. В ханство вошли такие крупные селения, как Яппарово, Казангулово, Шарипово, Бигешево, Ябалаклы, Микешево, Коръятмасово, Курманкаево, Давлеканово».

Земля – основное богатство башкирского народа, поэтому было необходимо обозначать все нюансы границ территории даже самых маленьких единиц башкирского рода. Внутри больших племен и аулов

находились еще деревни. Каждое племя имело четкие границы своей территории. А родовые подразделения (ара) не имели такой территории. Поэтому большая часть этнонимов образована названием племен и родов.

В своих исследованиях Г.Х. Бухарова отмечает, что «Топонимия Башкортостана дает богатый материал для изучения древних обычаев и верований народа, его истории и культуры» [Бухарова, 2003: 3]. Изучение башкирской этнотопонимии поможет понять принцип строения родоплеменной системы и территориального распределения башкир.

В современном обществе педагогам в рамках урока все сложнее доносить национальные ценности. Интересы обучающихся направлены на гаджеты, интерактивные и виртуальные материалы. Поэтому приходится завоевывать внимание учеников разными путями, предлагать уникальный материал. Уважительное отношение и теплые чувства к родному краю, региону, где проживает ученик, требует вспомогательного формирования со стороны педагога. Основой этих отношений становится обучение истории, культуре, знакомство учеников с уникальными лингворегионоведческими материалами, в которых ярко и богато отражается история и культура родного народа.

В формировании лингвистической регионоведческой компетенции элементы фольклора и топонимии выступают как национально-культурный компонент. Национально-культурный компонент рассматривается учеными как «один из инструментов реализации национального образования, защиты национальных культур и традиций. Он призван обеспечить личности возможности самоидентификации как представителя того или иного этноса, установление духовной связи между собой и своим народом, призван формировать чувство принадлежности к национальной культуре, национальное самосознание и в то же время общероссийское гражданское сознание» [Быстрова, 2004: 44]. Педагогу требуется уметь отбирать и лингвистически обрабатывать исторически и эстетически привлекательные образцы фольклора, написанные о родном крае обучающегося, которые у ученика вызовут интерес. Использование таких текстов на уроках родного языка позволяет сформировать лингвистическую регионоведческую компетенцию у обучающихся.

Литература

1. Башкирские исторические предания и легенды / Авт.-сост. Ф.А. Надршина. – Уфа: Китап, 2015. – 528 с.
2. Бухарова Г.Х. Башкирская топонимия: этнолингвистический аспект исследования. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2017. – 294 с.
3. Бухарова Г. Х. Мифопоэтическая картина мира в башкирской топонимии. – Уфа: БГПУ, 2003. – 273с.
4. Быстрова Е.А. Русский язык в школах многонациональной России // Русский язык в школе. – 2004. – №2. – С.44-47.
5. Камалов А.А. Топонимия Башкирии. – Уфа: Китап, 1994. – 302 с.
6. Камалов А.А., Псянчин А.В. Топонимия как источник по исторической географии Башкирии // Россия и Восток: проблемы взаимодействия. Ч. IV. – Челябинск: Челяб.гос.ун-т, 1995. – С. 127-130.
7. Камалов А.А. Башкирская топонимия (сравнительное и ареальное исследование): автореф. дисс. докт. филол. наук. – Уфа: Башгосуниверситет, 1997. – 61 с.
8. Киекбаев Дж. Г. Вопросы башкирской топонимики // Ученые записки Башкирского гос. пед. ин-та им. К. А. Тимирязева. Вып. V III, серия филологическая, № 2. – Уфа, 1956. – С. 230-247.
9. Башкирские исторические предания и легенды / Автор-сост. Ф.А. Надршина. – Уфа: Китап, 2015. – 528 с.
10. Опыт аспектного анализа регионального языкового материала О-62 (на примере Белгородской области). Коллективная монография / под ред. Т.Ф. Новиковой. – Белгород: ИПК НИУ «БелГУ», 2011. – 228 с.
11. Словарь топонимов Башкирской АССР. – Уфа: Башкнигоиздат, 1980. – 200 с.
12. Словарь топонимов Республики Башкортостан. Уфа: Китап, 2002. – 256 с.
13. Султангареева Р.А. Башкирский фольклор. Т.1. – Уфа: Башк. энцикл., 2018. – 520 с.
14. Хисамитдинова Ф.Г. Названия башкирских населенных пунктов XVI-X1X веков. – Уфа: Информреклама, 2005. – С.57.
15. Шакуров Р.З. Топонимия бассейна реки Демы: автореф. дисс. канд. филол. наук. – М., 1973.
16. Шакуров Р.З. По следам географических названий. – Уфа: Башкнигоиздат, 1986. – 184 с.
17. Шакуров Р.З. Историко-стратиграфическое и ареальное исследование башкирской топонимии Южного Урала и Предуралья: автореф. дисс. докт. филол. наук. – Уфа, 1998. – 38 с.
18. Шакуров Р.З. Топонимические исследования в Башкортостане: состояние и перспективы // Вестник Академии наук РБ. – Уфа, 2008. Т. 13, № 4.

© Иштуганова Л.Р., Бухарова Г.Х., 2023

УДК 811.111

Казбаев В.Р., магистрант
Научный руководитель: Галина Г.Г., канд. филол. н., доцент
БГПУ им. М.Акмуллы, г. Уфа (Россия)

ИЗУЧЕНИЕ НАКЛОНЕНИЙ ГЛАГОЛОВ БАШКИРСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ В СРАВНИТЕЛЬНОМ ПЛАНЕ

Аннотация. В данной статье рассматривается изучение наклонений глаголов башкирского и английского языков в сравнительном плане.

Ключевые слова: категория наклонений, английский язык, башкирский язык.

Abstracts. As the title implies, the article discusses a comparative study of verb moods in English and Bashkir languages.

Keywords: the category of mood, English language, Bahkir language

В сегодняшнее время сопоставительное изучение языков очень актуально. Это связано с большим количеством языков внутри одного государства, что и наблюдаем на примере своей Родины. 193 народа, проживающих в России, используют приблизительно 277 языков (по другим данным – 295) и диалектов.

Башкирский и английский языки и по типологической характеристике, и по генетической составляющей относятся к разным языковым группам. Если башкирский язык относится к тюркским языкам, то английский – к индоевропейским.

По структурно-типологическим основаниям башкирский язык является агглютинативным. Для обозначения разных грамматических значений использует аналитический элемент. Английский язык относится к флективно-аналитическим языкам. Сходство по аналитическим элементам – это не единственное общее данных языков. Между этими языками есть и типологические сходства.

Различий между башкирским и английским языками тоже много, что и естественно. В башкирском языке преобладают грамматические формы, что и типично агглютинативным языкам: падежная система, суффиксы, формы и типы соединения главного предложения с придаточными и т.д.

При анализе английского языка, мы опирались на работы таких ученых, как Б.А. Ильиш, И.П. Иванов, М.М. Гухман, В.Д. Аракин, Н.К. Дмитриев. Нужно отметить, в башкирском языкознании достаточно работ, направленных на изучение башкирского и английского языков в сравнительном аспекте. Это работы следующих авторов: М.А. Хасанов, Н.М. Имашева, Р.Х. Каримов, Л.В. Филиппов, А.М. Азнабаев, Р.Х. Хайруллина, Л.В. Мухаметова.

Наклонение – это лексико-грамматическая категория, которая выражает отношение процесса к реальности с точки зрения говорящего. Разделяют шесть форм категорий наклонения башкирского языка: 1) изъявительное наклонение; 2) повелительное наклонение; 3) условное наклонение; 4) желательно-восклицательное наклонение; 5) наклонение намерения; 6) предположительное наклонение [Ишбаев, Ураксин, 1986: 214].

В английском языке три формы категорий наклонения: 1) Indicative (изъявительное); 2) Imperative (повелительное); 3) Subjunctive (условное) [Аракин, 1985: 132].

И в башкирском, и в английском языке изъявительное наклонение означает действие, которое совершилось в действительности или совершается, или будет совершаться. Поэтому, в отличие от других наклонений, может употребляться в формах прошедшего, настоящего и будущего времени. И на английском языке, как и в башкирском, формы времени глагола по особенностям и функциям разделяются на виды (Tenses): Indefenite, Continuous, Perfect, Perfect Continuous.

Например*: I watched this film last month – Мин был фильмды үткән айҙа ҡараным – Я смотрел этот фильм в прошлом месяце* – действие произошло в прошлом (Past Indefinite).

В английском языке отрицательная форма изъявительного наклонения выражается при помощи присоединения к глаголу *do* и *not.* В башкирском языке к глаголу присоединяется аффикс *-ма/ -мә.*

Глаголы в форме повелительного наклонения обозначают просьбу, приказ, пожелание, побуждение к действию. Существуют обычная и вежливая форма данного наклонения. Обычное повелительное наклонение во втором лице единственного числа не имеет специальных аффиксов, поэтому ему присуще начальная форма глагола; не изменяется по временам, его отрицательная форма выражается при помощи аффикса *-ма/-мә,* спрягается по лицам и числам, а именно 2 и 3 лица. Обычное повелительное наклонение могут употребляться вместе с частицами *йә, йәгеҙ, әйҙә, әйҙәгеҙ, ҡана, әле, инде, -сы/-се, -со/-сө*, с вспомогательным глаголом *ине* [Ишбаев, Ураксин, 1986: 221].

В отличии от башкирского языка, в английском языке глаголы повелительного наклонения не спрягаются по числам, то есть и в единственном, и во множественном числе будут в одной форме: *look – ҡара, ҡарағыҙ (смотри, смотрите); eat – аша, ашағыҙ (ешь, ешьте)*. Например, *“Never mind me!” [Henry, 2008: 47] – Не обращай на меня внимания! «Show it to me!» [Du Maurier, 2013: 95] – Покажите мне его!*

Вместе с глаголами повелительного наклонения в третьем лице используется глагол *let*: *Let's watch this film! – Давайте посмотрим этот фильм*. Такое соединение можно наблюдать и в форме первого лица во множественном числе: *Let's begin to play.*

Как известно, глаголы повелительного наклонения ни в башкирском, ни в английском языках не имеют категории времени. Чтобы обозначить действие, которое нужно сделать самому, к *let* добавляют местоимение *me*: *"Let me look at your face!" [Bronte, 2020: 100] – Дай мне взглянуть на твое лицо!*

Отрицательная форма глагола повелительного наклонения в башкирском языке обозначается при помощи аффиксов *–ма/ -мә,* а в английском языке перед глаголом ставится *do not: "Don't make a joke about it!" [Du Maurier, 2013: 34] – Не шутите об этом!*

Условное наклонение выражает возможность действия при определенных обстоятельствах. Данное наклонение не изменяется по временам, отношение процесса ко времени устанавливается только через грамматические связи форм глагола.

У глаголов условного наклонения башкирского языка есть синтетические и аналитические формы. Синтетическая форма образуется при помощи нескольких аффиксов. Самая распространенная и основная форма: присоединение к глаголу-основанию аффиксов *–һа/-һә*. Отрицательная форма, как принято, обозначается при помощи аффиксов *–ма/-мә;* спрягается по лицам и числам [Ишбаев, Ураксин, 1986: 222].

Аналитические формы условного наклонения в основном имеет два значения:

1) форма *–ған булһа* обозначает не осуществленное в жизнь, не выполненное условие;

2) аналитические формы *–а/-ә/-й торған булһа, -ыр булһа, -а/-ә/-й ҡалһа, -ырлыҡ булһа, -ырҙай булһа* обозначают условие, которое возможно осуществится.

В английском языке существуют две формы условного наклонения. Синтетические или простые формы образуются при помощи *to be*. В этой связи вспомогательные глаголы не используются: *I would help her if she were in need. – Я бы ей помог, если бы она была в нужде.*

Аналитическая форма условного наклонения в английском языке используется чаще. Образуется при помощи вспомогательных глаголов *would/ should* и модальных глаголов *could/ might: "If only somebody could invent" [Du Maurier, 2013: 24] – Если бы только кто-то мог изобрести.*

Между *would* и *should* есть только различие лица. *Should* используется лишь в первом лице единственного и множественного числа, а все остальные лица взаимодействуют с *would*.

Еще одно различие в наклонениях башкирского языка состоит в том, что помимо вышеперечисленных, существуют наклонение намерения, желательно-восклицательное и предположительное наклонения.

Таким образом, анализировав в сравнительном плане категорию наклонений в башкирском и английском языках, мы увидели аналогичные и отличительные стороны. По нашему мнению, такое сопоставительное изучение помогает ученикам легче освоить материал.

Литература

1. Аракин В.Д. История английского языка: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2103 "Иностр.яз.". – М.: Просвещение, 1985. – 256 с.

2. Ишбаев К.Ғ, Ураҡсин З.Ғ. Хәҙерге башҡорт теле. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1986. – 399 б.

3. Bronte Charlotte, Jane Eyre. – М.: Издательство АСТ, 2020. – 192 с.

4. Du Maurier D., Rebecca. – М.: Айрис-пресс, 2013. – 240с.

5. Henry O., Stories. - М.: Айрис-пресс, 2008. – 208с.

©Казбаев В.Р., Галина Г.Г., 2023

УДК 811.512.145

Казыханова М.В., студент

Халиуллина Н.У., канд. филол. н., доцент

БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа (Россия)

КАТЕГОРИЯ ВИДА В ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ, СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема коррекции грамматических и речевых ошибок в речи учащихся-татар. В работе выявлены грамматические и речевые ошибки, возникшие в результате интерференции.

Ключевые слова: татарский язык, интерференция, речевые ошибки, двуязычие.

Abstract. This article discusses the problem of correcting grammatical and speech errors in the speech of Tatar students. Grammatical and speech errors resulting from interference are revealed in the work.

Keywords: Tatar language, interference, speech errors, bilingualism.

В татарском языке нет категории вида; разнообразные видовые значения русских глаголов передаются в нем сложной системой глагольных временных форм. Не различая семантики глаголов совершенного и несовершенного вида, с одной стороны, и не зная их грамматические формы – с другой, ученик-татар ошибается в русской речи в выборе видовых форм глагола. Например: *"я вам потом буду сказать"*, вм. потом скажу, *"будем посмотреть"* вм. будем смотреть, *"потом будем отдохнуть"* вм. потом отдохнем или потом будем отдыхать, *"Я вам говорю потом"* вм. скажу потом, *"вдруг он пел"* вм. вдруг он запел, *"начал рассказать"* вм. начал рассказывать, *"не закройте форточку"* вм. не закрывайте форточку и т.д. [2, с.65] Ошибки в употреблении видов глагола, пожалуй, одна из самых распространенных и наиболее устойчивых в русской речи учащихся татарской школы. Эти ошибки полностью не исчезают даже после окончания школы.

Категория вида в татарском языке

(Фигыль дәрәҗәләре)

Татарский глагол, взятый в форме инфинитива (неопределенного наклонения), если в составе его основы нет аффикса, передающего какой-либо видовой оттенок (например, аффикс *-гала,-гәлә, -кала, -кәлә*), в отношении вида является нейтральным, например: *язу* обозначает и *писать* и *написать, килү* обозначает и *прийти* и *приходить* и т. п. Если русский инфинитив в своем составе имеет приставку, которая, кроме изменения вида, вносит в семантику глагола добавочный оттенок, то в татарском языке основной глагол ставится в форме деепричастия на *-п* или на *-а, -ә, (-ый, -и)* и псоле него употребляется вспомогательный глагол исключительно для передачи оттенка приставки русского глагола, то есть татарский инфинитив в этом случае в отношении вида остается нейтральным. Например, *язып кую* обозначает и *записать* и *записывать, куып чыгару* обозначает и *выгнать* и *выгонять* [1, с.227].

Татарский глагол, поставленный в форме настоящего времени, само собой разумеется, всегда будет обозначать незаконченное действие. Притом в татарском языке от любого глагола можно образовать форму настоящего времени, тогда как в русском языке глаголы совершенного вида формы настоящего времени не имеют.

Форма прошедшего времени любого татарского глагола, если в составе его основы нет аффикса, передающего какой-либо видовой оттенок, всегда будет обозначать законченное действие, например: *яздым – написал, килдем – пришел, киттем – ушел* и т. п. Если русский глагол прошедшего времени совершенного вида имеет приставку или суффикс *–ну-*, внесшие в значение глагола добавочный оттенок, то при переводе на татарский язык будет употреблен вспомогательный глагол для передачи оттенка русской приставки или суффикса *–ну-*, а также, наоборот, татарские вспомогательные глаголы при переводе на русский язык будут соответствовать приставке или суффиксу *–ну-*, например: *язып куйдым – записал, йоклап алдым – поспал, кычкырып җибәрдем – крикнул* и т. п.

Для выражения же незаконченного действия в прошлом употребляется вспомогательный глагол *иде (-м, -ң, -к, -гез, -ләр)* или вспомогательный глагол *бару.* Примеры: *яза идем – писал я (тогда); ул әйтә барды, мин яза бардым – он говорил, а я писал.*

Форма будущего времени татарского глагола в отношении вида является нейтральной, например: *язармын* – обозначает и *напишу* и *буду писать, китәрмен* обозначает и *уйду* и *буду уходить.*

Однако в тех случаях, когда есть надобность особо подчеркнуть повторяемость действия в будущем, может быть употреблен вспомогательный глагол *тору* в форме причастия на *-ган,* а после него глагол *булу* (быть) в форме будущего времени, например: *Төн үзенең пәрдәсе белән Кавказның өсләрен каплау белән үк, сиңа очып* ***килә торган булырмын.*** – Лишь только ночь своим покровом верхи Кавказа осенит, к тебе я стану прилетать.

Условное и повелительное наклонения татарского глагола в отношении вида также являются нейтральными, например: *язсам* обозначает и *если напишу* и *если буду писать; язсын* обозначает и *пусть напишет* и *пусть пишет.*

Глаголы кратного вида в татарском языке

Кратность действия в татарском языке выражается и аналитически и синтетически.

В таких примерах, как *Мин ура бардым, ул бәйли барды* (я жал, а он вязал), *Мин әйтә бардым, ә ул яза барды* (я диктовал, а он писал), *Мин сиңа әйтә килдем, син тыңламадың* (я тебе говорил, а ты меня не послушался), глаголы *бару* и *килү* при основных глаголах *уру, бәйләү, әйтү, язу,* поставленных в форме деепричастия на *-а, -ә, (-ый, -и),* обозначают кратность этих действий[1, с.229].

Синтетический способ выражения кратности в татарском языке осуществляется при помощи аффиксов:

а) *-гала, -гәлә,* если основа глагла оканчивается на звонкий согласный или на один из гласных *у, ү, и,* например: *яз –пиши, язгала – пописывай, кер – заходи, кергәлә – захаживай;*

б) *-кала, -кәлә,* если основа глагола оканчивается на глухой согласный звук, например: *ашат – корми, ашаткала – покармливай;*

в) *-штыр, -штер,* если основа глагола оканчивается на гласный звук, кроме гласных *у, ү, и,* например: *яса – делай, ясаштыр – делай изредка.*

г) в татарском языке есть всего несколько глаголов, которые принимают аффикс *-мсыра, -мсерә* для обозначения того, что действие совершается не в полном объеме, а частично, с малой интенсивностью, например: *ела – плачь, еламсыра – всхлипывай, көл – смейся, көлемсерә – посмеивайся.*

Литература

1. Газизов Р.С. Сопоставительная грамматика татарского и руского языков. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1977. – 227 с.
2. Закирьянов К.З. Двуязычие и интерференция. Учебное пособие. Уфа: Изд. Баш. ун-та, 1984. – 80 с.

© Казыханова М.В., Халиуллина Н.У., 2023

Калнияз Д.А., студент
Научный руководитель: Джуманиязова У.А., ст. преподаватель
ЗКИТУ, г.Уральск (Казахстан)

ИСТОРИЯ МОЕГО СЕЛА

Аннотация. В данной статье рассказывается об истории возникновения и развития села.

Ключевые слова: топонимика, история села, земледелие и садоводство, новый облик села.

Annotation: This article tells about the history of the origin and development of the village.

Keywords: toponymy, history of the new look of the village, agriculture and horticulture, the new look of the village.

«Родная земля – самое великолепное, что нам дано для жизни. Её мы должны возделывать, беречь и охранять всеми силами своего существа»...

Топонимика – изучение географической местности, помогает восстановить черты исторического прошлого народов, определить границы их населения, очертить области былого распространения языков, географию культурных и экономических центров. Как отмечал белорусский топонимист С.Н. Басик, «ни одна из наук не должна обладать» монополией на топонимику.

История села надо знать и помнить для того, чтобы не исчезла бесследно прошлое. Мое село Цыганово расположено на отрогах Общего Сырта в северной части Зеленовского района на границе с Саратовской области в 12 км от поселка Меловое Озинского района. Это бывший казачий хутор, названный в честь богатого помещика Цыганова, первого жителя этой местности, внесшего деньги в благоустройство хутора. Возникновение хутора относится к середине 19 века. Первые переселенцы были немногочисленны и занимали всего лишь одну улицу, в конце улицы находился большой сад, принадлежавший помещику. В годы гражданской войны близ хутора проходила Чапаевская дивизия, в районе «Белой шишки» произошло тяжелое сражение между частями красной армии и белоказаками. В этом бою погиб командир 1-го Николаевского полка Чапаевской дивизии Топорков Илья Николаевич. Позже в честь его был назван Топорковский с/о. Постепенно жизнь хутора начала налаживаться, жители приступили к мирной жизни, занимаясь в основном земледелием и садоводством. Через село протекала большая полноводная река, которая образовалась с родников, а по её берегам вырастали сады. Первая школа была открыта в 1887 году в одном из деревянных домов и обучались здесь до семи классов. В 1925 году в хутор приехали саратовские мужланы, которые обосновались здесь, потомки живут и ныне. Это Кирющчевы, Масловы, здесь живут потомки первых казаков – это Фандины, Шапошниковы, Думчевы. К 1929 году здесь уже насчитывалось около 70 дворов. В этом году начали образовываться колхозы и хутор Цыганово переименовали сначала в колхоз «Родник», а затем в колхоз «Сталина». В соседних селах тоже образовывались колхозы с. Чесноковов колхоз «им Стаханова», с. Соколовка в колхох «Родина». А в ноябре 1950 года на базе трех мелких колхозов (колхоз им.Сталина, колхоз им Стаханова, колхоз «Родина» был укреплен один колхоз им. Сталина с центральной усадьбой Цыганово и председателем его стал Коваленко Н.Н. Постепенно колхоз окреп, строился, появились клуб, библиотека, восьмилетняя школа. Зерноводство и животноводство стали основными отраслями деятельности колхоз им. Сталина. В это время началась целинная эпопея, к нам в колхоз ехала молодежь с Украины, Молдавии, Белоруссии, некоторые, остались здесь жить – это Нужновы, Мурлаевы, Иваненко, Кашаповы. Целинная эпопея стала историей в том числе и историей нашего села.

Из воспоминания первоцелинника Малоземого М.С.: В 1954 году началась целина. Работали с весны до поздней осени. Жили в степи в вагончиках. Наши поля находились за поселком Токарева, граничили с землями совхоза Ульяновский, МТС находилась в Зеленом. Всего по МТС было 17 бригад. Мы относились к бригаде Милехина Ф.К. Работали посменно по 11-12 часов, домой не приходили неделями. В нашей бригаде было 6 тракторов, 2 трактора С-80, 4трактора ДТ-54. Во время уборки спали на загоне в соломе. Зерна было

много, а машин не было. Возили зерно на лошадях и быках на Шиповский элеватор. В годы целины, когда начали распахивать землю, одну из местностей отдаленных от центра поселка назвали «Белый загон» из-за сплошного мела, она и сейчас так называется». После XXII съезда КПСС в 1962 году колхоз им. Сталина был переименован в колхоз им. XXII партсъезда с усадьбой Цыганово и председателем был избран Залиев К. Он проработал один год. В 1963 году колхоз избрал своим председателем Дженалаева Х.К. Тогда в колхозе не было ни одного нового дома, контора колхоза ютилась в старенькой землянке, восьмилетняя школа в старом саманном помещении. При Дженалаеве Х.К началось строительство типовых жилых домов для колхозников. На месте пустырей появились целые улицы. В 1975 году на средства колхоза была построена типовая Цыгановская средняя школа. В 1980 году был сдан типовой детский сад. Особое внимание председатель уделял строительству животноводческих помещений. Это были добротные коровники, оснащенные доильными установками и молокопроводом, кормораздатчиками, механической уборкой навоза. При Дженалаеве Х.К. были установлены две водонапорные башни и проведён водопровод по всему селу. На этом посту Дженалаев Х.К. прослужил более 17 лет. В 1986 году возглавил колхоз Утегалиев КС. К этому времени население и хозяйства увеличилось до 1000 человек. Продолжалось строительство новых домов, была построена амбулатория, заасфальтирована центральная улица, установлены телевизионные антенны. В эти годы большое внимание уделялось культуре и спорту. На окраине села был построен стадион, здесь проходили различные спортивные мероприятия. В 1989 году была проведена районная спартакиада. В 1996 году колхоз им.XXII партсъезда был переименован в открытое акционерное общество «Нива», а с апреля 1999 года в связи с банкротством была создана новая организация ТОО «Нива» и крестьянские хозяйства. На глазах жителей села произошла перестройка, развал хозяйства, создание частных предприятий. И все же село сегодня предстоит в новом облике. На основании решения государственной ономастический комиссии при Правительстве Республике Казахстан от 27.12.2004 года село Цыганово Зеленовского района было переименовано в село «Егін-бұлақ». Эти два слова «егін – нива, бұлақ родник – это прежде всего жизнь. В этом сельском округе есть главные ценности, обеспечивающие жизнь людей – это родники, питающие речку Матвеевку протекающую посередине села. Эта речка впадает в реку Беленькая, а та, в свою очередь – Деркул. В окрестностях села имеются залежи известняка и песка.

Таким образом, история страны и история села связаны друг с другом, людям необходимо знать историю своего народа, своей «малой родины», своей страны. История наравне с религией, культурой и языком является базовой ценностью любого народа.

Литература

1. Никонов В. А. Введение в топонимику. – М: Наука, 2009.
2. Агеева Р. А. Географические апеллятивы. – М: Мысль, 1999.
3. Архивные, газетные материалы.
4. Поспелов Е.А. Топонимический словарь. – М, 1990.

© Калнияз Д.А., Джуманиязова У.А., 2023

УДК 81 44
УДК 81 115

Канатова А.К., магистрант
Научный руководитель: Хусаинова Л.М., д-р филол.н., профессор
БГПУ им. М. Акмуллы, г.Уфа (Россия)

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В БАШКИРСКИХ И КЫРГЫЗСКИХ ЯЗЫКАХ

Аннотация. Основное внимание в работе уделяется фразеологии башкирского и кыргызского языков. Рассмотрены фразеологические обороты в произведениях.
Ключевые слова: синтаксис, фразеологизм.
Annotation. The main attention in the work is focused on the phraseology of the Bashkir and Kyrgyz languages. The phraseologism in the works is considered.
Keywords: syntax, phraseology.

Изучение фразеологизмов в русском языкознании ведется со времен М.В. Ломоносова. В то время и на протяжении всего XIX века фразеологизмы стали выделяться как объект лексикографии в связи с толкованием значений фразеологизмов и определением их этимологии. Фразеологические выражения как определяемые признаки языка стали специально изучать только в 30-х годах нашего века. Именно в этот период советский языковед Е.Д. Поливанов выдвинул идею превращения фразеологии в самостоятельную лингвистическую дисциплину.

Значительная работа была проделана и в области тюркских фразеологизмов. Создание двуязычных и ранних толковых словарей отдельных тюркских языков способствовало накоплению фразеологического

материала и его первоначальной систематизации. Однако можно сказать, что ни у одного из тюркских народов нет специальных словарей, в полной мере отражающих фразеологическое богатство того или иного языка. Языковеды национальных республик внесли значительный вклад в новейшее изучение фразеологизмов отдельных тюркских языков. С.К. Кенесбаев, Ш.У. Рахматуллаев, К. Бабаев, Г.Х. Ахатов, Г.Х. Ахунзянов, Г.А. Байрамов, Ч.Г. Сайфуллин и мн. др.

Тюркские языки имеют общий фразеологический фонд, как и другие родственные языки. Большое количество фразеологизмов совпадают не только по смыслу, но и по структуре и образности, создаются на основе одной внутренней формы, что характерно для фразеологизмов, образованных из слов, к примеру, обозначающих части тела и т.д

Перенос традиционных сравнений, используемых в разных жанрах фольклора в башкирском языке, на письменный литературный язык. Такие сравнительные обороты особенно характерны для народных сказок и произведений, и в то же время они активно используются в устной речи и художественной литературе: *Бер бите ай, бер бите көн (очень красивая внешностью (только по отношению к женщине или девушке): Бер бите ай, бер бите көн кеүек һылыу был ҡатындан ул тыуған... (әкиәттән) ‘От этой очень красивой женщины родился сын.*

Из народных сказок вошли в литературный язык также фразеологизмы с числительным *ете ‘семь’ — ете ҡат ер аҫтында 'затридевять земель. досл. 'под семью слоями земли; ете диңгеҙ аръяғында. досл. 'за семью морями. Мин ул Аппаҡовты таныйым. Ете ҡат ер аҫтынан табырым уны (Р. Ниғмәти) 'Я этого Аппакова знаю. Я его найду и за тридевять земель.*

Словосочетание Ҡаф тау арты(нда) 'очень далеко досл, 'за горою Каф исходит из древней мифологии о далекой земле и горе прочно вошло и в художественные произведения как элемент возвышенного стиля: *Шунан Туҙемғолдоң атаһы, тирә-яктың батыр азаматтарын саҡыртып, Ҡафтау артына барып, ун биш башлы дейеүҙе ҡыйратып, Түҙемғолдо алып ҡайтыу кәрәклеген әйткән (әкиәттән)* 'Потом отец Тузимгула, собрав батыров всей округи, сказал им, что надо поехать за Каф-гору, разбить дива и привезти Тузимгула; *Көс, ғәйрәтем һүнмәһә был йәш ҡанымда, Атлармын даръя һыуын, Ҡафтауында ...* (А. Мирзанов) 'Если сила в крови молодой не угаснет, шагну через море, через Каф -гору... Традиционные сравнительные обороты, характерные для народных сказок, со временем также могут стать достоянием литературного языка. Ел етмәҫ (ат) 'резвый, быстроногий конь: Заятүләк өсәр тапҡыр һуға – күк дүнән ел етмәҫ толпар булып, осортоп алып та китә. (экиэттэн) 'Заятуляк ударяет три раза – сивый мерин, превратившись в быстроногого волшебного коня, уносит его. *Ел теймәҫ ерәнсә ‘недотрога Ана ел теймәҫ ерәнсә үҙе бит, уйнап әйткәнде күтәрмәй, осоноп тора!* (К. Дәүләтшина) ‘Вот она сама недотрога, шутку даже не принимает, хорохорится! В сказках очень употребительны также сравнения типа балта һабы буйы (ер) ‘очень короткое расстояние досл., ‘расстояние с топорище; энә буйы (ер) досл., ‘расстояние в длину иголки, таяҡ ташлам (ер) досл, 'расстояние в бросок палки и др. Приговорки (эйтмештэр), являясь одним из жанров народного творчества, функционируют в диалогической речи как рифмованные шутливые выражения и произносятся обычно после вопроса собеседника. Они родственны фразеологизмам благодаря своему устойчивому составу и иносказательному значению. Их основная задача – передать игровое отношение к вопросу или утверждению собеседника.

Например, на вопрос «Как дела?» в шутливой форме отвечают ат мөгөҙө шикелле ‘никак’ (в смысле «сам пойми») досл., ‘как рога у лошади’. Рифмование происходит по начальным или по конечным слогам слова собеседника: *– Кем? Кемдең, үҙе, маңлайында ике күҙе. – Ҡайҙа? Ҡайын башында, каймаҡ ялап ултыра. – Хушығыҙ, һөйләгәндә беҙҙе лә ҡушығыҙ. – Шунан? Ултырған да шыуған.* Такие выражения имеют оттенок фамильярности и часто употребляются людьми, хорошо знающими друг друга.

Фразеологизмы – одно из языковых универсалий, так как нет языков без фразеологизмов. Кыргызские идиомы имеют очень богатую и долгую историю. Они имеют «внутренний смысл». Фразеологические единицы характеризуются своей смысловой целостностью. Поэтому фразеологический фон каждого языка отличается своей языковой устойчивостью и неповторимым своеобразием. Ч.Айтматов, видный писатель кыргызского народа, широко использует в своих произведениях фразеологическое богатство кыргызского языка. Фразеологизмы используются для того, чтобы сделать речь сильной и красочной, образной и культурной.

Помимо вышеперечисленных способов, ученые выделяют отдельные способы перевода фразеологизмов методом копирования и перевода с использованием аналога. Для достижения максимально адекватного перевода необходимо использование эквивалента, полностью соответствующего семантике внутренней формы и эмоционально-экспрессивному богатству грамматического строя. Это лучший способ передачи фразеологических единиц с одного языка на другой. *Камактан боштондукка чыккансып, абдан энтиге дем алгандан башы айланып, көңүлү караңгылай түштү.* (Гулсарат. Кыргызстан. Ф., 1978, 393 в дальнейшем Г.) Голова закружилась от притока воздуха в легкие. (Повести. Рассказы. Кырг.Ф.1985 511 вдальн. П.Р) При переводе *башы айлануу – өзүн начар сезүү; алсыроо*; Голова закружилась у кого-либо? кто-либо теряет способность ясно соображать; чувствовать себя плохо? попав в затруднительное положение; чувствовать головокружение; Двуязычные идиомы означают потерю, быть расстроенным. Из приведенных примеров видно, что значение, лексический состав и стилистическая направленность этих фразеологизмов

соответствуют друг другу и являются адекватными переводами. Понятие фразеологических эквивалентов Кыргызские фразеологические единицы соответствующие русским оборотам по смыслу, экспрессивности, образности, но они отличаются с незначительным изменением компонентов. *Эриндеги каны аргьшып, теңселе басып барып, мастай тубуне кулады да, деми басылгыча чалка-лап кепке жатты.* (Ч.А. с. 377) Сплевывая кровь из разбитой губы, пошел как пьяный, за спирду, упал на сено и лежа на спине, отдышался пришел в себя. (Ч.А. с. 492) Кыргызский фразеологизм *демин басуу' – эс ала тушуу; куйугуп чарчаган учурда*; Приходить в себя – вздохнуть свободно, чувствовать облегчение.

Фразеологические эквиваленты идентичны по смыслу и грамматической структуре. Относительные эквиваленты очень широко используются. Довольно широкое применение имеют относительные эквиваленты. Относительные в языке перевода допускают некоторые расхождения с находкой Ф.Е в лексическом составе и ее грамматической структуре. *– Дагы бир сааты чыкканда кенжени алпарарсың. Кичине чоңое тушсун. Мунун деле эр жетип калган жери жок, жакшылап көз сала жур, бай болгур...*.(Ч.А. с. 319) – В другой раз как нибудь успеется. Пусть подрастет. Ты и за этим гляди в оба. Думаешь, большой, куда там....(Ч.А. с. 38). Ф.е *көз салуу – каралашуу, жардам беруу;* Глядеть в оба – наблюдать, осуществлять контроль, заботиться о ком либо; К относительным эквивалентам входят также фразеологические единицы, которые отличаются между собой (оригинал и язык перевода) по количеству луксим. *Өз апасы болсо тунулгөндөй колун силкип таштады.* (Ч.А. с. 446.) Его мать и во все махнула рукой.... (Ч.А. с. 61) Кыргызский фразеологизм *колун силкип таш-тоо* – кол шилтее – эч нерсеге карабай, бардыгына макул болуу; Махнуть рукой – это перестать зацикливаться на ком-то или чем-то, смириться с текущей ситуацией. Расхождение фразеологической единицы связано с различием построения структурных моделей предложения. *Арабаны калдыртты, балким башка бирөөнун кулагын кутуруп алып, кыжырын келтирер беле, бирок Султанмурат жыргалдын бешигинде жаткан-дай термелди* (Ч.А. с. 226). Громыхающий керосиновоз другого, быть может, свела бы с ума, а для него был ликующий перезвон счастья (Ч.А. с. 440).

В тех случаях, когда в языке перевода отсутствует фразеологические соответствия, то фразеологизм передается методом калькирования. Калькирование – дословный перевод. При умелом его использовании достигается точность перевода фразеологиеской единицы, сохраняется образность и вещественный смысл ее компонентов. Переводчики используют лексические эквивалентов через русский. *Ат сарайга жеткенче Султанмурат көк муштум болуп чыкты.* (Ч.А. 3366.) Замерз Султанмурат, пока дошел до конного двора. (Ч.А. с.454) *кек муштум болуу -аябай ушуп калуу.* Некоторые фразеологические единицы переведены при помощи лексических средств, хотя есть привычные фразеологизмы русского и английского языка. *Барпынын төбөсу көккө жеткендей кубанат.* (Ч.А. 3886.) Барпы торжествовал (Ч.А. с.455) можно заменить русский фразеологизм – быть на седьмом небе. *Төбөсу көккө жетуу – чексиз, кубануу.* Торжествовать – праздновать быть на седьмом небе – чувствовать безграничную радость. Таким образом, рассмотренный материал показал, что имеются различные способы перевода фразеологической единицы с одного языка на другой, использование которых зависит от наличия или отсутствия фразеологических соответствий исходного языка в языке перевода.

Как видно из вышеизложенного материала, большинство фразеологизмов, характерных для отдаленно родственных тюркских языков, состоят из двух компонентов, одним из которых является название части тела. Эти фразеологизмы могут соответствовать и в других тюркских языках (что также подтверждает мысль о древности соматических фразеологизмов).В близкородственных языках (в данном случае в башкирском, татарском, каракалпакском, карачаево-балкарском, кумыкском, казахском, кыргызском, ногайском, отчасти в узбекском) совпадений, разумеется, значительно больше. Причем они имеются не только в единицах, характеризующих психическое состояние человека, его нрав, но и в словосочетаниях, выражающих пространственные, временные понятия, количественные отношения, в словосочетаниях, описывающих явления природы, внешний вид, черты характера человека и т. д. Общность образов, заложенных в основу фразеологизмов, совпадение значений, лексического состава и структуры говорят о сходстве мировосприятия и его отражения в языке близкородственных народов.

Литература

1. Жәләй Л., Мәхмүтова Л. Татар теленең фразеологиясе, макаль һәм әйтемнәре. – Казан, 1957.
2. Рахматуллаев Ш. Узбек тилининг қисқача фразеологик луғати. – Тошкент, 1964.
3. Даибова К.Х. Краткий фразеологический словарь кумыкского языка. – Махачкала, 1973.
4. Атаев К. и др. Туркмен дилинин фразеологик созлуги. – Ашгабат, 1973.
5. Григорьев Н.С. Саха тылын сомока домокун тылдьыта. – Якутск, 1974.
6. Ураҡсин З.Ғ., Надршина Ф.А., Йосопов Х.Ғ. Башҡортса-русса фразеологик һүҙлек. – Өфө, 1973.
7. Хертек Я.Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь. – Кызыл, 1975.
8. Кенесбаев С.К. Устойчивые группы слов казахского языка (парные слова, идиомы и фразы). – Алма-Ата, 1944.
9. Полисемия, синонимия, вариация, антонимия, омонимия и омонимика в фразеологических единицах (на узб. яз.). - Ташкент, 1966.

10. Бархудоров А.С. Язык и перевод. – М., 1975.
11. Кулин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.,1986
12. Назаров А.П. Стилистический фразеологизм кыргызского языка. – Б.,1991.
13. Айтматов Ч. Гулсарат // ¥ч томдок турган чыгармалар. – Ф.: Кыргызстан, 1982. Т.1. – Б. 29-193., том 11. - Ф.,1983.
14. Жаншитов Г.Ж. Кыргызча-орусча, Орусча-кыргызча тематикалык сездук. – Б., – 2000.
15. Фразеологический словарь кырг. яз. / Под ред. Ж. Осмонова. – Ф., – 1980.
16. Фразеологические единицы с компонентом прилагательного ак (белый) в языке эпоса «Манас» // Непрерывное образование в новом информационном пространстве: Материалы Международной научно-практической конференции. – БГУ, 2001. – С. 570-577.

© Канатова А.К., Хусаинова Л.М., 2023

УДК 821.512.141

Каскинова Г.Н., филол. ф. канд., доцент
ӨФһТУ-ның Бөрө филиалы, Бөрө ҡ. (Рәсәй)

ПОСЛОВИЦЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МАРЬЯМ БУРАКАЕВОЙ

Аннотация. Писательница с удивительным мастерством использует возможности башкирских пословиц в своих произведениях. Автор статьи Каскинова Г.Н. показывает это на материале некоторых из них.

Ключевые слова: писательница Марьям Буракаева, башкирские пословицы, поэт Кул Гали.

Abstract. The writer with amazing skill uses the possibilities of Bashkir proverbs in her works. The author of the article is Kaskinova G.N. shows it on the material of some of them.

Keywords: writer Maryam Burakaeva, Bashkir proverbs, poet Kul Gali.

МӘРЙӘМ БУРАҠАЕВА ӘҪӘРҘӘРЕНДӘ МӘҠӘЛДӘР

(“Һүнмәҫ нурҙар”, “Шишмә”, “Аҡбалыҡ”, “Һылыуҡай” повестары миҫалында)

Мәрйәм Бураҡаева – аҙ әйтеп, күпте аңлата белеүсе яҙыусыларыбыҙҙың береһе. Әҫәрҙәрендә мәҡәл, әйтемдәрҙе, ҡанатлы һүҙҙәрҙе урынлы ҡулланыуы менән персонаждарының телмәрен йөкмәткеле, тос, нигеҙле итеп яңғырата ул.

Халыҡ ижадының бер жанры булараҡ мәҡәлгә халыҡтың тормош тәжрибәһен, философик һәм әхлаҡ ҡараштарын йыйынаҡ һәм мәғәнәле итеп әйткән тапҡыр һүҙҙәре булараҡ аңлатма бирелә [Хөсәйенов, 2006: 111]. Мәрйәм Бураҡаева әҫәрҙәрендә өлкәндәр ауыҙынан әйттерелгән мәҡәлдәр йәш быуынға биргән кәңәште кире ҡаҡҡыһыҙ итеп дәлилләп ҡуйыу өсөн ҡулланыла.

“Һүнмәҫ нурҙар” повесының төп геройы – боронғо ҡояш нурҙарын, йәғни таш күмер яткылыҡтарын эҙләргә ниәтләнеп юлға сыҡҡан Рамаҙан Айҙаров менән таныштырғанда оҙон-оҙаҡ ҡылыҡһырлауҙар менән мауыҡмай яҙыусы. “Белем – ҡош, аҡыл – ҡанат” тигән башҡорт халыҡ мәҡәлен аҙ ғына интерпретациялап, “Белем кешенең һыңар ҡанаты икән, хыял икенсеһе” рәүешендә профессор Кирилловтың Рамаҙанға бағлаған өмөтөн, йәш белгестең киләсәккә ҙур пландар менән ҡайтыуы тураһында мәғлүмәт биреп үтә. Ә әсәһе автобусҡа оҙатып ҡалғанда әйткән *“Эш башлаһаң, көн иртәһендә башла”,* Әбүбәкер ҡарттың *“Тау менән тау ғына осрашмай бит”* һ.б. һүҙҙәре ололар фекеренә иғтибарлы Рамаҙандың уй-ниәттәре уңышлы булырына фатиха.

“Аҡбалыҡ” повесынан Иншар Ғимранов та – бәләкәйҙән халҡыбыҙҙың мәҡәл-әйтемдәре рухында тәрбиәләнгән зат. Әсәһенең: “Баҫыр алда – аяҡ аҫтыңды, һүҙ әйтер алда ни әйтереңде абайла”, – тигән һүҙҙәре уның йәшәү кредоһына әүерелгән.

Йәнтөйәк ауылының иң оло кешеһе, ихтирамға лайыҡ Йәнгүзәл инәй ҡулланған мәҡәлдәр уның үҙ ауыҙынан ғына сыҡмай, ейәне Ғайсар тарафынан да иҫкә төшөрөлә: “Егәрле аяғына ҡарап юрғанын һуҙыр, ялҡау юрғанына ҡарап аяғын һуҙыр, ти өләсәйем”.

Йәнгүзәл инәй – бар булмышы менән дипломат. Үҙ ғәйебен йәйыр өсөн, ирен ғәйепләп, илаулап үҙенә килгән Фәнүзә килененә әйткән мәҡәлдәре уға тос характеристика булып яңғырай: “*Көсләп асҡан күҙҙең яҡтыһы юҡ”, “Аҙыр кеше аҙымынан билдәле, тигәндәр боронғолар*”. “Һылыуҡай” повесында иһә был мәҡәлдең халыҡ ижадынан килгән төп нөсхәһе бирелә, бында инде ул ыңғай мәғәнәлә: “*Алғыр кеше алымынан, йылғыр кеше аҙымынан* билдәле, – тип маҡтай Һылыуҙы (Әхмәт Гәрәевич – Г.Ҡ.)”.

Өләсәһе Зәлифә менән ҡартатаһы Бәхтейәрҙең тәрбиәһендә иркәләнеп буй еткергән Зәйеткә ҡағылышлы сюжет һыҙығында ла мәҡәлдәргә етди яуаплылыҡ йөкмәтелгән: “*Бер-бер артлы сабыйҙар донъяға килә башлағас: “Киленем үҙе уңған – ул таба, үҙе күркәм – ҡыҙ таба*”, – тип ҡыуанып йөрөнө лә Зәлифә, килене өлгөрә алмаҫтай булғас, Зәйетте үҙ тәрбиәһенә алды (“Аҡбалыҡ”). Ейәндәренең тормош юлы тигеҙ генә бармаһа ла, улар әйткән мәҡәл-әйтемдәр иң кәрәкле мәлдәрҙә ҡарар ҡабул итергә, ирҙәрсә ныҡлыҡ

күрһәтергә булышлыҡ итә: *“Һөлөк кем аяғында, шул үҙе алһын, ти торғайны Бәхтейәр олатайым, – тине лә Зәйет, ишекте шарт ябып сығып китте”* (“Аҡбалыҡ”). Тимәк, бала саҡта һеңдерелгән тәрбиә һабаҡтары ҡасан да булһа шытып сыға, эҙһеҙ юғалмай, тигән һығымта яһарға мөмкин.

Эскелектән арынып, өйләнеп, айыҡ тормош юлына баҫҡан Зәйет хәҙер әсәһенең дә һүҙҙәренә иғтибарлы. Ҡатыны Хәмдиәгә әйткәне шуға дәлил: *Әсәйем, ямғыр яуһа – ер ырыҫы, якшы бала – ил ырыҫы, ти. Беҙҙең Мөбәрәк тә ил ырыҫы булып үҫһен* (“Аҡбалыҡ”).

Ата-әсәнең балаһын мәҡәл менән тәрбиәләүен повестың башҡа персонаждары миҫалында ла күрергә мөмкин: *“Күҙ ҡурҡаҡ – ҡул батыр. Эшләһәң, эш ҡарышмай ул, ти әсәһе” (Ғимранов, “Аҡбалыҡ”). Телде онотоу – илеңде, атай-олатайыңды онотоу менән бер* (Шаһимарҙандың атаһының һүҙҙәре – Г.Ҡ., “Аҡбалыҡ”).

“Шишмә” повесынан Ғимран ҡарт та – һүҙгә маһир, тос фекерле персонаж. Бына ул ҡулланған мәҡәл-әйтемдәр: *“Ашыҡҡандан ҡаныҡҡан яман, тигәндәй”, “Берәү әйткән ти бит, ҡороп ҡатһын етмешең, ҡайҙа минең алтмышым, тип”.*

Яҙыусының “Һылыуҡай” документаль повесында *“Йыландың ҡойроғона баҫма, башына баҫ”* тигән халыҡ мәҡәле үҙенсәлекле интерпретация ала, фекер үҫтерелеп, тағатылып тәҡдим ителә: *“Беҙ бит уларҙың ҡойроғона түгел, баштарына баҫып иҫәңгерәттек. Шулай бит, Тәүфик Ситдикович? Башына баҫһаң, йылан ҡуҙғала алмай ул” (Әбдрәшитов, “Һылыуҡай”).*

Экология мәсьәләләре, бигерәк тә эсәр һыуҙарҙың бысраныуы тураһында борсолоп уйланған автор үҙ фекерҙәрен мәҡәл-әйтемдәр аша уҡыусы күңеленә тәьҫирлерәк итеп еткерә: *“Һыу ер аҫтына китһә, ерҙән ҡот китә, ти торғайны олатай мәрхүм”.* Шул уҡ фекер саҡ ҡына үҙгәртелгәнерәк формала ҡабатлап та бирелә: *“Ерҙән бәхет китһә, һыу тәрәнгә ашыға, ти торғайнылар боронғо ҡарттар*” (“Шишмә”).

“Күл тамсыларҙан йыйыла, – тине Морат”, “Тамсы артынан тамсы тамһа, күл була. // Тамсы артынан тамсы китһә, сүл була”, “Бирәм тигән ҡолона, сығарып ҡуйған юлына тигәндәй, ҡалдыҡ һыу ҡыуыр өсөн яңынан скважина быраулап тороуҙың да кәрәге булманы”, “Ер якшылыҡҡа һәр саҡ изгелек менән яуап ҡайтара” ише миҫалдар әҫәрҙә күп һүҙлелектән һаҡлай.

Халҡыбыҙҙың ауыҙ-тел ижады һәм башҡорт әҙәбиәтенә борон-борондан ғәҙел батша идеалын яҡтыртыу хас булған. Ҡол Ғәлиҙең “Ҡисса-и Йософ” әҫәренән Йософ – был идеалдың иң сағыу вәкиле. Мәрйәм Бураҡаева прозаһында ошо боронғо традиция һынланыш алғанмы? Шул турала һүҙ йөрөтәйек.

Яҙыусы халыҡ ихтыяжын шәхси ихтыяждарынан өҫтөнөрәк күргән, ололар һүҙенә ихтирамлы, фекерен тос итеп әйтеп биреүгә һәләтле аҡыллы, булдыҡлы етәксе образдарын тыуҙыра. *“Көлә килгән түрәнән төңөл, тиһәләр ҙә, Әминә тыштан ғына көлмәй, күңеле йылмая”* (“Шишмә”), “*Халыҡ юҡҡа ғына ете ҡабат үлсәп, бер генә киҫергә өйрәтмәгән”* (Нур Талмазов, “Шишмә”), *“Ҡапыл борһаң, күсәрҙең күсәре шаҡарыла”* (“Шишмә”), *“Ҡоро һүҙҙән күлдәк тегеп булмай”* (“Шишмә”), *“Тәнкитте һәр саҡ тыңла, үҙ аҡылыңды ҡушып байыт, шунан хәл ит, ти торғайны Никитин*” (“Шишмә”) ише мәҡәл-әйтемдәр уйлы етәкселәр ауыҙынан әйттерелә.

“Аҡбалыҡ” повесынан Иншар Ғимранов та ошондай етәксе. Уның телмәренә хас мәҡәл-әйтемдәрҙе барлап үтәйек. *“Ялҡауға ял булды, тип ултыра бирәһегеҙме? Әйҙәгеҙ әле, бергәләп маташтырып ҡарайыҡ, – тине, сәмләнеп китеп”, “Ата-әсәһе ҡәнәғәт булған урында балаһы йәшәргә ҡала, Шәриф Хәмитович”, “Яҙҙың бер көнө ҡыштың бер айын туйҙыра, тиҙәрме әле халыҡта?”, “Тракторҙар гөрләй, үҙҙәре ер һөрмәйме?”.*

Повестағы үҙенсәлекле персонаждарҙың береһе, башта ҡатыны Кәримә менән быҙау ҡараусы, аҙаҡ ферма мөдире булып тәғәйенләнгән Мотиҡтың характер эволюцияһын ул ҡулланған мәҡәлдәр аша күҙәтеүе ҡыҙыҡлы. *“Ни тиклем юғары ырғыһаң да, барыбер ергә төшөрһөң, тип әйткәйнем бит тиергәме”* йәки *“Ниндәй тәрән һыу булһа ла, ала ҡаҙҙың түшенән. Яйын табып алған этлектең. Бер сумдырып алырға ине лә...”* – тип, Фәритовҡа үсәп йөрөгән ирҙең бик үк дөрөҫ булмаған юлдар менән түрәлеккә үрләһә лә, үҙ эшенә күңел биреп эшләп китеүе, ҡул аҫтындағылары менән уртаҡ тел табыуы күп сурытылып тормайынса, халыҡ мәҡәлдәре аша һынланыш таба. *“Ауыр эшкә беләк бар, ҡыйыу эшкә йөрәк бар, тигәндәй”, “Өй тупһанан башлана, тиҙәр бит, ҡатын-ҡыҙ иптәштәр!”, “Ер ҡәҙере игендә, ир ҡәҙере белемдә, бисәкәй”*, – тип кенә һөйләшә ниһайәт тормошта үҙ урынын тапҡан Мотиҡ.

Кама-Урал балыҡ үрсетеү һәм һаҡлау идаралығының Башҡортостан буйынса инспекторы Ғайсар Моталовтың телмәренә лә халыҡтың афористик жанр өлгөләрен урынлы ҡулланыуы хас: *“Бер күргән – белеш, икенсе рәт – таныш, тиҙәр бит. Тик бына фамилияғыҙҙы хәтерҙән сығарғанмын”.*

Әлбиттә, Мәрйәм Бураҡаеваның әҫәрҙәрендәге аҡыллы етәкселәр Ҡол Ғәли әҫәренән ҡырҡа айырмалы рәүештә реаль ерлектән. Аҡыллы етәксе – кешелек кимәле юғары булған, халыҡ традицияларынан һут алып, мәҡәл-әйтемдәр рухында тәрбиәләнгән иманлы шәхестәр.

Үҙҙәрен генә ҡайғыртҡан, халыҡ ихтыяждарын һанламаған, мут етәксе образдары ла етерлек яҙыусы әҫәрҙәрендә. Уларҙың да лексиконын мәғәнәләренә ярашлы урынлы ҡулланылған мәҡәл-әйтемдәр биҙәй. Мәҫәлән, совхоз директоры Фәритовтың (“Аҡбалыҡ”) телмәренә хас афористик үрнәктәрҙе барлау ғына ла уның шәхесенә тулы характеристика бирер: *“Ашаған белмәй – тураған белә, ти халыҡ мәҡәле”, “Һыйыр тулаһа, аттан яман, тигәндәре дөрөҫ икән, тип уйлап алды ул”, “Иң мөһиме ауыҙын тығырлыҡ булһын.*

Ҡыҙыл йомортка көнөндә ҡиммәт", "Ел ыңғайына барһаң, елдән етеҙ булырға кәрәк", "Баш китһә, сәсте һаҡлауҙан файҙа юҡ", "Утыҙ тештән сыҡһа, утыҙ ауылға тарала тиме?".

Етәкселәрҙең мутлығы тураһында һүҙ алып барғанда түбәндәге мәҡәлдәр ярҙамға килгән яҙыусыға: *"Ашаған – ҡотолған, ялаған – тотолған, тип, бер йылды ферма мөдирен, икенсе йылды бухгалтер ярҙамсыһын эштән бушаттылар", "Ҡул ҡулды, ике ҡул битте йыуа", "Ҡунаҡ ашы ҡара-ҡаршы тигәндәй, үҙен дә мәхрүм ҡалдырмайҙар".*

Район милиция бүлеге начальнигы Камил Рәжәповтың телмәренә хас мәҡәлдәр: *"Ат яфаһын һабан белә, тиҙәр, Шәүрә Сәғитовна", "Алыҫтағы дошмандан аңдып йөрөгән дуҫ яман, тигәндәре ошо икән! – тип Рәжәпов әсе һүгенде лә сығып китте өйҙән".*

"Аҡылың еткәндә – аҡылыңа, аҡылың етмәгәндә мәҡәлгә таян" тигән башҡорт халҡы. Үкенес мәғәнәһендәге мәҡәлдәр ҙә мул ҡулланыла Мәрйәм Бураҡаева прозаһында. Өлкән сержант Ғәрифйән Латипов та шундай саҡтарҙа халыҡ мәҡәлен иҫенә төшөрә: *"Ат аҙғыны тайға эйәрер, тип... Вәт, иҫәр. Бөркөткә ымһынып тургайҙан мәхрүм ҡалырмынмы икән?".*

Ә был үкенестәр Зәйеткә хас: *"Яңғыҙ ярлы. Ғүмере зарлы, тип тапҡан-таянғанын эсеп бөтөрөп, йә йүнле кейем алмай, йә өй ҡаралтыһын рәтләмәй",* **"***Яманға тарыма, тарыһаң – арыма, тигәндәр. Ә мин арыным", "Иҫәргә аҡыл һуң төшә, һуң төшһә лә, мул төшә".*

Әҫәрҙә бирелгән *"Йөрәк көтә, аҡыл тыя"* кеүек мәҡәлдәрҙе лә ошо типҡа индерергә мөмкин.

Мәҡәл һәм әйтемдәрҙә халҡыбыҙ үҙенең тапҡыр аҡылын, яҡшылыҡҡа, камиллыҡҡа ынтылышын сағылдыра. Ҡатын-ҡыҙҙар тураһындағы мәҡәлдәр миҫалында ла ошо хәҡиҡәт ярылып ята. *"Ҡатын уңғанын – усаҡтан, ир уңғанын бысаҡтан беләләр, ти Ләйсәндең әсәһе"* ("Аҡбалыҡ").

Мотиҡтың ҡатыны Кәримә йомшаҡ күңелле ирен тәүҙәрәк: *"Эш янында эттәй, аш янында аттайһың, кәбән ҡорһаҡ",* – тип битәрләп торһа, аҙаҡ *"Ҡатын эшлеклеһен ирҙең яғаһынан беләләр", "Һүҙеңә кеүәт, телеңә көс",* – тип ҡеүәтләүгә күсә.

Ғаилә, бала тәрбиәләү мәсьәләләрен ҡуҙғалтҡанда, ир, ҡәйнә менән менән мөнәсәбәттәрҙе һүрәтләгәндә автор *"Йәр бирмәк – йән бирмәк, тигән һүҙ бар. Йәре яттарға ҡалып, йән атырҙай булып йөрөгән кеше әйткәндер"* ("Аҡбалыҡ"), *"Килен ҡәйнә тупрағынан, ти бит. Был минең өсөн иң оло баһа"* ("Һылыуҡай"), *"Баланың йөрәге ауыртһа ла, әсәнең йөрәге һыҙлай тиҙәр"* ("Һылыуҡай"), *"Балаһыҙ ғүмер – һүнгән күмер. Бала бер илатһа, биш һөйҙөрә. Яңғыҙ йәшәү – ярты йәшәү"* (Ғилминиса, "Аҡбалыҡ"), *"Ир менән йәшәү майлы ҡоймаҡ ашау түгел ул, Хәмдиә туғанҡайым"* ("Аҡбалыҡ"), *"Ярыҡ ҡайҙа – ел шунда тип ғәйбәтте йүнлерәк кеше тураһында һөйләйҙәр инде, йүнһеҙҙе телгә алыусы ла юҡ"* ("Аҡбалыҡ"), *"Димсе диңгеҙ кисерә, ти бит"* ("Аҡбалыҡ"), *"Мүкләнеп ятҡан алтындан шымара төшкән таш яҡшы, ти"* (Ғилминиса, "Аҡбалыҡ"), *"Кешегә ҡояш та ярамай"* (Ғилминиса, "Аҡбалыҡ") кеүек мәҡәл-әйтемдәр менән фекерен нығыта.

"Мәҡәлдәр персонаждар телендә теге йәки был хәлдең сәбәбен тәрәндән сисеп тормаҫтан, әҙер яуап, әҙер дәлил, һыналған үлсәм рәүешендәрәк тә ҡулланыла", – тип билдәләгәйне филология фәндәре докторы Ә.М. Сөләймәнов, Һәҙиә Дәүләтшина прозаһының фольклорлылығы мәсьәләләрен өйрәнгәндә [Сөләймәнов, 29: 44]. Ошо уҡ фекерҙе Мәрйәм Бураҡаева әҫәрҙәренә ҡарата әйтергә мөмкин. Халҡыбыҙҙың быуаттар буйы тупланған рухи хазинаһы персонаждар телен тәьҫирлерәк, тосораҡ яңғыратыуға хеҙмәт итеүен дауам итә.

Билдәле башҡорт яҙыусыһы Мәрйәм Бураҡаева әҫәрҙәренең телмәр поэтикаһы халыҡсанлығы менән ҡотло, һутлы. Тормошҡа, кешеләргә һөйөү менән һуғарылған, халҡыбыҙҙың тел байлығы ярҙамында тел, ил, халыҡ яҙмышы кеүек ҙур мәсьәләләрҙе күтәргән ҡояшлы, саф ижад шишмәһе мәңге урғылып аҡһын!

Әҙәбиәт

1. Бураҡаева М.С. Әҫәрҙәр. I том: повестар / Мәрйәм Бураҡаева. – Өфө: Китап, 2018. – 400 бит.
2. Бураҡаева М.С. Әҫәрҙәр. II том: повесть, очерктар, хәтирәләр / Мәрйәм Бураҡаева. – Өфө: Китап, 2021. – 336 бит.
3. Сөләймәнов Ә.М. Халыҡҡа – халыҡса: Һәҙиә Дәүләтшина сәсмәүеренең фольклорлылығы. – Өфө: Ғилем, 2000. – 44 бит.
4. Хөсәйенов Ғ.Б. Әҙәбиәт ғилеме һүҙлеге. – Өфө: Китап, 2006. – 284 бит.

© Каскинова Г.Н., 2023

УДК 811.512.122

Кемельбекова Э.А., докторант
Евразийский национальный университет им. Л. Гумилева, г. Астана (Казахстан)

ГЕОМЕТРИЯ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА НОМАДОВ

Аннотация. В данном исследовании рассматривается геометрическая структура пространственной картины мира, отраженной в казахском языке. В статье анализируется этнокультурная специфика категории

пространственности в казахском языке. Казахская языковая картина мира представляет пространство как бесконечную горизонтальную плоскость, условно обозначаемую как «степь». Материалом для анализа послужили этнографические, культурологические, лингвистические, философские работы зарубежных и казахстанских ученых по исследуемой проблеме, рассматривая с позиции семиотики и семантики. Также, в работе были использованы этимологический словарь Фасмера, казахский толковый словарь, древнетюркский словарь, казахские пословицы и поговорки.

Ключевые слова: пространство, картина мира, категория пространственности, пространственная картина мира

Abstract. This research examines the geometric structure of the spatial picture of the world, reflected in the Kazakh language. The article analyzes the ethno-cultural specificity of the category of spatiality in the Kazakh language. Kazakh linguistic picture of the world presents space as an infinite horizontal plane, conventionally designated as "steppe". The material for the analysis was ethnographic, culturological, linguistic, philosophical works of foreign and Kazakh scholars on the problem under study, considering from the position of semiotics and semantics. Also, the etymological dictionary of Fasmer, the Kazakh explanatory dictionary, the ancient Turkic dictionary, Kazakh proverbs and sayings were used in the work.

Keywords: space, world picture, spatiality category, spatial world view

Когнитивный аспект в лингвистике в частности является ведущим в современном языкознании. Главным результатом исследовательской деятельности лингвистов в этом аспекте можно считать обоснование понятия «языковая картина мира», определение ее специфики как наивной картины мира по отношению к научной. Понятие "наивной картины мира" дает семантике новую интересную возможность. Как известно, картина мира формируется в процессе взаимодействия мира и человека, опосредованного взаимоотношениями языка и мышления. Что касается языковой картины мира то, это целостный, глобальный образ мира, находящий знаковое отображение в системе национального языка и запечатлённый в лексике, фразеологии, грамматике [1, с.50]. В современных лингвистических трудах понятие «языковая картина мира» рассматривается:1) *как всё языковое содержание определенного языка*; 2) *как лексико- семантическая система языка;* 3) *как фактор формирования национального восприятия реальности*.

К числу наиболее фундаментальных областей в познании мира относится «категоризация пространства» [2, с. 85]. Интерес к языковым единицам с пространственным значением усилился в связи с использованием когнитивного анализа, изучением языковой концептуализации мира, описанием языковой картины мира с ее национально-специфическими особенностями. В рамках семантического и когнитивного направления вопросы языковой репрезентации категории пространства рассматриваются в трудах Е.С. Кубряковой, И.М. Кобозевой, Г.Х. Бухаровой, Р.А. Иманалиевой, и др. В башкирском и казахском языкознании эта проблема не стала еще объектом специального исследования, имеются лишь отдельные труды о репрезентации категории пространственности. Так, в диссертации Г.Х. Бухаровой дается когнитивно-концептуальный анализ семантического пространства и смысловой структуры текста башкирского эпоса «Урал-батыр».

Исследователи в области когнитологии полагают, что «...люди осознают пространство не через систему координат, а скорее через отношения, существующие между объектами в пространстве» [2, 95]. Геометрическое пространство, отражающееся в сознании носителя языка, – языковая пространственная модель, предназначенная для концептуализации пространства говорящим, – конкретные реализации языковой пространственной модели – обусловливает возможность ономасиологического подхода к изучению материала. Стоит отметить, что занимаемое пространство, территория, на которой исторически обосновался тот или иной этнос, в большой мере определяет и особенности его мировосприятия и национального характера. Следовательно, познание и обживание пространства каждым отдельным народом носит национально-специфический характер. В связи с этим для начала необходимо определить объекты пространства, характерные для картины мира кочевников. Как известно важнейшими объектами ландшафта Центральной Азии являются беспредельная степь, переходящая в полупустыню и пустыню, и преграждающие их горы, озера, деревья. Для кочевого казаха пространство – это все, что находится под небом, оно безгранично, широко, раздольно, т. е. пространство – это окружающий мир: *шөл* (пустыня), *алқап* (долина), *шөл дала, дала, шөлейт* (полупустыня), *аланқай* (полянка), *шабындық* [3, с. 115].

Большой интерес вызывает исследования Э. Шакеновой, где степь представлялась её обитателям как круг, охватывающий степь как целое, как реально существующий мир с человеком в центре. Восприятие мира как гигантского круга лежит в основе эпических представлений кочевников: «*Где круг кончался земной, Где в небо путь уходил...*» / «*Шла пустыня за кругом круг*» [4, с. 83]. Таким образом, базовая умозрительная пространственная модель представляет собой образ горизонтальной плоскости, что является набором гигантских невидимых концентрических сфер с горизонтальным кругом.

Исследователь А.Кодар фиксирует образ степи как гигантский восьмиугольник, соотносимый с образом круга, в который такой восьмиугольник может вписываться. Он отмечает, что у казахских

сказителей– жырау – часто встречается выражение *сегізкиыр шартап – восьмиугольное пространство* [5, с. 60].

Следующим образом степи является гигантская сфера. Ж.К. Каракузова и М.Ш. Хасанов отмечают, что казах-кочевник воспринимал степь как гигантскую невидимую сферу с представляемым гигантским кругом плоскости степи, который «очерчивается» календарным циклом скотовода. Так, они пишут: «В степи была очевидной природа Божества, имеющего окружность везде, и беспредельность пространства становилась качеством этого божества. Вся земля была для кочевника вращающимся шаром, потому что он кочевал по кругу в семьсот километров от джайляу (летовки) к куздеу (осенней точке откочевки), от куздеу к кыстау (зимнему месту жилья), от *кыстау к көктеу* (весеннему) и от *көктеу* снова к *джайляу*. То есть земная поверхность виделась ее обитателям как Великое Колесо» [6, с. 96].

Степь казахов имела свою центральную точку. Центром определялось там, где стояла юрта или аул, но постоянные перекочевки передвигали её в пространстве. Круг Земли-Вселенной имел свою центральную точку везде, то есть в каждой точке степи. И в то же время, кружась возле точки круга в семьсот километров, кочевник был далек от неё при каждой перекочевке. Центр как неподвижная и в то же время сменяющаяся в пространстве точка был понятен казахам горизонты вокруг, но и возвращаясь к нему как к центру вращения [4, с. 91]. Сама сфера считалась эмблемой вечности и беспредельности. Кочевники понимали смысл этого явления, потому что могли видеть сферу из её центра – пространство, подобное сфере, радиусами расходилось от кочевника в разные стороны, открывая беспредельные горизонты вокруг, но и возвращаясь к нему как к центру вращения. Из этого следует, что константами традиционных пространственных представлений являются: степь как гигантский круг, восьмиугольник, невидимая сфера; тенденции к расширению освоенного пространства; перетекание и «захват» пространства при освоении природного ландшафта; стремление к пространственным перемещениям; восприятие пространственных границ как проницаемых и условных. Таким образом, анализ геометрических пространственных моделей дает возможность рассмотреть семантику языковых единиц. Языковые средства способны передать все свойства геометрического пространства: протяженность, трехмерность, структурированность, континуальность.

Итак, одним из преобразований пространственной семантики является модификация значения геометрического в значения социального пространства. Изучение модификаций, возникшие на основе метафоры, позволило сделать вывод о самодостаточности ассоциаций как основания для образования нового значения. Наличие разнонаправленных мотивационных связей между производящим и производным демонстрирует участие в формировании ассоциативной семантики лексических и словообразовательных механизмов языка и оценивает данную пространственную модель как семантически емкую и потому чрезвычайно важную для языка.

Литература

1. Маслова В.Когнитивная лингвистика. – Мн.: Тетра Системс, 2008. – 272 с.
2. Кубрякова Е.С. О понятиях места, предмета и пространства // Логический анализ языка. Языки пространств. – М., 1997.
3. Бектурова Ж.Б. Функционально-семантическое поле «пространство» в русском и казахском языках // Лингвокультурологическое сопоставление: межвузовский сборник научных статей. – А: АГУ им. Абая, 1999.
4. Шакенова Э. Художественное освоение мира // Кочевники. Эстетика. – А: Ғылым, 1993. – 356 с.
5. Кодар А. Мировоззрение кочевников в свете Степного Знания // Культурные контексты Казахстана: история и современность; сост. А. Кодар, З. Кодар. – А: Ниса, 1998.
6. Каракузова Ж.К., Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры // Евразия. – 2001. – № 2.

© Кемельбекова Э.А., 2023

УДК 821.512.122

Копбергенова Ж.К., магистрант
Научный руководитель: Арсланова М.С., канд. филол. н., доцент
Стерлитамакский филиал УУНиТ, г. Стерлитамак (Россия)

ОБРАЗ ГЕРОЕВ В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. Статья посвящена исследованию Конырбайулы Агыбай батыра (1802-1885) – знаменитого казахского батыра, полководца. Родился в Улытау. Агыбай батыр происходит из племени Шубыртпалы рода Аргын Среднего жуза. Был одним из предводителей освободительной войны под руководством хана Кенесары. Он прославился своим мужеством. Из-за удачливости в походах был прозван «Ақжолтай батыр».

Ключевые слова: образ батыра, казахская литература, войны, мужество.

Abstract. The article is devoted to the study of Konyrbayuly Agybai batyr (1802-1885) – the famous Kazakh batyr, commander. Born in Ulytau. Agybai Batyr comes from the Shubyrtpaly tribe of the Argyn family of the Middle Zhuz. He was one of the leaders of the liberation war under the leadership of Khan Kenesary. He became famous for his courage. Because of his luck in the campaigns, he was nicknamed "Akzholtai batyr"**.**
Keywords: the image of a batyr, Kazakh literature, wars, courage.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ БАТЫРЛАР БЕЙНЕСІ

Қазақстанда өткен ғасырдың ішінде талай-талай ұрпақ санасы мен халық зердесінде қалатын аса ауқымды тарихи оқиғалар болды, солардың ішінде ең бір жарқын да ерекше орны бар тұлға – Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліс. Қазақтың ең соңғы ханы, Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы бағытталған бүкіл халықтық осы қозғалыс ел тарихында айрықша орынға ие болмақ. Себебі, 2-3 мыңжылдықтар бойында ата кәсібі – мал шаруашылығының ыңғайымен алып кеңістік – Еуропа мен Азия даласын көктей өтіп, көшпелі ғұмыр кешкен, соның нәтижесінде биік дүниетанымы қалыптасып, адамзат өміріне «опасыз жалған» деп философиялық баға берген, кеңдікті, мәрттікті болмысына сіңірген, сөзбен сарай салып, жалпы адамзаттық құндылықтар қатарына шешендік өнері мен қолданбалы төлтума мәдениетімен қосылған біздің ата-бабаларымыз қарасытырылып отырған кезеңде бір формациядан екінші бір қоғамдық, тарихи формацияға өтуді ғана бастан кешкен жоқ, сонымен бірге дәл мерзімде өзінің ғасырлар бойғы қалыптасқан, дүниеге келген руханият мұраларында бейнеленген ұлттық болмысын тағы да бір жарқыратып өзгеге көрсете білді. Егер тым әріге бармай-ақ тек XYIII ғасырды алсақ, аса ірі таоихи оқиға ретінде қазақ қоғамындағы «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» трагедиясын, Сырым батыр бастаған халықтық қозғалысты айтар едік, ал XIX ғасырда аса ірі оқиға ретінде кімнің кім екенін саралап берген, жаңа қылыш, оқтаулы мылтыққа қарсы шығып бостандықты мәңгі-бақи өмірлік мұратына айналдырғандықтан тәуелсіздік аңсаған ерлік-жігерін қарсы қоя білген ұлы оқиға – Кенесары хан бастаған қазақтың ұлы көтерілісін айтар едік. Сондықтан да болса керек, көтерілістің басы-қасында болған атақты адамдардың, барша көтерілісшілердің жанқиярлық ерлігін, қанның төгілетінін біле тұра отаршылдыққа қарсы күресуінің седер-салдарын, сол арқылы Кенесары бастаған ұлы қозғалыста Ағыбай батыр сомдаған руханият мұраларын саралау үшін де сол көтерілістің қыр-сырын сол тұста қалыптасқан қоғамдық, таризи әлеуметтік, саяси хал-ахуалды, олардың біртұтас жүйе ретінде халықтық өнерде көрініс табуын кешенді түрде қарастыру-зерттеу мен зерделеудің бұлжымас шарты.

«Кенесары тобындағы батырлардың ішінде арнаулы жыр, әңгіменің қаһарманы болып, ел қиялында ертегідей батыр бейнесінде көбірек жырланатыны – Ағыбай батыр... «Наурызбай – Қаншайым» жырында Ағыбай кореген аға батыр, Наурызбайға ақылшы, серік болады. Содан кейін де талай уақыт өтті. Тарих заман ағымына қарай бұрмаланып жатты, асыл ерлердің аты аталмай қала берді.

Халқының еркіндігі үшін қол бастап атқа мінген ардақты батыр Ағыбай Қоңырбайұлы жөнінде ұлттық әдеби мұрағаттарда былай келтірілген:

«Ақжолтай Ағыбай батыр шамамен 1802-1886 жылдар аралығында өмір сүрген. Әкесі Қоңырбай ел ішінде батырлығымен көзге түскен сыйлы адам болға. Анасы Қойсана – Абылайханның сенімді серігі, әрі ту көтерушісі болған атақты қазақ батыры Байғозының қызы.

Ағыбай Батыр Қоңырбайұлы – XIX ғасырдағы Кенесары ханның орыс отвршылдығына қарсы күресінде ерекше көзге түскен дара тұлға. Ерлігі ғана емес, ісіне ақылы сай әділдігі үшін халық арасында «Ақжолтай батыр» атанғаг. Кейін соғыс үстінде жауға шапқан жауынгерлер Абылаймен қатар ағыбай есімін де ұранға айналдырған. 13 жасынан қолына қару ұстап атқа мінген Ағыбай батыр 1824 жылы Қарқаралы аймағында орыс империясының отаршылдық саясатына қарсы басталған қозғалысына белсене араласты. Ағыбай батыр бастаған 1826,1827, 1832 жылы патша әскерімен бетпе-бет айқасқан. 1932-1845 жылдар аралығында Қызылжар, Көкшетау шайқасында Ақмола, Ақтау, Екатеринин бекінісіне шабуыл кезінде Ағыбай батырдың сарбаздары асқан ерліктің үлгісін көрсетті. Ырғыз, Тобыл өзендерінің бойында Наурызбай қолымен бірге Ресей империясының отрядтарын тас-талқан етіп жеңді. Өзбек ибасқыншылығына және қырғыз манабы Орманның опасыздығына қарсы соғыстарға қатынасты. Кенесары бастаған көтеріліс басылған соң да Ағыбай батыр орыс отаршылығына қарсылығын тоқтатпайды. Кейін Кеңесарының баласы Сыздық төре бастап, жеңіске жеткен Түркістан соғысына да қатысады. Ағыбай батыр өмірінің соңғы кезеңінде егіншілікпен, балықшылықпен айналысқан. Балқаш көлінің жағасындағы Тасарал қамалында қайтыс болған. Ағыбай батыр Сарыарқадағы жазық дала Тайатқан – Шұнақта жерленген.

Ағыбай батырдың өмірі мен күрес жолы қазақтың көрнекті қалам шеберлерінің шығармаларына арқау болған. 1914 жылы Есім төренің көмегімен Ә.Бөкейхановтың Ағыбай батырға арналған «Қызыл қайнар Тектұрмас» деген кітабы Қазан қаласында жарық көрді. Кезінде С. Сейфуллин «Ақжолтай батыр» деген роман жазған. Ж. Алтайбаевтың «Ер Ағыбай», О. Сәрсенбаевтың «Тамыр» атты хикаяттары бар. Кенесарының бас батыры туралы ақындар Доскей Әлімбаевтың, Иса Байзақовтың жырлары белгілі. Батырдың бостандық жолындағы күресінің бағыты мен мақсаи-мүддесін айқындап, жария етуде, әсіресе тарихшы Е.Бекмаханов айтарлықтай еңбек еттң.

Батырдың анасы Қойсананың Қойсананың тарақтының қызы екендігі, оның бойында алып аналарға тән қасиеттің болғандығы жайлы ел арасында аңыздар айтылады. Күні бүгінге дейін Қарамыс ауылындағы Қойсана анамыздың зиратына жұрт тәуіп етіп, аяулы анаға құрмет көрсетуді де ұлағатты ұлттың ұлылығына ұқтырады. Алдымен батырдың Ақжолтай аталуына қатысты аңыздардың басы әріден басталып, соңы берідегі Кенесары сапарларында жолы болып қайтатындығын ел ішінде ақындар өлеңге қосып ерекшелесе, біреулер күмән келтіріп күңкіл сөздер айтады екен. Бірде әлгілердің жылқыларын барымташылар айдап кетеді. Ағыбай батырдың соңынан қуып жетіп, барымташыларды тәубесіне келтірудің арқасында мал басы аман қалады. Әлгі күңкіл сөз айтушылар «Апыр – ай, Ағыбай қалай болды», – дей беріпті. Сонда Ағыбай жұлып алғандай:

Мал да кісі, бай да кісі,
Соның бәрі жай да кісі.
Есін білмес ерді күндер,
Жау келгенде кейде кісі, -

деп, күншілдердің күнәсін бетіне басқан екен.

Ағыбай батыр тұлғасын сомдаған рухани мұрада ең өзекті мәселе болып келген нәрсе – ұлттық рухты көрсететін тәуелсіздік, еркіндік, бостандық болса, осы бір дәстүрлі үрдісті сонау ежелгі дүниеден бері арқауын үзбей алып келген әдебиет өкілдері халықтық дәстүрмен кей сәтте жаңашыл үрдіске де ден қойған.

Жалпы, бізге жеткен рухани мұраларда Ағыбайдың ақылды, алғыр, ұлттық болмыстың ең бір жарқын сипаттарын шынайы жеткізу бірінші кезекке шыққан. Оларда тарихи шындықтан ауытқымай, Ағыбайдың шынайы көркем бейнесін беру екендігі байқалады. Батырдың өз елінің тәуелсіздігі мен бостандығы үшін қасық қанын қиятын жанкешті ерлігі ғана емес, сонымен бірге асқан парасат иесі екендігі, нендей іс-қимыл, әрекетке барса да, ақылмен жасайтыны, орынсыз қан төгуді жек көретіні, адамдық азаматтық кескін-келбетінің, өре-деңгейінің аса жоғары екендігін, ел бірлігін, ұлт тұтастығын көксеген кемеңгер тұлға екендігін де байқаймыз.

Әдебиеттер

1. Ағыбайтегі М.А. Ақжолтай Ағыбай батыр [Электрондық ресурс] : научное издание / құраст. М.Ә. Ағыбайтегі. – Жезқазған: Жезказганская облтипография, 1992. – 180 б.
2. Бейсенбиев П., Карибозов Е. Ағыбай батыр аңыздары мен аңыздарының тарихи негізі. https://pps.kaznu.kz/
3. Тургараева Г.М. 1837-1847 жылдары Кенесары ханның ұлт-азаттық өрлеуінің пайда болу тарихы. https://itest.kz/kz/ent/qazaqstan-tarihy/8-synyp/lecture/1837-1847-zhyldardahy-kenesary-qasymuly-bastahan-koterilis
4. Шоженов Ж. Ақжолтай ақ жолы. https://saryarqatv.kz/ru/news/12079

© Копбергенова Ж.К., Арсланоа М.С., 2023

УДК 398.2

Кулгарина Р.А., студент
Научный руководитель: Хабибуллина З.А., канд. филол. н., доцент
БГПУ им. М. Акмуллы, г.Уфа (Россия)

СКАЗКИ ПРО БОГАТЫРЕЙ И ИХ ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация: Основное содержание исследования составляет анализ сказок про богатырей. Значительное внимание уделяется их жанровым особенностям. Обосновывается мысль о том, что богатыри в сказках схожи с героическими эпосами. Основное внимание в работе акцентируется сравнение героических эпосов и сказок про богатырей. Особое внимание в статье уделено группировке сказок про богатырей.

Abstract: The main content of the study is the analysis of fairy tales about heroes. Considerable attention is paid to their genre features. The idea that heroes in fairy tales are similar to heroic epics is substantiated. The main attention in the work is focused on the comparison of heroic epics and fairy tales about heroes. Special attention is paid in the article to the grouping of fairy tales about heroes.

Ключевые слова: сказки, сказки про богатырей, героический эпос, богатырь, мужественный
Keywords: fairy tales, tales about heroes, heroic epic, hero, courageous

Батырҙар тураһындағы әкиәттәр – эпос менән тылсымлы әкиәттәр жанр аралығында торған бер жанр төркөмө. Шуға күрә батырҙар тураһындағы әкиәттәрҙә, бер яҡтан, героик эпос, икенсе яҡтан, тылсымлы әкиәттәргә хас сифаттар бар.

Батырҙар тураһында әкиәттәрҙең килеп сығышы ике төрлө итеп аңлатыла. Беренсенән, тәүтормош община емерелгәндә батырҙар тураһында әкиәттәр тылсымлы әкиәттәрҙән үҫеп сыҡҡан, артабан ошо ерлектә эпос жанры формалашҡан. Ошо дәүерҙә ырыу-ҡәбилә үҙҙәренең зирәклеге, көсө менән айырылып торған шәхестәрҙе күтәрә башлай. Батырҙар тураһындағы әкиәттәрҙә мең башлы аждаһаны үлтергәндә лә, һауаға атҡан уғының кире төшөүен көтөп ултырғандары ла осрайҙар. Мәҫәлән, «Алтындуға батыр», «Буҙансы батыр»

әкиәттәре. Икенсенән, батырҙар тураһындағы әкиәттең тыуына эпос жанрҙың тарҡалауы булышлыҡ иткән. Һуңғы ваҡыттарҙа эпостың шиғри формаһы онотола, сюжеты ябайлаша. Һөҙөмтәлә, эпик әҫәрҙәр әкиәт рәүешендә йәшәй башлай. Мәҫәлән, «Ҡуҙыйкүрпәс менән Маянһылыу» иртәктеренең әкиәтләшкән варианттары бар. Әкиәттәрҙә батыр образы идеаллаштырыла. Батырҙарҙың буй-һыны да әкиәттә бик ҙур итеп күрһәтелә. Мәҫәлән, йоҡоға киткән Ирмәк батырҙың кәүҙәһе лә, суҡмары ла тау кеүек оло. Батырҙар тураһындағы әкиәттәрҙең геройы тылсымлы әкиәттәрҙә кеүек хәйләгә, тылсымға таянмай, үҙ көсөнә ышана, дошмандарҙы ла ғәҙел алышта еңә.

Батырҙар тураһындағы әкиәттәрҙә геройҙары эпос геройҙарына оҡшаш. Уларҙың ҡаһарманлығы эшләгән эштәрендә күренә: юғалған йәки урланған ҡыҙҙы ҡотҡарыу, аждаһа менән көрәшеү.

Батырҙар тураһында әкиәттәрҙең тематика һәм йөкмәтке героик эпосҡа оҡшаған. Мәҫәлән, «Алп батыр» әкиәтендә төп герой кәләшен көрәштә еңә һәм шул ҡыҙ менән ғаилә төҙөй. «Янғыҙак батыр» әкиәтендә лә герой көрәштә еңеп батша ҡыҙына өйләнә.

Батырҙар тураһында әкиәттәргә эпостан айырмалы рәүештә фантастик уйҙырма хас. Нисек кенә бирелеп һөйләмәһен, әкиәтсе уға үҙе лә ышанмай, тыңлаусыны ла ышандырырға тырышмай. Батырҙар тураһындағы әкиәттәрҙә заман һәм урын билдәһеҙлеге жанрҙын ошо һыҙатына бәйле. Батырҙар тураһындағы әкиәттәрҙә ваҡиғалар кеше аяғы баҫмаған тауҙар, диңгеҙҙәр, урмандар арьяғында йәки икенсе серле урындарҙа бара. Әкиәттә батырҙар ҙур маҡсаттар өсөн тыуа. Әкиәт геройҙарҙы өйҙән сығып китеү сәбәптәре бер нисә төркөмгә бүлергә була:

1) донъя күрер өсөн, үҙҙәренә эш, баһадирҙар эҙләп сығып киткән батырҙар; Алп батыр, Ҡамыр батыр, Буҙансы батыр, Ирмәк, Әхмәт батыр;

2) юғалғанды, урланғанды йәки донъяла етешмәгәнде эҙләүсе батырҙар;

а) урланған ҡатынды йәки малды эҙләгән батырҙар: «Ҡаһарман батыр», «Түрмән батыр», «Ҡыран батыр», «Аҡ бүре», «Аҡтым менән Һәмандир »;

б) юғалған атаны эҙләү: «Хәсән менән Хөсәйен»;

в) кәләш эҙләү: «Уғланы Ҡороҡса батыр», «Алтындуға батыр»,«Әхмәт батыр менән Ҡасим батыр», «Бәләкәй Яҡуп»;

г) дарыу эҙләү: «Дарыу эҙләүселәр», «Әбелхасан батыр», «Һанай батыр»;

д) үҙенә яраҡлы ат эҙләү: «Алпамыша батыр»;

е) эш, бәхет эҙләү; «Ҡараса батыр», «Булат батыр», «Етегән батыр»;

3) ярҙамға йәки батша ҡыҙының һайлау майҙанына саҡырылған батырҙар: «Яңғыҙаҡ батыр», «Алпамыша батыр», «Оморҙаҡ батыр», «Ташбаш батыр»;

4) илдән ҡыуылған йәки үлемгә хөкөм ителгән батырҙар: «Бер туған ике батыр», «Ғайнизар менән Етемйәр», «Мең башлы аждаһыны еңгән егет», «Ҡырҡатар батыр»;

Шулай итеп, әкиәт батыр ниндәй сәбәп арҡаһында йәки маҡсат менән өйҙән сығып китмәһен – ахыр сиктә, әкиәт барыбер батырҙың ҡыҙҙы табыу, ғаилә ҡороуы менән тамамлана.

Батырҙар әкиәттәрҙә иң йыш осраған ярҙамсы образдар булып Урман батыр, Кулуртар, Ертыңлар, Тау батыр килә. Ярҙамсы батырҙар, уларҙың башҡарған эштәре әҫәрҙән әҫәргә даимилыгы, асылда гел традицион формала күрһәтеү батырҙар әкиәттәренә хас.

Шулай уҡ батырҙар тураһында әкиәт эпостан айырмалы рәүештә сәсмә телдә һөйләнә.

Әҙәбиәт

1. Башкирское народное творчество. – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1987-1995. т.I. Эпос; т. II. Предания и легенды; т. III. Богатырские сказки; т. IV. Волшебные сказки; т. V. Бытовые сказки; т. VI. Шуточные сказки и кулямасы.
2. Башкирское народное творчество. Сказки. Книга II. Волшебные героические сказки. – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1976. – 344 с.
3. Башкирское народное творчество. Сказки. Книга III. Сказки про богатырей. – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1978. – 352 с.
4. Кульсарина Г.Г. Язык и стиль башкирских народных сказок. – Уфа, 2004.

© Кулгарина Р.А., Хабибуллина З.А., 2023

УДК 398.2

Курманова А.К., PhD докторант
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-і, Астана қ. (Қазақстан)

ҚАТЫСЫМДЫҚ ЖАТТЫҒУЛАР ЖҮЙЕСІ МЕН ТҮРЛЕРІ

Аннотация. В статье рассмотрена система и виды коммуникативных упражнений, которая используется в процессе изучения языка. Автором были изучены работы отечественных ученых, занимающихся научными исследованиями в этом направлении, а также показаны результаты их изысканий.

Кроме того, были подробно описаны основные особенности и преимущества коммуникативных упражнений, приведены примеры их использования. Автор статьи сделал вывод о том, что система коммуникативных упражнений коммуникативной направленности обучения является важнейшим методом изучения языка.

Ключевые слова: коммуникативная направленность обучение, система упражнений, коммуникативные упражнения, коммуникативная компетентность, тренировочные упражнения, речевые упражнения.

Abstract. The article discusses the system and types of communicative exercises that are used in the process of learning a language. The author has studied the works of Russian scientists engaged in scientific research in this direction, and also showed the results of their research. In addition, the main features and advantages of communication exercises have been described in detail, and examples of their use have been given. The author of the article has concluded that the system of communicative exercises of the communicative orientation of learning is the most important method of language learning.

Key words: communicative orientation of teaching, system of exercises, communicative exercises, communicative competence, training exercises, speech exercises.

Қатысымдық бағдарлы оқыту – бұл тілді үйретудегі жаңа ізденіс, қазіргі өзекті мәселелердің бірі. Қатысымдық бағдарлы оқыту – нақты өмірлік жағдаяттарда тиімді қарым-қатынас жасау үшін тілді қолдануға және білім алушылардың қатысымдық дағдыларын дамытуға бағытталған оқыту тәсілі. Тілді қатысымдық бағдарлы оқыту мәселесімен А.А. Леонтьев, В.Г. Костомаров, О.Д. Митрофанова, А.Н. Щукин, М.Н. Вятютнев, Э.Ю. Сосенко, Г.А. Китайгородская, Э.П. Шубин, П.Б. Гурвич, И.Л. Бим, Г.В. Рогова, И.А. Зимняя, В.Л. Скалкин, Б.А. Лапидус, Н.И. Гез, Е.И. Пассовтар айналысты. Зерттеуші ғалымдар аталған бағыттың ғылыми-теориялық және әдістемелік тұрғыдан ең тиімді екендігін дәлелдеді. Ал қазақ тіл білімінде қатысымдық әдістің алғаш ғылыми негіздемесін профессор Ф.Ш. Оразбаева ұсынды [Оразбаева, 2019: 366]. Онда оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылым, тілдесім әрекеттері сөйлеу және ойлау механизмі аспектілерінің әдістемелік жүйесі ретінде қаланды. Бұл бағыттағы зерттеулер А.М. Мұратбекова, С. Нұрғали, Р.Е. Рахимбаева, К. Маселова, Ш.Қ. Құрманбаевалардың еңбектерінде өз жалғасын табуда.

Оқыту әдістемесінің өзекті мәселесі ретінде бірнеше зерттеу еңбектеріміздің нысанына алынып келе жатқан қатысымдық бағдарлы оқыту мақсаты – оқытылатын тілдің грамматикасы мен лексикасын игерту ғана емес, сол тілде қарым-қатынас құзыреттілігін қалыптастыру, ұсынылған тақырып аясында қазақ тілін қарым-қатынас құралы ретінде пайдалануға қажетті дағдыларды игерту. Яғни, қатысымдық бағдарлы оқытуда белгілі бір тіл туралы білім берілмейді, керісінше сол тілді қолдана отырып, қарым-қатынас жасау көзделеді, тілдік коммуникация жүзеге асады [Курманова, 2022: 402]. Оның бірден бір тиімді жолы – қатысымдық жаттығулар.

Қатысымдық жаттығулар – тіл үйренушінің білік пен дағды қалыптастыру жүйелілігін ескере келіп, тілдік және сөйлеу жаттығулары арқылы тіл үйренушінің қатысымдық құзыреттілігін дамытуға бағытталған өзара байланыстағы әрекеттердің ұйымдастырылуын қамтамасыз ететін жаттығу түрі. Оны Е.И. Пассов грамматикалық формаларды меңгеру, Б.Л. Скалкин сөйлеуді дамыту, Э.Ю. Сосенко дайындық жаттығулар жүйесін құру, Т.А. Рамсина, М.А. Полидва *растауды, толықтыруды, нақтылауды, теріске шығаруды* білдіретін жауап үнқатымдарын енгізу, Н.И. Гез тіл үйренушінің қатысымдық құзыреттілігін дамыту тұрғынан жан-жақты зерттеді. Бұл зерттеулер қатысымдық жаттығулардың үйретілген лексикалық бірліктер мен грамматикалық формаларды есте сақтау, тілдесім барысында оларды пайдалану дағдыларын қалыптастыруды ғана емес, сонымен бірге қарым-қатынаста, яғни сөйлеу актілерін жүзеге асыруда тіл үйренушінің тілдік тәжірибесін қалыптастыруда маңызды болып табылатын тілді қолдану дағдысын қалыптастыруға және оны дамытуға негіз болғанын көрсетті [Курманова, 2022: 237].

Осы орайда, ф.ғ.д., профессор З.С. Күзекова: «Оқытудың да, оқулықтың да нағыз құралы – жаттығулар. Тек қана жаттығуларды орындау мақсатқа жеткізеді. Олардың болмауы – барлық оқыту мақсатының болмауына, жоқтығына әкеледі» – деген пікір айтады [Кузекова, 2005: 80]. Бұл орынды пікір. «Өйткені, жаттығуда мақсат болады. Ол бей-берекет жұмыс істеу емес, оны арнайы ұйымдастыру керек. Жаттығу дамытуға, жетілдіруге бағытталады. Бір ғана жаттығу оқыту барысында ешқандай нәтиже бермейді. Сондықтан жаттығулар жүйеге біріктіріледі, кешенді беріледі», – деген әдіскер-ғалымның пікірі жаттығулар жүйесінің өзектілігін танытады. Біз онымен келісеміз. Себебі жаттығулардың жүйелілігі – оның табысты болуының бірінші және басты негізі. Сондықтан жаттығулар жүйесі: а) сөйлеу дағдысына, шеберлігіне сәйкес қажетті жаттығуларды таңдауды; ә) жаттығулардың қажетті бірізділігін айқындауды; б) материалдың жүйелілігін; в) жүйенің барлық деңгейінде өзара байланыстылықтың болуын қажет етеді.

«Жаттығулар дегеніміз – сіздің оқыту амалдарыңыздың мазмұны. Оны кең тұрғыда қарастыратын болсақ – оқулық мазмұны. Бір ғана жатыс, табыс септігін автоматты меңгерту үшін қаншама жаттығулар сериясын әр қырынан беруімізге тура келеді. Мысалы, Жатыс септігінің қайда, қашан сұрақтарын меңгерту үшін кем дегенде бірізділік, мазмұнға құрылған 20 шақты жаттығу ұйымдастыру керек. Сонда ғана тіл үйренушінің ойында жатыс септігінің тұлғасы емес, мағынасы қалады, «қайда?», «қашанға?» бірден жауап бере алатындай болады. Біз барлық тілдік фактілердің тұлғасын жаттауды емес, оны қатысымға пайдалануды,

қолдануды оқулықта бере алуымыз керек», – деген ғалым З. Кузекованың пікірі жаттығулар жүйесінің маңызын ашады. Осы тұрғыдан келгенде, қатысымдық жаттығулар жүйесі:

- қатысымдық және тілдік дағдыларды меңгеріп, дамытуға көмектеседі;
- тілді практикада, түрлі қатысымдық жағдаяттарда жаттықтыруға мүмкіндік береді;
- өз ойларын айтуға, әңгімелесушіні тыңдауға және түсінуге, сұрақ қоюға, өз пікірін айтуға бейімделеді;
- қарым-қатынаста күтпеген жағдайларға әрекет етуге үйретеді, бұл нақты өмірде пайдалы болуы мүмкін. Сондықтан қатысымдық бағдарлы оқытуда қолданылатын жаттығулар жүйесі тіл үйренуде маңызды рөл атқарады әрі қазіргі әлемдегі маңызды аспект саналады.

Қатысымдық жаттығулар жүйесін қолданудың өзіндік ерекшеліктері мен артықшылықтары бар. Жаттығулар жүйесінің *ерекшеліктеріне* келсек, ол білім алушылардың қазақ тілінде белсенді әрекеттесуін көздейді; сөйлеуді, түсінуді жетілдіруге және қазақ тілінде өз ойын жеткізу дағдыларын қалыптастыруға бағытталады; әр білім алушының жеке іскерліктері мен дағдыларын дамытуға мүмкіндік беретін жаттығу түрлері қолданылады. *Артықшылықтары*: материалды жылдам және жеңіл меңгеререді; тілді практикада тиімді пайдаланады; қатысымдық жағдаяттарда өзін сенімді сезінеді; қазақ тілінде қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырады. Жалпы алғанда, қатысымдық жаттығулар жүйесін қолдану қазақ тілін меңгеруде жетістікке жетудің және білім алушылардың қатысымдық және тілдік дағдыларын дамытудың тиімді жолы.

Ал қатысымдық жаттығулар жүйесіне енген жаттығу түрлері білім алушының тілдік және сөйлеу дағдыларын дамытуға негізделеді. Бұл ретте, дайындық және сөйлеу жаттығулар басшылыққа алынды. Оның өзі ішінара бірнеше түрге бөлінеді. Атап айтсақ, дайындық жаттығулар: имитациялық, саналы таңдау, ауыстыру, түрлендіру, кеңейту, сөйлемдерді толықтыру, аналогиялық; сөйлеу жаттығулары: сұрақ-жауап, көшіру (үнқатым), шартты әңгіме, жағдаяттық, рөлдік ойын, сипаттамалық, талқылау, ауызша, белсенді және т.б. Енді әрқайсысына қысқаша тоқталып, түсінік берейік. Мәселен,

Имитациялық жаттығулар лексикалық бірлік пен грамматикалық модельді бекіту үшін қолданылады. Яғни фонетикалық, лексикалық, грамматикалық дағдыларды қалыптастырады.

Саналы таңдау жаттығуы белгілі бір сөйлеу мәнерін шешу жағдайында грамматикалық форманы дұрыс таңдауды қажет етеді.

Ауыстыру жаттығулары үлгіге сәйкес сөзді немесе сөздерді алмастыруды көздейді. Алмастыру үш жолмен жүзеге асады:

а) басқа сөздердің формасын өзгертуді қажет етпейтін алмастыру;

ә) сөздердің формасын өзгертуге байланысты алмастыру;

б) басқа сөзбен алмастыру. Бұл білім алушылардың сөздік қорын молайтудың бірден бір жолы.

Түрлендіру жаттығуы ауыстыру жаттығуларынан нұсқауларға сәйкес түрлендірудің неғұрлым күрделі сипатымен ерекшеленеді. Мұнда болымсызды болымдымен алмастыру, нақ осы шақты келер шақпен алмастыру т.б. нұсқауға негізделген тапсырмалар орындалады. Мысалы, *Сен кітапты оқыма. Сен кітапты оқы.*

Сөйлемдерді толықтыру жаттығулары қажетті сөздерді қою арқылы білім алушылардың ынталандыруға ұсынылған реакция жылдамдығын қалыптастырады. Мысалы, *Мен .... тұрамын. Мен ..... оқимын. Мен .... жұмыс істеймін.*

Сөйлемдерді кеңейту жаттығуы кезінде білім алушылар ұсынылған ссөз тіркестерінің мазмұнын нақтылау үшін қосымша сөздерді қолданады. Мысалы, *Мен Қазақстанда тұрамын. Мен Қазақстанда Көкшетау қаласында Абай көшесінде тұрамын.*

Аналогиялық жаттығулар мақұлдаушы сөйлем мен жауапқа түрткі болатын сұрақтан тұрады. Сұрақта жауапта қолданатын сөз көрсетіледі. Мысалы, *Алихан университетке барады. Ол қайда барады. Ол университетке барады.*

Сұрақ-жауап жаттығулары оқыту тәжірибесінде өте көп қолданылады. Оқылған мәтіннің немесе қарым-қатынас жағдайына байланысты сұрақтар қойылып, жауап алынады.

Көшіру (үнқатым) жаттығулары диалогтық бірліктерді қамтиды: мәсілдеме-сұрақ, мәлімдеме-байланыс, мәлімдеме -терістеу.

Шартты әңгіме жаттығуы білім алушыларды мәлімдеме бойынша өз пікірлерін білдіруге шақырады. Сөйлеуге мүмкіндік беретін ықтимал мәлімдеме жасалады. Мысалы, кеше қызық фильм көрдім. Сұрақ: фильмнің аты қалай? Керемет! Мазмұнын айтшы...

Жағдаяттық жаттығулар сөйлеудің кең тараған түр. Онда да білім алушыларға жағдаятты сипаттау ұсынылады. Сонымен бірге тірек сөздер беріледі, білім алушылар рөлдерге бөлінеді.

Рөлдік ойын бұл шынайы қарым-қатынас жағдайларына барынша жақын немесе осындай қарым-қатынасқа еліктеу жағдайында сөйлеу дағдыларының қалыптасуы мен дамуын қамтамасыз ететін оқу қызметінің ұжымдық түрі. Рөлдік ойын коммуникативті оқыту шеңберінде және интенсивті әдістермен жұмыс істегенде белсенді қолданылады.

Сипаттау жаттығулары сурет, иллюстрация, фотосуреттер, кестелер т.б. көрнекіліктер негізінде орындалады.

Талқылау жаттығуы кез келген мәселені, оқиғаны талқылауды қамтамасыз етеді. Мұғалім талқылау тақырыбын, оның барысын, тірек сөздерді, сөйлеу үлгілерін ұсынады. Пікірталасқа қатысушыларды, мәселені талқылаумен бірге жүруі мүмкін сұрақтарды белгілейді. Қорытындысында талқылаудың қорытындысы шығарылады, қатысушылардың жұмысы бағаланады.

Ауызша әңгіме. Тақырып бойынша егжей-тегжейлі баяндауды талап ететін сөйлеу жаттығуларының ең қиын түрі. Бұл жерде сөйлеу екі бағытта жүреді: дайындықпен және дайындықсыз (стихиялық). Дайындалған сөйлеу үшін білім алушыларға алдын ала тақырып беріледі, сөйлеу жоспары, лексикалық және грамматикалық бірліктер дайындалады. Ал дайындықсызда ештеңе берілмейді. Тосыннан сөйлеу қажеттілігі туындайды.

Бастама жаттығуларында білім алушылар сұхбат өткізу үшін сұхбаттасушыға сұрақтар қояды. Жаттығу жұппен жұмыс, «тізбекпен жұмыс», топпен жұмыс қалыбында өтеді.

Қорыта келгенде, жоғарыда көрсетілген жаттығулар жүйесі негізінде білім алушылардың қатысымдық дағдылары дамыйды.Тілді қолдану дағдылары, түрлі жағдаяттан шығу машықтары қалыптасады. Осындай сипаттағы жаттығуларды енгізу маңызды. Мұндай жаттығуларды орындау барысында сабақта білм алушылардың әрекеттерінде өзгерістер пайда болады. Бұрын білім алушының алдында «Сөйлем құра», «Барыс септігін пайдаланыңыз», «Өткен шақта жазыңыз» деген тапсырма тұрса, Пассов жаттығуларының сипаты шынайы әрекетке, қатысым шақтарына жақындайды [Пассов, 1967: 34]. Коммуникативтік тапсырмалардың молдығы «коммуникативтік жаттығулардың психологиялық негізі болып табылады» және оқу жаттығуларын коммуникация процестері сияқты жасауға мүмкіндік береді.

Қатысымдық бағдарлы оқытуда қолданылатын қатысымдық жаттығулар жүйесі:

− тілді оқытудың тиімді әрі маңызды әдісі саналады;

− нақты өмірлік жағдайларға байланысты берілетін тапсырмаларға негізделеді. Мысалы, *ана тілінде сөйлейтін адамдармен сөйлесу, саяхаттау, халықаралық компанияда жұмыс істеу* және т.б.

− ана тілінде сөйлейтіндерді түсінуге және олармен практикалық қарым-қатынасқа түсуге көмектеседі;

− кері байланыс пен қателерді түзетуді көздейді, бұл білім алушыларға өз қателерін түсінуге және оларды түзетуге ықпал етеді;

− тілді тез және тиімді меңгеруге, қатысымдық дағдыларды жақсартуға және тілді нақты жағдайда қолдануға бейімдейді. Яғни, жаттығу мәселесі – оқулықтағы басты мәселелердің бірі: тиімді жаттығулар жүйесін таңдай білу – тілді оқыту барысындағы табысты айқындайды.

Әдебиеттер

1. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас. – Алматы: Ан Арыс, 2019. – Т.2: Ғылыми монография. – 584 б.

2. Курманова А.К., Курманбаева Ш.К. Қатысымдық бағдарлы оқыту мәселесінің зерттелуі // Торайғыров университетінің хабаршысы. Педагогикалық сериясы. – 2022. – №1. – Б. 400-412. https://doi.org/10.48081/JUAP1704

3. Курманова А.К. Қатысымдық жаттығулар: зерттеулер мен оқулықтарға талдау. // Торайғыров университетінің Хабаршысы, Педагогикалық сериясы. – 2022. – №4. – Б. 233-245. https://doi.org/10.48081/KZWL2389

4. Күзекова З.С. Екінші тіл ретіндегі қазақ тілі оқулығы теориясының лингвистикалық негіздері: фил. ғыл. докторы дисс. – А., 2005. – 302 б.

5. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М.: Просвещение, 1967. – С. 34- 97.

© Курманова А.К., 2023

УДК 811.512.122

Қожахмет А.Қ., PhD докторант

Ғылыми жетекшісі: Сыздықова Г.О., филол.ғ.д-ры, профессор

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ. (Қазақстан)

Қ.ЖҰБАНОВ ҒЫЛЫМИ МӘТІНІНІҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа. Мақалада Қ.Жұбановтың ғылыми мәтінінің мазмұндық, стильдік және құрылымдық ерекшеліктері туралы айтылған. Ғылыми мәтінді жазуда грамматикалық және стильдік тұрғыда көптеген талаптар қатаң орындалады. Ғылыми мәтінге объективтілік, логикалылық, нақтылық және ақпараттылық тән екені белгілі. Аталған белгілер тілдік бірліктердің қолданысынан көрінеді. Ғылыми мәтінге тән талаптарды сақтай отырып жазылған мәтін ғана ғылыми сипатқа ие болады. Мәтінді ғылыми сипатқа жеткізетін ол тілдік бірліктер. Қ.Жұбановтың ғылыми мәтініне лингвостилистикалық талдау жүргізу арқылы нәтижеге қол жеткізілді.

Түйін сөздер: ғылыми мәтін, ғылыми стиль, ғылыми дискурс, сөз дәлдігі, терминдер.

Аннотация. В статье рассматривается о содержательных, стилевых и структурных особенностях научного текста К.Жубанова. При написании научного текста строго соблюдаются многие грамматические и стилистические требования. Известно, что научный текст характеризуется объективностью, логичностью, точностью и информативностью. Эти признаки отражаются в употреблении языковых единиц. Только текст, написанный с соблюдением требований научного текста, будет иметь научный характер. Именно языковые единицы придают тексту научный характер. Результат был достигнут путем проведения лингвистико-стилистического анализа научного текста К.Жубанова.
Ключевые слова: научный текст, научный стиль, научный дискурс, точность слов, термины.

Annotation. The article discusses the content, style and structural features of the scientific text of K.Zhubanov. When writing a scientific text, many grammatical and stylistic requirements are strictly observed. It is known that the scientific text is characterized by objectivity, consistency, accuracy and informativeness. These features are reflected in the use of language units. Only a text written in compliance with the requirements of a scientific text will have a scientific character. It is the linguistic units that give the text a scientific character. The result was achieved by conducting a linguistic and stylistic analysis of the scientific text of K.Zhubanov.
Key words: scientific text, scientific style, scientific discourse, accuracy of words, terms.

Ғылыми мәтін – қалыптасқан грамматикалық заңдылықтарға сүйене отырып жазылатын ғылыми ақпаратты жеткізуші құрылым. Бұндай сипаттағы мәтін мазмұнының оқырманға ұсынылуында, жазылу стилінде біршама күрделілік бар. Себебі ғылыми мәтін авторына мәтін түзу барысында көптеген талаптар қойылады. Осы мақалада сол талаптар жайында айтылатын болады. Ғылыми мәтін қазақ тілтанымында аса терең зерттеле қоймаған. Дегенмен бұл мәтін түрі ғылыми стильде жазылғандықтан, ғылыми стиль жөнінде ғалымдар тарапынан көптеген зерттеу жұмыстары бар.

Қазақ тіл білімінің кез келген саласы, кез келген тақырыбы бойынша ғылыми дәйектерді А. Байтұрсынұлынан табатынымыз баршаға белгілі. Ғылыми мәтінге, ғылыми стильге тән белгілерді ғалымның «Әдебиет танытқыш» еңбегінен көре аламыз. Ғалым «шығарма сөз өңді, ұнамды болу туралы талғаудың қоятын жалпы шарттары мынау: сөз дұрыстығы, тіл тазалығы, тіл анықтығы, тіл дәлдігі және тіл көрнектілігі» [Байтұрсынұлы, 2013: 255]. Ғылыми мәтіннің жазылуында сөз дұрыстығы, тіл тазалығы, тіл анықтығы, тіл дәлдігі сақталса, онда бұл мәтін ғылыми сипатқа ие болуы әбден мүмкін.

Кез келген ғылыми мәтін қалыптасқан, сұрыпталған, нормаға түскен әдеби тіл бірліктері арқылы жазылады. Ғылыми мәтін жазу барысында әдеби тіл нормалары қатаң сақталады. Әдеби тіл нормаларын ғалым Н.Уәли былайша түсіндіреді: «Әдеби тіл нормасы – сөзді дұрыс қолданудың, грамматикалық амал-тәсілдерді дұрыс пайдаланудың көпшілік таныған, тіл тәжірибесінде сыннан өткен қағидалары» [Уәли, 1984: 7]. Қағида болғаннан кейін оны бұзатын факторлар, тілдік бірліктер болады. Олар – жаргондар, варваризмдер, былапыт сөздер, яғни ауызекі сөйлеу тілінің бірліктері.

Ғылыми мәтіндегі әрбір сөз грамматикалық заңдылықтарды негізге ала отырып жазылады. Грамматикалық тұлғалардың бір ізге, бір қалыпқа түсіп, дағдыға айналып жұмсалуы грамматикалық норма деп аталады. Қазақ тілі жалғамалы тіл болғандықтан, оның өзіндік тілдік ерекшеліктері бар. Соған сәйкес грамматикалық заңдылықтары да қалыптасқан. Мысалы, сөйлемдегі сөздердің орын тәртібінің сақталуы, қосымшалардың сөзге орфографиялық заңдылықтарды сақтай отырып жалғануы, сөздердің бір-бірімен тіркесуі және т.б. А. Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде бұл мәселені сөз дұрыстығы деп қарастырған. Ғалым сөздің дұрыс айтылуын әр сөздің, әр сөйлемнің дұрыс күйінде жұмсалуы деп көрсетіп, оны үш топқа бөліп қарастырған: «сөздердің тұлғасын, мағынасын өзгертетін түрлі жалғау, жұрнақ, жалғаулық сияқты нәрселерді жақсы біліп, әрқайсысын өз орнына тұтыну; сөйлем ішіндегі сөзді дұрыс септеп, дұрыс көптеп, дұрыс ымыраластыру; сөйлемдерді бір-біріне дұрыс орайластырып, дұрыс құрмаластырып, дұрыс орналастыру» [Байтұрсынұлы, 2013: 255]. Грамматикалық нормалардың сақталуы ғылыми мәтін жазудағы ең негізгі шарттарының бірі болып саналады. Ғылыми мәтіннің стилистикалық ерекшеліктері тілдің грамматикалық заңдылықтары арқылы жүзеге асады.

Ғылыми мәтінге тән келесі ерекшелік – терминдер. Ғылым тілінің негізгі көрсеткіші саналатын терминдер ғылыми мәтін жазуда бірінші кезекте қолданылады. Ғылыми мәтін ғылыми терминдермен ғылыми сипатқа ие. Соған сәйкес бүгінгі ғылыми кеңістікте 50-ге жуық ғылым саласы бар. Әрқайсысының өзіне тән терминдері ғылыми айналымда қолданылып жүр. Қазіргі таңда терминдерді жан-жақты зерттеп жүрген Ш. Құрманбайұлы терминдерді ғылым тілімен байланыста қарастырады. Ғалымның пайымына сүйенсек, «ғылым тілі бірізділікті, нақтылықты талап етеді. Ғылыми мәтінде синонимияға, жарыспалылыққа, көпмағыналылық пен үндесімсіздікке, жүйесіздікке жол берілмейді. Жалпы ғылым тілі бейнелілікті, образдылықты емес, әр ұғымды өз атымен атауды қажет ететін дәлдікті, нақтылықты қалайды. Сол себептен де ғылым тілінің негізін құрайтын терминдердің эмоционалдық тұрғыдан бейтараптық танытып, оларға экспрессияның тән болмауы талап етіледі» [Құрманбайұлы, 2014: 501]. Ғалым бұл тұжырымымен ғылыми термин ғана емес, ғылыми

мәтінге тән ерекшеліктерді толығымен көрсетіп тұр. Ал терминдерге келсек, олар – мазмұны мен құрылымы жағынан ғылыми мәтіннің лингвостилистикалық ерекшеліктерін танытатын негізгі құралдардың бірі.

Ғылыми мәтінде міндетті түрде ғылыми ақпарат баяндалады. Ғылыми мәтіннің стильдік ерекшелігі мен мазмұны бір-біріне сәйкес келуі керек. Р. Сыздық мазмұн мен құрылым арасындағы байланысты стильдік тезге түсумен байланыстырады. Нақтырақ айтсақ, «стильдік тезге түсу дегеніміз – шығарманың тақырыбына, жанрына, эстетикалық мақсатына және «автор образы» дегенге, яғни автордың айтпақ идеясына, көзқарасына, позициясына тілінің үндес келуі» [Сыздық, 2014: 251] Ғылыми мәтіндегі берілген ақпарат, ақпараттың берілу жолдары (грамматикалық заңдылықтардың сақталуы, авторлық стилі) бір-бірімен байланыста, үйлесімділікте болған жағдайда мәтін ғылыми сипатқа ие болады.

Кез келген ғылыми мәтін авторының тілінде, көркем мәтін авторынікіндей, өзіндік ерекшелік болады. Автор түрлі мақсатты көздей отырып түзген мәтінін оқырманға барынша мазмұнды, түсінікті әрі қызықты етіп жазады. Қазақ тіл білімінің алғашқы ғылыми мәтіндерін жасаған Қ. Жұбановтың еңбектерінің өзіндік стильдік ерекшеліктері бар: *«Сөз дегенді екі мағынада қолданамыз: Бірінші, жазылған, сөйленген сөздің бәрін де сөз дейміз. Мысалы, Мен жиылыста пионерлер атынан құттықтап сөз сөйледім дегенде немесе қатесі көп болғансын, жазғаның сөз болмай шығыпты дегенде сөз – айтылған, жазылған сөздің бәрі деген мағынада. Екінші, нәрсенің атының бір өзін ғана сөз дейміз. ... Танымаған кісінің атын білмегеніміз сияқты, білмеген нәрсенің аты да тілімізде болмайды. Мәселен, шөптер мен жәндіктердің көбінің тілімізде аты жоқ. Өйткені олармен көп аса кездеспегенбіз, кездессек те елемегенбіз»* [Жұбанов, 2013: 31].

Мәтіннен авторға тән тілдік қолданыстарды көруге болады. Тіл білімінде бұндай құбылысты окказионализмдер деп атайды. Д. Розенталь мен М. Теленковалардың «Словарь-справочник лингвистических терминов» атты еңбегінде окказионализмдерге мынадай анықтама береді: «Оккационализм – ақын немесе жазушының тілдегі бар сөзжасам үлгілеріне сәйкес жасаған және тек белгілі бір контексте, көркем сөздің лексикалық құралы немесе тілдік ойын ретінде қолданылатын жеке авторлық қолданыс» [Розенталь, Теленкова, 1976: 530]. Анықтамада көркем мәтін авторының өз тарапынан қалыптастырған жаңа сөздері туралы айтқанмен, бұл құбылыс ғылыми мәтіннен де табылады. Келтірілген мысалдағы тілдік фактілер соның дәлелі. Қ. Жұбановтың ғылыми мәтінінде *«зат белгісі», «іс белгісі», «сыпат белгісі»* деген сөз тіркестері зат есім, сын есім, етістік терминдерінің орындарына жұмсалған. Ғылыми мәтінде окказионализмдерді терминдер деген ұғым алмастырады. Себебі ғылыми мәтінді құраушы бірліктердің ең негізгісі – терминдер.

Мәтінде ең көп қолданылған құбылыс – қайталаулар. «Ойды өзектеудің құрылымдық құралдары – қайталаулар. Олар әлемнің тілдік бейнесінің концептуалды жүйесінде сәйкесінше автор тілінің көрінісі болып табылады. Қ. Жұбанов мәтінінде сөз қайталауларын көп қолданған. Атап айтсақ: *дейміз, не, екенін, дегендер* сынды сөздерді бірнеше рет қайталап пайдаланған. Мына мысалдардағы қайталама арқылы жасалған сөйлемдердің негізгі коммуникативтік мақсаты – сөйлеушінің өз іс-әрекетіне деген сенімділігін білдіріп, оған тыңдаушының көзін жеткізе түсу. Демек, автор бұл қайталалауларды оқырманның назарын аудару үшін, айтпақ ойға екпін түсіру үшін қолданған деген ой түйеміз.

Мәтінде «бірінші», «екінші» сынды санамалау мәніндегі бірліктер бар. Санамалау айтар ойды жүйелеуге, нақтылауға көмектеседі. Мысалы: *«Бірінші, жазылған, сөйленген сөздің бәрін де сөз дейміз. Екінші, нәрсенің атының бір өзін ғана сөз дейміз».* Қ. Жұбановтың мәтініндегі санамалау мәніндегі бұл бірліктер мәтіннің ғылымилығын, ойдың жүйелі баяндалуын танытады.

Мәтіннің ғылымилығын танытатын тағы бір белгі – мәтінде берілген анықтамалар. Кез келген ұғымға, құбылысқа, затқа, түсінікке анықтама беру ғылыми мәтінге тән ерекшелік. Мысалы: *Бірінші, жазылған, сөйленген сөздің бәрін де сөз* ***дейміз****; Екінші, нәрсенің атының бір өзін ғана сөз* ***дейміз****; Сөз* ***деп*** *нәрсенің атының бір өзін ғана атаған боламыз; Айырып айтқымыз келсе, бұл соңғы мағынасындағы сөзді жеке сөз* ***дейміз****;* ***Жеке сөз*** *– заттың өзінің, я заттың бір белгісінің* ***аты****; Сөз* ***деген*** *– айырым түрде ғана болып қоймай, бір-бірімен қосылып та айтылады.* Анықтаманың жазылуында өзіндік заңдылықтар мен талаптар болады. Көріп тұрғанымыздай, анықтамада жиі қолданылатын бірлік – *«де»* етістігі.

Демек, Қ. Жұбановтың мысалға келтірілген мәтінінен ғылыми мәтінге тән терминдердің, қайталаулардың, санамалау әдісінің және анықтамалардың қолданысы сияқты белгілер анықталды. Мақалада мысалға келтірілген ғылыми мәтінді талдай келе, ғылыми мәтін жазу барысында әдеби тіл нормалары, грамматикалық заңдылықтар қатаң сақталатыны анықталды. Оған қоса, әрбір ғылыми мәтінде сөз дәлдігі сақталуы шарт. Сөз дәлдігін танытушы бірліктердің бірі терминдер болғандықтан, терминдерді орынды қолдану арқылы мәтіннің ғылымилығын арттыруға болады.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.
2. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1984. – 75 б.
3. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы. – Алматы: Сардар, 2014. – 928 б.
4. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 296 б.
5. Жұбанов Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.

6. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1976. – 543 с.
©Қожахмет А.Қ., Сыздықова Г.О., 2023

УДК 902.3

Латыпова А.М., студент
Научный руководитель: Шагапова Г.Р., канд. ист. н., доцент
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа (Россия)

ГИДРОНИМЫ И ФОЛЬКЛОР

Аннотация. В статье рассмотрены башкирские гидронимы. Выделены гидронимы индоиранского, угорского, тюркского и русского происхождения. Приведены примеры, отражающие этапы формирования гидронимического ландшафта Южного Урала.
Ключевые слова: топоним, гидроним, Южный Урал, башкиры.
Abstract. The article discusses Bashkir hydronyms. The hydronyms of Indo-Iranian, Ugric, Turkic and Russian origin are distinguished. Examples reflecting the stages of formation of the hydronymic landscape of the Southern Urals are given.
Keywords: toponym, hydronym, Southern Urals, Bashkirs.

Башкирская топонимическая карта складывалась на протяжении тысячелетий, и географическая терминология отражает этапы формирования башкирского народа. Географические названия являются ценным источником для истории языка, народа и региона.

Целью работы является показать этапы формирования башкирского гидронимического ландшафта и его связь с башкирским фольклором.

Для этого будут показаны этапы формирования гидронимического ландшафта; будет выявлен материал башкирского фольклора о воде.

Основными методами исследования стали аналитический, сравнительно-сопоставительный.

Территориальные рамки работы – районы компактного проживания башкирского этноса.

Из работ по топонимике можно назвать: З.Г. Ураксин, А.А. Камалов, Р.Х. Халикова, Ф.Г. Хисамитдинова «Вопросы Башкирской Топонимики»; Ф.Г. Хисамитдинова «Башкирская ойконимия XVI-XIX вв.»; Г.Х. Бухарова Башкирская географическая терминология (историкокультурный и этимологический комментарий, лексикографирование).

На территории Башкортостана количество рек и озер велико, в связи с этим топонимы, произошедшие от наименований рек, озер на территории Башкортостана составляют сравнительно большую группу. Примеры: д. Ляяшты (Бир. у.) – на речке Ляяшты, д. Кургашева (Уфим. у.) – на речке Кургаш. Преимущественно преобладает название рек, ручьев, родников, но не озер. Малочисленность озерных названий в ойконимии непосредственно связана с относительной малочисленностью озер по сравнению с реками, а также тем, что озеро более локально, менее известно [2, с.86]. Нашли отражение в ойконимии XVII – XIX вв. лишь названия следующих озер: Агаскуль – д. Агаскуль (Сатлыкова тож), Балыклы – д. Балыклы и т. д.

Самые ранний пласт гидронимов индоиранского происхождения: Авдон – av/aw «вода»; «влага»; «жидкость»; don–, dan– «река, вода»; Берсувань – bard/berd «камень», çew «песок» и –эн/–ан – слов ообразовательный аффикс [4, с.1248].

Следующий пласт гидронимов угорского происхождения:

Ашкадар – Ашҡадар левый приток Белой в Стерлитамакском районе, правый приток Сакмары в Зилаирском районе. Объяснение: ашка «белая, чистая»; даръя «река».

Сакмар – Саҡмар в Зилаирском районе,

Нугуш – Нөгөш р., правый приток Белой в Бурзянском, Мелеузовском районах. Вариант названия Аҡнөгөш.

Уфа – Өфө название реки, возможно, с угорского переводится как: у (u) «темная»; фа (wa) «вода», сравни с башкирским названием реки Караидель, возможно, калька с угорского языка.

Тюркский этап формирования гидронимов хорошо изучен Г.Х. Бухаровой. В частности, она пишет: «компонент шүле/һүле связан с водой. А элемент -гэн, возможно, восходит к термину хан «владыка», который широко представлен в тюркских и монгольских языках в значениях «бог», «владыка». Например, Абакан -кан, Адам -кан, Алтай -кан, Яйик -кан и др [3, с.64]. В работе Гульнур Харуновны Бухаровой можно встретить ещё много объяснений гидронимов тюркского происхождения.

Тюркский пласт оказывается самым мощным, появляется много гидроминов с названием, где упоминается слово вода: Агидель, Караидель, Тәрән йылға, Күк Идель (Дим йылға), Чишмә.

С проникновением Русского государства на территорию края гидронимы претерпевают изменения. Наблюдается калькирование текста, например, Агидель – нередко именуется Белой рекой. Появляются новые топонимы: Красноусольск; Юмагузино (водохр.). Гидронимы тюркского происхождения приспосабливаются к нормам русского языка, например, река Уфа – Уфимка; Төйәләҫ - Худолаз; Асылыкуль - Асликуль.

В башкирском фольклоре содержится немало эпизодов, связанных с водой, подводным миром и прочее. В мифопоэтическом представлении башкир Шүлгән – эпический герой, подводный царь, который угрожает потопом, имеет под водой бесчисленные стада скота, связан с луной и водой: женат на Айсылу, чей образ также имеет связь с луной и водой. Шуликун ~ шүлгән в значении «подводный царъ» распространен также у народов Восточной Европы и Сибири [3, с.65].

В башкирских легендах появление водного источника объясняется соединением двух начал в одном, например, озеро Асылыкуль образовалось на том месте, куда стекла кровь Туляка и Асылы [3, с.81].

Полезные свойства минеральных источников, озер порой подчёркиваются в названиях, Йәншишмә – источник живой воды, наводит на мысль о воде хорошего качества. Можно привести обратные примеры, когда топоним свидетельствует о плохих качествах водных источников – Серек-Куль.

Человек очень зависит от воды, водные источники играли большую роль в жизни людей, но они давно заметили, что вода бывает разной, периодически встречаются целебные источники, которые башкиры выделяли особо.

По старой легенде, местный пастух, укрывшийся от дождя в небольшой яме у корня векового дерева на склоне горы заметил, что со дна ямы поднимается теплый пар. Вскоре, после нескольких ночей в землянке, почувствовал, что мучившие его суставные боли прошли. Об этом открытии узнали другие местные жители и стали лечить горным теплом свои недуги. Так Каракош-Тау (башк.: «Беркутова гора») стала Янган-Тау (башк.: «Горящая гора»). Первым документальным свидетельством природной аномалии «Янган-Тау» считается упоминание члена Российской Императорской Академии Наук Петра Симона Палласа в его книге «Путешествие по разным провинциям Российской империи».

В XX веке знания о целебных водных источниках привело к появлению санаториев в Башкортостане, где осуществляется лечение водой, либо грязью. Самые известные Янган-Тау, Красноусольск.

В Башкирской гидронимии можно обнаружить четыре этапа ее формирования. И топонимы, и фольклор свидетельствуют об эмпирических знаниях взаимодействия воды на организм человека. В башкирском фольклоре имеется много данных, которые пересекаются с научными медицинскими знаниями о силе воздействия воды на организм человека. Имеющийся у нас медико-гигиенический фольклор был бы весьма полезным в книгах для чтения по родному языку, пособиях по урокам здоровья, учебниках по анатомии, физиологии и гигиены человека.

Литература

1.Ураксин З.Г., Камалов А.А., Халикова Р.Х., Хисамитдинова Ф.Г. Вопросы башкирской топонимики. – Уфа, 1981. – 83с.

2.Хисамитдинова Ф.Г. Башкирская ойконимия XVI – XIX вв. – Уфа: Баш.кн. изд-во, 1991. – 304 с.

3.Бухарова Г.Х. Башкирская географическая терминология (историка - культурный и этимологический комментарий, лексикографирование). – СПб.: Изд-во Социально-гуманитарное знание, 2016. – 273 с.

4.Бухарова Г. Х. Башкирские топонимы индоиранского происхождения, характеризующие ландшафт // file:///C:/Users/Adelina/Downloads/bashkirskie-toponimy-indoiranskogo-proishozhdeniya harakterizuyuschie-landshaft%20(2).pdf (дата обращения: 07.04.2023)

© Латыпова А.М., Шагапова Г.Р., 2023

УДК 811.512.157’811.512.156

Логинова А.Г., студент

Научный руководитель: Прокопьева А.К., канд.филол. н., доцент

Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова, г. Якутск (Россия)

ЯЗЫКОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ХАРАКТЕРА ЧЕЛОВЕКА В ЯКУТСКОМ И ТУВИНСКОМ ЯЗЫКАХ

(на материале соматических фразеологических единиц, характеризующих отрицательные качества человека)

Аннотация. В статье рассматривается языковая репрезентация характера человека в якутском и тувинском языках на материале соматических фразеологических единиц, характеризующих отрицательные качества человека. Выявлены лингвокультурные универсалии и этноязыковые уникалии в якутском и тувинском языках.

Ключевые слова: концепт, лингвокультурология, фразеологизмы, аксиологический концепт, соматизм.

Abstract. The article examines the linguistic representation of human character in the Yakut and Tuvan languages on the material of somatic phraseological units characterizing negative qualities of a person. Linguocultural universals and ethno-linguistic unique in the Yakut and Tuvan languages are revealed.

Keywords: concept, linguoculturology, phraseological units, axiological concept, somatism.

Исследования концептов представляют несомненный интерес, так как вносят вклад в понимание ментальности народа. Впервые понятие концепта в литературе ввел С.А. Аскольдов в своей работе «Концепт и слово», где концепт объясняет как: «мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода» [Аскольдов, 1997: 267]. Вслед за Прохоровым Ю.Е., концепт мы понимаем, как «сложившаяся совокупность правил и оценок организации элементов хаоса картины бытия, детерминированная особенностями деятельности представителей данного лингвокультурного сообщества, закрепленная в их национальной картине мира и транслируемая средствами языка в их общении» [Прохоров, 2009: 159]. В аксиологических концептах посредством языка закодированы морально-нравственные и духовные ориентиры народа. По мнению А.В. Кунина, «Во фразеологизмах находит отражение история народа, своеобразие культуры и быта» [Кунин 1996: 5].

В статье предприняты попытки изучения национально-культурной специфики фразеологических единиц (далее – ФЕ), описывающих отрицательные качества человека. Материалом данного исследования послужили 36 якутских и 50 тувинских соматических ФЕ как средства репрезентации *плохого* человека. Извлечены из следующих источников: «Якутско-русский фразеологический словарь» А.Г. Нелунова [2002], «Тувинско-русский фразеологический словарь» Я.Ш. Хертек [1975].

Рассмотрим соматизмы концепта ПЛОХОЙ ЧЕЛОВЕК:

Бессердечный, жестокий человек репрезентирован в якутской фразеологической картине мира фразеологизмами *муус сүрэхтээх* ‘бесчувственный, бессердечный, жестокий человек’ (букв. ледяное сердце) [Нелунов, 2002: 28]; *таас сүрэхтээх* ‘каменное сердце’ (букв. с каменным сердцем) [Нелунов, 2002: 175], *сүрэҕэ халыҥ* ‘неотзывчивый; бездушный, черствый; бессердечный’ (букв. сердце его толстое) [Нелунов, 2002: 155], в тувинской – *даш чүректиг* (букв. с каменным сердцем) ‘равнодушный, жестокий’ с соматизмом *чүрег* ‘сердце’. Здесь мы видим полное лексическое соответствие: сердце для выражения бессердечности имплицируется лексемами *таас / даш* ‘камень’, которые показывают отсутствие чувств.

Также в тувинском языке **коварность** и **жестокость** выражается ФЕ с соматизмом *баар* ‘печень’**,** которые имеют цветовую и температурную характеристики: *кара баарлыг* ‘бессердечный, коварый, нечестный’ (букв. с черной печенью), *доҥ баарлыг* ‘безжалостный, жестокий’ (букв. с мерзлой печенью) передает отсутствие чувств, является антонимом ФЕ, характеризующих милосердного, мягкосердечного человека *чылыг баарлык* (букв. с теплой печенью), *изиг баарлыг* (букв. с горячей печенью) [Хертек, 1975: 76]. Злой человек в тувинском языке характеризует соматизм *зү* ‘аорта’, которая еще наделена цветовой характеристикой: *зү кара* ‘коварный, злой’ (букв. с черной аортой) [Хертек, 1975: 130-131].

Болтливый, злоязычный человек характеризуется в якутском языке ФЕ с соматизмами *тыл* ‘язык’, *айах* ‘рот’, *уос* ‘губы’, в тувинском – *дыл* ‘язык’, *аас* ‘рот’. Полное соответствие находим в ФЕ (як.) *уһун тыллаах* – (тув.) *узун дылдыг* (букв. с длинным языком) – (як.) *тыла уһун*, (тув.) *дылы узун* ‘болтливый’ (букв. язык его длинный). Также в тувинском языке про болтливого человека говорят *дылы бош* ‘длинный язык, болтливый’ (букв. язык его слабый).

В якутском языке болтливость характеризуется открытостью рта, губ: *аһаҕас айахтаах* ‘болтливый человек, болтун; человек, не умеющий хранить тайну; беструнная балалайка’ (букв. с открытым ртом) [Нелунов, 1998: 111], *аһаҕас уостаах* ‘невоздержанный на язык, болтливый’ (букв. имеющий открытые губы) [Нелунов, 1998: 113], *айаҕын кыаммат киһи* ‘невоздержанный на язык, болтливый человек’ [Нелунов, 1998: 95], *айаҕа суох* ‘болтун, пустомеля; трепач’ (букв. безо рта) [Нелунов, 1998: 93], *айахтааҕы атыппат* ‘красноречивый, искусный в споре’ (букв. имеющему рот не дает его раскрыть) [Нелунов, 1998: 96], *күөрт айах человек / күүгэн айах* ‘не умеющий держать язык за зубами (Кулаковский); все раздувающий, преувеличивающий человек’ (букв. его рот – кузнечные мехи) [Нелунов, 2002: 264]. В тувинском языке болтливость характеризуется слабостью рта: *аас-дылы бош* (букв. рот, язык его слабые) [Хертек, 1975: 17], *аксы бош* ‘болтливый’ (букв. рот его слабый), *аксы божуур* (букв. рот его ослабевает) [Хертек, 1975: 149].

В тувинском языке ***грубый человек*** характеризуется твердостью рта – *аксы кадыг* (букв. рот его твердый), про ***хвастливого, бахвалистого*** человека говорят *аксы бардам* (букв. рот его чванливый), также определяют большим размером – *аксы улуг/улуг аастыг* (букв. рот его большой) [Хертек, 1975: 28],

Злоязычный человек. В тувинской лингвокультуре про человека злоязычного, зложелательного говорят ФЕ со цветолексемой *кара* ‘черный’: *аксы кара* ‘зложелательный (человек), предсказывающий плохое’ (букв. рот его черный) [Хертек, 1975: 28], с лексемой бак/ баг ‘плохой’: *аксы бак/баг аастыг* разг. ‘злоязычный’ (букв. рот его плохой), *аксы дөспес* (букв. рот нетерпеливый), *бак аастыг* ‘злоязычный’ (букв. с плохим ртом). Также характеризуют злоязычие солью или ядом: *аксы хоранныг* (букв. рот его с ядом), *хоран*

дылдыг/аксы хоранныг 'злоязычный' (букв, с ядовитым языком), *аксы дус дег* 'язвительный в разговоре, злоязычный' (букв. рот его, как соль) [Хертек, 1975: 27], *дылы чидиг* 'бестактный, неделикатный, грубый' (букв. язык его острый) [Хертек, 1975: 85]. В якутском языке находим ФЕ *тыла куһаҕан* (букв. язык его плохой). В тувинском языке ***недоброжелательного человека*** характеризуют ФЕ со цветолексемой *кара*: *олу кара* 'недоброжелательный' (букв. рука его черная) [Хертек, 1975: 175].

ФЕ с соматизмом *сагыш / сеткил* 'душа' выступают в качестве определения ***коварности,*** и наделены цветовой характеристикой: *сагыжы кара* 'коварный' (букв. душа его черная) [Хертек, 1975: 138], *кара сагыштыг / кара сагыш / кара сеткил* 'коварный, нечестный' (букв. с черным умыслом или с черной душой) [Хертек, 1975: 109], *сагыжы бак* (букв. душа его дохлая) [Хертек, 1975: 138]. В якутском языке про коварного, злого человека говорят *хара санаалаах* (букв. с черными мыслями).

Высокомерие в тувинском языке определяется ФЕ с соматизмами *мой* 'шея' и *сеткил* 'душа': *мойну чоон* 'высокомерный, зазнавшийся, самодовольный' (букв. шея его толстая) [Хертек, 1975: 123], *сеткили улуг* 'высокомерный нескромный' (букв. душа его большая) [Хертек, 1975: 141].

ФЕ с соматизмом *сирэй* / *арын, шырай* 'лицо'. Данные соматизмы в обеих культурах отражают ***лицемерие:*** в якутском языке – *икки сирэй (сирэйдээх)* 'двуличный, лицемер' [Нелунов, 2002: 78], *икки сирэй буолар* 'двуличничать, лицемерить' [Нелунов, 2002: 178], *сэттэ сирэй* 'подхалим, льстец; угодник' [Нелунов, 2002: 172], *илин-кэлин сирэй буолар* 'лицемерить, быть двуличным' [Нелунов, 1998: 194], *сирэй көрбөх* (көрүмсэх) 'лицемер; подхалим' [Нелунов, 2002: 127], *кэлин сирэй* 'человек, который в присутствии собеседника льстит ему, но как только тот уходит, отзывается отрицательно, рассказывает сплетни о нем' (букв. заднее лицо) [Нелунов, 2002: 280], в тувинском языке – *ийи арынныг* 'двурушный, двуличный, лицемерный' (букв. с двумя лицами), *ийи арынныг чорук* 'двурушничество' [Хертек, 1975: 89]. В тувинском языке ФЕ *кызыл арын чок* репрезентирует ***бесстыжие, бессовестность*** человека (букв. у него нет красного лица), *дүктүг арынныг* 'бесстыдный' (букв. с волосатым лицом) [Хертек, 1975: 80]. ***Нахальность, бесцеремонность*** передается в якутском языке ФЕ *сирэйэ суох* (букв. без лица).

Полный формальный параллелизм (совпадение как по значению, так и по лексическому составу) находим в ФЕ (як.) *сирэйин тириитэ халыҥ* [Нелунов, 2002: 125] и (тув.) *арныны кежи кылын* (букв. у него кожа на лице толстая) [Хертек, 1975: 42, 60] в значении ***бесстыдный, беззастенчивый***.

В якутском языке ***ленивого человека*** характеризуют ФЕ со цветолексемой *күөх: күөх сүрэх* лентяй, бездельник (букв. синее сердце) [Нелунов, 1998: 265], *сүрэҕэ суох* 'ленивый человек, лентяй' (букв. без сердца) [Нелунов, 2002: 153], *күөх сирэй* 'лодырь' (букв. синее лицо) [3, с. 265], в тувинском – *суг чүректиг* 'легкомысленный, ленивый' (буке. с водяным сердцем). Нетрудолюбивый человек в якутском языке может быть репрезентирован ФЕ с соматизмом *айах* 'рот': *айаҕынан эрэ айдаарар* 'любитель молоть языком, ничего на деле не делая' (букв. ртом своим только шумит) [Нелунов, 1998: 94], *айах адаҕата* 'лишний рот; дармоед, нахлебник' (букв. путы для рта) [Нелунов, 1998: 96]. В данной ФЕ образно описывается, что рот имеет *адаҕа* 'деревянные колодки, надеваемы на ноги лошади'. Еще одну цветовую характеристику видим при описании дармоеда с соматизмом *ис* 'живот': *күөх ис* 'паразит, дармоед' (букв. синий живот), данная ФЕ также наделена цветолексемой.

ФЕ соматизмом *төбө / баш* 'голова', *мэйии / мээлиг* 'мозг': В обеих культурах пустота идет как характеристика ***бестолковости:*** (як.) *кураанах төбө* 'бестолковый; пустая голова' / *көҥдөй төбө* 'бестолковый, глупый' (букв. полая голова) и (тув.) *хос баштыг* '(букв. пустоголовый)', *бажы хос* 'пустоголовый, неумный, бестолковый' (букв, голов его пустая). ***Рассеянность*** человека сравнивается с червивостью: *урттуг баштыг* 'рассеянный, дурной' (букв. с червивой головой).

Про ***глупого, глуповатого человека*** в якутском и тувинском языках передают ФЕ с соматизмом *мэйии / мээлиг* 'мозг'. Находим полное соответствие как по лексическому составу, так и по смыслу: (як.) *суорат мэйии* 'глупый; глуповатый' – суорат – кисло-молочный продукт / (тув.) *хоитпак мээлиг* (букв. мозг его хойтпак (кислый молочный напиток)). В якутском языке про тупого человека говорят *мэйиитэ сытыйбыт* 'отпетый дурак' (букв. мозг его сгнил), в тувинском – *далган мээлиг* 'скудоумный, тупоумный, тупоголовый' (букв. мозг его – мука) (ср. русск. голова соломой). Якуты ум человека определяют по взгляду (*сирэйин-хараҕын олоруута үчүгэй*), это отражается в ФЕ с соматизмом *харах* 'глаза': глупого человека называют *килэгир харах* (букв. лупоглазый).

В тувинском языке соматизм *чүрек* 'сердце' используется в составе ФЕ, обозначающих ***дурашливость человека***: *чүрээ быттыг* 'дурашливый, шаловливый, легкомысленный' (букв. сердце его завшивленное) [Хертек, 1975: 192], *чүрээ хейлиг* 'ненормальный, дураковатый, легкомысленный' (букв. в его сердце есть воздух) [Хертек, 1975: 193], аналогии в якутском языке не найдено.

В якутской лингвокультуре ФЕ, репрезентирующая ***хитрость ума*** имеет в своем составе соматизм *мэйии* 'мозг' имплицируется лексемой *саһыл* 'лиса' – *саһыл мэйии* 'хитрый, лукавый (человек)' (букв. лисий мозг), в тувинской – *баш* 'голова' с определяющим словом *сөөк* 'кость' – *сөөк баштыг* 'хитрый, умный, с головой, хитрец' (букв. голова его костяная) [Хертек, 1975: 141].

В якутском языке ***трусливый человек*** репрезентируется фразеологизмом *куобах сүрэх* 'трусливый человек' (букв. заячья сердце) / *кус сүрэх* 'жалкий трус' (букв. утиное сердце), в тувинском – *аксында*

чүректиг ирон. ‘трусливый, как заяц’ (букв. с сердцем во рту), имеют схожий смысл, определение человека его слабостью, трусливостью, сравнение с заячьим/утиным сердцем, помимо этого есть такая ФЕ, которая подчеркивает трусливость *чүрээ багай* (букв. сердце его плохое) ‘1) трусливый; 2) слабоумный, сумасшедший’ [Хертек, 1975: 192].

Скупость. В якутском языке скупого человека характеризует ФЕ с соматизмом *мурун* ‘нос’: *булбута эрэ муннун анныгар* ‘очень скупой человек; чрезвычайно, до жадности бережливый человек’ (букв. что найдет, [собирает] под нос) [Нелунов, 1998: 140], в тувинском языке ФЕ с соматизмом *хол* ‘рука’ – *кадыг холдуг* ‘скупой’ (букв. с крепкой рукой) [Хертек, 1975: 94], *холу быжыг* ‘скупой’ (букв. рука его крепка) [Хертек, 1975: 174].

Помимо этого, в якутском языке при репрезентации ***греховности человека*** выявлен фразеологизм *муннугар харалаах* ‘грешный, греховный’ (букв. с темным пятном на носу) [Нелунов, 2002: 20] – образное представление которого основано на «нечистом» лице (с темным пятном) человека. В тувинском языке ФЕ с такой метафорой не обнаружено.

Алчность и ***жадность*** передает соматизм *карак* ‘глаза’, которая определяется состоянием *голодности* глаз: *аш карактыг* ‘алчный, жадный, прожорливый’ (букв. с голодными глазами) [Нелунов, 1998: 44], *караа аш* ‘алчный, жадный’ (букв. глаза его голодные). В якутском языке такой аналогии не обнаружено.

Вспыльчивость в якутском языке репрезентируется соматизмом *көҕүс* ‘спина’: *кыараҕас көҕүстээх* ‘способный сердиться из-за пустяков; вспыльчивый, обидчивый’ (букв. имеющий узкую спину) [Нелунов, 2002: 268] (спокойного, невозмутимого, терпеливого, великодушного человека якуты называют *киэҥ көҕүстээх*), а в тувинском языке – соматизмом *сиир* ‘сухожилие’: *отка салган (кагган) сиир дег* ‘раздражительный, вспыльчивый’ (букв. как сухожилие, брошенное в огонь) [Хертек, 1975: 128].

В заключении можно сказать, что всего рассмотрено 19 соматизмов, где мы встречаем универсалии в соматизмах: например, *сердце* – при характеристике бессердечности, ленивости, трусливости; *язык* / *рот* – при репрезентации болтливости и злоязычности, *голова* – бестолковости, *мозг* – глупости и т.д. Полное соответствие как по лексическому составу, так и по смыслу найдено в ФЕ в значении равнодушный, жестокий: (як.) *таас сүрэхтээх* – (тув.) *даш чүректиг* (букв. с каменным сердцем); болтливый: (як.) *уһун тыллаах* – (тув.) *узун дылдыг* (букв. с длинным языком); (як.) *тыла уһун*, (тув.) *дылы узун* (букв. язык его длинный); двуличный, лицемер: (як.) *икки сирэй (сирэйдээх)* – (тув.) *ийи арынныг*; бесстыжий: (як.) *сирэйин тириитэ халыҥ* – (тув.) *арныны кежи кылын* (букв. у него кожа на лице толстая): бестолковый; пустая голова: (як.) *кураанах төбө* / *көҥдөй төбө* и (тув.) *хос баштыг* (букв. пустоголовый)’; глупый, глуповатый: (як.) *суорат мэйии* (суорат – кисло-молочный продукт) – (тув.) *хоитпак мээлиг* (букв. мозг его хойтпак (кислый молочный напиток)). Соматизмы имеют разные характеристики: *рот* в якутском языке при описании болтливости определяется открытостью, а в тувинском – слабостью; злоязычие в тувинском языке характеризуется вкусовыми ощущениями (ядовитость, соленость и острота). Коварность репрезентируется соматизмом *душа* со цветолексемой ‘*кара*’ черный. Вспыльчивость характеризуется в якутском языке соматизмом *спина*, а в тувинском языке – *сухожилием.* Соматизм *печень* в тувинском языке наделена температурной и цветовой характеристикой при описании коварности. Высокомерие в тувинском языке измеряется толщиной кожи *лица,* а дурашливость репрезентируется соматизмами *сердце* и *голова*, которые метафоризуются наличием воздуха и червивостью. Соматизм *глаза* в тувинском языке репрезентирует жадность. В якутском языке скупость метафоризуется соматизмом *нос*, а в тувинском – *рукой.* Все перечисленные уникалии передают национально-культурную специфику.

Литература

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность: от теории к структуре текста: анталогия / под ред. В.П. Нерознак. М.: Academia, 1997. – С. 267-279.

2. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка: Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз.– 2-е изд., перераб.– М.: Высш. шк., Дубна: Изд. центр"Феникс", 1996 – 381 с.

3. Нелунов А.Г. Якутско-русский фразеологический словарь. – Новосибирск: Издательство СО РАН, 1998. – Т. 1. – 287 с.

4. Нелунов А.Г. Якутско-русский фразеологический словарь. – Новосибирск: Издательство СО РАН, филиал «Гео», 2002. – Т. 2. – 420 с.

5. Прохоров Ю. Е. В поисках концепта. – М.: Флинта, 2009. – 176 с.

6. Хертек Я.Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь = Тыва-орус фразеология словары: около 1500 фразеологизмов / Я. Ш. Хертек; под ред. Д. А. Монгуша и Б. И. Татаринцева; Тувин. науч.-исслед. ин-т яз., лит. и истории. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1975. – 204 с.

© Логинова А.Г., Прокопьева А.К., 2023

УДК 821.512.145

Макарова В.Ф., филол. ф. д-ры, әйҙәүсе гилми хеҙм.,
Ибраһимов ис. Тел, әдәбият һәм
сәнгать институты, Казан ш.(Рәсәй)

БОРЫНГЫ МИФНЫҢ ЯҢАЧА УКЫЛЫШЫ

Аннотация. В статье рассматривается поэтика трагедии татарского писателя И.Зайниева, в которой на плоскостях идеи, тематики, образов, сюжета, стиля идет диалог с древним мифом.

Ключевые слова: интертекст, цветовая символика, образ тишины, образ яблока, игра.

Abstract. The article examines the poetics of the tragedy of the Tatar writer I. Zainiev, in which a dialogue with an ancient myth takes place on the planes of ideas, themes, images, plot, style.

Keywords: intertext, color symbolism, the image of silence, the image of an apple, a game.

Үз әсәрләрендә алдагы чорларның әхлакый-тарихи һәм мәдәни-эстетик тәҗрибәсен куллану, "чит сүз", интертекстуаль бәйләнешләр авторларга фикерне, мәгънәне тирәнрәк бирергә мөмкинлек бирә, язучының укучы белән уйнау мөмкинлеге туа, укучының мәдәни хәтеренә мөрәҗәгать ителә. Шул рәвешле, интеллектуаль әзерлекле укучыга йөз тоткан текстлар иҗат ителә.

Р. Барт фикеренчә, "яңа тест бары тик текстара мөнәсәбәтләр, интертекстуальлек аркасында гына яши" [Барт,1994: 218].

"Урта гасырлардагы Шәрыкъ-мөселман әдәбиятлары, шул исәптән татар әдәбияты да тулысы белән интертекстуальлеккә нигезләнгән. Әмма ул заманда "интертекстуальлек" дигән термин булмаган, аның урынына канунчылык, традиционлык дигән төшенчәләр кулланылган. Әдәби традицияләр күчемлеге, дәвамчылык, Шәрыкътә төрледән-төрле иярүләр язуда, тәкълидчелектә, нәзыйрәләр иҗат итүдә күзәтелгән. Элгәрге шагыйрьләргә, я булмаса замандашлар әсәрләренә ияреп нәзыйрә язуның да унга якын төре булган.

Гарәп, фарсы, төрки әдәбиятлардагы нәзыйрәчелекне шартлы рәвештә интертекстуальлекнең тарихи бер баскычы һәм төре итеп карарга мөмкин", – дип яза Р. Ганиева [Ганиева, 2011: 57].

Корьән сүрәләренә, Библия, сюжетларына мөрәҗәгать итүгә, башка язучы тәҗрибәсенә таянып интертекстуальлек чаралары буларак цитата, реминисценция, аллюзия, центон, теге яки бу әсәр поэтикасын башка әсәр структурасында куллануга татар әдәбиятыннан күпләп мисаллар китерергә мөмкин булыр иде [Макарова, 2017: 5].

Хәзерге драматургиядә, әйтик, Р. Сабырның "Яшел һәм кызыл" (2006) драмасы Ф. Әмирханның "Хәят" (1911) повестен һәм Г. Исхакыйның "Татар гакылы" (1911) хикәясен интертекстуаль файдаланып иҗат ителгән.

Классик әдипләрнең текстына һәр яңа буын, һәр заман үз мөнәсәбәтен белдереп кенә калмый, ә Исхакый, Әмирхан, Еникиләрнең әдәби-сәнгати кодындагы гомумиләштерелгән кыйммәтләрнең масштабын арттыра торган яңа дискурс, яңа интерпретацияләр өсти.

Илгиз Зәйниевнең әсәрләре дә хәзерге драматургиядә текстара бәйләнешләргә караган күренешнең бер кызыклы табышы булып тора. Аның Г. Камал театрында куйган Мәдинә язмышы буларак бирелгән трагедиясе (3) игътибарны борынгы грек мифындагы аргонавтлар турындагы сюжетның бер өлешенә нигезләнеп язылган Еврипид трагедиясенә ("Медея" безнең эрага кадәр 431 нче елда куелган) юнәлтә.

Дөньяда Медея турындагы сюжет интерпретацияләренең 300 гә якын варианты бар дип исәпләнә. Рус әдәбиятында Л. Улицкаяның "Медея һәм аның балалары" (1996), К. Вольфның "Медея.Тавышлар" (1996) романнары, Л. Разумовскаяның "Медея" (2020) пьесасы, Л. Петрушевскаяның "Медея" (2001) реквием-хикәясе борынгы үрнәктән килгән танылa торган кодлар аша хәзерге чорның заман конфликтлары ярдәмендә сәяси, социаль, социо-мәдәни проблемаларны калку күрсәткән әсәрләр булдылар. Татар театрында да Медея борынгы мифның яңача укылышы булып сәхнәгә чыкты. Әйтик, Әлмәт театрында Еврипид трагедиясе һәм Х. Мюллер текстларының компилляциясе буенча "Медея" (2017) спектакле куелды. Алар стилистика буенча төрле булып, сюжет катлаулы трансформацияләр кичерсә дә, барлык әсәрләрне бәйләп торучы ракурсны күрми мөмкин түгел – ул хатын-кызның гаилә кыйммәтләрен саклауда роле.

И. Зәйниевнең "Мәдинә" трагедиясе белән борынгы "Медея" арасында бәйләнеш берничә яссылыкта бара. Образлар яссылыгында карасак, төп героиняның Мәдинә исемендә бирелүен шәһәргә китеп, зина кылып яшәүче авыл кызына ишарәләүче текстның исеме белән бәйләнеше – паратекстуальлек дип карарга булыр иде (Мәдинә исеме гарәпчәдән шәһәр дигәнне аңлата). Әмма әсәрдәге төп вакыйга үрнәк текстның фабула элементларын саклаган хәлдә героиняның фаҗигале мәхәббәте турында сөйли. Мәдинә, сөйгәне байлыкка кызыгып башкага өйләнгәч, аңа һәм атасына үч итеп карынындагы ике баласын юк итә. Борынгы трагедиядагы Медея да яраткан кешесе антын бозып хыянәт иткән өчен үзенең ике баласын үтерә. Шунлыктан, автор махсус аваздаш исемнәр сайлаган дип аңлашыла.

Еврипид әсәрендә коментатор, Медеяның оппоненты, халык авазы ролендә Коринф кызлары хоры чыгыш ясаса, И. Зәйниев спектаклендә Хор пролог һәм эпилогта (“...Бәхетсезләр туйлар үткәч пәйда була...” [Зәйниев, 2020: 128]), фаҗиганең эчтәлегенә, геройларның гамәлләренә аңлатма бирә.

Вакыйгалар барышында Хор кешенең көчле, галәмнәрне иңләрдәй горур исем булуы хакында әйтә, тик кешенең бөеклеген бер мизгелдә юк итеп тезләндерә торган нәрсәләр бар – җавапсыз мәхәббәт һәм гөнаһ ди.

Хор әсәр ахырында адәми затка хаталарны вакытында төзәтмәсә, язмыш куып тотып булышырга мөмкинлеге турында кисәтә: “Ул киертер кәләшләргә кара күлмәк, / Ә кулына бер уч туфрак бирер бары...” / [Зәйниев, 2020: 153]. Фаҗигале вакыйгалардан чыккан фикерне дә әсәрнең соңгы юлларында Хор җиткерә: “Хаталардан хали түгел адәми зат, / Тик хатаны төзәтерлек сабыры бар. / Төзәтергә ашыкмасаң, синнән узып, / Язмыш үзе төзәтергә кулын сузар...” [Зәйниев, 2020: 153].

Башында әсәр гадәти мәхәббәт өчпочмагына корылган гап-гади мелодраматик сюжетка нигезләнгән кебек тоелса, алга таба автор Нәфисә авызыннан әсәрдәге вакыйгаларның фаҗига икәнен искәртә: “Мелодраматик бер сюжет, нибарысы, / Әмма шигырь берлән бәян итсәң әгәр, / Тартыр сыман фаҗигага, җирдән кубып” [Зәйниев, 2020: 134].

Фаҗиганың башы дини, үрнәк гаиләдә үссә дә, никтер юлдан тайпылган талантлы рәссам – Мәдинәнең гөнаһында. “Заманында изгелекне, (...) Тоя идем, сафлык көчен” [Зәйниев, 2020: 131] диюче Мәдинә сөйгәне белән никахсыз гөнаһ кылып яшәве өчен газаплана, гаебен кешегә ягып акланырга маташа (Нәфисә: “Үзебезнең гөнаһ – Аның тәкъдире дип, / Җаваплылык ансат кына өстән шуа!” [Зәйниев, 2020: 130]).

Мәдинә сөйгәне белән араны өзәргә омтыла, намазлыкка баса. Җәүдәт аны бу дөньядан ваз кичеп, бакыйлыкны өстен күрүдә гаепли: “Рәссам сәләтеңне кәфенлеккә төреп, / Җирләгәнсең, төрбә сыман тора алар” [Зәйниев, 2020: 137] (күренештә бөтен картиналар ак тукыма белән капланган диелә).

Җәүдәт Мәдинәне сөюнең гөнаһ түгеллегенә инандыра: “Нәрсә гөнаһ: сөю җилкәненә өргән / Дәртне хуплап, яратумы бер карусыз? / Әллә Ходай биргән хис – сөюне тыеп / Мәхәббәтнең яралгысын карында ук / Суеп, юк итүме җансыз килеш, уйла! / Һәрбер никах инде күктә укылгачтын” [Зәйниев, 2020: 138].

Сөйгәне башкага өйләнгән булуына карамастан, Мәдинә яңадан аның белән очрашуын дәвам итә, чөнки Җәүдәт ант итә: “Әгәр сине бер чак мин алдаган булсам, / (...) Ходай көттермичә, инде бу дөньяда, /(...) Җәзаласын мине бөтен тәмен табып, / Һәм бу җирдә һич калмасын хәтта эзем, / Корсын токымымның карт агачы, үлсен... / Изгелегең төргән бу яулыкта менә / Кызыл каным – ант итәмен шуның белән!” [Зәйниев, 2020: 139] .

Гөнаһ турында фәлсәфә сүздә генә кала – дәрт иманнан өстенлек ала.

Алга таба Мәдинә тирәсендәге кыршау кысыла бара – аңа Җәүдәтнең хатыны, этисе тарафыннан басым башлана. Җәүдәт этисе белән каршылыкка керәсе килмичә Мәдинәне авырлы килеш ташлый, мыскыллап чыгып китә. Кан белән биргән антын бозган Җәүдәт җәзасын бу дөньяда ук ала – юл һәлакәтендә янып үлә. Ә Мәдинә, тагы да зур гөнаһ ясап, карынындагы балаларын юк итә. Күргәнебезчә, чыганактагы төп мотив яңа идея-сәнгатьчә интерпретациядә бирелә.

Медея “ясоннарның тамырларын йолкып юк итәм” дисә, Мәдинә “чәчәге дә коелмаган алмагачларны кистертә” (“Шәҗәрәнең данлы агачына үзең / Үткен балта чаптың зәһәр телең белән!” [Зәйниев, 2020: 153]).

Борынгы трагедияда Креонт һәм Главканы агулы бүләк җибәреп үтергәннән соң да Медея үч алу сусавын баса алмаган кебек, Мәдинәне Җәүдәтнең хатыны Галия белән аварияда янып үлүе генә тынычландырмый, үч алалмый калуыннан Мәдинә акылдан шаша, хыянәтченең атасы Кәримгә карата үзен түбәнсеткән өчен мәкерле планын тормышка ашыра – нәселен юк итеп үч ала (Галия – Главка, Креон – Кәрим исемнәре бәлки очраклы туры килгәндер, әмма исемнәре җисемнәренә туры килеп тора).

Фаҗига корбаны булган Кәрим ага яхшы нәсел калдыру турында хыяллана, авыру хатынын сәламәткә алыштыра. Ул да бәлки шуңа җәзасын ала.

Мәдинә балаларын хәлле бабалары ярдәмендә үстерә алган булыр иде. Гамәле белән ул үз-үзенә җәза бирә сыман.

Героиня кечкенә чагында песиенең яңа туган, әле сукыр дүрт баласын берәм-берәм үткен тешләр белән кимергәнен күргән була. Ул вакыйгадан соң бала елавы ишетсә, песиләр елавы булып тоела. Әсәр ахырында героиня акылдан шашкач, аңа галлюцинация буларак, песи тавышы ишетелә. Бередә Мостай Кәримнең трагедиясе белән дә текстара бәйләнеш барлыкка килә. Бу – “Ай тотылган төндә” әсәрендә ана кошның балаларын кыядан ташлавы. Шуңа ассоциатив параллель бирелгән күренеш – зина кылган ананың гамәле һәм кыядан ташланган балаларның фаҗигале төстә гөмере өзелү. Әлеге күренешләр ике әсәрдә дә психоэмоциональ йогынтыны көчәйтүче чара булып тора. Тик М.Кәрим әсәрендә “акылдан шашу”, трагизм кешелексез гадәтләргә сукырларча иярү, шәхес иреге мәсьәләсе белән бәйләнештә бирелсә, И.Зәйниев әсәрендә драматизм аерым шәхес белән язмыш шаяруы нәтиҗәсендә килеп чыга. Мәдинәнең акылын җуюы якын кешеләренең хыянәте, экзистенциаль кичерешләре белән бәйләнгән.

Шул рәвешле, “Медея” һәм “Мәдинә” әсәрләре арасында идея-тематик, образ, сюжет яссылыкларында “әңгәмә алып барыла”. Коръәннән китерелгән ахырзаман, җәннәт, тәмүг, үлем фәрештәсе образлары ярдәмендә денсезлек, зина кылу, кан белән биргән антны бозу, кешене рәнҗетү тәнкыйтьләнә.

Автор ант белән шаярмаска өнди, кешенең Аллаһы Тәгалә тарафыннан камиллеккә омтылырга тиешле зат булып яратылуын, шул камилләшү юлында гармония җимерелүне (динсезлек), кыргый дәртнең кеше күңелендә өстенлек алуын тормышыбызда очраган күп фаҗигаләрнең башлангычы итеп күрсәтә.

Драматург “Мәдинә”не 2013-14 елларда Шекспирның “Ричард III” спектакле өстендә эшләгәндә язган.

Интертекстуаль бәйләнешне хикәяләү стиле яссылыгында карасак, инглиз классигы Шекспирның тыгыз фикерле стиле йогынтысы И. Зәйниев трагедиясендә сизелеп тора. “Мәдинә”дә силлабик һәм силлабо-тоник шигырь системасында кулланылучы төрле үлчәмдәге рифмасыз тезмәләрдән төзелгән ак шигырь формасын күрәбез. Әсәрдә авазлар билгеле бер оештыру, схема буенча басымлы, басымсыз иҗекләр чиратлаша, юл араларында метафизик паузалар шактый. И.Зәйниев текстын ак шигырьгә кертергә аерым стопаларның ритмик оешкан булуы мөмкинлек бирә.

Геройларның күпкырлы эчке дөньяларын, заман каршылыкларын тирән чагылдырып ренессанс трагедиясен булдырган У.Шекспир әсәрләрендә образлылык, афоризм, метафоралар гаҗәеп күп. Беренче шигырьләр циклында ук, шагыйрь өйләнергә курыккан дустын үгетләгәндә, аның матурлыгын бай уңыш вакытында ач тору белән чагыштыра. И. Зәйниев дә метафоралардан мул куллана: “Өметемнең соңгы күзе, кыштан сакла. / Язым бул син, бул арышым күздән чәчкән! / Шомырт салкыннары белән, әйдә, өшет, / Тик тапшырма зәһәр кышның кулларына!”

Шекспир геройлары хәрәкәтләнүгә караганда күбрәк уйлана, фәлсәфәгә бирелә, фикер алыша, И. Зәйниев әлеге әсәрендә Шекспирдагыча тормыш фәлсәфәсе, пафос, психологик киеренкелек һәм фикер тыгызлыгы сала белүендә ачыла: “Әйе, тугры түгел агач яфракларга, / Күзләр килгән саен кан тамырын төйнәп, / Җанын корта яфракларның, ә яз җиткәч / Яңалары белән бизи үзен, яши” [Зәйниев, 2020: 146]. (Шекспирда да күз, шәрә агач ботаклары метафоралары картлыкны аңлата).

Әлеге әсәрдән фразеологизмнарны күпләп китерергә мөмкин булыр иде. Менә аларның кайберләре: “Ярсу бәхетсезне яшәшеңдә тота күрмә. / Бәхетсезгә бәхет – синең бәхетсезлек” [Зәйниев, 2020: 144]; “Бары кайгы фонындагы бәхет кенә / Зур күренә. Тоташ бәхет киләчәктә / Олы кайгы күтү белән изалана” [Зәйниев, 2020: 140] .

Әсәрдә чагыштырулар шактый: “Хәтер – ватык чүлмәк, кисәкләре һәрчак / Кара җиргә кереп югала” [Зәйниев, 2020: 132]; “Хәтер – бер җавапсыз суфлер” [Зәйниев, 2020: 140]; “Бүректәге бүре баласыдай” [Зәйниев, 2020: 141]; “Тормыш – төнге юлдан чапкан автомобиль / Яктылыгы – тик эчендә баручыга. / Ә калганнар – бөҗәк, каршыдагы нурга / Өмет итеп, пыялага сытылучы” [Зәйниев, 2020: 149].

Геройларның үз эчендә барган каршылык, трагедия жанрына хас булганча, эмоциональ күтәренке рухта тасвирлана, сөйләмнәре пафослы, образлы: “Нәсел матур агач булып үссен өчен / Корган ботакларын кисеп ату кирәк”; “Юньле агач үсентеләр җибәрми ул” [Зәйниев, 2020: 149] (бирeдә никахсыз туган балалар турында сүз бара).

Сынландыру да үзен аклый: “Тик ярату – нишләп күпчак гөнаһ белән / Бер савыттан ашый? Шуңадыр ул йөрәк / Яратканда бер урнына ике тапкыр / Тибә, абынып куя – күреп мәхәббәткә / Илткән юлны гөнаһ асылташлар белән / Түшәгәнен” [Зәйниев, 2020: 131] .

Трагедияның башыннан ахырына кадәр **ак-кара** антиномиясе бирелә. **Кара** канатлар, **кара** күз пәрдәсе, **кара** төн һ.б. Бигрәк тә **ак** төс фәлсәфәсе әсәрдә күп мәгънәләрдә уйнатыла: “Туйда кияр **ак** күлмәкнең **аклыгына /** Гонаһ табы тузан булып кунса әгәр” [Зәйниев, 2020: 153]; “Сукыр хәтер – **акның агы**, шаян хәтер. / **Ак** тап белән булганнарны каплап куя” [Зәйниев, 2020: 140]; “Сөяркәнең – һәрчак суык түшәкләре, / Кәфенлектәй бер өметсез **ап-ак** җәймә” [Зәйниев, 2020: 142]; “**Ак** күлмәктән юдык төннең гөнаһ эзен” [Зәйниев, 2020: 135]һ.б.

Галиянең сүзләре үзен тасфирлый: “Димәк мөмкин **акны – кара**, / **Караны – ак** итеп күрү бу дөньяда? [Зәйниев, 2020: 139].

Әсәрдә ак, шәмәхә, кара, яшел, кызыл төсләр турында фәлсәфә рәссам Мәдинәнең эчке дөньясын ачуда роль уйный: “Шуның белән яшәү кызык тадыр һаман. / Кемгә **кара** – ул тик **кара** гына, ләкин / Һич язып булмый **карага кара** белән, / Һәрчак **кара** аркасында **ак** бит ята... [Зәйниев, 2020: 139].

Галия: “Кызык, алайса әйт: / Туй күлмәге нигә соң **ак**? Бәхет төсе / Безнең башта нигә **акка** гел бәйләнгән? / Туй күлмәге – **аклык**-сафлык үрнәге бит? / **Ак** күлмәкнең кай чабуы алсу? Йә, әйт?” [Зәйниев, 2020: 139].

Әсәрдә **алма образы** берничә мәгънәдә кабатлана: “ ...бер алманы ярып, / Кортлы ягын, билгесездер кемгә бирә?” [Зәйниев, 2020: 141] (ягъни, хатынгамы, сөяркәгәме). Мәдинә белән Иржанның кыргый җенси якынлык кылуы геройларның комсызланып алма ашау күренеше аша бирелә (“Менә алма! Беләкләрең кебек тыгыз / Һәм ялтырап тора шәм сөрткәндәй тәне! / Авыз итеп кара, ул шытырдап тора! / Тешләгәнне көтә, чәчрәп чыгар суы!” [Зәйниев, 2020: 143]).

Билгеле булганча, алма образы төрле мәдәниятләрдә күпчелек очракта яшьлек, үлемсезлек мәгънәсендә, яки гөнаһ кылу символы буларак кулланыла. Адәм белән Һаваның җәннәттән куылуына сәбәпчеләрнең берсе булган җимеш – “алма”га ишарә дип тә аңларга була.

Әсәрдә сәнгатьчә алым буларак **“уен”** мәгънәви роль уйный. “Бутаганбыз / Мәхәббәтне дәрт уены белән... / Уен? Синең өчен бу тик уен булды мени? / Син бит антлар иттең кызыл каның белән...” [Зәйниев, 2020: 150].

Галия исеме гарәпчә “бөек, олы, югары, дәрәҗәле, кыйммәтле” дигәнне аңлата. Галия байлыкка кызыгып өйләнгән ирен “ауга” җибәргәндә сер бирми торган, эчтән янса да, сөяркәләре булуына күз йомучы көчле хатын ролен **уйный** (“Ролем тик минеке, үзем **уйныйм**!” [Зәйниев, 2020: 142]) Аның битлеге һәм ироник интонацияле сүзләре астына гаилә бөтенлеге хакына хыянәт итеп йөргән ирен аклап үзен бәхетле күрсәтергә маташкан икейөзле, гаҗизләнеп беткән мескен ялгыз хатын яшеренгән.

Салкын акыллы Нәфисә дуслык **уены** уйный – аның өчен Мәдинә бары язылачак әсәре өчен персонаж. “Тавышыңның кайгырулы / Яңгырашы – тик ясалма **уйнау** гына” [Зәйниев, 2020: 129] – ди аңа Мәдинә, һәм иптәш кызына үч итеп Иржан белән **уйный**. Әсәр ахырында исә Кәрим белән **уен** кора – “Тыңлап кара, эткәй, оныкларың, кил, / Кендек турыма куй еллар кунган башың” [Зәйниев, 2020: 152].

Язмыш, чынбарлыкның кешеләр белән **уйнавы** түбәндәгечә бирелә: “Элпә артын сәхнә итеп **уен** кора. / Хәтер – бер җавапсыз суфлер. Шул сәхнәдә / Роль **уйнаган** артистларның сүзен бутап, / Вакыйгалар муенсасын тартып өзә / Һәм чәчелә энҗеләре кайсы кая. / Һәм финалда кем үләсен белеп кара...” [Зәйниев, 2020: 140]. Шул рәвешле әсәрдә “уен” заманның, кешенең асылын аңлатучы, яшәештәге абсурдлыкны күрсәтүче билгегә әйләнә.

Мәдинәнең сөйләмендә экзистенциаль ирония ачык чагыла: “Сизмичә дә канатлардан баш тартканбыз, / Шуңа дучар без җәяүле мәхәббәткә...” [Зәйниев, 2020: 131]. Теле төртмәле: “Тешләшергә киңәш итмим. / ...“Сезнең йөрәк тимер дип ишеткән идем, / Тешләремне җимерергә теләгем юк” [Зәйниев, 2020: 148].

Көнчыгыш фәлсәфәсендә яшәештәге камиллек мәгънәсендә йөри торган **тынлык образы** әсәрдә ике мәгънәдә бирелә. Беренчесендә Шекспирның “Гамлет”ындагы кебек (“Остальное – тишина...”) экзистенциаль тынлык, бушлык турында сүз алып барыла сыман.

Яшәүнең чикле булуына, хаостан торуына төшенгән Мәдинә: “Бәхет, мәгънә эзләп яшәү инде үзе, / Миңа калса, мәгънәсезлек үлем барда. / Бары **тынлык** кына мөһим бу дөньяда” [Зәйниев, 2020: 140].

Тынлык – тынлык-тынычлык, югары серлелек, яшәү мәгънәсендә: “Тик **тынлыкта** ишетелми мәллә / Үз сулышың? / Тик сулаган кеше – тере, / Димәк, **тынлык** – яшәү белән тәңгәл килә” [Зәйниев, 2020: 140].

Бәлки рәссам Мәдинә өчен тынлык – тынгысызлык, иҗат итү, югары гармония, серлелек (латин телендә тынлык һәм сер бер мәгънәдә йөри), яшәү- илһамланып иҗат итүдер. Ягъни, А.Бальмонттагыча, тынлык хәрәкәттә (“Здесь тишина цветет и движет”), А.Ахматовача иҗади процесста (“Творчество”).

Кәрим өчен **“салкын тынлык”** – өметсезлек, нәселе өзелү: “Салкын тынлык, бер тавыш юк, бер селкенү...” [Зәйниев, 2020: 152].

Шул рәвешле, әсәрдә кулланылган поэтик һәм интертекстуаль чаралар автор тарафыннан билгеләнгән идея-сәнгати бурычларга ирешүгә хезмәт итеп кенә калмый, алар әсәрнең мәгънә чикләрен киңәйтә.

Әйтергә кирәк, әсәрдә милли менталитет, үзенчәлекләр, халык язмышы чагылмый, ә шәхес трагедиясе, гомумкешелек кыйммәтләр бирелә. Кайбер сәнгать белгечләре тарафыннан заманча Европа театрының алдынгы тенденцияләренә тәңгәл килерлек сәнгати эзләнүләр булуы милли театрлар өчен кулай күренеш буларак билгеләп үтелә.

Шевченко Е.Н. Әлмәт татар драма театры сәхнәсендә немец драматургиясе хакында язганда болай ди: “...Эстетик аерымлыклар булу сәбәпле, багланышлар гел шома гына бармаса да, башка сәнгать традицияләрен кертеп җибәрү һәрвакыт уңышка илтә: ул кызыклы сәнгати нәтиҗәләргә китерә, татар театрының мөмкинлекләрен киңәйтә һәм аны Европа контекстына алып керә...” [Шевченко, 2022: 134].

Бәлкем галимә хаклыдыр... Ничек кенә булмасын, татар драматургиясендәге кызыклы табышларда И.Зәйниевнең роле зур. Борынгы мифның яңача укылышында бу яхшы күренә.

Әдәбият

1. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: “Прогресс”, “Универс”, 1994. – 616 с.
2. Ганиева Р. Нәзыйрәчелектән – интертекстуальлеккә – әңгәмәдәшчелеккә таба // Әдәби мирас һәм текстология. Икенче чыгарылыш. – Казан, 2011. – 56-67-се битләр.
3. Зәйниев И. Мәдинә // Казан утлары. – 2020. – №12. – 128-153 битләр.
4. Макарова В.Ф. Габдулла Тукай шигырьләрендә тарихи-дини риваятьләр чагылышы // Роль ислама в стабилизации социальных процессов: Сборник статей и тезисов II Международной научно-практической конференции (18 марта 2017 г.) / под ред. Р.Ш.Шайхевалиева. – Набережные Челны: Ак мечеть, 2017. – С. 49-51.
5. Макарова В.Ф. Татар әдәбиятында “текстлар сөйләшүе”: Сборник IV Международной Средиземноморской конференции (22-24 октября 2020г.) – Мерсин. Турция. – С. 220-228.
6. Шевченко Е.Н. Әлмәт татар дәүләт драма театры сәхнәсендә немец драматургиясе // Фәнни Татарстан. – 2022. – №2(34). – С. 128-134.

© Макарова В.Ф., 2023

УДК 811.512.141

Марвиева Л.Р., студент
Научный руководитель: Хусаинова Л.М., д-р филол. н., профессор
БГПУ им. М.Акмуллы, г. Уфа (Россия)

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КАРАИДЕЛЬСКОГО ГОВОРА СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ДИАЛЕКТА

Аннотация. Данная статья посвящена изучению лексических особенностей караидельского говора северо-западного диалекта башкирского языка. В статье сравниваются термины родства караидельского говора с башкирским литературным языком. Исходя из исследования, мы делаем вывод, что в караидельском говоре прослеживаются особенности башкирского, а также в определенном мере особенности татарского и отдельные черты финно-угорских языков.

Ключевые слова: Башкирское языкознание, диалектология, термины родства, караидельский говор.

Abstract. This article is devoted to the study of the lexical features of the Karaidel dialect of the northwestern dialect of the Bashkir language. The article compares the kinship terms of the Karaidel dialect with the Bashkir literary language. Based on the study, we conclude that the features of the Bashkir are traced in the Karaidel dialect, as well as, to a certain extent, features of the Tatar and certain features of the Finno-Ugric languages.

Keywords: Bashkir linguistics, dialectology, kinship terms, Karaidel dialect.

Башкирский диалект – состоятелен и многогранен. Внушительный припас слов, конфигураций и сочетаний обусловлен прадедовской ситуацией башкирского народа. Всего принято выделять три башкирских диалекта: восточный (его еще называют горный, куваканский), западный (северо-западный, татароязычный, бурзянский) и южный, временами прозываемый луговым, сиречь юрматинским диалектом. В грамматическом проекте данные диалекты безотносительно схожи, несходства присутствуют исключительно в фонетическом и лексическом припасах языка.

Западный говор собственно говоря еще называют татароязычный, бурзянский и северо-западный, распространен в Пермском крае, республике Башкортостан и на восходе республики Татарстан

По определению доктора филологических наук О.А. Мудрака, вестовый говор обнаруживает собой “смешанный башкирско-татарский идиом, сформировавшийся в площади функциональной конвергенции башкирского и татарского языков”. Северо-западный диалект включает в себя такие говоры, как гайнинский, нижнебельский, караидельский, таныпский, среднеуральский [Мудрак, 2012].

Караидельский говор – один из говоров северо-западного (западного) диалекта башкирского языка. Носителем его являются башкиры – представители исторических племен балыксы и так называемых унларских или сумлярских башкир (по Рычкову: унларские или су-унларские, кыр-унларские башкиры), принадледжаших в прошлом к племени су-ун, кыр-ун. Носители говора живут в бассейнах рек Тюя (Төй) и среднего течения р. Уфы (Ҡариҙел). По этому гидрониму говор получил название “караидельский”) [Миржанова, 2006: 15].

Р.Г. Кузеев пишет, что «процесс ассимиляции башкирами местного, а затем и пришлого финно-угорского населения на северо-западе было настолько ощутимым, что заметно отразилось во внешнем облике их, в современном быте, культуре и языке [Кузеев, 2010].

В статье рассматривается языковые особенности караидельского говора северо-западного диалекта башкирского языка. Свидетельство Караидельского говора располагает многознаменательную значимость. Однако, неувязка исследования предоставленного говора продолжает быть одной из самых животрепещущих исследовательских проблем, препровождая энтузиазм ради исследователей.

Термины родства

Караидельский говор	*Башкирский литературный язык*	*Северо-западный диалект*	*Русский язык*	*Предложения*
Инәй	Әсәй	Инәй [ДСБЯ, 2002: 98]	Мама	Инәйем дә, әтәйем дә бер мең туғыз йөз алтмыш туғызынсы йылғы. Әсәйем дә, атайым да бер мең туғыҙ йөҙ алтмыш туғыҙынсы йылғы. Мама и папа тысячи девять сот шесть десять девятого года рождения.
Әтәй	Атай	Әткәй, этей, этекәй [ДСБЯ, 2002: 428]	Папа	Әтәйем хәр ваҡыт терәк-таянысым. Атайым һәр ваҡыт терәк-таянысым. Отец всегда моя опора.

Ҡартатай, ҡартәтәй, ҡарттай, ҡартай	Олатай	Ҡартатай, ҡартәтәй, ҡарттәй [ДСБЯ, 2002: 190]	Дедушка	Ҡартатайға сиксән сигез йәш тулды. Олатайға һикһән һигеҙ йәш тулды. Дедушке восемь десять восемь лет исполнилось.
Ҡартый	Өләсәй	Ҡартинәй, ҡартнәй, ҡәртнәй, ҡартый, ҡартыҡай [ДСБЯ, 2002: 190]	Бабушка	Кисә ҡартый ун өс көркә алып ҡайтты. Кисә өләсәй ун өс күркә алып ҡайтты. Вчера бабушка тринадцать индюк принесла.
Ҡартҡартатай	Ҡартолатай	Ҡартҡартәтәй [ДСБЯ, 2002: 190]	Прадедушка	Минең ҡартҡартатай Бөйөк Ватан Суғышында ҡатнашҡан. Минең ҡартолатай Бөйөк Ватан Һуғышында ҡатнашҡан. Мой прадедушка участвовал в Великой Отечественной войне.
Ҡартҡартый	Ҡартөләсәй	Ҡартҡартинәй [ДСБЯ, 2002: 190]	Прабабушка	Безнең ҡартҡартыйыбыз Иске Күскилде ауылында тыуған. Беҙҙең ҡартөләсәйебеҙ Иҫке Күҫкилде ауылында тыуған. Наша прабабушка родилась в деревне Старые Кочкильдины.
Бабай	Бабай	Абзәтәй, абҙәтәй,абзый, абзыҡай [ДСБЯ, 2002: 33]	Дядя (почтительное обращение к пожилому грамотному мужчине)	Бабай күмер менән сызып үлсәргә өйрәтте. Бабай күмер белән сыҙып үлсәргә ойрәтте. Дядя меня научил чертить с помощью угля.
Аҡбабай	Апа	Абызбабай [ДСБЯ, 2002: 11]	Дядя (старший брат матери или отца)	Утыз беренсе май да аҡбабай туған көнөмә көсөк бүләк итте. Утыҙ беренсе май да апа тыуған көнөмә эт бүләк итте. Тридцать первого мая дядя мне на день рождения подарил собаку.
Ағабей, ағәбей	Еңгәй	1.Ағабей, ағәбей, 2.Абзәбей, абызәбей, абызәбекәй 3.Абҙинәй, Абзинәй [ДСБЯ, 2002: 11]	Тетя 1.Старшая сестра отца или матери. 1.2. Жены старшших братьев отца или матери.	Ағәбей ҡолағалҡа бүләк итте. Еңгәйем алҡа бүләк итте. Тетя мне серьги подарила.
Абый, абзый Абзыҡай	Ағай	Абзый, абҙый, абый, абҙыҡай, ағажы, абжый, аға [ДСБЯ, 2002: 11]	Брат (похожий на брата)	Марат абыем ҡойодан сыу алып килде. Марат ағайым ҡоҙоҡтан һыу алып килде. Марат принес воду из колодца
Эне, энекәш	Ҡусты	Эне, энекәй, энекәш [ДСБЯ, 2002: 415]	Младший брат	Самир энекәшем уйынсыҡ уйнап утыра. Самир ҡустым уйынсыҡ уйнап ултыра. Младший брат Самир сидит и в игрушки играет.
Апай, тутай, түтәй	Апай	Түтәй, түткәй [ДСБЯ, 2002: 322]	Старшая сестра	Апайым пешкән сары төстә күлдәк сатып алды. Апайым ҡыҙғылт-һары төҫтә күлдәк һатып алды. Старшая сестра купила платье оранжевого цвета.
Сеңле, сеңелкәш, сеңнекәш, туғанай	Һеңле (ҡыҙ кешегә яратып өндәшеү һүҙ)	Апай [ДСБЯ, 2002: 23]	Младшая сестра, сестренка	Сеңелкәшнең сәстәре пәс төстә. Һеңлемдең сәстәре һоро төҫтә. У сестренки волосы коричневого цвета.
Балтыз, балтыҙ	Ҡатындың һеңлеһе	Балдыз [ДСБЯ, 2002: 37]	Свояченица (младшая сестра жены)	Балтыз ҡашиаҡта ҡорабодай пешерә. Ҡатындың һеңлеһе аш-һыу бүлмәһендә ҡорабойҙай бешерә. Свояченица на кухне гречку готовит.

Ҡайнегәс	Ҡәйенбикә	Ҡайнигәч, ҡайныгач, ҡайынгәч [ДСБЯ, 2002: 179]	Свояченица (старшая я сестра жены)	Ҡәйнегәскә ҡырыҡ жиде йәш тулды Ҡәйенбикәгә ҡырҡ ете йәш тулды. Свояченице сорок семь лет исполнилось.
1.Бажа 2. Абзый	1. Ҡайнеш 2. Ҡайнаға	1. Ҡайныш, ҡайнеш, ҡайниш ДСБЯ-179с 1. Абзый [ДСБЯ, 2002: 11]	1. Младший брат жены 2. Старший брат мужа	Күрше Рамиль бажаны туған көнө менән ҡотлады. Күрше Рамиль ҡәйнәшне тыуған көнө менән ҡотланы. Сосед Рамиль поздравил младшего брата жены с Днем рождения.
Ҡайната , ҡайным, әткәй	Ҡайна	Ҡайната [ДСБЯ, 2002: 179]	Обращение к свекру или тестю	Әткәй алма ағас утыртты.Ҡайным алма ағас утыртты. Свекр яблоню посадил.
Ҡәйнә, инәй, әңкәй	Ҡәйнә	Ҡәйнә [ДСБЯ, 2002: 218]	Обращение к свекровиили теще	Безнең ҡайтыуыбыз өсөн, әңкәй маяш бешереп тордо. Беҙҙең ҡайтыуыбыҙ өсөн ҡәйнәм маяш бешереп тордо. На наш приезд свекровь приготовила маяш.
Бала, бәбәй, бәпес	Бала	Бәбәй, бәпес, бала [ДСБЯ, 2002: 69]	Ребенок	Ағәбейемдә икенсе мартта бәбәй тыуды. Еңгәйемдә икенсе мартта бала тыуды. Второго марта у тети родился ребенок.
Туған-тума	Нәҫел-нәсәп, хәрентәш-ырыу	Туған-тума, туған-ҡәрҙәш [ДСБЯ, 2002: 332]	Родня, родственники	Яңа йылға без туған-тумаларны ҡунаҡҡа саҡырабыз. Яңа йылға беҙ нәҫел-нәсептәрҙе ҡунаҡҡа һаҡырабыҙ. Мы в Новый Год всех родственников завем.

Таким образом, проанализировав специфику караидельского говора, можем делать вывод, что из 20 приведенных примеров, совпадает лишь три слова. Дальнейшее исследование и анализ северо-западного диалекта является сверхактуальным для башкирских языковедов, так как на сегодняшний день не было проведено монографического описания караидельского говора, который своими корня уходит в древность.

Литература

1. Диалектологический словарь башкирского языка. – Уфа: Китап, 2002. – 432 с.
2. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. 2-е изд., доп. – Уфа: Дизайн полиграф. сервис, 2010. – 348 с.
3. Миржанова С.Ф Северо-западный диалект башкирского языка. – Уфа: Китап, 2006. – 296 с.
4. Мудрак О.А. Об уточнении классификации тюркских языков с помощью морфологической диагностики // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции. – М. 2012. – 767 с.

©Марвиева Л.Р., Хусаинова Л.М., 2023

УДК 811.512.141

Марвиева Р.Р., студент
Научный руководитель: Хусаинова Л.М., д-р филол. н, профессор
БГПУ им. М.Акмуллы, г.Уфа (Россия)

ОЙКОНИМЫ АСКИНСКОГО РАЙОНА СЕЛА УРМИЯЗЫ И КУБИЯЗЫ

Аннотация. Статья посвящена ойконимии – совокупности географических названий и населённых пунктов. В ходе исследования были выявлены неотъемлемые свойства ойконимной лексики, представленные в данной статье.

Ключевые слова: башкирское языкознание, ономастика, топонимия, информатор, ойконимия.

Abstract. The article is devoted to oikonymy – a set of geographical names and settlements. In the course of the study, the essential properties of the oikonymic vocabulary presented in this article were revealed.

Keywords: Bashkir linguistics, onomastics, toponymy, informant, oikonymy.

Географические названия имеют важное значение в человеческом обществе, ибо они служат ориентиром для человека в его жизненном пространстве. Не случайно, что основной функцией географических названий считается его различительная функция.

Актуальность исследования заключается прежде всего в том, что специальное изучение топонимии, несомненно, будет способствовать дальнейшему развитию башкирского языкознания, в целом, и топонимической науки в регионе, в частности.

Топонимика (от др.-греч. Τόπος «место» + ὄνυμα – «имя, название») – раздел ономастики, изучающий географические названия (топонимы), их происхождение, смысловое значение, развитие, современное состояние, написание и произношение. В настоящее время всё типы классификаций топонимов можно разделить на два блока: с одной стороны, в основе группировки находятся нелингвистические факторы (географические, исторические, культурологические и.т.д.), а с другой стороны лингвистические (структурные, морфологические, семантические, этимологические и.т.д.).

Нелингвистическая систематизация включает в себя классификацию по объектам топонимической номинации: оронимы, гидронимы, ойконимы, дримонимы, дримонимы.

Классик российской и советской ономастики А.В. Суперанская считала, что среди всего многообразия классификаций топонимов базовой должна быть такая, которая на первое место ставит связь имени собственного с именуемым объектом. Это так называемая предметно-номинативная классификация. В ее рамках топонимы делятся на группы (классы) в зависимости от того, какой географический объект они именуют: остров, реку, город или озеро.

1. Ойконимия (греч. Oikos – дом, жилище) – названия населённых пунктов: *город Орёл, село Бородино;*
2. Гидронимия (от греч. Hydor – вода) – названия водных объектов; река Волга, озеро Байкал;
3. Оронимия (от греч. Oros – гора) – названия особенностей рельефа: Альпы, Уральские горы;
4. Агроонимия (от греческого agros ‘поле, пашня’) – собственные имена земельных наделов, полей, участков: Пяткино поле, Ниже кладбища, Круглое поле.
5. Урбанимия (от греч. Urbanus – гордской) – названия внутригородских объектов: проспект Просвещения, сквер Миндовского и другие.
6. Хоронимия (от греческого horos ‘граница, рубеж, межевой знак’) – собственные имена территорий, стран, областей, районов (как природных, так и административных). Например: Сибирь, США, Китай, Азия, Ленинградская область, Борисоглебский район, Гасконь, Бавария.
7. Дромонимия (от греческого dromos ‘движение, бег, путь’) – собственные имена любых путей сообщения: наземных, водных, воздушных. Примеры: Великий шелковый путь [Подольская, 1978 : 200].

В данной статье мы изучили ойконимы Аскинского района села Урмиязы и Кубиязы. Урмиязы (башк. Урмияҙ) – село в Урмиязовском сельсовете Аскинского района Республики Башкортостан. Расположено на реке Тюй вблизи северной границы республики. Кубиязы (башк. Ҡубыяҙ) – село в Кубиязовском сельсовет Аскинского района Республики Башкортостан. Расположено в месте слияния рек Тюй Малаж на севере республики. Есть несколько гипотез насчёт происхождения названия населённых пунктов. Например, в «Словаре топонимов Республики Башкортостан», происхождение населённых пунктов объясняется таким образом: Урмияҙ (Урмияз) – с. в Аск. р-не. Вариант *Урмияҙ, Юрмияҙ* от назв. местн. *Урмияҙ / Юрмияҙ* (юрмый– этноним и аяҙ«поляна»). Юрми (башк. Юрми, Юрмый) – древне башкирское племя, в составе северо-западных башкир.Кубияз (Кубияз) – с. в Аск. р-не. Варианты назв. *Көбияз, Күбияҙ.* От назв. местности Кубияз (Күбәй – антропоним, аяз «Раввинаты, степь, поляна»). Ср.. : Кубияз йылғаһы – рч., прав. пр. Тюя – в том же р-не [Словарь, 2002]. В словаре топонимов Башкирской АССР происхождение населённых пунктов также объясняется. Древнетюркские элементы лексики отражены и в топонимии. Так, на территории говора отмечается топонимы с компонентом йаҙы: Кубайаҙы – Көбөйаҙ – Көпөйаҙ, Юрмыйҙар – Урмыйаҙы. На местном говоре слово йаҙы обозначает «поляна»: Кубыайаҙы «поляна Кубая», Йурмымыйаҙы «поляна Юрмия». С.Ф. Миржанова в статье, ссылаясь на работы В.В. Радлова, указывает, что в языке древнетюркских памятников, а также в алтайском, уйгурском языках йаҙы «степь, равнина». В турецком языке В.В. Радлов указывает в словах йаз/йазы значение 1) «открытая равнина», 2) «вольный народ» [Миржанова, 2006: 17].

Следующий вариант происхождения названия населённых пунктов звучит так: в своих трудах «Происхождение башкирского народа» Р.Г. Кузеев указал, что на Тюе в то время жили «два черемиса-мусульманина» – Көби и Юрми, которые оставили свои имена двум крупным башкирским селам: Кубияз и Юрмияз. «Черемисами-мусульманинами» могли быть в XIII–XIVвв. лишь юрмийцы и предки кубой-минцев (куби-мин), оторвавшиеся от древних башкир и переселившиеся подобно гайнинцам и таныпцам на север [Кузеев, 2000: 56].

Зухра Гайнуллина, жительница Урмиязовского села, родилась 28 сентября 1952 года. Учительница химии и биологии, сейчас на заслуженной пенсии. Состоит в творческом коллективе «Агинэйлэр». По словам информатора Зухры Гайнуллиной, название населённого пункта означает «йөрөмә яҙ». В древности дороги весной были непроходимы, и поэтому думают с этого произошло название населённого пункта. И также она не отвергает гипотезу о происхождении с этнонима «юрмый».

Таким образом, есть много мнений о происхождении и значении населённого пункта села Урмиязы и Кубиязы.

Литература

1. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения.2-е изд., доп. – Уфа: Дизайн Полиграф. Сервис, 2010. – 560 с.
2. Миржанова С.Ф. Северо-западный диалект башкирского языка. – Уфа: Китап, 2006. – 296 с.
3. Словарь русской ономастической терминологии – М: Наука, 1978. – 200 с.
4. Словарь топонимов Башкирской АССР. – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1980. – 200 с.
5. Словарь топонимов Республики Башкортостан. – Уфа: Китап, 2002.– 256 с.

© Марвиева Р.Р., Хусаинова Л.М., 2023

УДК 821.512.145

Миннуллина Ф.Х., өлкән гыйлми хезм., филол.ф.канд.,
Г. Ибраһимов ис. Тел, әдәбият һәм
сәнгать институты, Казан ш.(Рәсәй)

СУГЫШ ЧОРЫ ТАТАР ДРАМАТУРГИЯСЕ
(Н. Исәнбәт, Т. Гыйззәт, М. Әмир мисалында)

Аннотация. В статье проведен краткий обзор общих тенденций развития татарской драматургии 1941-1945-х гг. Определена изменения концепции героя, основная тематика и идейно-эстетические особенности татарской советской драматургии изучаемого периода. На примере пьес Н. Исанбета, Т. Гиззата и М. Амира выявлено, что драматургия сосредоточились на художественном исследовании массового героизма, любви к родине, психологического состояния человека.

Abstract. The article provides a brief overview of the general trends in the development of Tatar drama in the 1941-1945 s. Changes in the concept of the hero, the main theme and ideological and aesthetic features of the Tatar Soviet dramaturgy of the studied period are determined. On the example of the plays of N. Isanbet, T. Gizzat and M. Amir revealed that the dramaturgy focused on the artistic study of mass heroism, love for the motherland, and the psychological state of a person.

Ключевые слова: татарская драматургия, герой, конфликт, драма, трагедия.
Keywords: Tatar drama, hero, conflict, drama, tragedy.

Сугыш елларында татар драматургиясенең тематик-проблематик колачын заман таләбе билгеле. Үзәккә совет халкының илбасарларга каршы көрәш куелып, социалистик гуманизм, фашизмга нәфрәт, Ватан азатлыгы, халыкның җиңелмәс көче, героик сыйфатлары, саф мәхәббәт, фидакяр хезмәт кебек мәсьәләләрне яктыртуга игътибар юнәлтелә. Бөек Ватан сугышы еллары пьесаларын, темалары һәм сәнгатьчә үзенчәлекләренә, карап, берничә төркемгә бүләргә мөмкин: фронт («Мәрьям» – Н. Исәнбәт; «Шакир Шигаев» – Ф. Кәрим; «Фәридә» – К. Нәҗми), дошман тылындагы көрәш («Партизан Иван» – М. Әмир; «Патриотлар семьясы» Г. Насрыи; «Төнге сигнал», «Изге эманәт» – Т. Гыйззәт), тыл тормышы («Кайту» – Р. Ишморат; «Миңлекамал» – М. Әмир), фольклор материалларына нигезләнгән патриотик пьесалар («Түләк», «Җирән чичән белән Карачәч сылу» – Н. Исәнбәт), тарих һәм тарихи шәхесләр («Гөлҗамал», «Нур Заһит» – Н. Исәнбәт; «Каюм Насыйри» – М. Гали, Х. Уразиков) [Ханзафаров, 1989: 149].

1941–1945 еллардагы совет халкының немец-фашистларга каршы алып барган көрәше М. Әмир («Миңлекамал», «Тормыш җыры»), Т. Гыйззәт («Төнге сигнал», «Изге амәнәт»), Н. Исәнбәт («Мәрьям»), Ф. Кәрими («Шакир Шигаев»), Р. Ишморат («Кайту») һәм башкаларның пьесаларында чагыла. Сугышның башлангыч чорында язылган пьесалада, совет кешесенең батырлыгын, тырышлыгын романтик рухта бирүе белән үзенчәлекле (Т. Гыйззәт «Төнге сигнал», М. Әмир «Партизан Иван», Н. Исәнбәт «Мәрьям», Р. Ишморат «Ватан кызлары», Г. Насрый «Таныш кешеләр», «Патриотлар семьясы») [Җәләй, 1945: 98]. Татар драматурглары кешеләр аңындагы үзгәрешләрне тасвирлау, каһарман татар кешесе концепциясе татар әдәбиятындагы үзгәрешне күрсәтә.

Бөек Ватан сугышы елларында, халыкның тылдагы батырлыкларына багышлап, Н. Исәнбәт «Мәрьям» трагедиясен иҗат итә. Сугышның беренче көннәрен чагылдырган әсәрдә тылдагы дошманга каршы бердәм күтәрелгән халык илбасарларга каршы куела. Әмма драматург һәрбер геройның ни өчен көрәшкәнлеген – «тормыш тарихын» ачып бирә. Мәрьям кебек фидакяр геройлар туган нигезе, иле өчен гомерләрен жәлләмәсә, элеккеге князь, эмигрант, хәзер дошман ягында тәрҗемәче булып торган Лыков кебекләр мал-мөлкәтләрен кайтару максаты белән йөриләр. «Әйе, мин – Лыков. Сез мине беткән иде дип уйлаган идегезме? Урманны кистегез, җиремне сөрдегез, менә хәзер мин кайтып, сезнекеләрне тагын җиремнән сөрәм, туташ» [Исәнбәт, 1968: 217] дип аңлата ул үзенең эш-гамәлләрен. Исәнбәтнең мондый геройлары күп язмышларны

берләштергән, шулардан җыйнала торган ил, кешелек тарихы хакында уйлануларга китерә. «Муса Җәлил» трагедиясендә дә драматург сугыш фаҗигасендә буыннар, милләтләр фаҗигасен чагылдырырлык геройлар таба. Н. Исәнбәт туган җирләреннән Алман иленә күчеп киткән, туганлык җепләрен югалткан Зәбир Альбиков нәселенең өч буын вәкилләрен сурәтли: Зәбиргә, Лыков кебек, туган җиренең малы гына кирәк; улы Фәрит туган телен оныткан, халкының милли йолаларын белмәгән һәм белергә теләмәгән каты күңелле кеше булып үсә, Бөек Ватан сугышында ватандашларына каршы көрәш юлына баса. Гореф-гадәтләреннән, теленнән аерылган, туган халкының җырын ишетүгә сусап яшәгән Газизә карчык туган туфрагына кайтып үлү теләгенә дә ирешә алмый. Трагедияләрнең төп каһарманнары, гадәттә, көчле шәхес буларак ачыла. Н. Исәнбәт тә Мәрьямнең, Спартакның, Муса Җәлилнең кешелек идеаллары өчен тирән борчылу, газаплану кичерүен алга куя. «Муса Җәлил» трагедиясендә шагыйрь белән илбасарлар арасында барган фаҗигале бәрелеш Җәлилнең ватанчылык хисен, халкына, Туган иленә бирелгәнлеген, милли горурлык белән янып яшәвен күрсәтә. Әдипнең тарихи темаларга һәм халык иҗатына игътибары аеруча 1930-1940 елларда көчәя. Билгеле булганча, бу елларда героика, батырлыклар турында сөйләп, көрәшкә рухландыру бурычы тарихи теманы кабат популярлаштыра (Н. Исәнбәт «Җирән чичән белән Карачәч сылу» (1942), «Гөлҗамал» (1944), М. Гали, Х. Уразиков «Каюм Насыйри» (1944) һ.б.).

Әйтергә кирәк, сугыш елларында үлмәс Хуҗа Насретдин образы аеруча популярлашу, «Түләк», «Җирән Чичән белән Карачәч-Сылу» (1942) пьесалары язылу, Ф. Яруллинның «Шүрәле» балеты (Ә. Фәйзи либреттосы) куелу кебек фактлар фольклорны золымга каршы көрәштә отышлы файдалану үрнәкләре булдылар [Ханзафаров, 2017: 346]. Ватанчылык мотивлары аеруча «Түләк», «Җирән Чичән белән Карачәч-Сылу» әсәрләрендә көчле чагылыш таба. «Җирән Чичән...»нең конфликты мәхәббәт конфликты кысасына гына сыймый. Аның нигезендә социаль конфликт ята. Биредә хезмәт иясе кешеләрен чит илләргә әтрәгәләм (ялланган солдат), кәнизәк итеп озатуга, аларны алдауга, өстен сыйныфларның үз ватандашларын сатып табыш алуларына каршы протест мотивы гаять көчле бирелгән. Ил-җирдән, туганнардан, сөйгән ярдан аерылып, читтә каңгырып яшәүчеләрнең уй-той-гыларын чагылдырган фольклор әсәрләренә тыгыз бәйләнештәге мотивлар пьесаның халыкчанлык сыйфатын көчәйтәләр. «Җирән Чичән белән Карачәч-Сылу»ның төп каһарманы Җирән хезмәт кешеләрен чит илләргә ялланган солдат, кәнизәк итеп озатуга, өстен сыйныфларның үз ватандашларын сатып табыш алуларына каршы чыга. Ул илләр арасындагы бәхәсләрне тыныч юл белән хәл итә: хан да аның шәхси хокукларын таный, егетне иректе дип белдерә. Җирән Чичән – шулай ук халык үзе тудырган образ. Н. Исәнбәт Карачәч-Сылу һәм Җирән Чичән образларында халыктагы җорлык, тапкырлык, акыл көче ярдәмендә дошманны җиңү кебек сыйфатларны туплап бирә, аларны Янгура, Кәбеш кебек мәрхәмәтсез, кайчак надан, куркак хаким сыйныфларга каршы куя. «Түләк» әсәрен югары бәяләп М. Җәлил болай дип яза: «Әкияттә актуаль һәм матур идея – Туган илгә чиксез мәхәббәт, Туган илне коткару өчен һәртөрле шәхси бәхеттән баш тарту идеясе үткәрелә». Драматик поэмасының нигезен халыкта яшәгән өмет-хыяллар, легенда-риваятьләр тәшкил итә. Н. Исәнбәт либреттосына Н. Җиһанов иҗат иткән «Түләк» операсы театр сәхнәләрендә зур уңыш белән бара. Текст болгарларның илбасарларга каршы көрәшенә багышланган, әлеге каршылыкны Алимбәк ханның кызы Аембикә һәм Түләк арасындагы мәхәббәт тагы да кискенләштерә. Кыз тарафыннан кире кагылган Сартлан Болгар иленә монгол гаскәрләрен алып килә. Бу көрәштә хан да, аның кызы Аембикә дә үтерелә. Халык авыз иҗатындагы кебек үк, кол анадан туган, кыерсытылган, әмма Ватаны, мәхәббәте өчен җанын да кызганмаган Түләк, халкын яклап, дошманга каршы күтәрелә. Әсәрдә аның бабасы – чал чәчле ил карты образы бар, ул «Идегәй» дастанындагы халкыбызның үткән тарихын гәүдәләндергән Субра кебек ил агасы булып күзаллана [Ханзафаров, 1989: 447]. «Миркәй белән Айсылу», «Түләк», «Җирән Чичән белән Карачәч Сылу» кебек әсәрләрдә драматург хакыйкатьне, халык мәнфәгатьләрен яклап чыккан геройлар – халык арасында гасырдан-гасырга күчеп яшәгән әкияти каһарманнарны тергезә. Шулай итеп, бу әсәрдә халык теләкләре, дөньяга карашлары, сугыш һәм тынычлык, мәхәббәт һәм гаилә, шәхес иреге һәм ил алдындагы бурыч турындагы фикерләр фольклор ярдәмендә укучыга җиткерелә. Н. Исәнбәт тарихка һәм фольклор сюжетлары ярдәмендә гади халык вәкилләренең тираннарга каршы төрле формада баш күтәрүләре, көрәш мәйданына чыгулары белән үзенчәлекле. Язучы тарихи шәхесләрне, ил күләмендә барган масштаблы вакыйгаларны сурәтләүгә дә игътибар бирә. Мәсәлән, «Мулланур Вахитов» (1943–1944) героик драмасында Октябрь революциясе һәм Гражданнар сугышы елларында эшче-крестьяннарга бәйсезлек яулау юлында үзен корбан иткән каһарман М. Вахитов гәүдәләнә, драмада ул инкыйлаб символы дәрәҗәсенә куела. Н. Исәнбәтнең «Гөлҗамал» драмасында татар халкының XIX гасыр ахыры – XX гасыр башы татар тормышы, татар театрының беренче адымнары тасвирлана. Үзәктә – беренче татар актрисасы Гөлҗамал һәм алдынгы карашлы зыялылар, татар театрын үстерүче яшьләр. Вакыйгалар барышында бу фидакярләрнең авыр язмышы, труппа эчендәге каршылыклар, Гөлҗамалның «Сәйяр» төркеменнән китеп, Уфада «Нур» татар театры труппасы оештыруы барлык нечкәлекләре белән сурәтләнә. Татар драматурглары сугыш биргән күпмедер иркенлекне сүз сәнгатендә милли геройлар, характерлар тудыру, һәм фәлсәфилекне яңарту өчен файдаланалар. Ләкин ВКП(б) ҮКның 1944 ел 9 август карары белән татар әдәбиятында һәм сәнгатендә тарихи темаларны яктыртуга киртә куела, сугыш елларында аеруча ныгыган халык авыз иҗаты белән бәйләнешләргә тискәре мөһер сугыла. Бер үк вакытта, сугыш чорын нигездә халыкның ил азатлыгы өчен көрәштәге батырлыгы ноктасыннан күрсәтүнең генә хуплануы, сугыш

шартларында ачылган күп кенә сәяси, иҗтимагый яра-проблемаларның әдәбиятка кертелмәве сүз сәнгатенә тискәре йогынты ясый [Заһидуллина, 2020: 140].

Т. Гыйззәтнең 1930–1950 еллар иҗаты да Бөек Ватан сугышы фаҗигаләрен, Ватанны саклау темасын яктыртуы белән дә үзенчәлекле. Сугыш чорында иҗат ителгән сәхнә әсәрләреннән «Таймасовлар», «Төнге сигнал», «Изге әманәт», «Чын мәхәббәт» драмаларында әдип фашизмга каршы көрәшкә күтәрелгән халык вәкилләренең сугыш кырындагы һәм тылдагы батырлыкларына дан җырлый.

Т. Гыйззәтнең «Ил агасы» (1941), «Төнге сигнал» (1941) кебек сәхнә әсәрләрендә исә Бөек Ватан сугышы еллары героизмы партизаннар хәрәкә тен сурәтләү аша тергезелә. Дөрес, бу әсәрләр сугыш хакыйкатен һәм дәһшәтен реалистик чагылдыруда беренче адым гына булып тора һәм геройларның кылган батырлыклары да ышандыру көченә ия түгел. «Төнге сигнал» драмасында да батырлык бик җиңел эшләнә: дошман тылына әйләнгән авылдагы Антон картның өендә, яшерен мич куышында качып калган яралы кызылармеец Мансур немец солдатларын берүзе юк итә, партизаннарга авылга һөҗүмгә күчәргә сигнал бирә. Әсәр, әлбәттә, фронт чынлыгыннан байтак ерак тора. Әмма вакыйгалар динамикасы, көтелмәгән маҗаралар тамашачыны киеренкелеге белән мавыктыра, халыклар дуслыгы идеясе, дошманга чиксез нәфрәт аңа сәхнә тормышын тәэмин итә. Т. Гыйззәтнең Бөек Ватан сугышы темасына караган «Изге әманәт» (1945) драмасы сугыш вакыйгаларын психологик яктан нигезле һәм дәлилле итеп ачыла. Әсәрнең үзәгендә дошман әсирлегендә калган Донбасс җирләрендәге хәлләр, төрле милләт вәкилләренең илбасарларга каршы көрәше, фаҗигале язмышлары урын ала. Вакыйгалар сугышның беренче елларына карый. Донбасс шахтёрлары арасында күмер чыгару остасы булып танылган Гыйният Галимҗанов гаиләсе фашистлар тылында кала. Шахта мөдире булып эшләгән Фуат этисе Гыйниятка шахтаның планын сакларга тапшыра. Драмада мастер Гыйният, шахта мөдире Фуат, стахановчы Остап, партизан Мартынов кебек фидакяр геройлар бу планны дошман күзеннән саклау (изге әманәт) өчен җитди көрәш алып баралар. Илбасарлар, стратегик әһәмияткә ия документны кулга төшерү нияте белән, Гыйниятне кулга алалар. Үлем алдында торуын белсә дә, драманың герое Ватан азатлыгы өчен үз-үзен аямый, батырларча үлемгә бара. Хәзинә әбинең әлеге планны яшереп кала алуы, Гыйниятнең аның өчен гомерен бирүе тирән фәлсәфи эчтәлеккә ия. Ул совет кешеләренең киләчәктәге якты көннәре символы дәрәҗәсенә күтәрелә. Финалда Фуатның фашистлардан үч алырга ант итүе дә – шуның ачык мисалы. Вакыйгалар үстерелешендә Фуатның фашистларга каршы көрәшү өчен тылда калганлыгы ачыклана. Аларга илбасарларга гына түгел, ә дошманга хезмәт итүче Әбүзәр, Асия кебек хыянәтчеләргә каршы да көрәшергә туры килә. Шушы конфликтка бәйле рәвештә, әсәрдә гаилә драмалары, фаҗигаләре калкып чыга. Сөйгәне Әсфанны үзе дә белмичә дошман кулына тоттырган Наҗия драмасы, Әсфанның җизнәсе Әбүзәрнең, дошманга яраргa тырышып, кодасы Гыйниятнең фаҗигале үлеменә сәбәпче булуы шундыйлардан.

Бу чорда язылган пьесалар ватандашларның оптимистик рухына, җиңүгә ышанычына, матур киләчәккә зур өмет белән яшәвенә нигезләнә. Тирән психологизм һәм гомумкешелек фәлсәфәсе белән сугарылу, сугыш күренешләрен дә тышкы яктан түгел, аңа аң-тойгы мөнәсәбәтендә тасвирлау да алгы планга чыгуы, татар әдәбиятын үзгәрткән икенче сыйфат. Р. Ишморатның «Кайту» (1942), М. Әмирнең «Миңлекамал» (1944) пьесалары, К. Нәҗминең «Фәридә» (1944) драматик поэмасы кебек әсәрләр бу яктан иң характерлы үрнәкләр булып торалар [Ханзафаров, 2017: 345].

Р. Ишморат «Кайту» пьесасында, сугыш кырында яраланып, гарип фронтовикның һәм аның якыннарының рухи дөньясын реалистик итеп ача. Шундый геройларның берсе – колхоз председателе Мөршидә. Сугыш чоры шартлары тылда хезмәт куйган хатын-кызны беренче планга куя. Саф күңелле, югары әхлаклы ханымга тормыш иптәше Хәмитнең үлүе турында хәбәр килә. Күп тә үтми, ул авыл Советы председателе Ильяс белән чуала дигән гайбәт чыгаралар. Бу хәл, халык арасында Мөршидәнең дәрәҗәсен төшереп, эшен катлауландырса да, аны олы максатларыннан аера алмый. Биредә сугыш – кешелек сыйфатларын сынау мәйданына әйләнә. Бу яктан, М. Әмирнең «Миңлекамал» драмасы әлеге мәсьәләләрне тагын да тулырак ачуы белән үзенчәлекле урын алып тора. М. Әмир – хатын-кызның тормыштагы ролен тирән аңлап иҗат иткән язучыларныц берсе. Ул татар прозасына һәм драматургиясенә эчке һәм тышкы матурлыкка ия булган көчле рухлы татар хатын-кызларын бирде. Артыкбикә («Агыйдел»), Миңлекамал («Миңлекамал»), Фатыйма («Тормыш җыры»), Хәтирә («Җан көеге») һ.б. әдәбиятта татар хатын-кызына хас милли характерны чагылдырган матур образлар булып яшиләр [Ганиева, 2018: 63]. Хуҗалыкта җитәкче юклыгыннан күңеле әрнегән Миңлекамал, авылдашлары киңәше белән, үзен бу эшкә куюларын сорап, райком секретаре Гыйльмановка килә, үзен «Яшел алан» колхозының рәисе итүләрен сорый. Беренче көннән үк Миңлекамал җиң сызганып эшкә керешә. Чәчү вакыты җиткәч исә, орлыкларның чәчәргә яраксыз булуы ачыклана. Зур җаваплылыкны үз өстенә алып, Миңлекамал чәчәргә куша. Үз язмышын ил язмышы белән бер иткән хатын-кыз образында М. Әмир халыкның рухи көчен, оптимистик табигатен, дошманнарны җиңүгә ышанычын ача [Ханзафаров, 2017: 346].

Гомумән, М. Әмирнең «Миңлекамал» драмасының үзәгендә, ил язмышы өчен борчылып, үз теләге белән колхоз рәисе булган хатын-кыз образы тора. Автор Миңлекамалны йомшак, гади авыл хатыны буларак тәкъдим итә. Әмма дошманга нәфрәт, халыкның киләчәге өчен борчылу, олы мәгънәдә аналык, хатын-кызлык хисләре аны җаваплылыкны үз өстенә алырга мәҗбүр итә. Сугыш чоры татар драматургиясендә нык

ихтыярлы, көчле рухлы, акыллы, гадел хатын-кыз җитәкченең сурәтләнүе мөһим куренеш була. Драма сугыш вакытында сәхнәгә куела, зур уңыш казана, ләкин 1946 елда «колхоз нигезен җимерә, совет кешеләренең тормышын начар яктан яктырта, артта калган хуҗалыкларны курсәтә» [Мустафин, 2000] дигән тәнкыйтькә дучар ителә, тамашачы өчен зарарлы дип билгеләнә.

Бөек Ватан сугышы еллары татар драматургиясенә ил азатлыгы өчен көрәш һәм батыр хезмәт идеяләре белән сугарылган әсәрләр хас. Татар драматурглары фашистик фәлсәфәнең кешелексезлеген ачтылар, совет гражданнарының гуманистик сыйфатларын күрсәттеләр. Ватанчылык, патриотлык хисләрен ныгытып, халыкның гасырлар буе тупланган зирәклегенә, уй-фикерләренә, авыз иҗатына мөрәҗәгать итү, шул рухта үрнәк герой образлары тудыру халыкның көченә ышаныч ныгытуга юнәлтелгән иде. Тематик яктан сугыш чоры драматургиясе разведчиклар тормышын, партизаннар кыюлыгын, фашистлар кылган җәбер-золымны, әсирлекне, тылдагы тормышны сурәтләү ярдәмендә киңәя, тармаклана һ.б.

Әдәбият

1. Ганиева А.Ф. Мирсәй Әмир драмаларында чор проблемаларын яктырту үзенчәлеге // Материалы международной научно-практическая конференции «Современные проблемы филологии и методики преподавания языков: вопросы теории и практики». – Елабуга, 2017. – С. 62-64.
2. Җәләй Л. Ватан сугышы чорында татар әдәбияты // Совет әдәбияты. – 1945. – № 9-10. – Б. 97-100.
3. Заһидуллина Чал татар әдәбиятының 100 елы // Казан утлары. – 2020 – №. 5. – Б. 72, 138, 174.
4. Исәнбәт И. Сайланма әсәрләр: 3 томда: пьесалар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1968. – 3 т. –317 б.
5. Мустафин Р. За что Татарский обком ВКП(б) запретил пьесу «Миннекамал» // Казанские ведомости. – 2000. – 1 июня.
6. Надыршина Л.Р. Жанровые особенности татарской поэмы в годы Великой Отечественной войны // Успехи гуманитарных наук. – 2022. – №5. – С. 33-39.
7. Ханзафаров Н.Г. Драматургия // Татар әдәбияты тарихы: 6 томда. 5 т.: Бөек Ватан сугышы һәм сугыштан соңгы еллар әдәбияты (1941–1960). – Казан: Татар. кит.нәшр., 1989. – Б. 396-416.
8. Ханзафаров Н.Г. Драматургия // Татар әдәбияты тарихы: 8 томда: 5 т.: 1917-1956 еллар. – Казан, Татар. кит.нәшр., 2017. – Б. 332-356.
9. Ханзафаров Н.Г. Н. Исәнбәт // Татар әдәбияты тарихы: 6 томда. 5 т.: Бөек Ватан сугышы һәм сугыштан соңгы еллар әдәбияты (1941–1960). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – 536 б.

©Миннуллина Ф.Х., 2023

УДК 811.512.141

Мифтахова Н.М., студент
Хәбибуллина З.Ә., филол. ф. канд., доцент
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ.(Россия)

БАШҠОРТ ҺӨЙЛӘШТӘРЕНДӘ АШ-ҺЫУ АТАМАЛАРЫ

Аннотация. В статье рассматривается диалектная лексика тематической группы «Еда» в говорах восточного диалекта башкирского языка. Диалектная лексика помогает понять историю, традиции и особенности мировосприятия башкирского народа, так как именно слово хранит и передаёт из поколения в поколение исторический опыт нации, традиции и образ жизни.

Abstract. The article examines the dialect vocabulary of the thematic group "Food" in the dialects of the eastern dialect of the Bashkir language. Dialect vocabulary helps to understand the history, traditions and peculiarities of the worldview of the Bashkir people, since it is the word that preserves and transmits from generation to generation the historical experience of the nation, traditions and way of life.

Ключевые слова: башкирский язык, диалектология, башкирские диалекты, восточный диалект, говоры, диалектная лексика.

Keywords: Bashkir language, dialectology, Bashkir dialects, oriental dialect, dialects, dialect vocabulary.

Халыҡ теле – башҡорт халҡының алты хазинаһы. Милли әҙәби тел дә, халыҡтың йәнле һөйләү теле лә берҙәй ҡәҙерле. Халыҡтың йәнле һөйләштәре – диалекттары хәҙерге башҡорт әҙәби теле менән тығыҙ бәйләнештә тора, артабан да үҫә, тәрәнәйә бара. Башҡорт диалектологияһын өйрәнеүгә Н.К. Дмитриев, Т.Ғ. Байышев, Ж.Ғ. Кейекбаев кеүек ғалимдар ҙур өлөш индергән. Башҡорт диалекттарын система булараҡ тикшереүҙә Н.Х. Мәксүтова, С.Ф. Миржанова күп көс һала. Артабан Н.Х. Ишбулатов, Р.З. Шәкүров, М.И. Дилмөхәмәтов һ.б. ғалимдар башҡорт диалектологияһының үҫешенә үҙ өлөшөн индерәләр.

Диалектология фәне тел белеменең айырым бер тармағы, ул билдәле бер телдең диалекттарын һәм һөйләштәрен, йәғни халыҡтың йәнле һөйләү телен өйрәнеүҙе маҡсат итеп ҡуя. Р. Шәкүр фекеренсә,

«диалекттар һәм һөйләштәр һәр халыҡтың үҙенсәлекле һәм ҡабатланмаҫ рухи байлығы иҫәпләнә» [Шәкүр, 2012: 3].

Ф.С. Әминева «Башҡорт аш-һыуҙары лексикаһы: этнолингвистик тикшеренеү» тип аталған монографияһында башҡорт теленең милли аш-һыуҙары һәм туҡланыу системаһын киң планда тикшергән. Хеҙмәттә башҡорт милли аштарының атамаларын, шулай уҡ уларҙы нисек әҙерләү, һаҡлау, халҡыбыҙҙың аҙыҡ-түлеккә булған мөнәсәбәтен, уның табын этикетын лингвистик, этнографик аспекттарҙа ҡараған.

Беҙ был мәҡәләлә көнсығыш диалекты һөйләштәрендә һөйләшкән башҡорттарҙың аш-һыуына, уларҙың атамаларына туҡталмаҡсыбыҙ.

Башҡорт теленең көнсығыш диалекты Балаҡатай, Дыуан, Ҡыйғы, Мәсетле, Салауат, Учалы, Әбйәлил районддарында, Баймаҡ һәм Бөрйән районддарының төньяҡ-көнбайышында, шулай уҡ улар менән сиктәш Ҡурған, Свердловск һәм Силәбе өлкәләрендә таралған. Көнсығыш диалектта алты һөйләш айырыла: арғаяш, асыуҙы (учалы), ҡыҙыл, мейәс, салйоғот һәм әй һөйләштәре. Бынан тыш һөйләшсәләр бар: дыуан-мәсетле, лағыр, лапаҫ, петрушка, бөрйән, ҡарағай-ҡыпсаҡ, күбәләк, ялан-ҡатай [Шәкүр, 2012].

«Көнсығыш диалектта лексика бай һәм оригиналь булыуы менән айырылып тора. Бында, мәҫәлән, малсылыҡ менән бәйле, аш-һыу, кейем-һалым, йола, тәбиғәт үҙенсәлектәрен, үҫемлектәр, йәнлектәр донъяһын белдереүсе һүҙҙәр ҡатламы ныҡ үҫешкән» [Шәкүр, 2012: 43].

Көнсығыш диалектта һөйләшкән башҡорттарҙың йәшәү рәүеше уларҙың үҙенсәлекле мәҙәниәтен, йолаларын һәм аш-һыуын формалаштырған, был төбәк башҡорттарына ғына хас аш төрҙәре, уларҙың атамаларын барлыҡҡа килтергән. «Милли аштарҙа халыҡтың тарихы, кәсебе, көнкүреше, мәҙәниәте, хатта милли үҙаңы һәм донъяға ҡарашы сағыла» [Әминева, 2003:6].

Игенселеккә бәйле аш-һыу атамалары, ҡамыр аштары.

Боламсыҡ (арғаяш, мейәс һһ.) – ондан ҡаймаҡ ҡушып бешерелгән ашамлыҡ `мучная каша` ~ боламыҡ. Арғаяш һөйләшендә боламыҡтың ун бер атамаһы бар: *боламса, боламсыҡ, боламыҡ, мазума, саламай, саламат, сукәмәй, әжәмәт, әүмәлә, хәлеүә, ызмыҡ, ылыш*» [Шәкүр, 2012: 43]. Әй һөйләшендә был ашамлыҡтың тағы бер атамаһы ҡулланыла: ***боламсай*** (әй). Мәҫәлән, *Боламсайҙы күб ашаныг инде аны* [БТДҺ, 2002: 51].

Бөйөрөк (ҡыҙыл, мейәс һһ.) – бәлеш `пирог` [БТДҺ, 2002: 54]. Башҡорт теленең көнсығыш һөйләшенә ҡараған ҡыҙыл, мейәс һөйләштәрендә һәм көньяҡ диалекттың урта һөйләшендә бәлеш һүҙе *бөйөрөк* лексемаһы менән йөрөтөлә.

Бөкөрөш (мейәс һ.) – керәндил `крендель` [БТДҺ, 2002: 51].

Ҡулғикмәк (ҡыҙыл, һаҡмар һһ.) – сөсө икмәк `хлеб из пресного теста`. Мейәс һөйләшендә – ***ҡуликмәк*** [БҺҺ I,1967: 138].

Ҡулдама (ҡыҙыл һ.) – дүрткел һалма `лапша квадратной формы` [БҺҺ I: 138].

Өшә (ҡыҙыл, мейәс һһ.) – 1. Сөсө ҡамырҙан бешерелгән ваҡ икмәк `булка из пресного теста`; 2. (ҡыҙыл, мейәс) һалма өсөн әҙерләнгән йәймә `тонко раскатанное тесто для лапши`. Мәҫәлән: *Нисә өшә һалма йәйәйем икән*? (ҡыҙыл һ.) [БТДҺ, 2002: 261].

Сигенкә, сейәнкә (әй һ.) – ваҡ тартылған аҡ он `мелкомолотая белая мука (сейка)` [БТДҺ, 2002: 261].

Табашәңкә (әй һ.) – бәрәмәс `большая ватрушка` [БТДҺ, 2002: 299].

Табикмәк – сөсө ҡамырҙын бешерелгән ваҡ икмәк`пресные булки` (ҡыҙыл, салйоғот һһ.); әсе ҡамырҙын бешерелгән ваҡ икмәк `лепешка из кислого теста` (ҡыҙыл, әй) [БҺҺ I, 1967: 201].

Тоҙҙоҡас (мейәс, әй һһ.) – майҙа бешкән печенье `печенье, изготовленное в кипящем масле` [БҺҺ I,1967: 217].

Һөт ризыҡтары.

Башҡорттар борон-борондан малсылыҡ менән шөғөлләнгәндәр. Шуға ла башҡорттарҙың аш-һыуында һөт, ит аштары айырым урынды биләй. Башҡорт диалекттарында һәм һөйләштәрендә был ашамлыҡтарҙы аңлатҡан үҙенсәлекле атамалар осрай. Мәҫәлән, көнсығыш диалект һөйләштәрендә һөттән эшләнгән түбәндәге ризыҡ атамалары киң таралған:

Әйрән (мейәс, әй һһ.) – айран `айран` [БТДҺ, 2002: 424]. Мәҫәлән, *май айраны.*

Ойотҡан (ҡыҙыл һ.) – ҡатыҡ `катык` [БҺҺ I, 1967: 166]. Мәҫәлән: *Ойотҡан эсеп китһәңсе*.

Ойтмаҡ (мейәс һ.) – ҡаймаҡ ҡушып иҙелгән ҡорот `курут, разбавленный сметаной` [БТДҺ, 2002: 250].

Сей ҡаймаҡ (ҡыҙыл һ.) – айыртылмаған һөттөң ҡаймағы `сливки` [БТДҺ, 2002: 25].

Ҡойтмаҡ (мейәс һ.) – шыйығайтылған ҡорот `разжиженный курут` [БТДҺ, 2002: 196].

Әжегәй (арғаяш һ.**)** – ҡыҙыл эремсек `красный творог`

Ит аштары.

Беҙҙең ата-бабаларыбыҙ бигерәк тә йылҡы малын һәм ҡуй-һарыҡты үҙ иткән, ит аштарының төрлөһөн ҡулланған. Мәҫәлән:

Тоҙҙо (ырғыҙ, әй һһ.) – 1. Ит менән ашау өсөн тоҙлап, борослап, ҡатыҡлап әҙерләнгән һөҙлөклө һурпа `жирный бульон для заправки мяса`. 2. (арғаяш, ҡыҙыл) һөҙлөк `навар (на мясном бульоне) `. Арғаяш һөйләшендә *тоҫто* – тоҙлоҡ `подлив (бульонный) ` [БТДҺ, 2002: 304].

Халйа (мейәс һ.) – ҡалъя `кусок мяса` [БТДҺ, 2002: 365].

Ҡурҙаҡ (ҡыҙыл һ.) – ҡурылған ит `жареное мясо`; яңы һуйылған малдың үҙ майында ҡурылған үпкә-бауыры [БҺҺ I, 1967: 139].

Һөрһөгән ит (арғаяш, ҡыҙыл һһ.) ~ ҡаҡлаған ит `вяленое мясо` [БТДҺ, 2002: 380].

Дөйөм алғанда, көнсығыш диалектта аш-һыу атамаларын аңлатҡан диалект һүҙҙәр бик күп осрай. Ерле һөйләштәргә хас булған бөтә диалект күренештәрен бер юлы ғына йыйып бөтөрөү мөмкин түгел, сөнки халыҡ теле ифрат бай, уны өйрәнгән һайын яңынан-яңы һүҙҙәр табыла тора.

Әҙәбиәт

1. Әминева Ф.С. Башҡорт аш-һыуҙары лексикаһы: этнолингвистик тикшеренеү. – Өфө: БИРО, 2003. – 152 с.

2. Башҡорт теленең диалекттары һүҙлеге / Төҙөүселәр: М.И. Дилмөхәмәтов, У.Ф. Нәҙерғолов, С.Ғ. Сабирйәнова, Ғ.Ҡ. Гәрәева. – Өфө: Китап, 2002. – 432 б.

3. Башҡорт һөйләштәренең һүҙлеге. I том. – Өфө, 1967. – 299 б.

4. Шәкүров Р.З. Башҡорт диалектологияһы. – Өфө: Китап, 2012. – 240 б.

© Мифтахова Н.М., Хабибуллина З.А., 2023

УДК 821

Мөхәмәтдинова Э.Ж., студент

Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд., доцент

М. Акмулла ис., БДПУ, Өфө ҡ. (Рәсәй)

ЯНЫБАЙ ХАММАТОВТЫҢ «ТЫУҒАН КӨН» РОМАНЫНЫҢ ЖАНР ТӘБИҒӘТЕ

Аннотация. Хамматов Ныбай Хамматович – советский писатель, заслуженный работник культуры РСФСР, член Союза писателей СССР, лауреат государственной премии имени Салавата Юлаева. В данной статье я рассматриваю природу жанра в романе «День рождения», в котором содержатся биография нашего башкирского героя – Миннигали Хабибулловича Губайдуллина – участника Великой Отечественной войны, 8который известен тем, что повторил подвиг как у Александра Матросова, пожертвовав своей жизнью ради своих солдат, закрыв амбразуру своим телом.

Ключевые слова: война, подвиг, колхоз, герой, солдат, жанр, тема, проблема.

Abstract. Khammatov Yanybai Khammatovich - Soviet writer, honored worker of culture of the RSFSR, member of the Union of Soviet Writers, winner of the Salavat Yulayev State Prize. In this article I consider the nature of genre in the novel "Birthday", which contains the biography of our Bashkir hero – Minnigali Khabibullovich Gubaidullin - a participant of the Great Patriotic War, who is famous for repeating the feat as Alexander Matrosov, sacrificing his life for his soldiers, covering the embrasure with his body.

Key words: war, feat, collective farm, hero, soldier, genre, theme, problem.

Янымбай Хаммат улы Хамматов 1925 йылдың 16 ғинуарында Башҡорт АССР-ының Тамьян-Ҡатай кантоны Исмаҡай ауылында тыуған. 15 йәшенән Үрге Әүжән алтын приискыһында эшләй. Бөйөк Ватан һуғышында ҡатнаша (1942-1945). ШМАС, йәғни кесе авиация белгестәре мәктәбен тамамлай. 1949 йылдан ВЛКСМ-дың Башҡортостан өлкә комитетында, унан һуң 1952 йылға тиклем «Башзолото» тресында сәйәси бүлек етәксеһе урынбаҫары була. 1954 йылда КПСС-тың Башҡортостан өлкә комитетына инструктор итеп күсерелә. 1956 йылда К. А. Тимирязев исемендәге Башҡорт дәүләт педагогия институтын (хәҙерге Башҡорт дәүләт университеты) тамамлай. 1960 йылдан хеҙмәтсәндәр депутаттарының Әбйәлил район Советы башҡарма комитеты рәйесе булып эшләй. 1963-1969 йылдарҙа БАССР Эске эштәр министрлығында бүлек етәксеһе була.

40-сы йылдарҙың икенсе яртыһында башлап әҫәрҙәре баҫыла башлай. Тәүге мәҡәләләре һәм хикәйәле алтын йыуыусылар тормошона бағышланған. 17 роман авторы. «Бөртөкләп йыйыла алтын» (1966), «Аҡман-тоҡман» (1971) , «Йәшенле йәй» (1975), «Юрғашты» (1980), «Руда» (1982) романдарын эсенә алған пенталогияһы алтын эҙләүселәр тураһында. Тәүге өс роман буйынса нәфис фильм төшөрөлгән. Янымбай Хамматов ижадында Төнъяҡ амурҙары, Ҡара яу, Тыуған көн һәм башҡа тарихи романдары бар. Уның әҫәрҙәре әзербайджан, урыҫ, украин һәм башҡа төрлө телдәрҙә тәржемә ителгән. 1975 йылда ВЦСПС һәм СССР Яҙыусылар союзының, 1994 йылда Башҡортостандың Салауат Юлаев исемендәге Дәүләт премияларына лайыҡ булды.

1978 йылда яҙылған «Тыуған көн» романында Я. Хамматов тарихи-биографик приемын ҡуллана, ул гвардия лейтенанты Миңлеғәле Ғөбәйҙуллиндың героик образын төҙөгән. Был роман өсөн яҙыусы МО СССР

дипломына лайыҡ булды. Романда Бөйөк Ватан һуғышы, ундағы ваҡиғалар, һуғышҡа тиклемге ябай ауыл башҡортонoң тормош-көнкүреше, йәшәйеше һәм, әлбиттә, ялҡынлы һөйөү ҙә һүрәтләнә. Төп герой булып яугир Миңлеғәле Ғөбәйҙуллин тора. Мәктәпте тамамлағас та хәрби юлдан киткән геройыбыҙға бер нисә йылдар уҡыу дауамында тыуған яғын, ата-әсәһен күреү насип булмай. Һуғыш башланғас та яуға китә, батырҙарса алыша. Һуғыш барышында яҡташы Шәкирйәндең амбразураны кәүҙәһе менән ҡаплауын ишетеп, ҡаты алыш барған мәлдә ул да йәш егеттең батырлығын ҡабатлауы әҫәр аҙағында һүрәтләнә. Был хәл геройыбыҙҙың тыуған көнөндә була. Тыуған яғына батырҙың, йәғни ағалы-ҡустылы Ғөбәйҙуллиндарҙың исемдәре генә әйләнеп ҡайта.

Романдың төп темаһы булып хәрби-патриотик тема булып тора. Үҙенең тыуған көнөндә легендар батырлыҡ ҡылған Миңлеғәли Ғөбәйҙуллиндың сағыу биографияһы ҙур урын алған. Автор был тура килеүҙе, үҙе үлгән көндө Миңлеғәли Ғөбәйҙуллин Советтар Союзы Геройы булараҡ яңынан тыуған кеүек була, тигән мәғәнәлә ҡуллана.

Геройҙарға ҡарағанда, Миңлеғәле төп герой булып тора. Ул романда татыу, эшсән ғаиләлә яҡшы тәрбиә алыуы, тырыш, түҙемле, нескә тойғоло, һәр яҡлап уңған, ғәҙел, ҡыҙыҡһыныусан һәм үҙ һүҙенә тоғро булып формалашыуы, көндәлек тормошо, эш-ҡылығы, көнкүреш-хәлдәргә актив мөнәсәбәте аша конкрет һәм эҙмә-эҙлектә асыла бара. Яҙыусы унда йәштән үк яуаплылыҡ, намыҫ һәм бурыс тойғоһоноң ныҡлап урынлашыуын күрһәтеүгә иғтибарын туплай. Шул маҡсатына тулыраҡ ирешеү менән артыҡ мауығып, автор ваҡыты менән артыҡ деталләштереүгә лә юлыҡланып китә. Янибай Хамматов геройы Миңлеғәленең ыңғай сифаттары асыла. Мәҫәлән: Яҙыусы Миңлеғәле күңелендә «Павел Корчагин шикелле янып йәшәргә, коммунизм төҙөүҙе тиҙләтергә» тигән теләктең нығыныуы, ватансылыҡ тойғоһоноң яҡтыра, тәрәнәйә барыуын күрһәтеүгә төп иғтибарын туплай һәм шуға ла төрлө пландағы күренештәрҙе аллы-артлы килтерә.

Ағаһы Тимерғәле тимерҙә ныҡ, киң яурынлы, эш һөйөүсән. Ҡустыһына гел ярҙам итергә тырыша, кәңәштәр бирә. Тәғзимә тигән ҡыҙҙы өҙөлөп ярата ине. Повестка килгәс тә армияға китте, һуңынан һуғышта калды. Яҡшы хеҙмәт итте, уҙен ныҡ тотто, командаһына тоғро ине һәм һуғышта батырҙарса һәләк булды.

Хәбибулла һәм Мәликә Ғөбәҙуллиндар геройҙарҙың ата-әсәһе. Өршәкбаш-Ҡарамалы ауылында тормош көттөләр. Хәбибулла ҡарт пожарник булһа, әбей фермала һауынсы ине. Икеһе лә колхозда эшләй. Хәбибулланы ауылда хөрмәт иттеләр, ауыл халҡы кәңәш алыр өсөн уға өндәшәләр. Уны «герой бабай» тип тә йөрөтәләр ине, оло булыуға ҡарамаҫтан үҙен ныҡ тотто, хатта бабаларынан һуң үҙе лә һуғышҡа барырға булды, тик йәше өсөн алманылар. Мәликә әбей нескә күңелле, башҡа әсәйҙәр кеүек балалары өсөн ҡайғыра, туҡ, өҫ-кейемдәре булһын тип тырышты. Малайҙары өсөн йөрәге бик әрней ине, шуға ла тиҙ ҡартайып китте, әммә Хәбибулла ярҙамы менән ул яҡшыға юраны, иҫән-һау ҡайтыуҙарын теләне.

Был романда һуғыш, патриотизм, атайҙар һәм балалар проблемаһы, тарихи хәтер, илһөйәрлек, әхлаҡи проблемалары күтәрелгән.

Дөйөм әйткәндә, Тыуған көн романы Янибай Хамматовтың ижадында ҙур урын алып тора, сөнки Бөйөк Ватан һуғышында дошман амбразураһын үҙ күкрәге менән ҡаплаған Миңлеғәле Ғөбәйҙуллиндың яҡты образы кәүҙәләндерелә. Әҫәрҙә тарихты, ысынбарлыҡты реаль ваҡыттарҙа һүрәтләүҙәре менән үҙенсәлекле. Тағы ла унда үҙ аллы тематик тормош, жанр формаһы күренә.

© Мөхәмәтдинова Э.Ж., Әлибаев З.А., 2023

УДК 811.512.141

Моталлапова А.М., аспирант
Р. Өмөтбаев ис. башҡорт лицейы, Сибай ҡ.
Ғилми етәксеһе: Хөсәйенова Л.М., филол. ф. д-ры, профессор
М. Аҡмулла ис. БДПУ (Рәсәй)

БАШҠОРТ ТЕЛЕ ДӘРЕСТӘРЕНДӘ ӨН-ХӘРЕФ МӨНӘСӘБӘТТӘРЕ. КҮП МӘҒӘНӘЛЕ ХӘРЕФТӘРҘЕ ЯҘМАЛА БИРЕҮ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ

Аннотация. Статья посвящена изучению фонетической структуры башкирского языка. Выявлены однозначные и многозначные буквы, которые вызывают затруднения у обучающихся при письме. Предложены фонетические упражнения для школьников.

Ключевые слова: Башкирский язык, фонетика, буквы, звуки, методика преподавания фонетики

Abstract. The article is devoted to the study of the phonetic structure of the Bashkir language. Unambiguous and multivalued letters that cause difficulties for students when writing are identified. Phonetic exercises for schoolchildren are proposed.

Keywords: Bashkir language, phonetics, letters, sounds, methods of teaching phonetics

Билдәле булыуынса, башҡорт теле алфавитында 42 хәреф бар. Әммә был хәрефтәр башҡорт теленең үҙенсәлекле өндәрен тулыһынса белдереп бөтә алмай,сөнки ҡайһы бер хәрефтәр бер нисә мәғәнәгә эйә. Шуға күрә лә уҡыусылар ҙа, ололар ҙа теге йәки был хәрефтәрҙең яҙылышында хата ебәрәләр.

А хәрефе 2 өндө белдереп килә, йәғни, саф [а] өнө һәм иренләшкән о-ға тартым [а^{о}]. Рус теленән йәки рус теле аша үҙләштерелгән һүҙҙәрҙә [а] асыҡ ишетелә: атом, класс, касса. Төп башҡорт һүҙҙәрендә тәүге ижектә а хәрефе о-ға тартым булып яңғырай: атай, бала. Әйтелештә төрлө, яҙмала бер үк хәреф менән бирелә. Шуға ла ике өндө белдергән хәрефтәрҙең яҙылышында хаталар ебәрелә. Бигерәк тә хәҙерге ҡала шарттарында үҫкән балалар бутала. Мәҫәлән, я хәрефе менән булған рус теленән алынған һүҙҙәрҙә уҡыусы хата ебәрмәй, я хәрефен яҙа: акция, редакция, Ярославль, славян. Ә башҡорт һүҙҙәрендә [йа] өнө ишетелгәндә йамғыр, ҡойаш, ҡойа, тип яҙа. Сөнки был осраҡта [й] өнөнән һуң уҡыусы асыҡ [а] өнөн ишетә.

Е хәрефе лә төрлө өндәрҙе белдереп килә. Һүҙ башында [йэ] ишеткәндә е хәрефе яҙыла, һүҙ уртаһында һәм аҙағында – [э] ишетелгәндә. Мәҫәлән, елкән, егет, ете. “Башҡорт алфавитындағы е билдәһе (хәрефе) өс төрлө функция үтәй: 1) төп башҡорт һүҙҙәрендә һүҙ башында е хәрефе ике өндөң ҡушылмаһы урынына йөрөй һәм тартынҡы [й] һәм һуҙынҡы е (й+е) өндәренең функцияһын үтәй. Мәҫәлән: ерән, елән, еҙнә (йерән, йелән, йеҙнә) һ.б.; 2) төп башҡорт һүҙҙәрендә һүҙ уртаһында һәм аҙағында килгәндә, ул башҡортса э (е) өнө урынына йөрөй. Мәҫәлән: кеше, кереш, кем, телем һ.б.; 3) рус теленән үҙләштерелгән һүҙҙәрҙә е билдәһе и яңғыраҡлы (призвук) [и^{е}] өнө функцияһын үтәй. Мәҫәлән: метр, тема, механика һ.б.”, – тип билдәләгән Ж.Ғ. Кейекбаев [1, 100].

Туған телебеҙҙең үҙенсәлекле өн-хәреф мөнәсәбәттәре уҡытыуҙа дөрөҫ яҙылышҡа бәйле күп кенә проблемалар тыуҙыра. Был сетерекле мәсьәләләрҙе нисек хәл итергә һуң? Әлбиттә, тәү сиратта тел уҡытыусыһына уҡыусыларҙың фонематик тыңлау, ишетеү һәләттәрен үҫтерергә кәрәк. Бының өсөн бәләкәйерәк кластарҙа төрлө артикуляцион күнегеүҙәр ҡулланыу уңышлы. Балаларҙың өндәрҙе әйтеү, ишетеү һәләтен үҫтереүҙә интерактив күнегеүҙәр ҙә ярҙам итә. Төрлө ҡыҙыҡлы күнегеүҙәр аша уҡыусылар төшөп ҡалған хәрефтәрҙе табырға, уларҙың яҙылышына иғтибар итергә өйрәнә. Урта һәм юғары кластарҙа аудио яҙмалар тыңлау, аудио текстар буйынса эштәр эшләтеү балаларҙың өндәрҙе ишетеү һәләтен нығыта, орфографик грамоталылыҡты булдырырға ярҙам итә. Телмәр үҫтереү дәрестәрендә бер үк яңғырашлы, әммә төрлө мәғәнәле һүҙҙәргә бәйле эштәр ойоштороруға, бер генә хәрефкә башланған һүҙҙәрҙән текст төҙөтөргә, һүрәттәрҙә йәшеренгән өн-хәрефтәрҙе таптырырға мөмкин. 5-6-сы кластарҙа “Фонетика” темаһына бәйле экиәттәр уйлап сығарыуға, орфографик ҡағиҙәләрҙе нығытыуға ребустар сисеүгә, уйындар уйнатыуға иғтибар бирелһә, 8-9-сы кластарҙа уҡыусыларҙың үҙҙәренән тест һорауҙарын төҙөтөргә була. Дәрестән тыш эшмәкәрлектә балаларҙы видеоларҙы тауышландырыу, йәнһүрәттәр эшләү кеүек ҡыҙыҡлы эштәргә йәлеп итергә мөмкин.

Яңыртылған дәүләт стандарттарында уҡыусыларҙың предмет һөҙөмтәләренә ныҡлы иғтибар йүнәлтелә. Туған тел буйынса төп предмет һөҙөмтәләрнең береһе – уҡыусыларҙың орфографик грамоталылығы. Шуға күрә лә тел уҡытыусылары туған телебеҙҙең үҙенсәлекле өн-хәреф мөнәсәбәттәрен күҙ уңынан ысҡындырмаҫҡа, балаларға уларҙы өйрәтеүҙә иң ҡыҙыҡлы, иң уңышлы күнекмәләр булдырырға бурыслы.

Әҙәбиәт

1. Кейекбаев Ж.Ғ. Ғилми хеҙмәттәр йыйынтығы һәм һайланма әҫәрҙәр. I том. Башҡорт теленең дөрөҫ әйтелеше. Башҡорт теленең фонетикаһы. – Өфө: Китап, 2012. – 288 б.

©Муталлапова А.М., Хөсәйенова Л.М., 2023

УДК 821.512.145

Надыршина Л.Р., филол. ф. д-ры, өлкән гилми хеҙмәткәр
Г. Ибраһимов ис. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Казан ш.(Рәсәй)

XX ЙӨЗ БАШЫ ТАТАР ШИГЪРИЯТЕНДӘ ТӨШ МОТИВЫ (Г. ТУКАЙ, С. СҮНЧӘЛӘЙ, К. ХАММАДОВ, Ф. ИБРАҺИМОВ ӘСӘРЛӘРЕ МИСАЛЫНДА)

Аннотация. В статье изучается мотив сна в лирических и лиро-эпических произведениях татарских поэтов начала XX века, как на уровне поэтики, так и на содержательном уровне. В ходе анализа выясняется, что данный мотив используется, в основном, в произведениях критического реализма, в то же время нередко он соотносится и с новой – модернисткой парадигмой.

Ключевые слова: татарская поэзия, Г. Тукай, С. Сунчелей, Ф. Ибрагимов, К. Хаммадов, мотив.

Abstract. The article studies the motif of sleep in the lyrical and lyrical-epic works of Tatar poets of the early twentieth century, both at the level of poetics and at the content level. In the course of the analysis, it turns out that this motif is used mainly in works of critical realism, at the same time, it is often correlated with the new modernist paradigm.

Keywords: Tatar poetry, G. Tukai, S. Sunchelei, F. Ibragimov, K. Hammadov, motif.

XX йөз башында татар әдәбияты яңа үсеш юлына чыга. Әлеге чор татар шигърияте дә иҗаты калыпта, бер генә юнәлештә үсеп китми. Төрле шагыйрьләр иҗатының асылын билгеләгән яңа агымнар тиз арада киң таралса да, гасырлар буе килгән традицияләр, гомумбилгеле шәкелләр зур урын алып торуын дәвам итә, татар шигъриятендә алга чыккан романтизм һәм модернистик күренешләр янәшәсендә реализм әйдәп баручы юнәлеш буларак яши. Моңа кадәр өстенлек алып килгән шәркый әдәби традицияләр гасыр башында килеп кергән яңа тенденцияләр белән тыгыз үрелеп китә. Бу шигъриятттәге мотивлар системасында да чагылыш таба: поэзиядә, нигездә, романтик күзаллаулар белән бәйле традицион мотивлар (мәхәббәт, елау, газап һ.б.) янәшәсендә яңа иҗтимагый-мәдәни вазгыятьтә формалашкан мотивлар (таң, йокы, берләшү һ.б.) активлаша. Шундый мотивларның берсе – төш мотивы.

Әдәбиятта төш феноменын өйрәнүчеләр аны бик еш кына «серле башка яшәештән бер хәбәр» [Лотман, 2000: 124], юрау, күрәзә, киләчәктә булачак вакыйгаларга ишарә дип кабул итәләр. XX йөз башы татар шигъриятендә мотивның еш кына шушы мәгънәсе актуальләшә дә. Мәсәлән, С. Сүнчәләйнең «Сүнгән җан» (1913) поэмасында үлем түшәгендә яткан ана яшь кыз баланың вәхшиләрчә һәлак ителүе турында куркыныч төш күрә. Бу төш ананың үлеменнән соң аяусыз язмыш кочагына ташланган кыз баланың фаҗигале киләчәгенә ишарә булып аңлашыла. Ананың үлем алды саташулары яшәешкә күпертеп бирелгән бәя буларак укыла, җәмгыятьтәге тискәре күренешләрне (битарафлык, кешенең кадере булмау һ.б.) күз алдына китереп бастыра. С. Сүнчәләй бу поэмасында кеше язмышын еш кына башкаларның хәл итүен искәртә: *Вәхши ерткычлар – адәмнәр яшь кенә – / Кызны азгынлык юлына керттеләр. / Алланың сөйгән-яраткан кечкенә / Мәхлукын терелә тәмугка төрттеләр. <...> / Ул хәзер инде үлек; юк ак көне* [Сүнчәләй, 1913: 85].

Еш кына әдәби текстларда, аеруча романтик әсәрләрдә, төш мотивы ирреаль, хыялый дөньяны гәүдәләндерә. Мәсәлән, Г. Тукайның Гёте әсәренә ияреп иҗат ителгән «Төш» (1910) шигырендә әлеге мотив нәкъ менә чынбарлыкка каршы куелган үзгә реальлек мәгънәсендә реальләшә, мондый семантика әсәрдәге романтик дөнья сурәтен нигезли. Төп мотив шигырьнең композициясен билгели: аның беренче өлеше лирик геройның хыялый хәятен чагылдырган төш рәвешендә корылса, икенче өлештә инде герой реаль чынбарлык белән күзгә-күз кала.

Сөю утында янган лирик герой (әсәрдә ул шагыйрь буларак конкретлаштырыла) төшендә үзен «бер зур шаһ», дәүләт иясе итеп күрә. Ул сөю утында яна, сөйгәненә йөрәген ача: *Таҗлы башым хозурыңда иям, имеш, / «Җанашым, мин сине сөям», – диям, имеш; / Нәрсә генә әйтер сөйгәнем дип, / Эчемнән бик янам, имеш, көям, имеш* [Тукай, 2001, 2т.: 151]. Сөйгәненнән тын да алмый җавап көткән шаһ-шагыйрь уянып китә һәм кичереш-халәтенең иллюзия генә булуын аңлый, ягъни өзелгән төш лирик геройны чынбарлыкка кайтара. Үзенең мәгърур шаһлыгы төшендә генә булуын аңлаган лирик герой мәхәббәттә юаныч таба, шул рәвешле рухи яшәешнең матди кыйммәтләрдән өстенлеген раслауга алып килә: *Мәхәббәтем һаман иске мәхәббәт ич, / Югалтсам мин, югалттым, ди, шаһлык кына* [Шунда ук].

Гомумән, XX йөз башы татар шигъриятендә реаль һәм романтик яшәешләр киселеше буларак укылган төш мотивы өстенлек итә. Гадәттә, төшендә лирик герой сөйгәне белән очраша һәм аңа хисләрен сөйләп бирә. Әлеге мотивның шундый мәгънәви вариациясе, мәсәлән, С. Сүнчәләйнең «Төш» (1916) шигырендә дә очрый.

Г. Тукайның «Ысулы кадимче» (1908) шигырендә төш мотивы сатирик дискурсны алшартлаган төп алым булып китә. Әсәр герое тышкы яктан үзен камил дин әһеле итеп күрсәтергә тырышса да, асылда ул бозыклык, кәеф-сафа сөюче зат буларак ачыла. Трактирда эчү мәҗлесендә иптәшләре белән дин, җәдитчелек, театр, биюнең хәрәмлеге турында сафсата корып утырган бу герой ахыр чиктә йоклап китеп төш күрә. Төштә торгызылган оҗмах манзарасы дини күзаллаулардан ерак: алар эчү-сыйлану, күңел ачуга кайтып кала, бу күренешләр геройның яшәеш кыйммәтләрен ачып бирә: *Пичәтләнгән шәраблар алга килгән, / Афисиантлар – бары вилдан вә гыйльман. / Эчемлекләр бөтенләй бесплатный, / Берәү дә бер тиен акча түләтми* [Тукай, 2001, 1 т.: 252]. Вакыйганың абсурдлыгы оҗмах сакчысы белән әңгәмәдә иң югары ноктасына җитә: без геройның Аллаһының рәхмәтенә нинди гамәле өчен лаек булуын аңлыйбыз: *«Оҗмахлысың, син чөнки динле, – / Химайәт әйләдең пивнойда дине»* [Шунда ук]. Уянып киткән герой чынбарлыкка әйләнеп кайта: дус дип санаган юлдашлары аны бер тиенсез ялгызын калдырганнар, официант та төштәгедәй алдында тәлинкә тотмый, ахыр чиктә, аны полиция часте кетә, герой «Төшлегемнең растлыгын шунда күрдем» дип, үзирония белән нәтиҗә ясап куя. Димәк, герой күргән төш үзенчәлекле сәнгати вазифа башкара: төштәге оҗмах күренешләре аша антикыйммәтләр раслана, нәтиҗәдә, төш мотивы сатирик иҗатка хас форма һәм эчтәлек тәңгәлсезлеген нигезләргә мөмкинлек бирә, милли тәрәккъыятькә каршы торучыларның чын йөзен ачып бирә. Шунысын да искәртергә кирәк: төш мотивының мондый модификациясе Тукайның публицистикасына да хас. Аерым алганда, хәйрия оешмаларының берсендәге җыелыш уңаеннан язылган «Төш күрдем» (1907) фельетонында язма исеменә чыгарылган мотив милләтнең билгеле бер катлавына хас наданлык һәм гамьсезлекне тәнкыйтьләү вазифасына буйсындырыла.

Төш мотивының мондый сатирик укылышы XX йөз башындагы башка шагыйрьләрнең әсәрләрендә дә очрый. Мәсәлән, Г. Гайнуллин-Чокалының «Биш мужик» (1910) поэмасында онирик мотив халыкның хорафатларга ышнауын, искелеккә ябышып ятуын милләт тәрәккыятенә киртә булган сыйфатлар булуын раслау өчен кулланыла. Үзара гәпләшеп торган биш татар кешесенең бер-бер артлы төшләрендә җеннәр белән

көрәшүен һәм аларны җиңүен сөйли. Шушы гәпләшү барышында аларның искелеккә ябышып ятуы, прогрессив идеяләрдән җеннән курыккан кебек куркулары фаш ителә.

Гомумән, еш кына XX йөз башы татар поэмаларында төш мотивы мәгърифәтчелек идеяләре белән бәйле кулланыла, шушы агымга хас булганча, «әхлаксызылык күренешләрен, наданлык һәм фанатизмны тәнкыйть иткән, аң-белем кирәклекне пропагандалауга» [Миннуллина, 2020: 185] хезмәт итә. Мәсәлән, Г. Тукайның 1908 елда язылган икеюллыгында милләт хәленә борчылу, ачыну алгы планга чыга: *Руслар эш күрәләр, / Мөселманнар төш күрәләр* [Тукай, 2001, 1 т.: 254]. Ироник рухта әйтелгән бу сүзләрдә руслар һәм татарлар (XX йөз башында мөселман һәм татар этнонимнары янәшә кулланылуы табигый күренеш булган) арасында каршылыклы янәшәлек үткәрү эш һәм төш төшенчәләрен антонимик бәйләнештә карарга мөмкинлек бирә, төш мотивының эчтәлеге шушы каршылык аша табыла: ул шагыйрьнең милләткә хас пассивлык, битарафлыкка мөнәсәбәтен билгеләүче ачкыч сүзгә әйләнә.

К. Хаммадовның «Күмелгән зәкявәт» (1914) поэмасында төш мотивы аша иске карашлы әтисенә каршы бара алмыйча, кадими мәдрәсәдә яшь гомерен заяга үткәрергә мәҗбүр булган яшүсмернең төше төп мәгърифәтчел оппозицияләр – белем һәм наданлык, искелек һәм яңалык каршылыгын ачып бирә. Ул бөтен дөньяны ак нур басуын, егетләр һәм кызларның, тәхеткә утырып, ай, кояш, йолдыз, гарешкә очуларын күрә. Үзе дә алтын тәхеткә бара башлау белән, аны кемдер йолкып ала. Яшүсмерне (гомумиләшеп – милләтне) артка сөйрәүче, яңалыкка каршы чыгучы көч буларак искелек тарафдарлары, кадими дин әһелләре калка. Шагыйрь тарафыннан алар кискен тәнкыйтьләнә, мондый система кире кагыла.

Төш мотивы модернистик юнәлешктә иҗат ителгән әсәрләрдә дә күзәтелә. Аерым алганда, экзистенциаль җирлекле шигъри әсәрләрдә төш вакыт һәм пространство, реаль һәм ирреаль яшәеш, яшәү һәм үлем чикләрендәге арадаш халәт рәвешендә күзаллана. Әйтик, Ф. Ибраһимовның «Төш» (1915) поэмасында тормыш – төш концепциясе, сәнгатьчә үстерелеп, кеше гомеренең яшәү белән үлем арасында бер мизгел генә булуын раслаучы хакыйкатькә әверелә. Поэманың төп герое хәзрәт күргән төш нәкъ менә гомер, яшәеш, көнитеш, җирдәге яшәү хакында: карт үзенең бакчасындагы чишмә янында утыруын күрә. Кинәт чишмәдән юл ачылып, аннан бер нурлы йөзле сабый чыга һәм, бик тиз картка әйләнеп, вафат та була. Бу – шартлы сурәт, әлеге төш һәр кешенең гомер юлын символлаштырып килә. Шул рәвешле, кеше гомеренең мизгел генә булуы турындагы тәгълимат яшешнең табигый чиге үлем икәнлеген раслау белән кушыла: *Көннәр үтә, айлар, еллар үтә, / Арта һаман үткән көн саны, ‹...› / Мулла бабай гына дөньяда юк, / Җир астында күптән күмелгән. / Көннәр үткән, айлар, еллар үткән, / Чыккан инде хәзрәт күңелдән* [Ибраһимов, 1915: 293].

Төш мотивының экзистенциаль семантикасы Г. Тукай шигырьләрендә дә очрый. Экзистенциаль сызланулар бәйләме рәвештә иҗат ителгән «Хәстә хәле» (1913) шигырендә төш – лирик геройны яшәү белән үлемнән аерып торган чиктәш халәт буларак карала: *Көн туа. Һәр көнне хикмәт, мәгънәдән буш эш күрәм; / Күз йомалмыйм төн буе, йомсам – коточкыч төш күрәм* [Тукай, 2001, 2 т.: 277]. Мотивның «коточкыч» эпитеты белән төгәлләштерелүе, иң беренче чиратта, чынбарлыкка, шәхеснең эмоциональ-психологик кичерешләр дөньясына ишарә итә. Фани һәм бакый дөнья чигендә бәргәләнгән геройның күңел халәте шигырь дәвамында сызлану белән характерлана. Әсәрдә сурәтләнгән экзистенциаль дөнья сурәте төш мотивын яшәү мәгънәсен җую, өметсезлек, алдану, читләшү, ялгызлык һ.б. мотивлар белән бер үремтәгә куя. Лирик геройның сызланулы-әрнүле хис-кичерешләре рәвешендә үстерелгән лирик катлам соң дәрәҗәдәге өметсезлек хисе белән сугарыла: *Бетте иман, мәрхәмәт, шәфкать, мәхәббәткә тәмам; / Бәйле корбанлык кеби, алда кызыл кан, ит күрәм. / Бар хәятым салкынынннан туңды җан, катты күңел; / Һәр ягында бар җиһанның зәмһәрирдән чик күрәм* [Шунда ук].

Димәк, XX йөз башы шигъриятендә төш мотивының семантик һәм функциональ үзенчәлекләре чорның әдәби-мәдәни контексты белән билгеләнә. Романтик иҗатта төш хыялый романтик дөнья гәүдәләнеше буларак килә. Мәгърифәтчелек идеяләре алга чыккан әсәрләрдә төш – милләт халәте янәшәлеге үткәрелә. Еш кына төш мотивы сатирик эчтәлек белән баетыла: милләт алгарышына киртә булган аерым катлау вәкилләренә ироник-тәнкыйди бәя бирү вазифасына хезмәт итә. Экзистенциаль укылышка ия шигырь-поэмаларда саташулы төш мотивы, бердән, яшәү белән үлем чигендә калган лирик геройның күңел халәтен ачып бирә, яшәеш кануннары турында уйландыра.

Әдәбият

1. Гайнуллин-Чокалы Г. Биш мужик. – Казан, 1910. – 16 б.
2. Ибраһимов Ф. Төш // Аң. – 1915. – №17. – Б. 291-293.
3. Лотман М.Ю. Семиосфера. – СПб.: Искусство-СПБ, 2000. – 704 с.
4. Миннуллина Ф. Х. Просветительские мысли в татарской драматургии конца XIX-начала XX в. (на примере пьес Г. Ильяси «Несчастная девушка», Ф. Халиди «Против несчастной девушки», Г. Исхаки «Жизнь с тремя женами») // Просветительское движение у тюркских народов и творчество Абая: Международная научно-практическая конференция, посвященная 175-летию со дня рождения казахского поэта, просветителя, общественного деятеля Абая Кунанбаева (г. Казань, 14 декабря 2020 года) / Составители Ф.Г. Файзуллина, Г.А. Хуснутдинова. – Казань: Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ, 2020. – С. 185–188.

5. Сүнчәләй С. Сүнгән җан // Сәгыйть Сүнчәләй шигырьләре. – Казан, 1913. – Б. 78–85.
6. Тукай Г. Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – 1 т.: шигъри әсәрләр (1904-1908). – 407 б.
7. Тукай Г. Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – 2 т.: шигъри әсәрләр (1909–1913). – 384 б.

© Надыршина Л.Р., 2023

УДК 372.881.1

Назарова Р.Р., старший преподаватель
Лингвостудия, г. Бирск (Россия)

МУЛЬТИЛИНГВИЗМ В РУССКО-БАШКИРСКОЙ ШКОЛЕ

Аннотация. В статье рассматривается проблема мультилингвизма в русско-башкирской школе. Целью является показать сложности преподавания нескольких иностранных языков в условиях русско-башкирского билингвизма через интерференцию грамматики и лексики русского, башкирского, английского, французского и немецкого языков.

Ключевые слова: Мультилингвизм, полилингвистическое образование, русско-башкирский билингвизм, интерференция языков, мультилингводидактика.

Abstract. The paper deals with the problem of multilingualism in the Russian-Bashkir school. The aim is to show the difficulties of teaching several foreign languages in the conditions of Russian-Bashkir bilingualism through the interference of grammar and vocabulary of Russian, Bashkir, English, French and German.

Keywords: Multilingualism, Multilingual Education, the Russian-Bashkir Bilingualism, Interference of Languages, Multilingual Didactics.

В последнее время у нас растёт интерес к полилингвистическому образованию. В Республике Башкортостан уже появились школы с преподаванием нескольких иностранных языков. Весьма любопытная картина складывается в условиях мультилингвизма в национальных школах с русско-башкирским билингвизмом.

В своё время башкирская исследовательница Х.Х. Лукманова писала: «Модернизация национальной школы – это переход от традиционного национального образования, узко репродуцирующего этническую культуру и язык какого-либо народа, к современному технологически развитому национальному образовательному процессу, в котором учащиеся, обучаясь на родном языке и изучая родную культуру, активно включены в новые ритмы развития Башкортостана и России» [Лукманова, 2003: 165]. Актуальность модернизации национального образования, которая предполагает синтез традиционного и инновационного направлений в педагогической науке и образовательной практике, до сих пор сохраняется.

Таким образом, в современных условиях от билингвизма стало возможным перейти к мультилингвизму, иначе полилингвизму, многоязычию. Это означает использование нескольких (более двух) языков в пределах определённого социума (редко государства). Индивидуальный мультилингвизм – это употребление индивидуумом или группой людей нескольких языков, каждый из которых выбирается в соответствии с конкретной коммуникативной ситуацией.

Ускоренное развитие информационных технологий в мире способствует быстрому распространению мультилингвистического образования. Причин для этого несколько. Главная из них, как известно, носит всемирно-интернациональный характер. Это стремление разных народов к сотрудничеству и взаимопониманию, воспитанию толерантности и дружбы всех наций, уважительному отношению к их языкам и культурам [Сысоев, 2006: 11].

Важной причиной актуальности многоязычия для нас является также чисто утилитарная необходимость научно-педагогической и прочей коммуникации с носителями языка, для сотрудничества в сфере культуры, в областях воспитания и образования юных поколений, для взаимовыгодного обмена опытом и т.д.

Однако в мультилингводидактике пока нет готовых рецептов, да и весьма сложно организовать преподавание двух или больше иностранных языков в школе. Это сложнее в национальных школах с русско-башкирским билингвизмом. Ведь, есть проекты введения преподавания даже четырёх иностранных языков (английского, французского, немецкого и испанского) [Барышников, 2004: 19-20]. Очевидно, что всяческой поддержки заслуживают авторы, которые озабочены именно научным решением проблемы оптимального порядка обучения нескольким языкам. Но идея Н.В. Барышникова состоит в том, чтобы основой овладения четырьмя иностранными языками должен быть английский. Автор исходит из того, что в индивидуальном естественном многоязычии один из языков является доминантным и на него следует опираться как на «гарантию изучения остальных языков». Такое утверждение, на наш взгляд, не совсем научное. Диалектика

проблемы в том, что обучающийся иностранным языкам опирается на свой родной язык (в нашем случае – это башкирский и русский языки).

Система английского языка далеко не однородна и, значит, не так проста, как это может показаться на первый взгляд. Конечно, если после английского языка идёт немецкий, то с фонетической точки зрения последний покажется «простым» и «лёгким». Но как только обучаемый вступает в поле морфологии, эта «лёгкость» мгновенно исчезает. Всё же, при всей их специфике, и английский, и немецкий относятся к одной группе индоевропейских языков – германской, и поэтому переход от одного языка к другому менее мучителен, чем переход к языку другой группы.

Когда же индивидуум приступает к изучению третьего иностранного языка (например, французского), в действие вступают факторы другого порядка. Имеются в виду компенсаторные умения, приобретённые в период овладения первым и вторым иностранными языками, а также общую лингвистическую подготовленность обучающихся.

Дело в том, что в условиях русско-башкирской школы, введение второго, третьего иностранных языков, осложняет проблему интерференции грамматических признаков английского, французского, немецкого с башкирским и русским языками [Масалимова, 2012: 77]. В школах Республики Башкортостан методика обучения иностранным языкам уже давно строится на учёте межъязыковых различий и сходств. Придание башкирскому языку статуса государственного языка в пределах республики предъявляет высокие требования к его изучению, в частности, требует углублённого исследования особенностей коммуникативного поведения учащихся национальных школ и классов в сопоставительном плане. Языковая интерференция в условиях многоязычия позволит усвоить национально-культурную специфику языковых средств, а также поведенческих стереотипов, обслуживающих общение.

Русскоязычному учащемуся простые предложения на английском, французском и немецком языках не представляют особой трудности – по структуре они схожи русскому языку, так как принадлежат одной семье языков – индоевропейской. Например:

Он идёт в школу Ул мәктәпкә бара He goes to school Il va à l'école Er geht zur Schule

Строятся эти предложения по одному образцу – подлежащее, сказуемое, дополнение. К тому же дополнение (*в школу*) совсем сходно грамматически и даже фонетически (*to school, à l'école, zur Schule*). Другое дело – в башкирском: сказуемое в тюркских языках всегда ставится в конце предложения. Дополнение *мәктәпкә* в дательном падеже (төбәү килеш), на что указывает падежное окончание *-кә*. Создаётся интересная ситуация: русскоязычный школьник встречает трудность в освоении башкирского, чем европейских языков.

Ещё сложнее будет, если перейдём к примерам с глаголом *ходить*:

Он ходит в школу Ул мәктәпкә йөрөй He goes to school Il va à l'école Er geht zur Schule

На русском языке глаголы *идёт* и *ходит* имеют разные значения. По-английски, по-французски и по-немецки ничего не меняется. А вот по-башкирски *ходит* будет *йөрөй*. Тут явная интерференция русского и башкирского языков. Но такое бывает редко. Когда нужно описывать явления природы, то возникает масса проблем. Уже стало классическим сравнение глаголов *идёт* и *яуа*, когда русскоязычный учащийся всё норовит написать *бара* вместо *яуа*.

Дождь шёл целый день Ямғыр көнө буйы яуҙы It rained all day Il a plu toute la journée Es hat den ganzen Tag geregnet

В данном случае в европейских языках употребляется безличная форма в отличие от русского и башкирского языков.

Овладению грамматикой иностранных языков учащимися в школах с преподаванием башкирского и русского языков способствует сходство русских и европейских иностранных слов по звучанию: общественно-политическая лексика (например, *парламент, президент, социальная сфера, экономика, культура, гуманизм* и пр.), научная терминология, названия месяцев, географические названия и т.п.

Как видим, реалии современности содействуют более эффективному обучению грамматике иностранных языков в условиях русско-башкирского билингвизма.

Литература

1. Барышников Н.В. Мультилингводидактика // Иностранные языки в школе. – 2004. – № 5. – С. 19-27.

2. Лукманова Х.Х. Национальная школа Башкортостана: история и перспективы. – М.: Высшая школа, 2003. – 192 с.

3. Масалимова Д.Ф., Назарова Р.Р., Масалимов Р.Н. Интерференция в условиях билингвизма // Башҡортостан уҡытыусыһы. – 2012. – № 11. – С. 77-78.

4. Сысоев П.В. Языковое поликультурное образование // Иностранные языки в школе. – 2006. – № 4. – С. 2-14.

© Назарова Р.Р., 2023

УДК 811.512.141

Нугаманова И.И., аспирант
Научный руководитель: Саляхова З.И., д-р филол. н., профессор
СФ УУНиТ, г. Стерлитамак (Россия)

ОБРАЗОВАНИЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В СФЕРЕ СТРЕЛЬБЫ ИЗ ЛУКА В БАШКИРСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Статья посвящена исследованию лексики башкирского языка. В статье рассматриваются лексические единицы, относящиеся к сфере стрельбы из лука. Анализируются корневые, производные, составные и парные слова.

Ключевые слова: башкирский язык, лексика, аффикс, корень слова.

Abstract. The article is devoted to the study of the vocabulary of the Bashkir language. The article discusses lexical units related to the field of archery. Root, derivative, compound and paired words are analyzed.

Keywords: Bashkir language, vocabulary, affix, word root.

В языкознании изучение словарного состава любого конкретного языка является значимым и актуальным. Лексика башкирского языка в настоящее время, несмотря на наличие работ по изучению лексики, остается малоизученной, требуются специальные исследования отдельных пластов лексики, в том числе и сферы стельбы из лука.

Вопросы лексики башкирского языка отражены в исследованиях Н.К. Дмитриева, Дж.Г. Киекбаева, Т.М. Гарипова, М.Х. Ахтямова, З.Г. Ураксина, Э.Ф. Ишбердина, Ф.Г. Хисамитдиновой, Р.Н. Терегуловой, Н.М. Суфияновой, Г.Д. Зайнуллиной, М.Г. Усмановой, К.Г. Ишбаева, Г.Х. Бухаровой, М.И. Багаутдиновой, Р.Г. Гиззатова, К.З. Закирьянова, Г.Г. Кагарманова, З.И. Саляховой, Л.Х. Самситовой, Г.Р. Абдуллиной, Л.М. Хусаиновой, Г.Н. Ягафаровой Р.Н. Хадыевой, Г.Г. Кульсариной, З.А. Хабибуллиной, А.Д. Лукмановой, Р.М. Саяфи и др.

В сфере стрельбы из лука в башкирском языке употребляются корневые (тамыр һүҙҙәр), производные (яһалма һүҙҙәр), сложные (ҡушма исемдәр), парные слова (парлы һүҙҙәр):

1. Корневые слова: уҡ, һаҙаҡ 'стрела', ян 'лук', сәп 'мишень', мәргән 'меткий', ат 'стреляй'.
2. Производные слова: уҡсы 'стрелок', атыусы 'стрелок', атыу 'стрельба', юныу 'обтесать'.
3. Составные слова: алмас башаҡлы уҡ 'стрела с алмазным наконечником'; ҡалаҡ (или тырма) баш уҡ 'стрела с плоским, режущим наконечником'; мөгөҙ башлы уҡ 'стрела с роговым наконечником'; тупай баш уҡ 'стрела с тупым наконечником'; һыҙма уҡ 'боевая стрела с наконечником и перьями'; уҡ атыу –стрелять из лука; уҡ юныу – обтесать стрелу.
4. Парные слова: уҡ-һаҙаҡ, уҡ-ян, уҡ-йәйә *букв.: 'стрела-лук'* 'сагайдак', 'сайдак'.

Производные слова, употребляемые в сфере стрельбы из лука часто образуются способом аффиксации от имен существительных, имен прилагательных и глагола:

-имена существительные образованные от имен существительных с помощью аффиксов *-сы, -се, -со, -сө; даш, -дәш.* Например: *уҡсы, атыусы, яуҙаш, юлдаш* и др. Примеры. *К. Аҡсулпанов турнирында 40-ка якын **уҡсы** мәргәнлектә көс һынашты («Йәшлек» гәзитенән). Ә бит быға тиклем һәр төбәктән мәргәндәр булған хәлдә лә, улар атай-олатайҙарыбыҙҙың **уҡсы** буларак ниндәй мәшһүр юлдар үткәнен һағынып ҡына иҫләй ине («Башҡортостан» гәзитенән).Салауат кеүек **уҡсы** булыр... (Я. Хамматов).*

-имена существительные образованные от глаголов с помощью аффиксо*в - ыу, -еү; -ғыс, -гес* и др. Например: *юныу* и др. Примеры. *Йүкә ағасы булмаған урындарҙа уҡты ниндәй ағастан **юныу** һәйбәт? (Я. Хамматов).*

-имена прилагательные, образованные от глаголов: *юнылған, яһалған, төҙәтелгән, бөгөлгән* һ.б. Примеры. *Йүкә ағасынан **юнылған** уҡ үҙәге еңел, тура һәм нык була, – тип аңлатты йорт старшинаһы (Я. Хамматов).*

-Имена прилагательные, образованные от имен существительных: *Был, күренеүенсә, иң шәп ағастан юнып **эшләнгән** ысын хәрби йәйә менән ысын хәрби уҡ! (Я. Хамматов). Оҫта ла **эшләнгән,** – тип Ҡаһымдың матур йыһазлаңған уҡ-һаҙағы менән һокланды... (Я. Хамматов).*

В сфере стрельбы из лука в башкирском языке употребляются составные слова: алмас башаҡлы уҡ, ҡалаҡ (или тырма) баш уҡ, мөгөҙ башлы уҡ, тупай баш уҡ, һыҙма уҡ, уҡ атыу, уҡ юныу – обтесать стрелу, мәргән уҡсы, Уҡсы йондоҙлоғо, уҡсы рота, уҡсы дивизия и др. Примеры. *Беҙҙең ауылдаштар хеҙмәт иткән **уҡсы рота** ҡаланан алыҫ түгел сукайып күренгән бейек ҡалкыулыҡ һыртында, алдан әҙерләп ҡуйылған окоптарҙан урын алды («Киске Өфө» гәзитенән). **Уҡсы йондоҙлогонда** тыуған нәфис зат йәшел күбәләктәр менән биҙәлгән алһыу күҙлектә ҡаршығыҙға баҫһа, аптырамағыҙ, ул бары тик башҡаларға окшамаҫҡа тырыша. («Башҡортостан ҡыҙы» журналынан). Яҡшы көрәшсене ат күтәрмәй, **мәргән уҡсы** иһә көрәштә «ятып кала», тигәндәй... («Йәшлек» гәзитенән).*

Лексема уҡ (стрела) в сочетании двух или нескольких компонентов имеет различные значения: уҡ эйеме ер – расстояние, равное полету стрелы; уҡ баш тирмә – конусообразная юрта; күтәргес крандың уғы – стрелка подъемного крана; атҡан уҡ кеүек – стремительный, быстрый; йөнһөҙ уҡ – несамостоятельный человек; Уҡ йондоҙо – созвездие Стрелы; уҡ йылан – вид змеи; уҡ булып ҡаҙалыу – оказать сильное воздействие на кого-либо; уҡсы – стрелок, стрелковый; мәргән уҡсы – меткий стрелок; уҡсылар бригадаһы – стрелковая бригада; уҡтан атыу спорты – вид спорта; Уҡ йондоҙлоғо – созвездие Стрельца; уҡсыл – осло и др. Примеры. *Ҡолағында боронғо ырыуҙаштарының һай-һайтлап мал-тыуар ҡыуғаны, йыйын майҙанында бәйгеләрҙә сапҡан ат тояҡтары тупылдауы, сибәр, сая Сәфәрбикәнең сәпкә төбәп* ***атҡан уҡтарының*** *һыҙғырыуы ишетелгәндәй булды («Ағиҙел» журналынан). Әйткән һүҙ* ***– атҡан уҡ*** *(Башкирская народная пословица). Эйе, «Төньяҡ амурҙары»* ***атҡан уҡ*** *атты тишеп үтәнән-үтә сығыуын мин дә ишеттем! («Ағиҙел» журналынан).*

В башкирском языке в сфере стрельбы из лука употребляются парные слова: *уҡ-һаҙаҡ, уҡ-йәйә, уҡ-ян букв.: 'стрела-лук'* – сагайдак, сайдак (лук с налучником и колчан со стрелами у конного воина); *уҡ-йәҙрә* 'стрела-ядро', оружие, вооружение; уҡ-һаҙағты ҡулға алыу – взять в руки оружие. В языке употребляется и диалектный вариант слова: уҡ-һая – уҡ-һаҙаҡ. Примеры. *Халыҡ Ерәнсә сәсәнде ил алдындағы элекке хеҙмәттәре өсөн хөрмәтләп, аты, эйәр-өпсөнө,* ***уҡ-һаҙағы*** *менән бергә һалып ерләгән, ҡәберенең өҫтөнә ҡорған өйгән («Киске Өфө» гәзитенән). Башҡорт халҡының бренды – башҡорт балы, ҡымыҙы, аты менән бер рәттә башҡорт* ***уҡ-йәйәһе*** *лә торорға тейеш, тип һанайым («Йәшлек» гәзитенән). Уны үҙ атаһы, ҡайным, тәпәй баҫҡас, атҡа ултыртҡан, һуңғараҡ, бына әлеге һымаҡ, ҡылысын,* ***уҡ-янын*** *тотторған («Ағиҙел» журналынан).* Буранбайҙың артынан сабышып килеүсе башҡорт егеттәре, **уҡ-йәҙрәләрен** бал ҡорттары күсе шикелле яуҙырып осора-осора йәйәүле француз һалдаттарын эҙәрлекләгән ваҡытта, бер төркөм һыбайлы французларға тап булдылар *(Я. Хамматов).*

Таким образом, в сфере стрельбы из лука в башкирском языке употребляются корневые (тамыр һүҙҙәр), производные (яһалма һүҙҙәр), сложные (ҡушма исемдәр), парные слова (парлы һүҙҙәр).

Литература

1. Башҡорт теленең һүҙлеге. 2 томда. Россия ФА, Башҡортостан ғилми үҙәге / Тел һәм әҙәбиәт институты. – М.: Русский язык, 1993. Том 2. Н-Я. – 814 с.

2. Киекбаев Ж.Ғ. Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы (уҡыу ҡулланмаһы). – Өфө, 2002. – 264 б.

3. Ҡаһарманов Ғ.Ғ. Башҡорт теленең лексикаһы һәм терминологияһы. – Стәрлетамаҡ: СДПИ, 2002. – 336 б.

4. Ягафарова Г.Н. Военная лексика башкирского языка. – Уфа: Гилем, 2003. – 110 с.

© Нугаманова И.И., Саляхова З.И., 2023

УДК 81-139

Ораз А.Н., докторант
Ғылыми жетекші: Маликов Қ.Т.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ. (Қазақстан)

ЛЕКСИКАНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ПСИХИКАЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРДІҢ МАҢЫЗЫ

Аннотация. Лексиканы оқытудың психологиялық аспектілерін анықтауда теориялық және әдіснамалық, қолданбалы сипаттағы практикалық ойлауды жүзеге асыратын психикалық процестер қарастырылады. Зерттеу жұмысымыздың *өзектілігі* лексиканы меңгертудің психологиялық процестермен тікелей байланыстылығын ашу болып табылады. Ұсынылып отырған мақалада лексиканы оқытудың психологиялық негіздерін ғылыми зерделеу *мақсатында* отандық және шетелдік психолог ғалымдардың пікіріне талдау жасалды. *Зерттеу нәтижесінде* тілдік білім аясында лексикалық құбылыстарды меңгертудің психологиялық негіздерін оқытудың тұрақты бөлігі деп санап, оқытудағы психологиялық тұрғыдан әрекеттестікті кешенді бірліктер негізінде кесте арқылы көрсеттік.

Кілт сөздер: қазақ тілі, психикалық процестер, лексика, қазақ тілін оқыту әдістемесі, әдістеме.

Аннотация. При определении психологических аспектов обучения лексике рассматриваются психические процессы, осуществляющие практическое мышление теоретико-методологического, прикладного характера. *Актуальность* нашей исследовательской работы заключается в раскрытии непосредственной связи усвоения лексики с психологическими процессами. В предлагаемой статье проведен анализ мнений отечественных и зарубежных ученых-психологов *с целью* научного изучения психологических основ обучения лексике. *В результате исследования* мы увидели психологические основы овладения лексикой как постоянную часть обучения и продемонстрировали психологическое взаимодействие в обучении с помощью таблицы на основе комплексных единиц.

Ключевые слова: казахский язык, психические процессы, лексика, методика преподавания казахского языка, методика.

Abstract. When determining the psychological aspects of teaching vocabulary, mental processes that carry out practical thinking of a theoretical, methodological, applied nature are considered. *The relevance* of our research work lies in revealing the direct connection of vocabulary assimilation with psychological processes. The proposed article analyzes the opinions of domestic and foreign scientists-psychologists *for the purpose* of scientific study of the psychological foundations of teaching vocabulary. *As a result of the study*, we saw the psychological foundations of vocabulary acquisition as a permanent part of learning and demonstrated psychological interaction in learning using a table based on complex units.

Keywords: Kazakh language, mental processes, vocabulary, methods of teaching the Kazakh language, methodology.

Өзге тілді үйрену, оның әр түрлі тілдік аспектілерін меңгеру, қарым-қатынас құралы ретінде қолдана білуге дағдылану оқыту процесіндегі ең күрделі мәселелердің бірі. Тілді жүйелі түрде үйрену мектептен басталатындықтан, оны оқыту қазіргі ғылымдардың, атап айтқанда лингвистиканың, психологияның, педагогиканың соңғы жетістіктеріне сүйенетіні сөзсіз. Осы тұрғыда елімізде қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытудың ғылыми негізі жан-жақты қарастырылып жатыр.

Лексиканы оқытудың психологиялық негіздерін анықтауда теориялық және әдіснамалық, қолданбалы сипаттағы практикалық ойлауды жүзеге асыратын психикалық үрдістер қарастырылады. «Психиканың түйсіну, қабылдау, ойлау немесе қиял үрдістерінің ұйымдасқан жүйесі ретінде зерттелуі бүгінде осы үрдістердің өздерін игеруді ғана емес, сонымен қатар жүйелер мен жалпы объектілердің табиғаты жөніндегі түсініктерді тереңнен қайта ұғынуды талап етеді. Психикалық процестердің дамуы мен құрылымы жайлы түсініктерді қалыптастыру әуел бастан психологияның өзінің ауқымынан тысқары методологиялық сипаттағы мәселелерге көңіл бөлуді қажет етеді» [Шабельников, 1998: 3]. Психикалық аспекті тұрғысынан тіл үйрену психологиялық процестер әрекет арқылы дамиды деп айтуымызға болады. Бұл көзқарасты алғаш психолог Л.Г. Выготский ұсынған [Оралбаева, 1996: 20]. Кейіннен бұл қағиданы А.Н. Леонтьев, А.Р. Лурия т.б. өз еңбектерінде қолдады. Тіл үйретудің ғылыми негіздерінің бірі психологиялық жағы И.А. Зимняя, Б.Б. Беляев, А.Н. Леонтьев, К. Оразбекова, Е. Суфиев т.б. еңбектерінде айтылған. Бұл оқу құралдарында шет тілін оқытуда психология ғылымының атқаратын рөлі, өзге тілді үйренудің психологиялық заңдылықтары,ерекшеліктері, сабақ тиімділігінің психологиялық аспектілері кеңінен баяндалған. Зерттеулер жоғарыда аталған ғалымдар А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубенштейн, Л.С. Выготски сияқты көрнекті психологтардың адам әрекеті, сөйлеу механизм жөніндегі ғылыми еңбектеріне негізделіп жазылған еді. Қазақ тілінің лексикасын оқыту заманауи технологиялар арқылы оқыту үрдісінде білім алушылардың теориялық және практикалық ойлауына жаңаша ықпал етуде. Осы тұрғыдан тілді оқыту әдістемесінің психологиялық үрдісіндегі негізгі психикалық жай-күйді басынан өткерушіні субъект деп тану басты орында тұр.

Тілді, лингвистикалық жүйеде сарапталған тілдік бірліктерді оқыту әрекетінде субъектілердің сан қырлылығы оқыту әдістемесінің ғылымаралық сипатын танытады. Танушы тұлғаның оқу әрекеті барысындағы түрлі жай-күйі мен мотивациялық қырлары әдістеме ғылымында субъектінің психофизиологиялық ерекшелігімен тығыз бірлікте қарастыруды қажет етеді. «Сөз психологиясын, сөз тудыру механизмдерін зерттеп білу, адам психофизиологиясы функциясының дамуы (П.П. Блонский, Б.Г. Ананьев, С.Л. Рубинштейн, Н.И. Жинкин, және т.б.) аталған ұғымдардың әдістеме ғылымының дамуына тиімді әсерін тигізіп қана қоймай, «әдістемені» психологияның меншігіне жүктеді (В.А. Артемов, Г.В. Репкин, Б.А. Бенедиктов, Г.В. Карпов)» [Құнанбаева, 2010: 14]. Психология ғылымы адамның түрлі әрекеттері мотивациясын, рухани ерекшеліктерін, ойлауы мен сөйлесім қызметтеріндегі психологиялық ерекшеліктерін және зейін мен ес, түйсік пен қабылдау, психофизиологиясындағы темпераменттік ерекшеліктерін және тағы да басқаларды қарастырады.

Психология ғылымы оқу үдерісінде тұлға болмысын қалыптастыруда индивидтің дамуына әсер ететін ішкі және сыртқы факторларды білім беру процесінде ескеруді назарға алады. Отандық психолог ғалымдар Т. Тәжібаев, Қ. Жарықбаев, М. Мұқанов, Е. Суфиев, Ә. Алдамұратов, С. Елеусізова, О. Саңғылбаев еңбектерінде тұлғаның білім мазмұнын игерудегі психологиялық жағдаяттың ерекше маңызды екендігі жан-жақты қарастырылған. Тілдік бірліктерді игеру барысындағы іс-әрекеттің психологиялық теориясында психикалық ішкі дайындық пен іс-әрекетті материалдық, яғни, сөздің заттануы деп танысақ, ал сыртқы іс-әрекет әлеуметтік қатынастың тұлға психикасына әсерінен көрінеді. Психология ғылымында әрбір білім алушының, яки, дара тұлғаның ойлау үрдісінің дамуы мен жетілуіне ерекше назар аударады. Бұл жерде субъектінің биологиялық және физиологиялық, интеллектуалдық және құзыреттілік, танымдық және лингвистикалық секілді көптеген ерекшеліктері басшылыққа алынады. Психологияда тілдік бірлік арқылы субъектінің танымдық әлеуеті, тұлғалық болмысы, адами мәдениеті, этнопсихологиясы, қалыптасқан дағдылары секілді мәселелерге назар аударуға болатындығы соңғы кездегі зерттеулерде арнайы нысан ретінде қарастырыла бастады.

Лингвистикалық білім, оның ішінде лексиканы оқыту барысында жеке тұлғаның психологиялық болмысы ерекше маңызға ие болады. Ес, ойлау, түйсік, қабылдау мен оның және кинестезиялық түрлерінің ерекшелігін лексикалық құбылыстарды меңгерту барысында қолданылатын әдіс пен әрекеттерді негіздейді. Мәселен, танымдық әрекет түрлері – қабылдау мен зейін. Мысалы лексиканың бір тарауы омонимді оқытуды қарастырып көрейік: қабылдау кезінде омонимдік құбылыстардың басты белгілерін, ұғым мен мағына арасындағы өзгешелікті таныту барысында қолданылады. Омонимдік құбылыстардың теориялық мәселелерін ашу барысында сыни тұрғыдан сұрақ қойып, жаңа сипаттағы өз ойын жүйелеу психологиялық тұрғыдан дайындықты қажет етеді. Тіпті, студенттерді ғылыми ортада сөйлеуге үйрету үшін оларға ең бірінші психологиялық тұрғыдағы дайындық керек.

Тіл үйрету ісінде психикалық процестердің табиғатын ескеру өте маңызды. Психологтардың пікіріне сүйенсек, тіл үйретуде оқушының ойлау қабілетіне, оның ана тілінен алған біліміне сүйеніп, екінші тілде сөйлеу дағдыларын саналы қалыптастыру пайдалы болады. Сонда ғана қажетті дағдылар орнықты, нық қалыптасады.

Психолог С.Л. Рубинштейн: «Дағды саналы түрде автоматтандырылған қимыл-әрекет түрінде көрінеді, ал сонан соң әрекеттің автоматтанған тәсілі ретінде қызмет атқарады» – дейді. Дағдының физиологиялық механизмдері – жоғары жүйке жүйесіне бағынатын шартты рефлекстер жүйесі, оның бірінші сигналдық системада жасалуы. Басқаша айтқанда, дағды әрекеттің адам бойында орнығуы [Ушинский, 1988: 22].

Тілді, лексиканы меңгертуде ес процесінің атқаратын қызметі зор. Психологтар естің екі түрін ажыратады: ұзақ мерзімді ес және қысқа мерзімді ес. Тіл меңгеру мен сөйлеу процесінде екеуінің де маңызы аса зор. Сөйлеуге қажетті тілдік тұлғалар алдымен аз сақталатын ес арқылы қабылданады да, содан кейін барып, жаттығулар, қайталаулар арқылы ұзақ сақталатын белсенді ой әрекетімен байланысты тілдік материал есте жақсы сақталады. Сондықтан екінші тілді үйретуге қатысты жұмыстардың бәрі оқушының ой белсенділігін, қызығушылығын, тілге деген ынтасын арттыратын болуы керек. Сонымен қатар, бір нәрсені есте сақтау – оны белгілі бір ұғыммен байланыстыру деген сөз. Ес үдерісінің негізі болып саналатын байланыстарды психология ғылымында ассоциациялар деп атайды. Ассоциациялар есте сақтаудың материалдық негізі болады және қабылданған материалды есте сақтау, ұмыту және қайта жаңғыртудың көптеген құбылыстарды ғылыми тұрғыдан түсіндіруге мүмкіндік береді. Мысалы лексиканы оқыту тұрғысынан келетін болсақ, қарама-қарсы ассоциациясы бар, ол белгілі бір тілдік ұғым, сөз, сөз тіркесі жайындағы елес оған қарсы мәнді екінші ұғым немесе сөзді еске түсіреді. Мәселен, оқушының есіне *биік* сөзі түссе, оған қарама-қарсы мәнді *аласа* сөзі ойына ойына келуі мүмкін. Яғни, антоним сөздерінің бірі еске түссе оған ілесіп қарсы мағыналы сөздің еске түсуі деп түсіну қажет.

Лексиканы меңгертуде оқушының қабылдау процесінің де маңызы зор. Психологтар қабылдаудың мынадай түрлерін атап көрсетеді: көру, сезу, есту. Бұлардың ішінде есту және сөйлеуді қабылдаудың орны зор. Өйткені кез келген тілді үйренуде оқушылар алдымен ауызекі сөйлесуге үйренеді. Онда дыбыстарды, сөздерді есту, сөйлеуді қабылдау арқылы дағдыланады.

Оқу ісі, ой қызметі, оқу материалын меңгеру барлығы да зейінге байланысты. Орыс педагогы К.Д. Ушинский [Ушинский, 1988: 36] зейіннің маңызын былайша көрсетеді: «Зейін адам санасынан қорытылып өтетін барлық ойды аңғартатын адам жанының жалғыз есігі болып табылады, демек, бұл есікке ілімнің бірде-бір сөзі соқпай өте алмайды. Егер де соқпай өтсе, онда баланың санасында ештеңе де қалмайды». Отандық ғалым Т. Тәжібаев зейінді сипаттарына қарай ырықсыз және ырықты зейіндер деп екіге бөледі. Әсіресе, тілді үйретуде оқушылардың жас және психикалық ерекшеліктеріне тән таным үдерісіне эмоциялық реңк беретін көрнекіліктерді пайдалану түсінуді әлдеқайда жеңілдетеді. Осы орайда, алғашқы кезде ырықсыз зейін ырықты зейіннен басым болатынын аңғаруға болады. Мәселен, қазақ тілінің лексикасын оқыту барысында өзге тілді аудиторияға тек ережелерді жаттатып, жаттығу жұмыстарын орындатқаннан түрлі көрнекі құралдарды (аудиожазба, суреттер, кинометафоралар), сөйлеу дағдыларын қалыптастыру мақсатында жиі коммуникацияға түсу оқытуды әлдеқайда жеңілдетіп, бала зейінінің де шоғырлануына, материалды қабылдауына зор ықпалын тигізеді.

Сонымен қатар, оқушылар бір-бірімен сөйлесу кезінде тілдің эмоциялық жағын, яғни интонация, ырғағын, ымдау, қол қимылдарын пайдаланады. Сол себепті де тіл психикалық құбылыстарды танып білудің де құралы бола алады.

Екінші тілді оқытуда мұғалім ең алдымен сөйлеудің түрлерін үйретеді, үлгілерін көрсетеді, оған оқушыны жаттықтырады, оны ақыл-ойдан өткізіп, саналы қолдану дәрежесіне жеткізеді.

Сөйлеу тілін дамыту процесінде адамның еркі, ой-өрісінің дамуы, қиялдай білу ерекшеліктері негізгі рөл атқарады. Олардың барлығы да белгілі бір тілді меңгергенде диалектикалық байланыста болады. Қазақ тілінің лексикасын меңгертуде алдымен лексикалық дағдыларды қалыптастырудың мәні зор екендігіне жоғарыда тоқталдық. Олай болса, дағды негізінің бірі тіл үйренуде сөйлеу тілі дағдысының қалыптасуы мәні зор. Өйткені сөйлей білетін адамға тыңдап-түсінуге арнайы дағдыландырудың қажеті жоқ, себебі ондай дағылар өздігінен қалыптасатындығын айтқан педагогика ғылымдарының кандидаты, ғалым Б.Мешімбаева «тыңдап-түсіну дағдыларының дамымай келу себептері де осында» дейді [Тұрлыбекова, 2014: 166].

Мәселен, зерттеу жұмысымыздың негізгі аудиториясы оқушылар деп қарастырсақ, лингвистикалық білім аясында лексикалық құбылыстарды меңгертудің психологиялық негіздерін оқытудың тұрақты бөлігінің бірліктері деп санауға болады. Оқытудағы психологиялық тұрғыдан әрекеттестікті төмендегі кешенді бірліктер негізінде кесте арқылы көрсетуге болады:

Кесте 1 – Пәнді оқыту барысындағы психологиялық әрекеттестік

Пәннің лингвистикалық мазмұны	Білім алушының субъектілік /психологиялық сипаты	Дағды қалыптастыру тәсілдері, құралдары	Пәнді игертушінің субъектілік болмысы	Нәтиже/психология лық дағды, әрекет
1	2	3	4	5
Сөз мағынасын оқыту. Сөздің тура және ауыспалы мағыналарын ажырату. Пән мазмұны лингвистикадағы дәстүрлі және антропоөзектік бағыттарды қамтиды, лингвистикалық антропоөзектік теорияларына басымдық береді.	Білім алушы субъектілер – 5-11 сынып аралығы кезеңіндегі жасөспірімдер. Әлеуметтік, тұлғалық, кәсіби, рухани адамгершіліктік жағынан қалыптасу үстіндегі дамушы, негізі еңбек әрекеті оқу болып табылады.	«Миға шабуыл» Сын тұрғысынан ойлау Технологиялар, Ассоциациялық шеңбер, рефлексия	Пәнді игертуші кәсіби және тұлғалық жағынан қалыптасқан әлеуметтік тұлға.	Топтық талқылауларда, жарыссөздерде өзін өзі психологиялық тұрғыда ұстай алады; Топпен жұмыс істеу дағдысы қалыптасады; Ойын дәлелді және айқын жеткізе біледі; Пікірі бойынша қарсыластарына құрмет таныта алады.

Лингвистикалық білімді меңгертудің бұл кешенді бірліктері өзара тығыз байланыста болады. Бұл бірліктер толыққанды жүзеге асқанда ғана оқу үдерісі үйлесімді нәтиже береді.

Сонымен, лексикалық құбылыстарды оқытудың психологиялық негізін білім алушының танымдық құштарлығы мен дара психикалық болмысын дамытып отыратын әдістермен тығыз бірлестікте қараймыз. Психологиялық аспектіде білім алушы ақиқат әлем болмысын танушы дара тұлға екендігін, өзін-өзі моральдық тұрғыдан бейімдеу қажеттігін басты ұстаным ретінде қарастыру қажет. Жоғарыда аталған мәселелерді сараптай келе, мынадай түйіндеулер жасауға болады:

1) Лексиканы оқытудың психологиялық негізі алдын ала анықталған диагностикалық мақсаттармен, білім алушыларды психикалық дағды (ойлау, мінез, ес т.б.) жағынан жетілдіруді көздейді;

2) Лексиканы оқытудың психологиялық аспект аясында жоспарлауда білім алушылардың жас ерекшелігін, әлеуметтік орта мен пәнге деген психологиялық көзқарасын оқу-танымдық жұмыстарды дұрыс ұйымдастыру мен жоспарлауда басшылыққа алу қажет;

3) Лексиканы оқытудың психологиялық құрылымын білім алушылардың лингвистикалық білімінің базалық-теориялық мазмұнымен байытып, лексикалық бірліктердің психикалық ахуалды түзудегі әлеуетінен бақылауға болады;

4) Лексиканы оқытудағы психологиялық тұрғыдағы күтілетін түпкі нәтиже – білім алушылардың лингвистикалық теориялық мәліметтерді меңгеріп, тұрмыстық өмірде практикалық тұрғыда өмір қажеттіліктерінде тілді сауатты қолдана алатын деңгейге жетуі болып табылады.

Ғылым салалары ретіндегі тіл мен психология өз зерттеу нысандарының ортақтығымен ерекшеленеді. Лингвистика үшін қажетті нысан – тіл – адамның (тіл иесінің) анатомиялық, физиологиялық, психикалық тұрғыдан жетілуін керек етсе, психология өз нысандарының зерттелімдік белгі-сипаттарын сөйлеу тілі сияқты екіншілік белгілер (психолингвистикалық белгілер) арқылы таниды. Баланың психофизиологиялық даму деңгейі тіл арқылы көрінеді, әрі тіл арқылы дамиды. Осылайша тіл «ішкі сырды шығаратын құралға» айналады [Аймауытов, 1998: 38].

Әдебиет

1. Шабельникова В.К. Психика-функциялық жүйе. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 378 б.

2. Оралбаева Н., Жақсылықова К. Орыс тіліндегі мектептерде қазақ тілін оқыту әдістемесі: оқулық / Алматы: Ана тілі, 1996. – 207 б.

3. Құнанбаева С.С. Қазіргі шет тілдік білім берудің теориясы мен практикасы. – Алматы, ҚазХҚжӘТУ, 2010. – 324 б.

4. Ушинский, К. Д. Пед. соч.: т. 1 – М.: Педагогика, 1988. – 365 с.

5. Тұрлыбекова Ж. Қазақ филологиясы: әдістеме және әдіснама. – Астана, 2014 – 194 б.

6. Аймауытов Ж. Таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 302 б.

© Ораз А.Н., Маликов Қ.Т., 2023

УДК 373.1

Псянчина М.Т., магистрант
Тагирова С.А., канд. пед. н., доцент
БГПУ им. М. Акмуллы, г.Уфа (Россия)

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ СТЕПЕНЕЙ СРАВНЕНИЯ ИМЕНИ ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО НА УРОКАХ БАШКИРСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация. Статья посвящена сопоставительному изучению степеней сравнения имени прилагательного на уроках башкирского и английского языков. В работе осуществляется анализ разновидностей данной грамматической категории в обоих языках, определяются их сходства и различия. Авторами предлагаются упражнения на сопоставление имён прилагательных для применения на уроках в образовательных организациях. Статья может быть использована учителями башкирского и английского языков, методистами и студентами педагогических вузов.

Ключевые слова: Тюркские языки, башкирский язык, английский язык, имя прилагательное, степени сравнения имён прилагательных, сопоставительное языкознание, методика обучения.

Abstract. The article is devoted to the comparative study of the degrees of comparison of the adjective name in the lessons of Bashkir and English languages. The paper analyzes the varieties of this grammatical category in both languages, determines their similarities and differences. The authors propose exercises for comparing adjectives for use in lessons in educational organizations. The article can be used by teachers of Bashkir and English languages, methodologists and students of pedagogical universities.

Keywords: Turkic languages, Bashkir language, English, adjective name, degrees of comparison of adjectives, comparative linguistics, teaching methods.

В современном мире важно организовывать образовательный процесс в условиях глобализации, а именно необходимости знания как минимум двух языков.

В настоящее время в Республике Башкортостан параллельно изучаются несколько языков: русский, башкирский и английский. Это даёт возможность на сопоставление грамматических строев данных языков, определение схожих и различных черт, что может служить базой для более углубленного изучения всех трех языков.

Сопоставление языков является объектом изучения контрастивной (конфронтативной, сопоставительной) лингвистики, где языковеды находят сходства и различия нескольких неродных языков (как правило, двух) на всех языковых уровнях. В данной области можно назвать труды таких учёных, как А.А. Потебни, Е.Д. Поливанова, В.А. Богородицкого, Л.В. Щербы.

Башкирский язык, в большинстве случаев, сопоставляется с русским языком. Этой проблеме посвящены работы К.З. Закирьянова [2004], А.М. Азнабаева, Р.Х. Хайруллиной [2006], Э.Ф. Рахимовой [2020] и других. Однако труды по сопоставлению башкирского языка с другими, кроме русского, отсутствует.

На данный момент становится актуальным направление сопоставительного изучения башкирского и английского языков, так как английский язык становится языком глобального общения и приобретает статус обязательного языка в области науки, искусства и других сфер. В своей работе мы затронем тему сопоставительного изучения степеней имён прилагательных и предложим примеры их использования на уроках обоих предметов.

Имя прилагательное как грамматическая категория в башкирском языкознании было объектом исследования Ж.Г. Киекбаева [2001], М.В. Зайнуллина [1986] и других. В английском языкознании об имени прилагательном писали Ю.Д. Апресян [1995], Е.М. Вольф [1978], Е.С. Кубрякова [2004] и другие.

Имя прилагательные – часть речи, обозначающее разные признаки, качества и свойства предметов. В предложении чаще всего служит определением и стоит перед определяемым словом.

В обоих языках прилагательные, как правило, делится на две большие группы: качественные и относительные.

Качественные прилагательные имеют степени сравнения и обозначают признак, присущие предметам по самой их природе, к примеру, цвет (ҡыҙыл сәскә, a red flower – красный цветок) или размер (ҙур бүлмә, a big room – большая комната).

Относительные прилагательные не имеют степени сравнения и обычно связанны с отношением к предмету, месту, времени (ағас ишек, a wooden door – деревянная дверь) [Рахимова, 2020: 16].

Мы предлагаем следующее упражнение, связанное с данными классами имён прилагательных в обоих языках:

Прочитайте имена прилагательные и распределите их по двум группам: относительные и качественные прилагательные. Аргументируйте свой ответ. Составьте с приведенными словами словосочетания.

Һара, матур, батыр, бейек, алтын, ҙур, йәш, ҡышҡы, аҡ, спорт, бәләкәй.

Big, wooden, winter, warm, golden, small, math, gentle, black, interesting.

Так, дети научаться группировать имена прилагательные, обращая внимание именно на лексическую сторону слова, на его значение.

Категория разрядов тесно связана со степенями сравнения, так как напрямую зависит от лексического составляющего того или иного слова.

В английском языке существует три степени сравнения: основная (main degree): good weather (хорошая погода); сравнительная (comparative degree): smaller room (комната поменьше); превосходная (superlative degree): the biggest tree (самое большое дерево) [Иванова, Бурлакова, Почепцов 1981: 35].

В башкирском языке, в отличии от английского, существуют четыре степени сравнения: основная (төп дәрәжә): матур ҡыҙ (красивая девочка); сравнительная (сағыштырыу дәрәжәһе): өҫтәл ҙурыраҡ (стол больше); превосходная (артыҡлыҡ дәрәжәһе): ҡап-ҡара таш (чёрный-пречёрный камень), бик бәләкәй (самый маленький); уменьшительная (аҙһытыу дәрәжәһе): ҡыҙғылт (красноватый) [Рахимова, 2020: 16].

В данном случае мы видим совпадение в некоторых аспектах степеней сравнения в обоих языках, а именно наличие как и в башкирском, так и в английском, основной, сравнительной и превосходных степеней. Единственным различием является уменьшительная степень у имён прилагательных башкирского языка, так как это является отличительной чертой тюркских языков.

Здесь особое внимание стоит обратить на способы образования степеней имён прилагательных. В башкирском языке сравнительная степень, обозначающая наличие признака у предмета в большей или меньшей степени, образуется с помощью прибавления аффиксов -раҡ, -рәк (после основ на гласный звук), -ыраҡ, -ерәк, -ораҡ, -өрәк (после основ на согласный звук). К примеру, матур – матурыраҡ (красивый – красивее) [Усманова 2006: 53].

В английском языке образование сравнительной степени имён прилагательных зависит от фонетического состава самого слова, в частности, от его слоговой структуры. При изменении односложного имени прилагательного идёт добавление аффикс -er: warm – warmer (теплый – теплее). Если речь идёт о двусложном прилагательном, то здесь имеется два варианта изменения: путём принятия аффикса -er либо в сочетании со словом more: lovely – lovelier, more lovely (милый – милее, более милый). В многосложных прилагательных сравнительная степень образовывается со словом more: interesting – more interesting (интересный – более интересный) [Иванова, Бурлакова, Почепцов 1981: 35].

В сопоставлении обоих языков мы замечаем, что и в башкирском, и в английском языке образование степени сравнения идёт путем добавлений аффиксов к концу слова (матурыраҡ, smaller). Но также стоит отметить, что в английском языке присутсвует и другой способ, подразумевающий применения слова more (more exciting).

В данном случае мы предлагаем вводное упражнение, которое может использоваться как приём ввода в новую тему:

Просмотрите слова, обозначьте общее значение данных слов. Какие схожести вы можете заметить? Какие различия? Выделите окончания.

Redder – ҡыҙылыраҡ; матурыраҡ – more beautiful; ҙурыраҡ – bigger; бейегрәк – taller, ҡыҙығыраҡ – more interesting.

Так, школьники с помощью таких методов, как анализ, синтез и сопоставление, смогут выделять характерные черты степени сравнения в башкирских и английских пословицах.

Превосходная степень в башкирском языке имеет три способа образования: с помощью повторения первого слога имени прилагательного: ҡап-ҡара (черный-пречерный), еп-еңел (очень легкий); путём повторения самого прилагательного (ҙур-ҙур тауҙар – большие-большие горы); с помощью присоединения к слову усилительных частиц иң (самый), үтә (очень, сильно), ифрат, бик (очень): иң насар (самый плохой), бик ҡыҫҡаҡ (очень короткий) [Усманова 2006: 54].

В английском языке превосходная степень образуется двумя способами: прибавлением аффикса -est и определённого артикля в начале слова в односложных прилагательных (long – the longest) и добавлением слов the most в многосложных прилагательных (exciting – the most exciting) [Иванова, Бурлакова, Почепцов 1981: 35].

Как мы видим из вышеизложенного, один способ образования превосходной степени в обоих языках совпадает: добавление вспомогательных слов (the most powerful, иң бөйөк). Другие же пути в обоих языках отличаются.

По теме превосходной степени имён прилагательных в башкирском и английском языках мы предлагаем следущее упражнение:

Прочитайте пословицы на башкирском и английском языках. Найдите имена прилагательные в превосходной степени, выделите и сравните их. Назовите эквиваленты к данным пословицам на русском языке.

The longest mile is the last mile home.

The darkest hour is just before the dawn.

The fastest way to make money is to stop losing it.
Кем ҡулында иллелек, уның һүҙе иң элек.
Диңгеҙҙең һыуы бик күп тә – эсергә ярамай.
Баҫҡысҡа менеүе ҡыйын, төшөүе бик анһат.

Данное упражнение помогает развить не только грамматические навыки учащихся, но и обогатить их знания об устном народном творчестве башкир и англичан.

Таким образом, сопоставительный анализ степеней сравнения имён прилагательных в башкирском и английском языках даёт учащимся лучше понять грамматические особенности данной морфологической категории в обоих языках. Существуют как и схожие черты (наличие сравнительной и превосходной степеней, аффиксальные способы образования сравнительной степени, использование усилительных частиц в превосходной степени), так и различия (отсутствие уменьшительной степени имён прилагательных в английском языке, а также путь повторения первого слога слова для образования превосходной степени и др.).

Результаты данного исследования могут быть использованы учителями башкирского и английского языков, студентами педагогических университетов, а также методистами.

Литература

1. Азнабаев А.М., Хайруллина Р.Х. Сопоставительная грамматика русского и башкирского языков: Учебное пособие. – Уфа: Гилем, 2006. – 150 с.

2. Апресян Ю.Д. Избранные труды / Юрий Дереникович Апресян. – М.: Школа "Языки рус. культуры", 1995. – Т. 2: Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Школа "Языки рус. культуры" – 767с.

3. Вольф Е.М. Грамматика и семантика прилагательного. – М.: Наука, 1978. – 200 с.

4. Грамматика английского языка / Л.С. Бархударов, Д.А. Штелинг. – М.: КД Либроком, 2013. – 424 с.

5. Зайнуллин М.В., Ишбулатов Н. Х. Современный башкирский литературный язык / Фонетика. Морфология /. – Уфа, 1986. – 177 с.

6. Закирьянов К.З. Сопоставительная грамматика русского и башкирского языков: Монография. – Уфа: Гилем, 2004. – 228 с.

7. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка: Учебник. – М.: Высш. школа, 1981. – 285 с.

8. Киекбаев Дж.Г. Современный башкирский язык: Лекции для студентов-заочников. – Уфа: БГУ, 2001. – 148 с.

9. Кобрина Н.А. Грамматика английского языка. Морфология. Синтаксис: Учебное пособие для студентов педагогических институтов и университетов / Н.А. Кобрина, Е.А. Корнеева, М.И. Оссовская, К.А. Гузеева. – СПб.: Лениздат: Союз, 2001. – С. 188 - 192.

10. Кубрякова Е.С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке: части речи скогнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира // Рос. академия наук.Ин-т языкознания. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

11. Рахимова Э.Ф. Сопоставительная грамматика башкирского и русского языков. – Уфа: Китап, 2020. – 128 с.

12. Смирницкий А. И. Морфология английского языка / А. И. Смирницкий. – Одесса: Изд-во иностр. лит., 1959. – 443 с.

13. Усманова М.Г. Грамматика башкирского языка в таблицах и схемах. – Уфа: Китап, 2007. – 112 с.

14. Усманова М.Г. Грамматика башкирского языка для изучающих язык как государственный. – Уфа: Китап, 2006. – 128 с.

© Псянчина М.Т., Тагирова С.А., 2023

УДК 811512.1

Разяпова З.М., студент
Ғилми етәксеһе: Хөсәйенова Л.М., филол. ф. д-ры, профессор
М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ. (Рәсәй)

ПРОФЕССОР НӘҒИМ ИШБУЛАТОВТЫҢ БАШҠОРТ ДИАЛЕКТОЛОГИЯҺЫН ҮҪТЕРЕҮГӘ ИНДЕРГӘН ӨЛӨШӨ

Аннотация. Данная статья посвящена анализу научной деятельности профессора Н.Х. Ишбулатова в области башкирской диалектологии. В ходе исследования были выявлены устаревшие диалектизмы Кызылского говора Восточного диалекта башкирского языка.

Ключевые слова: языкознание, диалектология, диалект, говор, профессор.

Abstract. This article analyzes the scientific activities of Professor N.Kh. Ishbulatov in the field of Bashkir dialectology. In the course of the study, obsolete dialectisms of the Kyzyl dialect of the Eastern dialect of the Bashkir language were identified.
Keywords: linguistics, dialectology, dialect, accent, professor.

Башҡорт диалектологияһы тураһында һүҙ алып барғанда телсе-ғалимдарыбыҙ Т.Ғ. Байышевтың, Н.Х. Ишбулатовтың, С.Ф. Миржанованың, Н.Х. Мәксүтованың, Р.З. Шәкүровтың ғилми хеҙмәттәрен әйтеп үтергә кәрәк. Шулар араһынан Н.Х. Ишбулатовтың эшмәкәрлеге айырып тора , сөнки ул беренселәрҙән булып Көнсығыш диалектты өйрәнеүгә нигеҙ һалған. Беҙ был мәҡәләлә Нәғим Ишбулатов тарафынан яҙып ҡалдырылған Көнсығыш диалекттың Ҡыҙыл һөйләшенә хас булған һүҙҙәрҙең хәҙерге ваҡытта актуаль ҡулланылыу/ ҡулланылмауын тикшерҙек.

Профессор Н.Х. Ишбулатовтың фәнни тикшеренеүҙәрендә башҡорт теленең диалектологияһы, фонетикаһы, морфологияһы, лексикографияһы, әҙәбиәте, дөйөм тюркология, этимология, мәсьәләләре, башҡорт телен уҡытыу методикаһына, программа, дәреслек йөкмәткеһе, матур әҙәбиәткә ҡағылышлы, бөгөнгө көндә лә актуаллеген юғалтмаған, проблемалар яҡтыртыла [2].

Быйыл күренекле тел ғалимы, филология фәндәре докторы, профессор, Башҡортостандың атҡаҙанған фән эшмәкәре Нәғим Хажғәле улы Ишбулатовтың тыуына 95 йыл. Башҡорт тел ғилемен яңы бейеклектәргә күтәреү өсөн ифрат күп көс һалған ғалим 1928 йылдың 10 августында Әбйәлил районының Ҡаҙмаш ауылында тыуған. Ҡаҙмаштағы тулы булмаған урта мәктәпте тамамлай һәм 1943 йылда Баймаҡ районының Темәс педучилищеһына уҡырға инә. 1948 йылда Өфөгә юл ала. Ул Тимирязев исемендәге Башҡорт дәүләт педагогия институтының филология факультеты студенты булып китә. 1952 йылда был уҡыу йортон тамамлай ҙа, белем алыуын Мәскәүҙәге СССР Фәндәр академияһының Тел ғилеме институты аспирантураһында дауам итергә ҡарар итә.

Ошо осорҙа Нәғим Ишбулатов диалектология өлкәһенә ныҡлап тотона. Кандидатлыҡ десертацияһын яҡлау өсөн филология фәндәре докторы, Башҡорт АССР-ның атҡаҙанған фән эшмәкәре Ә.Ә. Юлдашев етәкселегендә «БАССР-ҙың Әбйәлил районы Ҡаҙмаш ауылы һөйләше» тигән тема өҫтөндә эш алып бара. 1955 йылда уңышлы сығыш яһап, филология фәндәре кандидаты дәрәжәһенә күтәрелә.

1975 йылда Нәғим Хажғәле улы докторлыҡ диссертацияһын «Башҡорт теленең диалекттарын сағыштырып өйрәнеү» тигән темаға яҡлай. Ул был хеҙмәтендә ҙур биләмәләргә таралған диалекттарҙы һәм уларҙың составына ингән һөйләштәрҙе тәүҙә үҙ-ара, һуңынан боронғо төрки тел материалы менән сағыштыра [2].

Нәғим Ишбулатовтың «Башҡорт теле һәм уның диалекттары» тип аталған китабында Ҡыҙыл һөйләшенә хас булған бер төркөм һүҙҙәр һәм уларҙың аңлатмалары бирелгән. Шул һүҙҙәрҙе ике төркөмгә бүлдек. Информатор Ҡаҙмаш ауылының имам-хатибы Әһелов Данил Шәкирйән улы.

Беренсе төркөмгә хәҙерге көндө лә һөйләштә ҡулланылғандары: өлтөк – тауыҡтың бүрке, тейәк – итте эләктереп ҡуя торған таяҡса, ҡарындаш – һеңле (ағаһына ҡарата), мыҡты – ҙур кәүҙәле, бөтмөр – эшен ҡалдырмай башҡарып йөрөгөн кеше, сәкән «клюшка», йолоу – тән итенең боҙолоуы, һылтыҡтау – бер аҙ сатанлау, аңҡы-тиңке булыу – баш ҡаңғырыу, һиңмайланыу – аҡылға бер көй булыу, ҡурсалау – яҡлау, топ-томалға – бер ниндәй сәбәпһеҙгә, ләпәк – ваҡ һуҡыр себен, бөгәләк – ат себене «овод», ҡалма – өй эсендәге ҡый-ҡыпыр, апа – атайҙан, өсәйҙән оло ир кеше, инәй – атайҙан, әсәйҙән оло ҡатын кеше, аташланыу – күҙенә бер нәмә күренмәй ярһыу, ҡыуал – һабан туйында менеп ярыша торған оҙон бағана, аунаҡсыу – ергә йығылып, ышҡыныу: эт аунаҡсый; бағры «форель».

Икенсе төркөмгә телмәрҙән бөтөнләй төшөп ҡалған, йә булмаһа үҙ функцияһын юғалтҡан һүҙҙәр индерелде: кикел – аттың маңлай ялы; тәнәй – 1) бала; 2) әбейҙәрҙең балаларға өндәшеү һүҙе; тәнәйҙәү – бала табыу; тәлге – быҡтырылған һарынанан әҙерләнгән ашамлыҡ, йәләүкәр – ялҡау, ҡонт – эшһөйәр, салтанат «чистоплотный», киһәүһеҙ – тыңлауһыҙ: киһәүһеҙ бала; һарҡаш – һаран, кәрһеҙ – көсһөҙ; яндырай – ҡыҙып китә торған кеше, ҡаҙыҡай – йәш баланы аяҡҡа баҫырға өйрәтеү һүҙе, аран – һарыҡ ояһы, ауыр түләк – баҫалҡы, ҡыҙып-нитеп бармай торған, үңер – тау текәһенең аҫтындағы үҙәк башы [1].

Өҫтә әйтеп үтелгәнәдәргә һығымта яһап, шуны әйтергә кәрәк: ваҡыт үтеү менән диалект һүҙҙәрҙең күбеһе телмәрҙән юғала. Нәғим Хажғәле улы Ишбулатов башҡорт диалектологияһын өйрәнеүгә тос өлөш индергән тип әйтә алабыҙ, сөнки уның хеҙмәттәре аша күп диалект һүҙҙәре һаҡланып ҡалған.

Әҙәбиәт

1. Ишбулатов Н.Х. Башҡорт теле һәм уның диалекттары. – Өфө: Китап, 2000. – 210 бит.

2. Шәйхисламова З.Ф. Н.Х. Ишбулатовтың башҡорт диалектологияһы өлкәһендәге эшмәкәрлеге хаҡында // Актуальные проблемы диалектологии языков народов России: Материалы X региональной конференции. – Уфа. –2010. – С. 252-257.

© Разяпова З.М., Хусаинова Л.М., 2023

Рахматуллина Д.Д., студент
Научный руководитель: Галина Г.Г., канд. филол. н., доцент
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа (Россия)

ЖЕНСКИЙ ОБРАЗ В ТЮРКСКИХ ЭПОСАХ «УРАЛ БАТЫР» И «МААДАЙ КАРА»

Аннотация. В статье проведен сравнительно-сопоставительный анализ женских образов в тюркских эпосах «Урал-батыр» и «Маадай Кара». Автор приход к выводу, что эпическая Женщина воплощает народные идеалы не только красоты и материнства, но и смелой защитницы родины и народа. В её облике обобщаются представления тюркских народов о высоком статусе тюркской женщины.

Ключевые слова: эпос, башкирский эпос, Урал батыр, Хумай, алтайский эпос, Маадай-Кара, женский образ.

Abstract. The article presents a comparative analysis of female images in the Turkic epics «Ural-Batyr» and «Maadai Kara». The author comes to the conclusion that the epic Woman embodies the folk ideals of not only beauty and motherhood, but also a brave defender of the motherland and the people. Her appearance summarizes the ideas of the Turkic peoples about the high status of the Turkic woman.

Keywords: epic, Bashkir epic, Ural Batyr, Humai, Altai epic, Maadai-Kara, female image.

Истоки культа женщины уходят в глубокую древность, в эпоху палеолита. Несмотря на то, что современная наука отрицает матриархат, длительное время в истории человеческого общества счет родства велся по женской линии, ребенок был частью материнского рода и племени. По-видимому, почитание женщины и материнство являлись той идеологией, которая объединяла племя и обуславливала её устойчивость. Не теряет своего значения почитание женщины в наши дни, что обуславливает интерес к теме и объективно подталкивает нас к изучению опыта предков, богатого духовного наследия тюрков для изучения культа Матери и Женщины.

Представления о женщине отражены в различных жанрах тюркского фольклора: в эпических, сказочных, песенных жанрах. Образ женщины многогранен: в произведениях фольклора представлены мудрые жены, женщины-богатырши, женщины волшебницы, девы-воскресительницы, девы-защитницы племени и т.д. Не является исключением башкирский эпос «Урал-батыр», где образ женщины представлен в ее многогранности, подчеркивающий значимость роли женщины в жизни как отдельного индивида, так и всего человеческого коллектива.

В эпосе «Урал-батыр» образ женщины воплощает смелость, мудрость в единстве с внешней привлекательностью и обязанностями материнства. В начальной части эпоса «Урал-батыр», там, где идет речь о Всемирном потопе, о первой паре людей, положивших начало человеческому роду. Янбирде и Янбике (смысловое дословное значение: «душу+давший» и «о душе заботящаяся женщина», хозяйка души) выступают в эпосе как первые люди на земле, они как полулюди-полубоги бессмертны: «не зная болезней-недугов, о смерти не ведали они». Это отец Янбирде и мать Янбике, давшие жизнь Урал-батыру и его брату Шульгану. Она – первая мать, давшая жизнь Уралу и Шульгану, но ее образ не имеет индивидуальную характеристику. Таким образом, Янбике – первая женщина, символизирующая бытие и сознание семьи.

Главные женские образы в эпосе – это Янбике, Хумай, Айхылу, Гулистан и дочь Катила. С ними связано появление сыновей, имена которых впоследствии становятся названиями четырех главных рек – Идель, Нугуш, Яик, Хакмар. Акцент эпоса на этом качестве указывает на эпоху установления семейно-родовых отношений. Предназначения четырех женщин в эпосе «Урал батыр» различные. Дочь падишаха Катила – первая жена Урал-батыра – родила сына Яика, имеет способность к целительству и магии, тем самым оберегая мужа и сына от смерти и зла. Вторая жена Урала-батыра – Гулистан – родила сына Нугуша, земная, терпеливая, мудрая, оберегающая мужа и воспитывающая сына. Центральное место занимает третья жена героя Хумай – мать Иделя. Хумай – женщина божественного происхождения, женщина-птица, женщина-покровительница, ею были вручены высшие дары земли – конь Акбузат и булатный меч. Преданность своему мужу и невозможность обрести человеческий вид после его героической гибели характеризуют ее как мудрую и сильную женщину, превратившуюся в лебедя. Четвертая жена – Айхылу – жена Шульгана – мать Хакмара – женщина-птица, дочь Луны, обладательница неимоверной красоты. Все героини-женщины выполняют разные благостные деяния, но их объединяет одно великое женское начало – Мать.

В центре эпического сказания «Маадай Кара» стоят образы мудрого правителя благодатной земли и благоденствующего народа. Главными героями эпоса являются Маадай-Кара и его сын-богатырь Когюдей-Мерген.

В период, когда Маадай-Кара состарился и не мог уже править своим народом, на его землю нападает Кара-Кула. Кара-Кула разорил и разграбил счастливую землю правителя Маадай-Кара: «Шесть дней стонал родной Алтай, убитым пал и стар и мал». Перед нашествием врагов жена Маадай-Кара Алтын Тарга родила

сына. Отец ребенка Маадай-Кара спрятал его на вершине горы[1]. В эпосе «Маадай-Кара» маленького сына правителя алтайской земли находит старуха, которой являлась дух-хозяйка Алтая, подобрав, воспитывает его.

Мальчик вырастает сильным богатырем по имени Когюдей-Мерген. Он проходит физическую и моральную закалку, вырабатывает в себе необходимые качества богатыря-воина. Все это благодаря наставлениям старухи. Она остерегает его от необдуманных и опрометчивых слов и поступков, учит быть скромным и вежливым, не бояться трудностей, не отступать от задуманного, быть осторожным и хитроумным среди врагов и т.д. Когюдей-Мерген не только мстит за отца, но и выполняет завет хозяйки Алтая – «родной народ в края Алтая возвратить».

Интересен образ духа хозяйки Алтая, который символизируется как мать прародительница. Высокий статус женщины регулировался древними правилами, мифологическими, культовыми представлениями народа об Инә заты – матери-родительнице. Именно на территории Алтая сохраняется культ Матери – Әсә культы, исходящий от верований в божественную детородную силу женщины. Статус матери представляет в эпосе знание о самом высоком назначении женщины, покровительницы не только детей, но и сил Природы.

В эпосе «Маадай-Кара» женских образов немного, «славной богатыркой» или «женщиной-богатыркой» названа супруга героя Алтын-Тарга, «девушкой-богатыркой» с такими же чертами описана девица Алтын-Кюскю. И все же, полный образ женщины описан в образе духе-хозяйки Алтая. В алтайских эпических сказаниях женские образы (мать, жена, сестра) выступают советчицами героя, часто более прозорливыми и умными, чем сам герой. Все это свидетельствует об активной роли женщины в жизни народов Алтая.

Итак, образы женщин-матерей в эпосах «Урал-батыр» и «Маадай Кара» объединяет то, что они выступают символами и носителями жизненного начала. Женщины в эпосах – это праматери-покровители, духи-хозяйки родной земли и покровительницы полноводных рек.

Подобный образ не случаен, тюркская женщина была прародительницей рода, она олицетворяла так называемый феномен родины, который стал основной идеей святости и священности родовой территории, оберегаемой на протяжении тысячелетий. В тюркских семьях отец и мать обладали равным статусом поэтому родовое и национальное происхождение определялось как по отцу, так и по матери.

Следует отметить и то, что древние тюрки очень серьезно относились к брачным союзам. Примечателен следующий факт тюрком считается тот человек, у которого и отец и мать имеют тюркское происхождение. Соответственно тюркские парни и девушки не вступали в брак, если у жениха или невесты родители были не тюрками. Происхождению по линии матери придавалось большое значение, к примеру, мотивом для отстранения от престола царевича могло послужить низкое происхождение его матери. Историки отмечают влияние тюркских женщин на политическую жизнь. Они влияли на становление и распад отдельных государств, в тюркском обществе прочно укоренилось понятие брачная дипломатия.

В связи с этим, актуален и интересен образ богини плодородия Умай. Умай известна как универсальное женское божество алтайских тюрок, выступала в роли хозяйки гор, покровительницы охотников, диких зверей, а также детей и материнства. Божество Умай считается покровительницей преимущественно детей и рожениц, и это поверье до сих пор сохранилось у народов Саяно-Алтая, Средней Азии, Казахстана и Республики Башкортостан.

Таким образом, ключевой мотив в эпосах – Материнство, которое являлось главным предназначением женщины, оно отображало первостепенное значение чадородности. В фольклоре тюрков культ Матери имеет особое место. Это судьба, дарованная природой: женщина во все времена рожает и воспитывает детей и в то же время успевает смотреть мужа и вдохновлять его на великие подвиги во благо семьи и родины. Мать – это представитель сильного духа, патриотизма, воспитывающая отважных батыров. На протяжении всей истории человечества женщина являлась и является продолжателем Рода и воспитателем нации, хранительницей традиций, обычаев, языка. Духовное и физическое здоровье нации определяется высоким положением женщины в обществе и крепким, святым Материнским духом. В эпосах «Урал-батыр» и «Маадай-Кара» образ Матери и Женщины показывает истинное лицо этноса и ее историческую суть, ответственность женщины за судьбы природы и человечества.

Литература

1. Алтайские героические сказания. Маадай-Кара. Очы-Бала / Сказитель А. Калкин; пер. с алт. А. Плитченко; худож. А. Дианов. – М.: Современник», 1983 – 288 с., ил.
2. Башкирское народное творчество: в 18-ти тт. Уфа: Башкир. кн. изд-во, 1987. Т.1. 544 с.
3. Галин С.А. Башкирский мифологический эпос: учебное пособие. – Уфа: Изд-во БИРО, 1999. – 103 с.
4. Котов В.Г. Башкирский эпос «Урал-батыр». Историко-мифологические основы. – Уфа: Гилем, 2006. – 408 с.
5. Маадай-Кара: Алтай кай чӧрчӧк. – Горно-Алтайск, 1957 – 149 с.

[1] Древние алтайцы, насильственно угоняемые врагами на чужбину, очень часто вешали люльку с ребенком на сук дерева в надежде, что кто-нибудь найдет ребенка и пожалеет его

6. Маадай-Кара: Алтайский героический эпос / Запись текста, пер. и прим. С.С. Суразакова. – М.: Наука, 1973 – 472 с., ил. (АН СССР. Ин-т мировой лит. им. А.М. Горького. ГАНИИИЯЛ).
7. Маадай-Кара: Алтайский героический эпос / Поэтический перевод А. Плитченко. – Горно-Алтайск. – 1979 – 273 с.
8. Суразаков С.С. Алтайский героический эпос. – М.: Наука, 1985 – 255 с.
9. Урал батыр. Башкирский народный эпос. – Уфа: Китап, 2005. – 296 с.
10. Хусаинова Г.Р. «Урал-батыр» великое творение башкирского народа // «Урал-батыр» и духовное наследие народов мира: Материалы II Международной научно-практической конференции, посвященной Году укрепления межнационального согласия в Республике Башкортостан (г. Сибай, 10 – 11 июня 2011 г.). – Сибай, 2011. – С. 31-32.

© Рахматуллина Д.Д., Галина Г.Г., 2023

УДК 811.512

Рыкова А.К., студент
Научный руководитель: Тыбыкова Л.Н., канд. филол. н., доцент
Горно-Алтайский государственный университет, г. Горно-Алтайск (Россия)

АНТРОПОНИМЫ В ДРЕВНЕТЮРКСКИХ РУНИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ АЛТАЯ

Аннотация. Статья посвящена исследованию антропонимов в древнетюркских рунических памятниках Республики Алтай. Этимология антропонимов древнетюркской эпохи позволяет предполагать, что простолюдины не знали обычая смены личного прозвища при достижении зрелого мужского возраста, т.е. вместе с этим не достигали, по-видимому, полноценного социального статуса. Возможно, этот древний связанный с институтом эрства обычай в эпоху, представленную нашими памятниками рунического письма, соблюдался только в отношении аристократов.

Abstract. The article is devoted to the study of anthroponyms in the ancient turkic runic monuments of the Altai Republic. The etymology of the anthroponyms of the ancient turkic era suggests that commoners did not know the custom of changing their personal nickname when they reached mature male age, i.e. at the same time they did not seem to have reached a full-fledged social status. Perhaps this ancient custom associated with the institution of mayoralty in the era represented by our monuments of runic writing was observed only in relation to aristocrats.

Ключевые слова: антропонимы, рунические памятники Алтая, эпитафия, этимология, древние тюрки.

Keywords: anthroponyms, runic monuments of Altai, epitaph, etymology, ancient turks.

Формирование и развитие антропонимической системы тюркских языков напрямую связано с культурными традициями древних тюрков. Поклонение явлениям природы, тотемистические и анимистические представления стали частью духовной культуры. В именах того периода существовала неразделимая связь «предмет – имя – человек», которая позволяла рассматривать имя как часть личности. Особенности антропонимического узуса в традиционной тюркской культуре обусловлены мифическими представлениями о природе имени: отождествлением имени и его носителя или убеждением в существовании сокровенной связи между именем и человеком, верой в способность имени «замещать» человека; имя является неким вечным знаком, которое соединяет его носителя с предками и потомками, т.е. становится знаком бессмертия человека, рода и т.д. В тюркском языческом именослове основное место занимают две формы воззрений – тотемизм и анимизм, которые стали базой для дальнейшего развития антропонимической системы тюрков [Голикова, 2009: 73-79].

История изучения средневековых древнетюркских рунических памятников Горного Алтая насчитывает почти двести лет. В 1818 г. Г.И. Спасский нашел первую алтайскую надпись на реке Чарыш. С тех пор на Алтае ведется поиск и изучение эпитафических памятников. Причем происходит это с переменным успехом. И.Л. Кызласов выделил три условных этапа: первый – конец 40-х–начало 60-х гг. XX в., второй – 60-е–80-е гг., третий – начался в 90-х гг. и продолжается по сей день.

Обстоятельно и достаточно подробно об истории исследований древнетюркского письма Горного Алтая осветил В.Д. Кубарев.

Всему миру известны надписи на каменных стелах, посвященных великим древнетюркским правителям и полководцам, таким как Бильге-кагану, Кюль-тегину и Тоньюкуку. Начиная с VIII в., памятники рунической письменности были широко распространены и на Алтае. Первооткрывателями памятников рунического письма на Алтае были Г.И. Спасский и В.В. Радлов. Значительный вклад в изучение древнетюркской эпиграфики Алтая внесли такие известные ученые, как К. Сейдакматов, Н.А. Баскаков, Э.Р. Тенишев, В.М. Наделяев, Д.Д. Васильев, В.Д. Кубарев, И.Л. Кызласов, С.Г. Кляшторный, Е.П. Маточкин [Каталог, 2012: 3].

Кроме того, в исследованиях древнетюркских письменных памятников в разное время участвовали И.Л. Кызласов, В. Ачапов, Е.П. Маточкин, О.В. Майчиков, И.А. Невская, В.П. Ойношев, А.Т. Тарбанаев, Л.Н. Тыбыкова, С.Ю. Чевалков, Е.Е. Ямаева.

К началу 90-х годов XX века стало очевидно, что Алтай, как регион широкого распространения памятников письменности встает, в один ряд с Хакасией, Тувой и Монголией.

Рунические памятники распространены в основном в центральных районах Горного Алтая. Основная масса встречается в долинах рек Каракол Онгудайского района, Бар-Бургазы Кош-Агачского района и Чарыш Усть-Канского района. Гора Калбак-Таш в Онгудайском районе – это уникальный историко-культурный памятник не только Республики Алтай, но и России в целом. Калбак-Ташские надписи являются крупнейшим в Южной Сибири скоплением надписей [Наделяев, 1969: 4].

Надписи, находящиеся в Горном Алтае, нанесены на скалы и стелы, на предметы быта. Их содержание весьма многообразна и касается всех сфер жизни и деятельности древних народов. Философские, молитвенные, поминальные надписи соседствуют с чисто бытовыми.

На Алтае эпитафии посвящены местным героям, знатным и известным, хотя в алтайских эпитафиях нет упоминания о титулах, чинах и нет перечислений [Тыбыкова, 2014: 78-81]. Краткие надписи на стелах являются характерной чертой эпитафий; часто нанесено только имя умершего героя. Стела Бар-Бургазы II с плохо сохранившейся краткой надписью, содержащей имя или титул *tutuk* «Тутук» в прочтении И.Л. Кызласова [Каталог, 2012: 20].

Семантической интерпретацией отдельных тюркских личных имен (реже отдельных их групп) уделялось внимание в некоторых работах по тюркской антропонимике главным образом в связи с проблемами классификации имен, вопросами наречения имени и его мотивировки, обычаям и обрядам в этой сфере.

При этом имелось в виду, что «семантическая структура каждого наречения в отдельности, так же как и весь набор элементов, засвидетельствованных, проливает свет на экстралингвистическую сферу – модель мира.

Располагая немногим материалом по древнетюркской антропонимике, мы постарались осуществить этимологическую интерпретацию набора компонентов древнетюркских личных имен. Исследуя данную работу, мы опирались на «**Каталог древнетюркских рунических памятников Горного Алтая**», которая была представлена в 2012 году в Научно-технической библиотеке Горно-Алтайского государственного университета. Эта работа – первый и чрезвычайно важный опыт каталогизации древнетюркских рунических памятников, являющихся частью обширного культурно-исторического наследия тюркского мира, которое необходимо сохранить для будущих поколений. Авторы монографии – доцент ГАГУ Л.Н. Тыбыкова, профессор Франкфуртского университета Марсель Эрдал и приват-доцент Свободного университета (Берлин) И.А. Невская – провели огромную работу по каталогизации всех зафиксированных на сегодняшний день рунических памятников Горного Алтая. Предложенная авторами открытая хронологическая нумерация позволяет присваивать последующие номера вновь открываемым надписям.

Сбор материала для книги и его документация осуществлялась во время экспедиций Л.Н. Тыбыковой и Ирины Невской в 2003-2012 гг. В экспедициях 2006, 2007 и 2009 года принимал участие известный тюрколог Марсель Эрдал.

Антропонимы встречаются в основном в эпитафиях, так как именно в намогильных надписях, посвященных герою так важно было написать его геройское (мужское) имя т.е. *эр аты*. Конечно, это традиция жива и поныне в эпитафиях. В меньшей мере антропонимы встречаются на скалах, в священных местах, где проходили обряды. Люди, принимавшее участие в обрядах оставляли свои имена, так как камень был для них вечным и священным и буквы имени, оставленные здесь, также охраняли хозяина имени от злых духов. Например, на священных скалах Калбак-Таша оставили такие имена как Эл Йеген, Бар, Кенч, Кеш. Кроме того, антропонимы встречаются на предметах, таковыми являются ременные наконечники, серебряные сосуды. Антропонимы на предметах наносились с целью обозначения имени хозяина предмета.

Эпитафии, нанесенные на скалах и на стелах, в основном встречаются в Кош-Агачском районе, в окрестностях села Кокоря на правом и левом берегах реки Бар-Бургазы: Бар-Бургазы I и Бар-Бургазы II, Кызыл-Калбак I и Кызыл-Калбак II, например: Стела Кызыл-Калбак I содержит эпитафийную надпись следующего содержания: (ä)r (a)tï: kut b(e)rm(i)š – a: (ä)s(i)z(i)m – a b(a)g (e)l [i…. … … y(i)gl(a)y(i)n: (a)dr(ï)lt(ï)m(ï)z – a…. (ö)lüm – a: (a)nč(a) … … (a)dr(ï)l [tïm…] – Его геройское имя – Кут Бермиш. О, горе! Его род и его народ…. пусть я буду рыдать (я буду горевать/ рыдать)! Мы расстались … смерть … так …(мы) расстались… [Каталог, 2012: 20-21].

Этимология имен по качеству характера

1) B(e)rt(i)p a(q)a – Бертип Ага – Калбак – Таш XIX. Бертип (образован от гл. bert= увечить, наносить, вред, портить. A(q)a – старший брат [Наделяев, 1969: 98].

2) Sül(ä)n y(e)g(ä)n – Сюлен Йеген – Калбак – Таш X. y(e)g(i)n, где y(e)g – «хороший, добро», a – in – аффикс инструментального падежа. Sülä-n – «бороться за/для себя» [Каталог, 2012: 77]

3) Ačïq – Ачык (Жалгыз – Тёбе), - Ačïq – 1) награда, вознаграждение, 2) благосклонность, доброжелательность, 3) польза, благоденствие, удовольствие, счастье. Для собственного имени больше всего подходит – "доброжелательность ~ доброжелательный".

4) Uqqaj– Уккай (Талду – Айры) – Uq – понимать, разуметь ~ Понимающий.

5) (e)l j(e)g(ä)n- Греховный Йеге*н* (Адыр-Кайа),- личное имя, первый компонент которого (el «греховный») является значимым определением ко второму (jegän «племянник»). [Кызласова, 2002] В памятниках Алтая трижды встречается имя «(e)l j(e)g(ä)n- Греховный Йеге*н»,* скорее всего это свидетельствует тому, что носитель имени часто посещал молитвенные места.

6) kutbermiš – Кут Бермиш (Кызыл – Калбак I), – Его геройское имя Кут Бермиш – имя героя означает в переводе «Дающий счастье».

7) (ä)r (a)ti (a)t(a)r (a)pa – Атарапа элэс (Мендур - Соккон½), – Его геройские имя Атар (= 'он стреляет') A(q)a – старший брат.

Отличительная черта древнетюркских рунических памятников Алтая – это краткость, также в именах в основном встретились односоставные антропонимы. Например: Кенч, Бар, Киш, Иним, Юкей, Ачык и др. Двусоставные Кут Бермиш, Ай Тезик, Ок Ай, Йени Ок. Сложносоставные имена не характерны для алтайских рунических памятников. Во многих случаях, в отличие от классических енисейских эпитафий и надписей в алтайских именах отсутствуют громкие титулы. Это связано, по-видимому, с тем, что Алтай входил тогда в состав государства енисейских кыргызов с 9 века, и эпитафии знатных кыргызов не имелось на Алтае, а эпитафии местным героям не имели пышных титулов (Тыбыкова, 2014: 78-81).

Интересно то, что в древнетюркских рунических памятниках Алтая нам встретились лишь несколько титулов, не содержащих имя. Из-за плохой сохранности не удается понять титул это или имя. Например: T(e)g(i)n – Тегин (принц) (Калбак-Таш); Tutuq – Тутук (должность наместника области) (Бар-Бургазы II) [Кызласов, 2002: 46].

Несколько раз встретились мужские имена, в составе которого слово (Ай), существуют разные мнения, ведь «Ай» – это компонент, часто встречающееся в составе женского имени, объяснению которому мы затрудняемся. Например: (ä)r (a)tï ok (a)y – Его геройское имя – Ок Ай (Стрела Месяц) [Тыбыкова, 2012: 125]; (ä)r (a)tï (a)y b(ä)g(ä)č (ä)ra – Его мужское имя – Ай-Бегеч-Эр (bagac – уменьшительное форма от bag, bagac är (бегеч эр) можно перевести как «Маленький господин») [Наделяев, 1969: 53].

«Древнейшие памятники письма, оставленные нашими предками на скалах, предметах быта и стелах, являются бесценными сокровищами не только алтайского народа, но и всех тюркоязычных народов, считающих Алтай своей прародиной, поэтому так важно сохранить эти древнейшие записи тюркской речи», – так пишут авторы Каталога древнетюркских рунических памятников Горного Алтая. [Каталог, 2012: 3].

Таким образом, проведя исследовательскую работу по антропонимам в древнетюркских рунических памятниках Алтая, можно сделать вывод, что большинство надписей оставлены простыми людьми, не имеющими знатного происхождения. Во многих случаях, обозначения имен авторов надписей, они лишены титулов. Пред нами свидетельства широкой грамотности простолюдинов. Этимология этих имен позволяет думать, что простолюдины не знали обычая смены личного прозвища при достижении зрелого мужского возраста, т.е. вместе с этим не достигали, по-видимому, полноценного социального статуса. Возможно, этот древний связанный с институтом эрства обычай в эпоху, представленную нашими памятниками рунического письма, соблюдался только в отношении аристократов.

Литература

1. Баскаков Н.А. Три рунические надписи из с. Мендур-Соккон Горно-Алтайской автономной области // *Советская этнография*. – М., 1966. – № 6. – С. 79-83.

2. Голикова Т.А. Модели имянаречения в традиционной алтайской культуре // Языковое бытие человека и этноса: Психолингвистический и когнитивный аспекты: Материалы Междунар. школы-семинара (5-е Березинские чтения). – М., 2009. – С. 73-79.

3. Древнетюркский словарь / Под редакцией В.М. Наделява, Д.М. Насилова, Э.Р. Тенишева, А.М. Щербака. – М., 1969. – 716 с.

3. Кочеев В.А. Свод древнетюркских рунических памятников Горного Алтая. – Горно-Алтайск, 2006. –52 с.

4. Кызласов И.Л**.** Памятники рунической письменности Горного Алтая. Часть 1. Г-А, 2002. – 95-96 с.

5. Наделяев В.М. Древнетюркские надписи Горного Алтая // Алтайский язык на свореме*н*ном этапе его развития. – Горно-Алтайск, 1984. – С. 81-103.

6. Тыбыкова Л.Н., Невская И.А., Эрдал М. Каталог древнетюркских рунических памятников Горного Алтая. – Горно-Алтайск: Горно-Алтайское книжное издательство, 2012 – с. 152.

7. Тыбыкова Л.Н. Древнетюркские рунические эпитафийные памятники Горного Алтая // Turkic world: the spiritual heritage and contemporary. Proceedings of international symposium. Астана, 2014 – С.78-81

8. Тыбыкова Л.Н., Невская И.А. Рунические письмена Калбак – Таша // Республика Алтай. Краткая энциклопедия. – Новосибирск: Изд-во «Арта», 2010. – С. 268.

© Рыкова А.К., Тыбыкова Л.Н., 2023

УДК 81-1(091)

Рыҫколова Р.Ш., магистрант
Ғилми етәксеһе: Хәбибуллина З.Ә., филол. ф. канд., доцент
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ. (Рәсәй)

ИҪКЕРГӘН ҺҮҘӘРҘЕҢ МӘҠӘЛДӘРҘӘ БИРЕЛЕШЕ

Аннотация. В статье рассматриваются устаревшие слова, употребляемые в пословицах. В процессе исследования были выявлены наличие множества архаизмов и историзмов, которые используются для создания исторического колорита эпохи.

Ключевые слова: башкирский язык, лексика, устаревшие слова, архаизмы, историзмы.

Annotation. The article deals with obsolete words used in proverbs. The study revealed the presence of many archaisms and historicisms, which are used to create the historical flavor of the era.

Key words: Bashkir language, vocabulary, obsolete words, archaisms, historicisms.

Башҡорт халыҡ ижады иҫ китмәле бай. Ә мәҡәл-әйтемдәр унда айырым бер урынды алып тора. Әйтер һүҙең тыңлаусыңа барып етһен тиһәң, мәҡәл-әйтемдәрҙе ҡуллан. Улар фекерҙе көсәйтә, телмәргә йәм бирә, иғтибарҙы йәлеп итә, телмәрҙе тура һәм ҡыҫҡа тоторға ярҙам итә. Шуныһы аяныслы, олатай-өләсәйҙәр менән бергә көндәлек тормошта ҡулланған мәҡәлдәр ҙә китә, мәҡәлдәр менән хатта һүҙҙәр ҙә юғала бара. Көндәлек тормошта ҡулланылмаған йәки бик һирәк ҡулланыла торған һүҙҙәрҙе "иҫкергән һүҙҙәр" тип атайҙар. Әйбер йәки хәл-күренештәрҙең юғалыуы менән бергә төшөп ҡалған һүҙҙәр – тарихи һүҙ, башҡа һүҙ менән алыштырыу арҡаһында телмәрҙән төшөп ҡалған һүҙҙәрҙе "архаизмдар" тип әйтәләр. Мәҫәлән: "*Турпыша төбөн еҫкәмәй, ат туймай*". Нимә ул турпыша? Ҡорот, эремсек һарҡытыу өсөн тегелгән тоҡ. Ауылда уны әле лә ҡулланалар, ә атамаһы ни сәбәптәндер үҙгәргән.

Мәҡәлдәр – кинәйәле итеп тураһын әйтә торған жанр. Кинәйәлек – мәҡәлдәрҙең нигеҙе. "*Һуҡа тотоп ҡулың ҡабармаһа, мейес яғып әпәкәйең ҡабармаҫ*". Күптән инде баҫыуҙа һуҡа тотоп ер һөрмәйҙәр, уны күптән комбайн алыштырған. Әммә мәҡәлдең асылы һабан тураһында түгел, ә ялҡауҙарға төрттөрөп әйтеүҙә.

Башҡорт халҡы элек-электән зирәк тә, йор телле лә булған. Хандар заманында хандарҙан, хатта хәйләкәр муллаларҙан да көлөп мәҡәлдәр сығарған. "*Бер кеше тәхеткә менһә, ҡырҡ кеше атҡа менә*", "*Барма бейгә – үҙе килер өйгә; барма ханға – үҙе килер малға*", "*Сит ерҙә солтан булғансы, үҙ илеңдә олтан бул*". ***Хан, бей, солтан, олтан, тәхет һүҙҙәре*** "хан заманында" ҡалған, ә мәҡәлдең асылы бөгөн дә актуаль. Телмәрҙә йыш ҡулланылған "*Сит ерҙә солтан булғансы, үҙ илеңдә олтан бул*" мәҡәлендәге ***олтан*** һүҙенең мәғәнәһе күптән көндәлек тормошта ҡулланылмаған олтандың төп һәм тура мәғәнәләре – аяҡ кейеменең өҫтәп беркетелгән табаны, йәки аяҡ кейеменең эсенә һалынған табан, олтораҡ. Ә һүҙҙең күсмә мәғәнәһе – ҡол йәки хеҙмәтсе. Мәҡәлдә лә тап ошо мәғәнә бирелгән дә инде. Сит илдә солтан булғансы, үҙ илеңдә хеҙмәтсе бул, ти халыҡ аҡылы. Һүҙ мәҡәлдә генә ҡалған, әммә мәҡәлдең мәғәнәһе лә актуаллеге лә юғалмаған. Хандарҙан ғына көлмәгәндәр, хандар үҙҙәре лә төртмә мәҡәлдәр сығарған. «Ҡол ҡоторһа, ҡойо бысратыр».

"Заман башҡа – заң башҡа", ти халыҡ мәҡәле. Киң ҡулланылған был мәҡәлдә лә заң һүҙе иҫкергән һүҙҙәрҙән һанала. Сөнки, башлыса, ул тик ошо мәҡәлдә генә ҡулланыла. Заң – ғөрөф-ғәҙәт тигән һүҙ менән алыштырылған. Ысынлап та, заман сағылышын мәҡәлдәрҙә төҫмөрләй алабыҙ. Башҡорттар ырыу-ҡәбилә менән йәшәгән осорҙа, шул ваҡыттың ғөрөф-ғәҙәттәрен күрергә була. Мәҫәлән, сит ырыуға мал-мөлкәтен, ҡатын-ҡыҙын талап алыу өсөн яһалған һөжүм – барымта һәм үлтерелгән туғаны өсөн ҡанлы үс алыу – ҡарымта XVII-XVIII быуат өсөн ғәҙәти күренеш булған. «*Ҡарымтаға – ҡарымта, барымтаға – барымта*», «*Барымтанан ҡурҡкан мал йыймаҫ*». Бында ***ҡарымта, барымта*** һүҙҙәре генә түгел, күренеш тә ырыу-ҡәбилә мөнәсәббәтәре тарҡалыу менән шул дәүерҙәге тарихта ғына ҡалған. Ул осорҙағы ҡайһы бер көнкүреш әйберҙәре лә хәҙер музейҙарҙа ғына һаҡлана.

"*Арышы булһа, батманы табылыр*". "*Ат тояғы сабата түгел, тишелһә, ямап булмай*". ***Батман, сабата*** һүҙҙәре хәҙер халыҡ ижадында ғына осрай, шуға күрә уларҙы тарихи һүҙҙәр рәтенә индерергә мөмкин.

Башҡорттар борон замандан һунарсылыҡ менән шөғөлләнгән. Әммә мәҡәлдәрҙән күренеүенсә, "һунарға" тип түгел, ә "ауға барыу" тип һөйләгәндәр. "*Ауға сыҡҡанда эт ашатмайҙар*", "*Аусы – ауҙа, юлсы – юлда*", "*Аусыны аяғы туйҙыра*", "*Аусы коҙгон ауламаҫ, өйрәк аулар*". Һөнәр ҡалған, ә атамаһы үҙгәргән.

Тарихи һүҙҙәр тип башҡорттарҙың һуғыш ҡоралдарын да әйтергә мөмкин. "*Ата алмаған йәйә һайлар*", "*Ҡулың күтәрә алмаған суҡмарҙы биләңә таҡма*", "*Сулаҡ суҡмар күтәрер*", "*Һукмаҫ һуйыл күтәргән*", "*Тәнең ҡалкан артында, ғүмерең ян керешендә*", "*Үткер ҡылыс ҡынға көс, үтмәҫ бысаҡ йәнгә көс*". ***Йәйә*** – лук, ***суҡмар, һуйыл*** – дубина, ***ҡалҡан*** – щит, ***керешен*** – тетева, ***ҡылыс*** – меч. Былар барыһы ла тарихи һүҙҙәр.

"*Тернәкле әҙәм түрәне ҡол итер*", "*Тернәксел кеше ат тиҙәген дә алтын итер*", "*Ижтиһад иткән моратына еткән*" кеше сифаттарына ҡағылышлы һүҙҙәр ни өсөндәр бөгөнгә ҡулланылышта юҡ. ***Тернәкле, тернәксел, иждиһат*** – барыһы ла синонимдар, мәғәнәһе буйынса "тәүәкәл кеше" тигәнгә тап килә. Икенсе

мәҡәл, айырыуса, бөгөн актуаль. Бизнес өсөн бар юлдар асыҡ заманда матур һәм етеш йәшәү өсөн тернәкле, ижтиһад булыу ҙа етә.

Кеше холҡона ҡағылышлы тағы бер-ике мәҡәл: “*Сабыр эшен бөтөрөр, ҡауҙыр үҙен бөтөрөр*”. Ҡауҙыр тип ҡауғасыл, шаулап торған кешегә әйткәндәр. “*Залим түрә күп һөйләр, гәҙел түрә аҙ һөйләр*”. Залим – рус теленә “тиран”, “деспот” тип тәржемә ителә. Был һүҙ Шәйехзада Бабичтың шиғырына яҙылған “Башҡортостан – гөлбостан” шиғырында осратабыҙ:

Арыҫландар үҙ ерен
Залимдарҙан тапатмаҫ,
Таптаймын тип атлаһа,
Башҡорт ҡаны атлатмаҫ.

Башҡортостан Рәсәй дәүләте составына ингәс, тарихи ваҡиғаларҙы ла бергә күрә. Синфи бүленештең башҡорттар араһында ла үҫә һәм көсәйә барыуы, антагонистик йәмғиәттең төп законы – берәүҙәр тарафынан икенселәрҙең иҙелеүе кеүек күренештәр мәҡәлдәрҙә ғәжәйеп бер асыҡлыҡ менән әйтеп бирелгән: “*Байҙың татлы ашы – фәҡирҙең ҡанлы йәше*”, *Акса – байҙыҡы, янсыҡ – тайҙыҡы*”. Фарсы теләнән үҙләшетерлгән ***фәҡир*** һүҙен бөгөнгө көндә ҡулланыуы ла уңайһыҙ кеүек. Ә еңгәйҙән ҡәйнештәргә янсыҡ бүләк итеү йолаһы ла, тәмәке йәки башҡа ваҡ әйберҙәр һалып йөрөтөү өсөн тегелгән янсыҡ та көндәлек тормошта юҡ. Тимәк был һүҙ архаизмдар рәтенә инеп киткән.

XIX-XX быуатта Рәсәйҙәге халыҡтар өсөн игенселек төп шөғөлдәрҙең береһе була. Шул иҫәптән ундырышлы ерҙәргә бай Башҡортостанда ла игенселек төп кәсептәрҙең береһе була. “*Уралмаған урағынан күрер*”, “*Ураҡсының елкәһенә ҡарама, көлтәһенә ҡара*”, “*Һабанда һайрашмаһаң, ырҙында ыңрашырһың*”, “*Һүҙ һөймәгән тирмән ҡорған*” һ.б. мәҡәлдәр буйынса башҡорттарҙың игенселек менән электән шөғөлләнеүен әйтә алабыҙ. Иген йыйыу өсөн ураҡ булған. Урылған игендән көлтә бәйләгәндәр. Иген таҙартыу өсөн ырҙын кәрәкһә, он тарттырыу өсөн тирмән булған. Бөгөн быларҙың барыһын машиналар башҡара, шуға күрә ***ураҡ, ырҙын, тирмән, көлтә*** кеүек әйберҙәр ҙә, һүҙҙәр ҙә иҫкергән.

Мәҡәлдәрҙе барлап сыҡҡас, йомғаҡлап шуны әйтергә була: бороғоларҙың әйткәне быуаттар буйына телдән-телгә күсеп бөгөнгәсә килеп еткән икән, тимәк уларҙы, ысын мәғәнәһендә, халыҡтың аҡыл хазинаһы тип атау һәм көндәлек тормошта ла ҡулланыу зарур. Сөнки донъялар алмашынһа ла, мәҡәл-әйтемдәрҙең актуаллеге быуаттан-быуатҡа күсә һәм һаҡлана килә. Күренеүенсә, уларҙа башҡорт теленең иҫкергән һүҙҙәр ҙә байтаҡ. Башлыса, архаизмдарҙы тергеҙгәндә, беҙҙең телмәребеҙ матурыраҡ та, байыраҡ та булыр.

Әҙәбиәт

1. Башҡорт халыҡ ижады. Мәҡәлдәр һәм әйтемдәр. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1980. – 472 б.

2. Башҡорт теленең академик һүҙлеге: 10 томда. Т. I / Ф.Ғ. Хисамитдинова редакцияһында. – Өфө: Китап, 2011.

© Рыскулова Р.Ш., Хәбибуллина З.Ә., 2023

УДК 811.512.145

Сагабиева Д.Ф., студент
Фәнни җитәкчесе: Халиуллина Н.У., филол. ф. канд., доцент
М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ. (Рәсәй)

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ЛЕКСИК СОСТАВНЫ СИСТЕМАЛАШТЫРУ ӨЧЕН ЭШ АЛЫМНАРЫ

Аннотация. В данной статье исследуются методы и приемы работ для систематизации лексического материала, который представляется обучающимся на определенном этапе урока татарского языка с целью расширения словарного запаса, повышения успеваемости учащихся по данному предмету, правильного и свободного общения на татарском языке в условиях современного общества. Даны практические рекомендации по систематизации лексического материала, которые могут быть использованы на практических занятиях по татарскому языку как на этапе формирования лексических навыков, так и на этапе их совершенствования.

Ключевые слова: лексика, лексические единицы, приемы, методы систематизации, словарный запас.

Abstract. This article examines the methods and techniques of work for the systematization of lexical material that is presented to students at a certain stage of the Tatar language lesson in order to expand the vocabulary, improve student performance in this subject, correct and free communication in the Tatar language in modern society. Practical recommendations on the systematization of lexical material are given, which can be used in practical classes in the Tatar language both at the stage of formation of lexical skills and at the stage of their improvement.

Keywords: active vocabulary, lexis, lexical units, techniques, methods of systematizing, enlargement of the vocabulary.

Укытучының татар теле дәресләрендә нәтиҗәле эш алымнарын тиешле дәрәҗәдә куллануы, укучыларның әлеге предметтан өлгерешләре артуы, хәзерге җәмгыять шартларында татар телендә дөрес һәм иркен аралашуы, әхлакый яктан өлгергән шәхес һәм һөнәр ияләре буларак сәләтле булып җитлегүе – заман өчен актуаль мәсьәләләр булып торалар.

Сөйләмдә теге яки бу лексик берәмлекләрне актив куллану мөмкинлеге булсын өчен, укучыларга яңа сүзнең формасын да, аның мәгънәсен дә белергә кирәк.

Лексиканы өйрәнү актив сүзлекне арттыру процессын күзаллай, ул өч этаптан тора: яңа сүз кертү, төрле ситуацияләрдә практик куллану һәм аны теләсә кайсы өлкәдә куллана белү.

Лексик берәмлекләрнең истә калдыру өчен күрсәтү эзлеклелеген билгеләү кирәк:

башта сүзнең мәгънәсе, ә аннан соң аның формасы күрсәтелә; башта форма, аннары мәгънә.

Беренче очракта укытучы башта укучыларга яңа сүз белән билгеләнгән объектны (яблоко, стол, карандаш) күрсәткән рәсемне күрсәтә ала, ә аннары сүзнең үзен (алма, өстәл, каләм) атый ала. Икенче очракта, башта сүзнең формасы күрсәтелә, татар телендә сүзне берничә тапкыр әйтергә, укучылардан аны укытучы артыннан кабатлауларын сорарга һәм шуннан соң гына рәсемне күрсәтергә.

Аннары яңа лексик берәмлекнең мәгънәсен аңлату чараларын сайлау проблемасы туа. Бу сүзнең рус теленә тәрҗемәсе, яңа лексик берәмлекне күрсәтүче предметлар яки рәсемнәр, билгеләмәләр яки нинди дә булса әлеге лексик берәмлекләр кулланылган сөйләм ситуацияләре булырга мөмкин. Моннан тыш, лексик берәмлекләрне нинди формада күрсәтергә кирәклеген дә билгеләргә кирәк: телдән яки язмача, шулай ук нинди эзлеклелектә (башта сүзне әйтү, аннары аны язу яки киресенчә).

Традицион рәвештә яңа сүзнең мәгънәсен укучыларга аңлату өчен төп чара булып рус теленә тәрҗемә итү тора. Бу ысул аеруча укучылар текст яки күнегүләр белән эшләгәндә очраклы рәвештә очраган сүзнең мәгънәсен билгеләргә кирәк булганда уңайлы. Әмма тәрҗемәгә бик еш таяну укучыларның үз сүзлек запасын тел фаразы аша тулыландыра алмауларына китерергә мөмкин.

Сүзнең мәгънәсен аңлатканда укучыларга аны чын предметлар, рәсемнәр, мимика яки ишарәләр ярдәмендә иллюстрацияләү яки күрсәтү дә бик еш кулланыла торган алым. Бу ысул аеруча башлангыч классларда куллану өчен яраклы. Лексик берәмлекнең мәгънәсен күрсәтү өчен, реаль предметлардан тыш, төрле карточкалар, таблицалар, слайдлар, рәсемнәр кулланырга мөмкин. Алар сүзнең мәгънәсен аңлау өчен генә түгел, ә аны ныгыту өчен дә файдалы була ала. Мәсәлән, укытучы укучылардан рәсемдә күрсәтелгән предметларны атауларын сорый ала; слайдта күрсәтелгән рәсемне тасвирларга, таблица яки схема ярдәмендә җөмләләр төзергә куша ала.

Әмма теге яки бу сүзнең мәгънәсен аңлатыр өчен, һәрвакытта да демонстрациягә яки иллюстрациягә мөрәҗәгать итеп булмый. Еш кына текст белән эшләгәндә, аудиоязманы тыңлаганда, видеофрагментны караганда таныш булмаган сүзне аңлату кирәклеге барлыкка килә. Бу, мәсәлән, абстракт исем, хис яки халәт фигыле булырга мөмкин (*хөрмәт, тугрылык, нәфрәт итү*). Бу очракта яңа лексик берәмлекләрнең мәгънәсен аңлату өчен визуаль түгел, ә вербаль чаралар кулланырга кирәк, ягъни күбесе укучыларга инде таныш булган башка сүзләр ярдәмендә аңлатырга.

Сүзне тасвирлау өчен билгеләмәләр китерү аның мәгънәсен барлык мөмкин булган төсмерләрне исәпкә алып тирәнрәк аңларга ярдәм итә, чөнки укытучы гадәттә сүзлекләрдә бирелгән билгеләмәләрне куллана. Әлбәттә, билгеләмәләр белән эшләү күбрәк вакыт таләп итәчәк, ләкин бу очракта укучылар кирәкле сүзләрне берничә тапкыр укый алачаклар, аны куллануның төрле вариантларына игътибар итәчәкләр, шулай ук сүзлек мәкаләсендә кулланылган лексик берәмлекләр ярдәмендә үз сүзлек запасын киңәйтә алачаклар.

Чыннан да татар теле укытучылары дәрестә яңа сүзне аңлатуда югарыда санап үтелгән барлык ысулларга да мөрәҗәгать итәләр. Конкрет ситуациядa аларның кайсысы сүзнең мәгънәсен аңлату һәм укучыларның аны истә калдыру процессын гадиләштерү өчен иң уңайлысы кулланыла.

Яңа лексик берәмлекне системалаштырганда сүзләргә фонетик яктан да игътибар итәргә кирәк, бигрәк тә язулары әйтелештән шактый аерылып торганнарына. Укучыларга транскрипция тәкъдим итүдән тыш, укытучы артыннан һәм мөстәкыйль рәвештә хор һәм индивидуаль кабатлауны күздә тоткан фонетик зарядкалар үткәрү, шулай ук күнегүләр башкарганда һәм текст белән эшләгәндә уку кагыйдәләренә игътибар бирү киңәш ителә. Укучыларның сүзнең әйтелеше белән аның язылышын никадәр яхшы бәйли алуларын тикшерергә кирәк. Бу, мәсәлән, сүзне тулысынча әйтелгәннән соң хәрефләр буенча әйтүне сорау яки аның транскрипциясен кулланып, сүзне кабатлау була ала. Альтернатива буларак, фонетик (сүзлек) диктантлар язуны тәкъдим итәргә мөмкин. Бу очракта, яңа лексик берәмлек укучылар тарафыннан ныграк үзләштереләчәк.

Яңа лексик берәмлек өйрәнгәндә укучыларның бу процесста турыдан-туры катнашуы зур әһәмияткә ия. Әгәр алар яңа сүзләрнең мәгънәсен тикшергәндә активлык күрсәтмәсәләр, ә пассив тыңлаучылар гына булсалар, материалны үзләштерү процессы шактый озак булачак. Ләкин укытучы аларны төрле күнегүләр башкарганда яки текст белән эшләгәндә сүзнең мәгънәсен мөстәкыйль билгеләүгә җәлеп итәргә тырышса, үзләштерү процессы күпкә тизрәк һәм кызыклырак узачак.

Укучыларның сүзлек запасын киңәйтүнең бер варианты булып лексик кластерлар төзү тора, анда сүзгә бәйле башка сүзләр сайлана. Кластер исемнәрдән генә торырга тиеш яки төрле җөмлә кисәкләреннән торган һәм алардан үзәк төшенчә белән сүзтезмәләр төзеп була торган сүзләрне үз эченә алырга тиеш дигән бирем бирергә була.

Үткән лексик берәмлекләрне ныгыту өчен әлеге сүзләр белән җөмләләр төзергә кушырга мөмкин. Бу очракта эшне парларда яки төркемнәрдә оештырырга мөмкин. Шулай итеп, яңа сүзләрне «персонализацияләү» бара, ягъни укучы өчен әһәмиятле контекстта әлеге берәмлекне куллану. Мәсәлән, кечкенә төркемдә укучыларның берәүләренә өйрәнелә торган берәмлекләр белән сораулар төзү, ә икенчеләренә аларга җавап бирү бурычы куерга була.

Мәгълүмат карточкалары ярдәмендә эш оештырырга мөмкин. Мәсәлән, бу карточкаларда мәгълүматны төшереп калдырган кыска диалоглар күрсәтелергә мөмкин. Сорауларга җавап биргәндә, укучылар, җитешмәгән мәгълүматны тулыландырып, кирәкле урыннарга тиешле сүзләр куеп тутырырга тиеш булалар. Әгәр сөйләшүчеләрнең берсенә диалогларда таныш булмаган лексик берәмлек очраса, аның әңгәмәдәше, укытучы ролендә чыгыш ясап, яңа сүзләрнең мәгънәсен аңлатырга тырышырга тиеш. Укытучы биремне үтәгәндә укучыларның мөмкин кадәр татар телендә генә аралашуын күзәтергә тиеш, рус теленә бары тик аерым очракларда гына мөрәҗәгать итәргә яраганын искәртеп торырга тиеш.

Әдәбият

1. Вәлиева Ф.С., Саттаров Г.С. Урта мәктәп һәм гимназияләрдә татар телен укыту методикасы. – Казан: Раннур, 2000.
2. Камаева Р. Б. Татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә яңа педагогик алымнар. – Алабуга: АДПУ нәшрияты, 2010. – 103 б.
3. Төп гомуми белем бирүнең федераль дәүләт стандарты”. РФ Мәгариф һәм фән министрлыгы, 2010.
4. Фәтхуллова К.С., Юсупова А.Ш., Денмөхәммәтова Э.Н. Татарча сөйләшик. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2015.
5. Чегвинарцева О. Дәресләрдә яңа педагогик технологияләрне куллану // Мәгариф. – 2007. – № 11.
6. https://e.eruditor.one/files/science/languages/tatar/lexicology/
7. https://suzlek.antat.ru/

© Сагабиева Д.Ф., Халиуллина Н.У.,2023

УДК 398

Санаа А.О., аспирант
Научный руководитель: Басангова Т.Г., д-р филол. н.
Горно-Алтайский государственный университет, г. Горно-Алтайск (Россия)

ФОЛЬКЛОРНЫЕ ТРАДИЦИИ В ТВОРЧЕСТВЕ Н.Б. БЕЛЬЧЕКОВОЙ: ЭЛЕМЕНТЫ ГЕРОИЧЕСКОГО ЭПОСА И НАРОДНОЙ СКАЗКИ В АВТОРСКОЙ СКАЗКЕ «ЧООКЫР АТТУ ЧОДЫР БААТЫР»

Аннотация. В статье рассмотрены связи художественного творчества алтайского писателя Н.Б. Бельчековой с фольклором. На примере анализа конкретного произведения изучены особенности использования писателем образов, приемов устного народного творчества, описаны функции фольклорных элементов.

Ключевые слова: Н.Б. Бельчекова – алтайский писатель; алтайская народная сказка; литературная сказка, алтайский героический эпос, литература и фольклор.

Abstract. The article considers the linking artistic creativity of the altaian writer N. B. Belchekova with folklore. On the example of analysis of a concrete work the features of the use of images, spoken word by the writer have been studied and the functions of folklore elements have been described.

Keywords: N.B. Belchekova is an Altai writer, altai folk tale, literary fairy tale, Altai heroic epic, literature and folklore.

Творчество алтайской писательницы Н.Б. Бельчековой мало исследовано в алтайском литературоведении и фольклористике.

Данная статья является одним из попыток рассмотреть связи художественного творчества алтайского прозаика Н.Б. Бельчековой с фольклором. На примере анализа конкретного произведения изучены особенности использования писателем образов, приемов и выразительных средств устного народного творчества, описаны функции фольклорных жанров. Обращение к фольклорным традициям – один из способов выражения Н.Б. Бельчековой авторской позиции, существенная черта ее исканий в области художественной формы.

Фольклор в произведениях Н.Б. Бельчековой существует в разных ипостасях, проявляется на разных уровнях художественной структуры (мотив, образ, символ, архетип), начиная от звукоряда и кончая авторской концепцией.

Недостаточная изученность творчества Н.Б. Бельчековой в указанном аспекте, с одной стороны, и возможность применения структурно-семиотической методологии, с другой, определяют актуальность работы.

Цель: рассмотреть элементы героического эпоса и народной сказки в авторской сказке Н.Б. Бельчековой «Чоокыр атту Чодыр баатыр».

Цель определяет задачи:

1. изучить процесс сбора и систематизации алтайской народной сказки;
2. описать основные функции фольклорных персонажей и их роль в сюжете сказки;
3. выявить отличия и общие черты при сравнительном описании сказки с фольклорными произведениями (героическим эпосом и народной сказкой).

Объект исследования – проза Н.Б. Бельчековой (сказка «Чоокыр атту Чодыр баатыр»).

Предмет – фольклорные традиции в творчестве Н.Б. Бельчековой: элементы героического эпоса и народной сказки в авторской сказке «Чоокыр атту Чодыр баатыр».

Теоретико-методологической основой исследования послужили исследования В.В. Проппа, работы по проблемам взаимодействия алтайского эпоса и жанра сказки – С.С. Суразакова, по поэтике жанра сказки – М.А. Демчиновой, по взаимосвязи сказки с обрядовой культурой алтайцев – Т.М. Садаловой и др.

Методология. Исследование опирается на структурно - сравнительный, эмпирический методы, мифопоэтический подход, используются элементы мотивного анализа.

Научная новизна. В работе выявлены и описаны фольклорные традиции в творчестве Н. Б. Бельчековой, реализация фольклорного жанрового своеобразия на различных уровнях художественной структуры.

Практическая ценность работы заключается в возможности использования ее положений и выводов в дальнейшем исследовании алтайской литературы, фольклора, культуры. Опыт анализа творчества Н.Б. Бельчековой может быть использован в вузовских курсах по истории алтайской итературы XX – XIX вв., в спецсеминарах и спецкурсах по анализу текста, а также в культурологических спецсеминарах и спецкурсах, вузовском и школьном преподавании, в практике работы библиотек и литературных музеев.

I. Из истории сбора, систематизации алтайских сказок. Ска́зка – жанр эпических произведений в фольклоре и литературе, произведения которых выражены в прозаической либо в стихотворной форме, и содержание которых основывается на вымысле.

Как отмечает Т.М. Садалова, алтайские сказки стали записываться с середины XIX века. Известные тюркологи, исследователи – собиратели сказок: В.В. Радлов, Г.Н. Потанин, В.И. Вербицкий, миссионер М.В. Чевалков, художник Г.И. Чорос – Гуркин, Н.А. Баскаков, П.В. Кучияк, С.С. Суразаков и др. [Садалова, 2004: 7].

По наличию автора сказки подразделяются на фольклорную и литературную. Сказка фольклорная — эпический жанр письменного и устного народного творчества: прозаический устный рассказ о вымышленных событиях в фольклоре разных народов. Сказочный фольклор противостоит «достоверному» фольклорному повествованию (не сказочная проза).

Сказка литературная – эпический жанр: ориентированное на вымысел произведение, тесно связанное с народной сказкой, но, в отличие от неё, принадлежащее конкретному автору, не бытовавшее до публикации в устной форме и не имевшее вариантов. Фольклорная сказка исторически предшествует литературной.

Расхождение во взглядах на сказку сопряжено с тем, что расценивается в ней как основное: установка на вымысел или стремление отразить действительность посредством вымысла.

Суть и жизнеспособность сказки, тайна ее волшебного бытия в постоянном сочетании двух элементов смысла: фантазии и правды.

На этой основе возникает классификация видов алтайских сказок, хотя и не вполне единообразная:

1. Мифы – сказки о животных
2. Сказки о животных
3. Волшебные сказки
4. Новеллистические сказки
5. Бытовые сказки [Садалова, 2004: 452-454]
6. Сказки смешанного типа.

Сказку Н.Б. Бельчековой «Чоокыр атту Чодыр баатыр» по преобладанию некоторых элементов можно отнести к волшебной сказке. Но и в то же время в ней есть описание бытовой жизни, присутствие животного мира, наличие волшебных сил.

II. Функции фольклорных персонажей. Филолог-фольклорист В.Я. Пропп отметил, что в каждой волшебной сказке ограниченное количество типов героев. Эту же схему персонажей народной сказки можно применить к авторской сказке алтайской писательницы:

1. герой (Чодыр баатыр);

2. вредитель (Куйунчек – каан, Эрлик бий, элчи – посланник Эрлик бия в образе зайца, болушка кычырган сунелер – души умерших, призывающие на спасение, ядовитая змея в образе обнаженной девушки, эки кара калтар ийттер – псы Эрлик бия, кускундар – вороны Эрлик Бия);

3. даритель (Эне муркут – Муркут – каан, тулку – Кызыл – каан);

4. помощник (Чоокыр ат, Кумуш – Ай – живая вода, Јелечинин апшыйагынын сунези);

5. отправитель – бросившие вызов (Куйунчек – каан, Эрлик бий);

6. ложный герой (возможно, Эрлик бий).

Несмотря на огромное количество сказок и их вариаций, несмотря на многообразие действующих лиц в этих сказках, все функции героев сводятся к одному основному «набору». В.В. Пропп изучил сказки по функциям героев (важным поступкам и действиям, которые формируют путь главного героя и двигают сюжет) и описал 31 такую функцию [Пропп, 2001: 89]. Применимо к авторской сказке Н.Б. Бельчековой «Чоокыр атту Чодыр баатыр» функции будут выглядеть следующим образом:

1) отлучка кого-либо из членов семьи – 1 (смерть супруга Јелечи)

2) отлучка кого-либо из членов семьи – 2 (отъезд сына на охоту)

3) даритель испытывает героя (Муркут – Каан – просьба не трогать птенцов)

4) герой реагирует на действия будущего дарителя (согласие Чодыр баатыра)

5) получение волшебного средства (полет на орле)

6) герой переносится, доставляется или приводится к месту нахождения предмета поисков (перемещение за гору, удачная охота)

7) получение волшебного средства (Муркут – каан дарит коня Чоокыр)

8) беда или недостача ликвидируется (чары Эрлик бия проходят)

9) даритель испытывает героя (Кызыл – каан – просьба лисы не рубить саблей)

10) беда или недостача ликвидируется (чары Эрлик бия рассеиваются, лиса превращается в человека)

11) возвращение героя (Чодыр баатыр с матерью Јелечи счастливо проживают в долине Чичке – Кобы)

12) ложный герой предъявляет необоснованные притязания (Куйунчек – каан вызывает Чоодыр баатыра на борьбу)

13) герою предлагается трудная задача (раненый Чодыр баатыр с Чоокыр ат низвержены в бездну, задача оттуда выбраться и излечиться.

14) задача решается (Муркут – каан спасает их, Кумуш – Ай излечивает живой водой)

15) герой вступает в брак (Чодыр баатыр играют сорок дней свадьбу с Кумуш – Ай)

16) герой подвергается преследованиям (Эрлик бий посылает гонца в образе зайца для похищения Кумуш-Ай)

17) герой неузнанным прибывает домой или в другую страну (Чодыр баатыр с Чоокыр ат спускаются в подземное царство)

18) герою предлагается трудная задача (болушка кычырган сунелер – души умерших, призывающие на спасение, ядовитая змея в образе обнаженной девушки, эки кара калтар ийттер – псы Эрлик бия, кускундар – вороны Эрлик Бия)

19) задача решается (помощь духа мужа Јелечи, подсказки коня Чоокыра)

20) героя узнают (Эрлик бий с женой испугались при виде Чодыр баатыра)

21) враг наказывается (Чодыр баатыр веревкой – армакчы привязав Эрлик бия с женой, доводит их до полуобморочного состояния, забирает ключ от шкатулки, достает белый камень, окропляет его живой водой, Кумуш – Ай оживает)

22) герой воцаряется (Чодыр баатыр одерживает победу, возвращается из подземного царства, живет счастливо).

Таким образом, в данном произведении представлены 22 функции героев, при том, что происходит кумуляция некоторых действий.

III. Отличия и общие черты при сравнительном описании сказки с фольклорными произведениями (героическим эпосом и народной сказкой). Литературную сказку с указанными фольклорными жанрами объединяют устойчивые композиционные части. Фольклорист Т.М. Садалова пишет, «для алтайской народной сказки характерны все классические традиционные формулы: начальные, медиальные, финальные» [Садалова, 2004: 10].

К начальной формуле следует отнести присказку и зачин, к медиальной – основную часть и к финальной – концовку. Присказка представляет собой вступление к сказке, настраивание слушателя / читателя на повествовательный лад, в котором идет описание хронотопа и персонажей, а зачин уже описывает начало действия / события произведения.

В сказке Н.Б. Бельчековой присказка знакомит с местом, временем и действующим лицом: «Азыйда алкыш – быйанду Алтайыста Чичке – Кобы деп озокто, шоркырап аккан кара суу јанында, Јелечи јаанак јуртаптыр» [Бельчекова, 2013: 258].

Подобную информацию сообщает народная новеллистическая сказка «Анчы и Алтынчы»: «Мынан озо Алтайда бир карган эмеен – огоон јуртаган. Олордо јаныс уул болгон…» [Демчинова, 2016: 90].

Начальная формула героического эпоса «Оскус – Уул», записанного у знаменитого сказителя А.Г. Калкина, имеет расхождение от традиционных установок. Например до присказки: «Агар – акпас ак талайдын

Айан болгон јаказында,
Јылар – јылбас кок талайдын
Јылтырап аккан белтиринде,
Очпос оды суркураган,
Олбос тыны кыймыраган
Оскус – Уул јуртап јатты…» [Шинжин, 2004: 11]. Далее следует хвалебное обращение к музыкальному инструменту «топшуурдын алкыжы»:

«Јойгон агаш тозинен
Јонуп эткен топшуурым…»,
«…чабдар тайдын јараш кылын
Јазап иирип кылдап ойногон,
Ойно, ойно, бай топшуурым,
Озогызын ойгозыйын,
Ойлу чорчок мен айдайын»,
«…Карануй санаан јарыда
Чорчок айдайын, отур бала» [Шинжин, 2004: 12].

Как отмечает И.В. Заруцкая, «в мифологии струнные и духовые выступают как мужские инструменты, а ударные – как женские», поэтому закономерно, скорее всего, что изначально в алтайской культуре на топшууре должен играть и исполнять кай только мужчина [Заруцкая, 1999: 23].

Финальные части рассматриваемых жанров тоже имеют схожие речевые обороты. В основном в ней повествуется о благополучном исходе событий, например, концовка народной сказки «Башпарак»: «Башпарак Јелбегеннин јети балазын божодоло, Јелбегеннин бойын олтурген. Онон ло бейи Јелбеген јок болгон деп, айдыжатан эди», [Демчинова, 2016: 79] о возвращении домой в сказке «Чоокыр атту Чодыр баатыр»: «камык кундер откон соондо, јер оозына једип келдилер. Кунду – айлу Алтайына кайра јанган бойлоры амыр – энчу јуртай бердилер» [Бельчекова, 2013: 264].

Героические сказания помимо этих концовок содержат так же, как и в начале восхваление топшуура и такие обороты, которые встречаются в русских народных сказках: «Я там был, мёд, вино пил, по усам текло, а в рот не попало» [Русская народная сказка, 2005: 7]. Эпос «Оскус – Уул» заканчивается подобным образом:

«Аракызын ичип јургем,
Туш јеримде амзап јургем.
Менин ичкен коројоным
Отпос јерден одоорон.
Чыкпас јерден тогулеерен.
Оозыма ол кирбеген» или же конец эпоса «Когулдей – баатыр», сказанный Н.К. Ялатовым: «Ол тойдо кожо туруштым,

Аракы ичип ажала,
Уйуктап калган эмтирим.
Онон арызын укпадым,
Билер кижи јартап тузетсин» [Шинжин, 2004: 342].

Хотелось бы отметить интертекстуальные связи, ассоциации или аллюзии сказки «Чоокыр атту Чодыр баатыр» Н.Б. Бельчековой с «Божественной комедией» итальянского писателя Данте Алигьери. Общие черты в спуске героев в подземное царство, прохождении там испытаний. Хотя для проведения сравнения с дантевским текстом больше подходит поэма Н.Б. Бельчековой «Јорук».

Заключение. «Фольклор и авторский текст» – многоаспектная и многогранная тема, до конца еще не разработанная в алтайской фольклористике. Интерес к фольклору, зародившийся еще в детстве, приобрел смысл эстетического в творчестве писателя Н.Б. Бельчековой. Фольклор – это чаще всего то, что входило и входит в культурный быт алтайских писателей, музыкантов, художников. Фольклор обострял у Н.Б. Бельчековой поэтическое видение мира, углубляла понимание внутренней жизни человека.

Исследование перспективно, т.к. предлагает методику анализа текста с точки зрения реализации в нем «фольклорных образов». Эта методика может быть применена в исследовании других произведений Н.Б. Бельчековой, а также других писателей.

Литература

1. Бельчекова Н.Б. Јорук (Путешествие). Поэма, повесть, рассказы. – Горно-Алтайск: Алтын – Туу, 2013. – 272 с.

2. Демчинова М.А. Алтайские народные сказки. – Горно-Алтайск: Научно – исследовательский институт алтаистики им. С.С. Суразакова, 2016. – 352 с.
3. Заруцкая И.В. Музыка и музыкальные инструменты в мифологического мышлении. Азбука фольклора / [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://bank.orenipk.ru/Text/t30_23.htm. – Заглавие с экрана.
4. Пропп В.В. Морфология волшебной сказки. – М.: Лабиринт, 2001. – 192 с.
5. Русская народная сказка / / [Электронный ресурс] – Режим доступа: kladraz.ru›skazki-dlja-detei…sivka-burka.html. – Заглавие с экрана.
6. Садалова Т.М. Алтайские народные сказки // Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока. – 2002. – Т. 21. – 455 с.
7. Шинжин И.Б. Алтайские богатыри, том XIII. – Горно-Алтайск: Горно-Алтайская республиканская типография, –2004. – 380 с.

© Санаа А.О., Басангова Т.Г., 2023

УДК 78:398 (574)

Сансызбаева М.Ж., студент
Научный руководитель: Абужалитова А.Т., ст. преподаватель
ЗКИТУ, г. Уральск (Казахстан)

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ БАТЫРЛАР БЕЙНЕСІНІҢ СУРЕТТЕЛУІ

Аннотация. Творчество жырауов (народных поэтов) вошло в научное русло на основе исследований истории казахской литературы. Изучение основных мотивов и эстетической мощи жырауов путем выявления их особенностей, связанных с творческой биографией и поэтическими традициями, художественным анализом их произведений, отражением их роли в истории казахской литературы.

Ключевые слова: поэзия жырауов, литература тюркских народов, мировоззренческий характер, древние традиции, философские произведения, эпический поэт, художественный образ, гражданский долг.

Abstract. The creativity of the poets entered the scientific channel on the basis of studies of the history of Kazakh literature. The study of the main motives and aesthetic power of the Zhyrau by identifying their features related to the creative biography and poetic traditions, artistic analysis of their works, reflection of their role in the history of Kazakh literature.

Keywords: poetry of zhyrau, literature of the Turkic peoples, ideological character, ancient traditions, philosophical works, epic poet, artistic image, civic duty.

Жыраулық поэзия XY – XYIII ғасырлардағы қазақтың халық поэзиясы. Біздің дәуірімізге негізінен ауызша жетті. XY ғасырдың орта шенінен бастап қазақ халқының төл мәдениеті өркен жая бастады. Көне, ортақ арнадан бөлініп, қазақ халкының дербес әдебиеті қалыптасты. Жыраулық поэзия қазіргі Қазақстан жерін қоныстанған ежелгі тайпалар туғызған бай рухани қазынадан нәр алды, ежелгі дәстүрлерді дамыту, тың тақырыптар игеру, жаңа мазмұн қалыптастыру нәтижесінде кемелденді. Қоғам, дін, этика, адамгершілік, қарыз бен парыз, ерлік пен ездік, байлық пен кедейлік дүние жайлы сан салалы ойлар тоғысқан философиялық туындылар жыраулық поэзияның терең дүниетанымдық сипатын аңғартады. Осы жағдай тақырыптың өзектілігін аңғартады.

Жыраулық поэзияның алғашқы өкілдері, кезінде бүкіл Дешті Қыпшаққа даңқы жеткен Қодан Тайшы, Сыпыра жырау, Асан қайғы, Қазтұған жыраулар жаңа әдебиеттің ізбасарлары ғана емес, көне мұраны жалғастырушылар деп те саналады. Жыраулар шығармашылығындағы батырлар бейнесін сипаттап, болмысын анықтау зерттеуіміздің мақсаты болып табылады. Асан қайғы туралы аңыздар ноғай, қырғыз, қарақалпақ халықтарында да сақталған. Асан Қайғы – көптеген нақыл сөздердің, философиялық толғаулардың авторы. Ол өз өлең, толғауларында мемлекетті нығайту, елдің қорғаныс қабілетін арттыру қажетін насихаттайды. Сахара эпосын тудырушылардың бірі, ірі эпик ақын, ерлік жырларын шығарушы жорық жырауы әрі нәзік лирик болган Қазтуғанның біздің дәуірімізге жеткен жырлары табиғат аясындағы көшпендінің болмыс, тіршілік, ерлікпен елдікті, өзін қоршаған орта туралы түсінігін бейнелейді. Қазтуғанның ұлттық бояуы қанық, афоризмдерге, көркем түстерге бай толғаулары туған әдебиетіміздің таңдаулы үлгілері қатарына жатады.

Бұдырайған екі шекелі,
Мұздай үлкен көбелі,
Қара ұнымы сұлтандайын жүрісті,
Адырнасы шайы жібек оққа кірісті.
Айдаса қойдың көсемі,
Сөйлесе қызыл тілдің шешені [Мағауин, 1993: 12]!.... Жыраулық поэзияның дамып, өркендеуіне Доспамбет пен Шалкиіз шығармалары айрықша әсеретті. Жорық жыршысы болған Доспамбет жырау (1523)

шығармаларынан ортағасырлык жауынгер көшпендінің ер тұлғасы, ерлік кейпі көрінеді. Доспамбет толғаулары XIX ғасырдың 80-жылдарынан бастап баспа бетін көре бастады.

Қоғалы көлдер, қом сулар
Қоныстар қонған өкінбес,
Арыстандай екі бұтын алшайтып,
Арғымақ мінген өкінбес.
Кілең бұздай кілшейтіп,
Көбелер киген өкінбес!... [Мағауин, 1993: 15].

Жыраулық поэзияның ең көрнекті өкілі – Шалкиіз жырау Тіленшіұлы (1465-1560). Шалкиіздің толғаулары ең алғаш 1875 жылы хатқа түсіп, баспа бетінде жарияланыпты. Жырау мұралары ерте жиналуына байланысты бүгінгі күндерге бір сыдырғы толық жетті.

Жебелей жебе жүгірген
Ерлердің арғымақтан игі малы боларма,
Жағаласса жыртылмас,
Ерлердің жеңсізден игі тоны боларма.
Дулығалы бас кескен
Ерлердің алдаспаннан игі қолы боларма! [Мағауин, 1993: 22].

Жиембет жырау (XYII ғасыр) мен Марғасқа жыраудың (XYII ғасыр) өмір жолы Есім хан тұсындагы тарихи оқиғаларға тікелей қатысты. Жорық жыршысы Марғасқа жырау Есім ханның бір орталыққа бағынған күшті мемлекет кұру туралы идеяларының ұраншысы, жорық жыршысы атанды.

Ей, Қатағанның хан Тұрсын,
Кім арамды ант ұрсын,
Жазықсыз елді еңіретіп,
Жер тәңірісіп жатырсың,
Хан емессің, қасқырсың,
Қара албасты басқырсың,
Алтын тақта жатсаңда
Ажалы жеткен пақырсың!
Еңсегей бойлы Ер Есім
Есігіңде келіп тұр:
Алғалы тұр жаныңды,
Шашқалы тұр қаныңды! [Мағауин, 1993: 44], – деп арқыраған ашу, асқақтаған сесті ерлік айбатын танытады. Ал, Жиембет жырау ханға қарсы араздығын бүкпесіз, бұлтармасыз былайша жеткізді.

Әмірің қатты Есім хан,
Бүлік салып бұйырдың,
Басын бер деп бұйырдың,
Қанын ішіп қанбаққа,
Жанын отқа салмаққа.
Атадан жалғыз мен емес,
Хан ие, ісің жөн емес,
Жолбарыстай Жолымбет Құрбандыққа қол емес [Мағауин, 1993: 39]. Жиембет жыраудың толғаулары ең алғаш 1908 жылы «Жақсы үгіт» кітабында жарияланса, Марғасқа толғаулары кеңес заманында зерттеліп, баспа бетін көрді. XYIII ғасырда Жыраулық поэзия тақырыптық жағынан кеңейіп, идеялық көркемдік тұрғыдан байи түседі. Жоңғар шапкыншылығы және «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» жылдары, қырғын соғыстар мен жеңісті жорықтар, саяси және қоғамдық өмірдегі өзгерістер - ел өміріндегі елеулі оқиғалардың барлығы да жыраулар шығармаларғында өзінің көркемдік шешімін тапты.

Жоңғар басқыншылығына қарсы күрес сарыны, әсіресе, Ақтамберді жырау (1675- 1768) шығармаларынан айқын көрінеді. Оның шығармаларындағы отаншылдық, патриоттық сарындар XYIII ғасырдағы қазақ поэзиясының бет-бейнесі, бағыт-бағдарын айқын танытады. Осы кезеңде өмір сүрген Үмбетей жырау (1706-1778) мұрасындағы жетекші тақырып – сырт жауларға қарсы күресте көзге түскен, ел қорғаны болған батырларды мадақтау.

Қамыстың басы майда түбі сайда,
Жәнібек Шақшақұлы болат найза.
Алдыңнан су, артыңнан жау қысқанда,
Ер жігіттің ерлігі осындайда.
Бөкейді айт Садыр менен Дулаттағы,
Дерпісәлі, Мамайды айт Қыпшақтағы.
Өзге батыр қайтсада бір қайтпайтын,
Сары менен Баянды айт Уақтағы.
Ағашта биікті айтсаң қарағайды айт,

Жігіттік ерлікті айтсаң Бөгембайды айт,

Найзасының ұшына жау мінгізген,

Еменәлі Керейде ер жабайды айт [Мағауин, 1993: 60]. – деген, Тәтіқара ақын ат сүрінгенше сөз тауып, дағдарған батырлар ерлігін жанып, рухтарын серпілтеді. XYIII ғасырдағы Жыраулық поэзияның көрнекті өкілдерінің бірі – Тәтікара жырау. Ол көне заман батырлары, олардың ел қорғаудағы ерлік істері туралы, отаншылдық идеяны насихаттайтын жорық жырларын туғызған.

Ақтамберді, Үмбетей, Тәтіқара шығармалары кейінгі жылдары ел аузынан жазып алынып, бірнеше жинақтарға енді. XYIII ғасырдағы қазақ әдебиетінің ең көрнекті өкілі – Бұқар жырау (1668-1781). Ол жырау ғана емес, қабырғалы би де болған. Ол қоғам өміріне белсене араласып, ісімен де, жырымен де Абылай хан саясатын мейлінше қолдайды. Бұқар жырау шығармалары ғақлия толғаныстар, нақыл афоризмдер түрінде келеді. Оның туындыларының олең өлшемі өте күрделі. Бұқар жырау шығармалары ең алғаш «Таң» журналында (1925) жарияланғанымен, ғылымының түрде жүйеленіп зерттелуі XX ғасырдың 60-жылдарының үлесіне тиеді.

XYIII ғасырдағы халық поэзиясының танымал өкілдері – Көтеш (1745-1819). Көтеш шығармаларындағы негізгі сарын – кедейлік таксіретін жыр ету, тағдырдың әділетсіздігіне наразылық. Ал Шал ақынның біздің заманымызға жеткен мұрасы тақырып жағынан алғанда біршама бай. Бұлардың, этика, мораль мәселелері, байлық пен кедейлік жайлы философиялық-дидактикалық үлгідегі туындылар, тұрмыстық өлеңдер мен арнау жырлар. Екі ақын шығармағынан да әлеуметтік әуен айқын сезіледі. Жыраулық поэзия деген ортақ тақырыпқа біріктірілген XY – XYIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы көне дәстүрді қайта түлетіп, жаңа тақырып, соны мазмұнмен дамытты. Осы тұста өмір сүрген және әдеби мұралары бүгінгі күндерге там-тұмдап болса да жеткен жыраулар шығармаларғы сол заманның тұтас бір шежіресін құрастырады. Олар да ел өміріндегі елеулі окиғалар, қоғамның ащы шындығы, халықтың әдет-ғұрып, салт-санасы бейнелі тілмен келісті көрініс тапқан. Бұл кезеңде төл әдебиетіміздегі ұлттық дәстүр дамып, халық поэзиясы сапалы жаңа биіктерге көтерілді.

Жыраулар поэзиясы – мазмұны жағынан да, көркемдік сипаты тұрғысынан да туған жерді қорғауға үндейтін патриотизмге құрылған жауынгерлік жырлар. Көпшілігінде олар ерлікке шақыратын, жалынды азаматтық борышты орындауға үндейтін шығармалар болып келеді. Сондықтан да болар толғаулардың туған жер табиғатына қатысты болып келетін тұстарында оның сұлулығына деген нәзік эстетикалық сезімінен гөрі, ел өміріндегі рухани мәні, материалдың байлық көзі екендігіне көбірек көңіл бөлінеді. Бірақ осыған қарап табиғаттың эстетикалық таным көзі екендігі жыраулар поэзиясынан тыс қалған деп тұжырым жасауға болмайды. Өнер бар жерде таным бар, оған берілетін баға бар. Бар өмірі бүтіндей табиғат аясында өскен халықтың өзі өскен табиғи ортаның сұлулығын, көркем бейнесін бағалай білетін танымы да биік. Халықтың бойындағы бұл қасиеті айқын танылатын шығармалары да көп. Оған үлгі ретінде «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жырындағы Ай мен Таңсықтың Сарыарқамен қоштасуын, «Қыз Жібек» жырындағы Жібектің көшін бейнелейтін тұстарында ғажап табиғат көрінісін келтіруге болады. Бұл шығармалардың басты мақсаты халықтың тұрмыс-салтын таныту болғандықтан бұл лиро-эпостық жырларға жарасымды да. Ал жыраулар поэзиясы туған жерге көз тіккен немесе басып алған 19 басқыншыларға елдің басын біріктіріп, оларға қарсы шығуға шақырған үгіттік сипаттағы толғаулар болғандықтан, бұлар да туған жер табиғатының әсем көріністерінің майын тамызып бейнелеп жату мүмкін де емес.

«YIII – XYIII ғасырдағы қазақ әдебиеті» атты ғылыми еңбегінде Сүйіншәлиев Х: «Жыраулар поэзиясының жауынгерлік сарында, дидактикалық сипатта болуына қарамай қоршаған орта, табиғат сұлулығын аса көркем бейнелеп, оқушысының эстетикалық танымын байыта түсетін толғаулар да бар. Табиғат бойындағы үйлесімділікті танып білу, эстетикалық жарасымдылықты түйсіну оқушысын сұлулық заңымен өмір сүруге, табиғаттағы әдемілікті бұзбау іс-әрекеттеріне бағыттайды, сұлулықты сақтау үшін адамгершілік, азаматтық борышты ұғынуды қамтамасыз етеді» [Сүйіншәлиев, 1987: 33]. – дейді. Сондықтан жыраулар поэзиясында сирек болса да кездесетін табиғат сұлулығы, ерлік, елдік өмір жарасымдылығын қатар қоя отырып бейнелейтін толғауларға тоқтала кетейік. Белгілі әдебиетші Бердібайев Р: «Жауынгер Ақтамбердінің толғаулары ерлік рухқа, сардарлық сарынға толы лепті де өршіл жырлар болып келетініне қарамай, табиғатқа байланысты нәзік көріністерді ара кідік кірістіре отырып, өлеңнің өміршеңдік тынысын кеңейтіп, эстетикалық сипатын тереңдете жырлайтын тұстары мол» [Бердібай, 1967: 26]. – дейді.

Күлдір-күлдір кісінетіп,

Күренді мінер ме екенбіз,

Күдеріден бау тағып,

Қамкапты киерме екенбіз [Мағауин, 1993: 50]?! Жырау жауға, өлімге қарсы шабар сауыттың өзіне ерекше эстетикалық талғаммен қарайды. Сауыт соншалықты көркем талғаммен жасалған. Одан өлім үрейінен гөрі, өмір салтанаты айқын көрінеді. Оған себеп, өлең жолдарына «жағасы алтын, жеңі жез» деген әсемдік, салтанат үшін қолданатын табиғаттағы асыл заттардың араласуы. Ал «шығыршығы торғай көз» деген бейнелі теңеу арқылы жырау жансыз сауыт бойына тіршілік нышанын сіңіріп, жанды кейіпке айналдырып жібергендей. Одан әрі жауынгер жырау жолбарыстай шұбарды таңдап мініп, қоңыраулы найза қолға алып, қол

төңкерген жеңісті көксеп, басты арманына жетіп, көңілі тынғандай. Жырау одан әрі бейбіт күннің серілік күйіне ауысып, табиғат қызығына бойлап енеді.

Тобылғы түбі құралай
Бытыратып атар ма екенбіз!
Жарлауға біткен жапырақ
Жамылсақ тоңар ма екенбіз.
Жазыққа біткен бүлдірген
Сұғынсақ тояр ма екенбіз [Бес ғасыр жырлайды, 1989: 61]! Дала – ана құшағында өскен перзенті үшін табиғат көңіл көтеріп сейілдейтін рухани тірек, түнемеге құшағына алып денесін шыңдайтын тәрбиеші, жемісіне 20 тойдырып қандыратын асыраушы. Бәрі де – бейбіт өмірде табиғат сыйының молшылығын танытатын көріністер. Осы толғаудағы:

Тобылғы сапты қамшы алып,
Тұмар мойын ат мініп,
Қоныс та көрер ме екенбіз! – деген өлең шумағында, азамат болып атқа мінуге жараған қазақ жігітіне тән эстетикалық талғам бар. «Тобылғы сапты қамшы алып, тұмар мойын ат мініп» еліне қоныс қарау әрбір қазақ азаматына басты арман. «Осы ізгі арманға қол сөзған азаматтың эстетикалық асыл мұратын Ақтамберді сырлы да сұлу сөз кестесі арқылы бейнелей білген. Қазақтардың Орта Азия халықтарымен болған соғысқа 17 жасынан бастап қатынасып жанкешті ерлік танытуы, 1723 жылы қазақтардың ойраттардан ойсырай жеңіліп, қанды қасіретке бөккен азабын басынан кешіруі жаратылысынан өжет жыраудың күш-қайратын намыс отына қарып, жел үрлеген өрттей жалындатып, тас түйінге айналдырып, жауына қарсы ымырасыз жанкешті шайқастарға араластырды. «Салпаң, салпаң жортып, Сары азбанға қосын артып» тағдыр тәлкегіне түскен жырау өмір қиындығына ешқашан мойыған емес. Торлаусыз өскен құланмен, Мезгілсіз жусап өрермін. Ақын – ел намысын қорғаған ер құлан тағдырымен қандай ұқсас. Өзін ен даланы еркін жайлап өскен құланға теңеуі – жыраудың өзін-өзі жұбатуы ғана емес, еркін өмірді мақтаныш еткен өр сезімін танытуы. Басқа қиындықтың бәрін ұмытып, торлаусыз құландай еркіндігін бәрінен де жоғары қояды. Одан әрі жырау нағыз қайсар ұлға тән мінез танытады. Ол оның ерлік, өрлік қасиеттерді соншалық биік бағалауынан көрінеді. «Қазақ фольклорының тарихы» атты еңбегінде Қоңыратбаев Ә: «Нағыз азамат бойындағы осы қасиеттерді мүлт етпей дәл танытатын табиғат жаратылымдарын тауып оларды ерліктің, өрліктің символы ретінде бағалайды» [Мағауин, 1993: 81]. – дейді.

Жапанға біткен терекпін
Еңсемнен жел соқса да теңселмен,
Қарағайға қарсы біткен бұтақпын
Балталасаң да айырылман.
Сыртым құрыш, жүзім болат,
Тасқа салсаңда майырылман [Мағауин, 1993: 48]! Қайсарлыққа тән табиғаттағы осындай қасиеттерді дәл тауып, шарт сынбаса иілмейтінін мінезбен үйлестіріп, өршіл оймен, эстетикалық биік таныммен өлең өре білу – өрен жүйріктің, құдіретті сөз зергерінің ғана сыбағасы. Жырау ерлікке толы күш-қуатына, құрыштай берік дене-бітіміне сенімді. Дұшпанға кеткен кегі үшін ол бәріне дайын қайраулы семсер. Сондықтан да ол:

Сыртым құрыш, жүзім болат
Тасқа да салсақ майырылман, – деп от шашқан айбатын, намыс 21 буған қайратын танытады. Ақтамберді нағыз батырға тән ерлік танытып қана қоймай, сол ерлік жолында намыс қазанында қайнап, ет жүрегінен от шашқан жалынды сәттерде ерлікке ғана тән таныммен жырлай білген сөз зергері. Көшпелі салтымен тұрмыс кешкен халқымыз поэзиясында, елдікпен ерлікті жырлаумен бірге, көш салтанатына да айрықша көңіл бөліп, ықылас танытқан. Ол әдебиетімізде әсіресе лирикалық сезімге құрылатын лиро-эпос жырлардан айқын көрінеді. Жыраулар поэзиясындағы көш суреттері бұл бағыттағы басқа үздік сөз үлгілерімен таласа алмаса да, өзіндік терең танымдық, көркемдік сипаттары бар. Осындай шығармалар қатарына Бұқар жыраудың «Көшер едің көш бастап» толғауы жатады.

Көшер едің көш бастап
Көшкеніңде қиғаштап,
Қатар-қатар нар тіркеп
Қалы кілем жаптырып,
Қайрақ қалса тастамай,
Алып келді таптырып [Бес ғасыр жырлайды, 1989: 62].

Көштің өз сән-салтанаты, қалыптасқан дәстүрі болатыны осы алғашқы өлең шумағын оқығаннан айқын танылады. Бұл ойымызды Қоңыратбаев Ә: «Қазақ көшінің бар мұраты адамдар мен қажетті заттарды бір жерден екінші жерге жеткізу ғана емес, оның өз жоралғысы, жон-жосығы бар» [Қоңыратбаев, 1994: 66]. – деген ғылыми тұжырымы мен дәлелдей түскіміз келеді. Қатар-қатар нар тізіп, жүк артып, қалы кілем жаптырып баратын жерге, көш салтанатын сақтап көшу дәстүрге айналған. Әсіресе көштің көркі – жастар тобы, қырмызыдай құбылып киінген қыздар тобы.

Қыздарына қызыл ала тон кигізіп,

Қырмызыға малдырып,
Көшке жорға мінеді.

Осы бір шағын өлең шумағынан қызылды-жасылды киініп, қызғалдақтай құлпырған, жол-жөнекей кездескен елдің, жігіт-желеңнің көңілін еріксіз өзіне тартқан ажарлы сауықшыл топты көреміз. Ән де, күй де, сауық-сайран да осы топта. Көштің айбыны да, берекесі де бәйбішілер. Жол бойы кездескен жолаушының көңілін аулап, қымыз сыйлап мас қылатын да, кездескенді тамсандырып көшті бір уысында ұстайтындар да осылар. Бұқар жырау көш барысыдағы осы бір мезетті:

Жүрін-сауын жол үстіне алдырып,
Бәйбішелер келеді көш алдында,
Жалғыз, жалғыз бастырып,
Көшінің айдынына састырып,
Жолаушыны тоқтатып,
Сары атанды бақтырып,
Құйып берді мас қылып [Бес ғасыр жырлайды, 1989: 63].

Осы шағын өлең шумағының өзінен табиғаттың мың түрге боянып, құлпырған шағында сол ғажайып сұлу даласының төсін одан бетер сәнге, шат өмірдің нәзік үніне бөлеген көшті көреміз. «Табиғат анасымен үйлесім тауып, сол ұлы асыраушысының бар денесі балқып, мәмесі иіп тұрған сәтінде, оның ақ төсін емуге жамыраса асыққан пәк та адал перзентін көріп, ақ пейілін танимыз» [Сүйішәлиев, 1997: 296]. – дейді, әдебиетші ғалым Х. Сүйіншәлиев. Тіршілігі төрт түлік малдың өсімі мен өніміне негізделген халықтың күзгі өмірі – малға қыстық жай, су, шөп т.б. қамдаумен өтсе, қысы суықтан төрт түлік малын аман сақтап қалу жолындағы бейнетіне толы. Көктемі – көтерем болған малының кеудесін көтермелеп, тілеуін тілеумен-ақ өтіп кетеді. Шаруа елдің арқасы босап, аққа жарып, тоғыз айлық бейнетінің дәмін татып рахатқа кенелетін кезі – жаз айлары. Мал жайлауға шығады. Өз аяғымен жайылып тойынады, толығады. Бір малы екеу болып, мал басы көбейіп, көңілі тоғаяды. Сондықтан елдің арқасы кеңіп, жаны жадырап жайраңдайтын тұсы да осы кез. Бұқар өзінің «Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек» өлеңінде осы бір тамаша кезеңді ел көңіл-күйіне сай көркем етіп бейнелейді.

Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек,
Бұрылып ұшар жаз күні,
Боз мойынды сұр үйрек
Көлге қонар жаз күні [Бес ғасыр жырлайды, 1989: 94]. Жер ананың бойына күн қызуы еніп, бойын жылытып, құлпыра бастаған шақта адам ғана емес, құстар әлемі де шат сезімде. Ұлы ананың төсіне береке, бойына құт дарыған сайын оны өзіне нәр ететін бар тіршілік иелерінің бойына да сән кірген. Адамдар да өмір қызықтарына ұмтылып, аңшылық әсеріне еліккен.

Көк ала ат жаратып,
Көп дабылды байлатып,
Байлар ұғлы шоралар
Көл жағалар жаз күні.

Ал, өз алдына бөлек сән түзеген топ:

Байлар қызы бикештер
Қол бұлғайды жаз күні.

Бүкіл табиғат исініп, гүл жарып, жұпар шашып жатқан сәтте, толықсып бойжеткен қыздардың әдепті бұзып қол бұлғауы да жадыраған жазға жарасымды сияқты. Қымызсыз жиын той болса, Қызығы жоқ жаз күні [Бес ғасыр жырлайды, 1989: 94]. Бұқар үшін – жаз береке, мереке айы. Оның қызығы аңшылығымен, қызымен, қымызымен деп жастар тілегіне орай тұжырым жасайды. Жыраулар жыл мезгілдеріне байланысты толғауларында табиғаттың әсем бейнесін жануарлармен, адам өмірімен байланыстыра отырып, оларды материалдық игілік ретінде танытып қана қоймай, оның сұлулығын, 23 байлығын, жарасымдылығын ел өмірінің сән-салтанаты ретінде санап, халықтың эстетикалық таным, талғам дәрежесінің биіктігін танытады. XY ғасырдың соңғы жылдарында билеуші – әскери отбасында туып, өз ортасына сай тамаша тәрбие алған. «Доспамбет жырау ерлік дәстүрін биікке көтеріп, жорық жырларының тамаша үлгілерін жасады. Оның толғауларынан сол кездегі шонжарлар өмірінің сән-салтанаты, табиғат сұлулығына деген эстетикалық танымы айқын көрінеді» [Қазақ ССР тарихы, 1957: 41]. 1523 жылы жасы әлі отызға жетпеген Доспамбет шайқас үстінде қатты жарақаттан қаза табады.

Сақ етер тиді санымa,
Сықсырым толды қаныма.
Жара бір қатты, жан тәтті,
Жара аузына қан қатты.
Жарықшылар жоқ па екен,
Жарымай білте саларға [Бес ғасыр жырлайды, 1989: 32]. Ажал алдында жатқан жас жырау өлімге бас имей, асқақтығынан айнымай сүйікті жарымен балалары Есақай мен Қосайды еске алады.

Есекай, Қосай екі ұл

Алдыңызға жыр құшақлай,
Жылай шықса не айтарсыз.
Оларға айтарыңыз сол болсын,
Жәмішіден қос айтып,
Жараға мамық тосатып,
Келер жатыр дегейсіз.
Ол айтқанға тимемсе,
Бұрынғылар түскен жүрі жол

Бұрылып соған түсті дегейсіз [Бес ғасыр жырлайды, 1989: 33]!... Толғаудың өне бойы асқақ арманға толы. Жырау жай күн өткізуді емес, ерлікке. Сән-салтанатқа толы, биік талғамға лайықты қасиетті өмірді армандайды. Көркем табиғаттың аясында өмір кешіп, оның асыл байлықтарына малына жүріп өткізетін сарбаздық сері өмірді көксейді. Арманға толы ақтық толғау дала перзенті Доспамбет жыраудың өмір, табиғат туралы эстетикалық танымының биік дәрежесін көрсетеді.

Айналайын Ақ Жайық,
Ат салмай өтер күн қайда,
Еңсесі биік ақ орда
Еңкеймей кірер күн қайда
Қара бұлан терісін
Етік қылар күн қайда,
Күдеріден бау тағып,

Кіреуке киер күн қайда [Бес ғасыр жырлайды, 1989: 33]? Жас жыраудың көкірегін қарс айырған арман-мұңын бейнелеген өлең жолдарында қасірет пен қайсарлық қатар өріліп, келісім тауып, сөз өнерімен 24 мүсін болып құйыла салған көркем ескерткіш деуге болады. «Толғап ұстар», «ұсынып шаншар», «созып тартар» деген тіркестердің бойында өр, сұлу да сырбаз қимыл-әрекеттер жатыр. Жыраудың өлім алдындағы асқақ арманының соңғы шумағы туған жер табиғатына, оның берекелі төсіне, мейірімді құшағына келіп тіреледі.

Еділдің бойын ел жайлап,
Шалғынға бие біз байлап,
Орындықтай қара сабадан
Бозбаламен күліп ойнап

Қымыз ішер күн қайда [Бес ғасыр жырлайды, 1989: 33]? Адамзат ақтық демі таусылар сәтте өміріндегі ең аяулысын, ардақтысын еске алатынын ескерсек, жас жырау өмірінің ең мәндісі, сән-салтанатының биігі туған жер табиғатының төсінде өткен өмір көші болғандығын ұғынамыз. Жырау биікке асқақтата көтерген үнсіз меңіреу дала емес, байлық пен сұлулыққа толы сәнді дала, жай ғана тіршілік аясы емес, сырға, жырға толы мәнді өңір. Доспамбеттің алдына ту етіп ұстанғаны – ерлік тақырыбы. Бірақ ол өз жырларында табиғаттың әсем де мәнді құбылыстарын шеберлікпен пайдалану арқылы өзін сауыт киген сұсты да сұрапыл батырдан нәзік те адамгершілік жүрегі бар, өскен ортасының табиғатын шексіз сүйетін, өмірдің маңызын терең түсінетін жүрегі оттан ғана емес еттен де жаралған дауылпаз жырауға айналады. Өмірдің мәні, табиғаттың маңызы туралы биік эстетикалық талғамы бар суреткер дәрежесінде көрінеді. Жыраулар поэзиясы – көне дәуірдің ғажайып ескерткіші. Осыдан 4-5 ғасыр бұрын өмірге келіп, замандар сынынан сұрыпталып, уақыт сүрлеуінен өткен бұл толғаулар жайқалған сәнді жапырағынан, гүл жарған түйінді бүршіктерінен, яғни көркемдік қасиеттердің бірқатарынан айырылып, бізге сүйекті ойды сақтаған берік бұтақтарымен ғана жеткен. Солардың өзінен жыраулардың туған жер табиғатын ерекше қастерлеп, оның тіршілік тірегі деп ғана ұғынбай, эстетикалық бағалылық ретінде танып, ерлікпен, елдікті айрықша қадір тұтқанын танып білеміз.

Әдебиет

1. Мағауин М. Қазақ хандық дәуір әдебиеті. 4-кітап. – Алматы: 1993. – 175 б.
2. Бес ғасыр жырлайды. 2 томдық, 1-том. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 б.
3. Сүйіншәлиев Х. ҮІІІ-ХҮІІІ ғ.ғ. қазақ әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1987. – 280 б.
4. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: Ана-тілі, 1991. – 288 б.
5. Бердібай Р. Байқалдан Балқашқа дейін. – Алматы: Қазақстан 1967. – 256 б.
6. Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1994. – 31 б.
7. Сүйішәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. Оқулық. – Алматы: Санат, 1997. – 928 б.
8. Қазақ ССР тарихы, І том. – Алматы: Қаз. Мем. баспасы, 1957. – 640 б.

© Санзыбаева М.Ж., Абужалитова А.Т., 2023

УДК 811.512.122

Сүйеу Ж., студент
Научный руководитель: Абдульманов А.А., канд. филол. н., профессор
ЗКИТУ, г. Уральск (Казахстан)

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ КОНЦЕПЦИИ КАЗАХСКОГО НАРОДА ОТНОСИТЕЛЬНО МЯСА И МЯСНЫХ БЛЮД

Аннотация. Издавна у кочевого народа казахской степи традиционным блюдом было мясо. Блюдо будет считаться неполноценным, если отсутствует какой-либо вид мяса. Предпочтение мясных продуктов обусловлено средой обитания народа. Суровые степные условия диктуют потребления высококолорийной пищи. В данной статье раскрываются лингвокультурные маркеры, отражающие материальную культуру, быт, занятия, окружающую среду обитания, условия жизни казахского народа.

Ключевые слова: казахский язык, лингвокультурология, концепт

Abstract. Meat has long been a traditional dish among the nomadic people of the Kazakh steppe . The dish will be considered inferior if any kind of meat is missing. The preference for meat products is due to the habitat of the people. Harsh steppe conditions dictate the consumption of high-calorie food. This article reveals linguistic and cultural markers reflecting the material culture, way of life, occupations, environment, living conditions of the Kazakh people.

Keywords: Kazakh language, linguoculturology, concept

В изучении культуры, внутреннего мира любого народа ключевым объектом является его язык. В своих работах таджикский исследователь М.М. Нигматова подчеркивает, что «язык является важнейшим средством человеческого общения, орудием передачи мысли, а также выступает в качестве зеркала национальной культуры и ее хранителя» [1].

Изучая язык, мы проникаем вглубь национального самосознания. Слова представляют неоценимую информацию о картине мира народа в диахроническом аспекте. Появление того или иного слова в языке, так или иначе, связано с какими-либо общечеловеческими явлениями, историческими событиями. Слова всегда идут в параллели с историческими фактами, отражая их в народном сознании. Отдельные слова или целые выражения, как горизонты и ярусы в геологии, отлагаются в «языковых пластах». Порой слова и изречения стираются из народного сознания, смысл может быть утерян, однако, как клише, как маркер какой-либо концепции будет существовать достаточно долго. Такие слова или выражения существуют в народном языке и часто употребляются неосознанно. Они обычно используются в бытовой речи, воспроизводятся при исполнении народных традиций и обычаев. Хранителями таких лингвокультурных маркеров или концептуальных выражений часто являются пословицы и поговорки.

Слова в целом используются для выражения волеизъявления автора, что он чувствует, как понимает мир и его сущность. Духовно-культурный мир человека в словах, связанных с приёмом пищи, также очень интересен и в лингвокультурном аспекте.

Согласно утверждению исследователя Султаниязовой Н.Ж., разграничение благ на материальные (достижения материальной культуры: средства производства, предметы быта, питания и т. п.) и духовные (достижения духовной культуры, эстетические ценности, моральное добро и т.п.) весьма условно, поскольку блага взаимопроницаемы и взаимосвязаны. Из сказанного следует, что исследование лексических единиц языка также тесно соприкасается с изучением духовной культуры народа.

Пища – первейшая и основная жизненная потребность человека. Кроме своей основной роли пища у любого народа играет и огромную знаковую роль, является частью материальной культуры. Пища казахов состояла в основном из мясных и молочных продуктов. Самым основным блюдом из мяса называют «ас». Предпочтение мясных продуктов обусловлено средой обитания народа. Суровые степные условия диктуют потребления высококолорийной пищи.

Лингвокультурные маркеры, выражающие духовные особенности казахского народа, отражают его быт, окружающую среду обитания, условия жизни, миропонимание и созидание с нею.

Очень многое о народе можно узнать, анализируя языковые материалы, связанные с национальными блюдами. Например, национальное блюдо «**ас**», слово как глагол в казахском языке эквивалентен с глаголом «вешай» или повелительной формой «повесь» русского языка. Поэтому в языке есть однокоренные слова как «асылу» (повеситься), «асылып тұру» (повисать). Вероятнее изначальный глагольный смысл «асу» (вешать) был положен в название еды из мяса, так как при приготовлении мяса именно такой способ является первостепенным. В языке также используется однокоренное существительное «**асық**» (игра - костяшка). Скорее всего данное существительное вторичное, если сам процесс назван как «асу» или «ет асу» (повесить тушу мяса) то, за что вешают тушу, конечность назван как «асық жілік».

Примечательным является тот обычай, при котором при поднесении блюда хозяин дома должен первым отведать еду и это называют «**ауыз ету**» (делать надкус, пробовать). Данный обычай трактуется как

предостережение от злого умысла хозяина «отравить едой или подать некачественный продукт». Однако данное миропонимание нам представляется в другом аспекте. Возможно, это связано с тотемом тюркских народов о «сером волке». Как известно, в стае волков трапезу всегда начинает самый старший авторитетный волк. Возможно, «ауыз ету» также является жестом регулирования отношения хозяина и гостей по поведенческим нормам. Также у казахского народа есть ряд пословиц, регулирующие семейно-гостевые отношения. Например, «**Бассыз үйді қонағы билейді**» (дом без головы управляет пришелец (гость), или выражение «***Шаңыраққа қарап сөйле***» (говори, посматривая на шанырак) - так говорили тем, кто вёл себя в чужой юрте неподобающе, разговаривал слишком громко и развязанее.

«Ас» подается на дастархан в одном большом блюдце (тамақ). В современном мире «ас» едят по-разному, наложив в отдельные тарелки, используя вилку или ложку. Однако настоящие казахи употребляли «ас» или «бесбармақ» доставая из одного блюдца руками [2]. В этом был заложен глубокий смысл. Поедание с одного большого блюдца символизировало единство, родство. Казахи употребляют пищу только вместе, коллективно, при этом усевшись лицом к лицу. Подавать спину при трапезе считается неуважением ко всем остальным.

Изречение в виде грамматически законченного предложения, где выражена народная мудрость в поучительной форме это – пословицы. Пословиц на тему мяса в казахском языке очень много. Например, «**Ет дегенде бет бар ма**?!» (если речь идет о мясе (о еде) не нужно стесняться). Здесь концептуально выражается то, что трапезу нужно принимать активно, солидарно с другими участниками.

«**Ет етке, сорпа бетке**» (от мяса тело наливается, от бульона щеки румянятся), здесь наблюдается забота о здоровье, о полноценном питании. По традиции после поедания мяса обязательно подается шорпа. Отказ от бульона считается неправильным. Если мясо высокобелковый, калорийный продукт, то в бульоне содержатся витамины и аминокислоты. Также для полноценного усвоения мяса необходима своеобразная питательная жидкая среда в желудке, что полностью обеспечивает шорпа.

«**Ет жесең, тісіңе кіреді, жемесең, түсіңе кіреді**» (если есть мясо, то в зубах застрянет, а если не есть, то будет сниться). В данной пословице высказывается мнение о желаемости данного продукта и что после поедания мяса необходим уход за зубами.

«**Ет қанды болса, жігіт әлді болады**» (если мясо с кровью, то джигит будет сильным). В данной пословице излагается мысль о большей питательности сырого мяса чем вареного.

Мясо снабжает организм человека белками, жирами и углеводами. 100 г. вареного мяса дает 200 калорий, что составляет половину необходимого организму белка. Однако как сегодня доказывают американские ученые сырое мясо намного богаче вареного аналога. При варке в мясе происходят потери минеральных солей, как за счет растворения их в воде, так и за счет неиспользованного жира. Например, сырая говядина содержит кладезь витаминов и минералов, что в большей степени теряется при варке. Сырое мясо содержит легкоусвояемое железо, фосфор и кальций для костей, витамины В и С, необходимые для кроветворения и крепкого здоровья, цинк для иммунитета и головного мозга, селен для поддержания сердца и выработки коэнзима Q_{10}, который отвечает за активность и молодость.

Исконно кочевые народы умело использовали физико-химические свойства различных мясных продуктов, их свойства и качества.

В своей работе «Казахская и киргизская кухня» В.В. Похлебкин упоминает о том , что по случаю праздников, при встрече почетных гостей, качество и количество мясных ингредиентов бешбармака увеличивается: к баранине добавляется конина в свежем, копченом, вяленом виде [3]. Это также свидетельствует об исконном познании кочевников питательных и качественных свойствах мяса не только различных животных, но и о физико-химических составах отдельных частей тела одной туши.

Нами было рассмотрено несколько пословиц казахского народа о мясе, где проявляется духовно-культурная сущность, ментальное восприятие мира. Созидая с окружающей средой, с условиями жизни, казахский народ, как приемник великой кочевой цивилизации, смог аккумулировать языковые коды древних познаний, которые требуют лингвокультурных раскодировок в будущем.

Литература

1. Нигматова М.М. О пословицах и поговорках // Научный журнал Вестник ТГУПБП №4/4, серия филология. – 2010 г. https://cyberleninka.ru/article/n/o-poslovitsah-i-pogovorkah

2. Словарь Евразийской лингвокультуры Казахстана / З.К. Сабитова, Г.Т. Жанкидирова, К.С. Скляренко, Д.С. Шантаева, А.Т. Шетиева; отв. ред. З.К. Сабитова. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 187 с.

3. Похлебкин В.В. Национальные кухни наших народов. – М.: Центрполиграф, 1978.

© Сүйеу Ж., Абдульманов А.А., 2023

УДК 811.512.154

Текешева А.В., студент
Научный руководитель: Тыбыкова Л.Н., канд.филол.н., доцент
ГАГУ, г. Горно-Алтайск (Россия)

ТИТУЛЫ В СОСТАВЕ АНТРОПОНИМОВ В ЭПИТАФИЙНЫХ РУНИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ ЕНИСЕЙСКИХ КЫРГЫЗОВ

Аннотация. В данной статье рассмотрены антропонимы в письменных рунических памятниках енисейских кыргызов. В частности, выделены основные титулы в составе их имен. В составе имен персонажей енисейских и орхонских надписей во многих случаях обязательно имеется содержательная титульная часть: одно или несколько названий должностей, званий и собственно титулов. Рассмотренные антропонимы по своему составу делятся на односоставные, двухсоставные, трехсоставные и сложносоставные.

Abstract: This article examines the anthroponyms in the written runic monuments of the yenisei kyrgyz. in particular, the main titles in the composition of their names are highlighted. In the composition of the names of the characters of the yenisei and orkhon inscriptions, in many cases, there is necessarily a meaningful title part: one or more titles of positions, titles and titles proper. The considered anthroponyms are divided by their composition into one-part, two-part, three-part and composite.

Ключевые слова: антропонимы, енисейские кыргызы, орхоно-енисейские письменные памятники, титулы енисейских кыргызов, древнетюркские памятники.

Keywords: anthroponyms, yenisei kyrgyz, orkhon-yenisei written monuments, titles of yenisei kyrgyz, ancient turkic monuments.

История изучения рунических памятников енисейских кыргызов.

Антропонимика тюркоязычных народов Сибири до настоящего времени остается одной из мало изученных отраслей ономастики. В этой связи хотелось бы отметить, что антропонимика Енисея и Алтая такого периода как древнетюркского, начиная с VIII – X веков, остается неизученной. Как известно, антропонимика – это раздел ономастики, изучающий антропонимы – собственные именования людей: имена личные, патронимы (отчества или иные именования по отцу), фамилии, родовые имена, прозвища и псевдонимы, криптонимы (скрываемые имена) [ЛЭС, 1991, 36]

Семантической интерпретацией отдельных тюркских личных имен (реже отдельных их групп) уделялось внимание в некоторых работах по тюркской антропонимике главным образом в связи с проблемами классификации имен, вопросами наречения имени и его мотивировки, обычаям и обрядам в этой сфере.

Начиная с XVIII в. значительное число памятников тюркского рунического письма были найдены в бассейне реки Енисея – в его верховьях, т.е. на территории современной Республики Тыва, по среднему течению – в Минусинской котловине на территории Республики Хакасия.

Первопроходцем в этой области изучения рунического древнетюркского письма была экспедиция Д.Г. Мессершмидта, отправленная по указу императора Петра I для всестороннего изучения Сибири. В долине р. Уйбат экспедиция нашла множество древних курганов, в том числе оригинальные стелы со скульптурными изображениями и фантастическими масками. Среди большого количества курганов и стел были найдены первые рунические памятники. Сведения об этих памятниках были опубликованы в 1729 г. по материалам Мессершмидта З. Байером в «Записках Императорской Академии наук в Санкт-Петербурге» и в 1730 г. Ф.И. Страленбергом в его книге, получивший большую популярность в Европе [Кормушин, 1997, с. 3].

Так же большим вкладом в изучении древнетюркской письменности является экспедиции под предводительством Й.Р. Аспелина в 1887 и в 1888 гг. Он совершил две экспедиции в Минусинский край и за Саяны, результатом которых стала публикация в 1889 г. альбома Inscriptions de l'Iénisséi (Надписи Енисея). В год выхода этого выдающегося альбома в Монголии Н.М. Ядринцевым была сделана замечательная находка – открыты орхонские надписи с параллельным китайским текстом, что и предрешило довольно быструю дешифровку орхоно-енисейского письма в 1895 г. датским лингвистом В. Томсеном. Российский тюрколог В.В. Радлов первым в 1894 г. издает переводы орхонских, затем в 1895 г. 40 енисейских надписей, используя материалы своей экспедиции 1891 г., финских экспедиций, а также материалы, которые присылали ему с мест нахождения памятников. В дальнейшем на основе трудов Радлова и собственных исследований С.Е. Малов в 1952 г. выпускает сводное издание енисейских надписей, на котором в значительной мере базируется российская и мировая тюркология. В данной работе мы опирались на исследования И.В. Кормушина и на его переводы енисейских эпитафий.

Структурная классификация антропонимов Енисея

Поскольку в древнетюркских именах широко представлена титулатура и не всегда возможно разграничить личное имя и титул в древнетюркской антропонимической системе существовали односоставные, двусоставные, но также трех и четырехсоставные имена, совокупность которых мы называем сложносоставным личным именем.

1. Односоставные

Bačγa – Бачга (Е-50) (Кормушин 1997, 276) – надпись, опубликованная С.В. Киселевым в составе «тувинских стел» (Киселев 1939, 132), точное место происхождения памятника остается неустановленным.

Перевод

(1) Мои Божественные хан и государство, – о жаль мне!

(2) Тутук кёкмюшей, я ради доблести претерпел

(2а) и разлучился (с этим миром).

(3) Мои четыре родственника, – о жаль, я разлучился (с вами)!

(4) Мое имя воина-мужа – **Бачга,** а мое бекское имя-

(5) – **Этрюк, …**

2. Двусоставные

Öz toqdï – Ёз Тогды (Е-42) (Кормушин 1997, 161) – надпись на высокой четырехгранной стеле из темно-серого крупно-зернистого песчаника, происходит из степной долины Бай-Булун в левобережьи Улуг-Хема.

Перевод

(1) Во имя доблести я выступил (?) с твоим правителем. О, печаль, о, горе, ради своей доблести я убивал (врагов).

(2) Мое имя мужа-воина – **Оз Тогды.** Мои сыновья, – о, жаль! Моя супруга, – мы разлучились!

(3) Мои сородичи-мужи, стеная, справили тризну, (поставили) добрый камень. Река Ким (Енисей), вечная земля…, - я не насладился (вами)!

3. Трехсоставные

Uz bilgä čaŋšïï- Уз Бильге Чангшы (Е-31), (Кормушин 1997, 96) – надпись на обломке плоской плиты из коричневого мелкозернистого песчаника. Происходит с территории древнего могильника вблизи улуса Чарков, в правобережной части среднего течения р. Уйбат.

Перевод

(1) [Это - памятник] **Уз Бильге Чангшы.**

(1а) Уз…

(2) …во имя его геройства, во имя его доблести

(3) …водрузили [этот - памятник]. На (все) четыре страны света…

(4) …из своего [государства] он трижды уходил (в дальние походы) и возвращался.

(5) …жаль, воин-муж погиб со своим двумя сыновьями.

4. Сложносоставные

Tüz baj küc bars külüg- Тюз Бай Кюч Барс Кюлиг (Е-17) (Кормушин 1997, 155) – надпись из группы Чаа-хольских, на небольшой стеле, из мелкозернистого песчаника.

Перевод

(1) [Я –] **Тюз Бай Кюч Барс Кюлиг**.

(2) Я погиб ради моего благородного тестя, как грустно! Мои старшие родственники, мои младшие родственники со стороны жены…

(3) С моим благородным беком я разлучился, с моими благородными родичами я разлучился…

Титулы в составе имен

При достижении зрелого возраста (примерно с 14 лет) мальчику подростку давалось мужское имя (эр аты), некоторые переводят его как геройское имя. Поэтому в памятниках все время встречается это устойчивая формула эр атым – мое мужское имя или эр аты – его геройское имя. В дальнейшем по мере его возмужания и военных подвигов к его мужскому имени прибавлялся титул, чин или звание. Вошедшие в состав имени титулы стоят после личных имен.

Антропонимы встречаются в основном в эпитафиях, так как именно в намогильных надписях, посвященных герою, так важно было написать его геройское (мужское) имя т.е. эр аты.

Qan – (qagan~qaan) *'Хан*, правитель, повелитель‘. *Каган* – это хан ханов, т.е. предводителей ханов.

Впервые титул ***каган*** засвидетельствован китайскими источниками V в. н.э. в текстах, касающихся событий IV в. Около 402г. Основатель государства жуань-жуаней Шэлунь изменил древний титул шаньюй на *каган*. В енисейских надписях этот титул встречается в Е-100:

Kŏrtlä qan – Кёртле Хан.

Тегин Г. Дёрфер определял *тегина* как постоянного заместителя (представитель хана при определенной акции, по его мнению – назывался Ïnal), сына или младшего брата хана, т.е. наследного принца. Он считал возможным, что выбор такого заместителя зависел от верховного властителя. Так как *тегин* сам не имел титула каган, то его можно классифицировать лишь как верховного чиновника государства. Кроме того, *тегин* имел общее значение " принц ", причем это звание было выше, чем шад и ябгу (которые также являлись принцами). [G. Derfer Chaladsch, Alttürkisch, Urtürkisch1983, pp. 11-16]

Beq – ‘*князь, бек’*. Кыргызский титул *бек*, пожалуй, чаще других в древних рунических памятниках. Наиболее употреблены следующие значения:

А) ' правитель, вождь ' (ниже хана), 'бек', 'князь ', 'господин';

Б) 'муж', 'супруг', ('господин').

Титул *бек* – «князь, глава отдельного племени или предводитель группы значительных должностных лиц». *Бек* в тюркоязычной литературе монгольского времени чаще всего употреблялся в качестве термина, обозначающего титул правителя племени (кроме хана), племенного союза или высшего военного чина (как предводитель, командующий).

Е-48: töläs bilgä tutuq bäg…´бек тёлесов, мудрый тутук

Luj päk – *Люй пек,* - представитель княжеского рода, получил княжеского имя в связи с занятием китайской медицины. В Енисейских и Алтайских памятниках древнетюркской эпохи кроме личных имен встречаются и китайские заимствованные имена.

Tutuq – должность наместника области или края с иноэтничным населением, назначаемого центральным правительством из членов правящего дома или близких к династии людей; одновременно это служебный ранг. Слово встречается в некоторых надписях:

Е-1: atïm el toɣan tutuq bän ‘мое имя – Эль Тоган-тутуг‘;

Е-6: külüg tutuq išim kiši qïldï ‘ Кюлюг-тутук сделал [меня] своей женой (~своим доверенным человеком)‘;

Ič̆räki/ Ič̆räk – название придворной должности, встречается в трех енисейских памятниках:Е- 4, Е-11, У-37. В орхонских памятниках VIII в., а также в древнеуйгурских текстах IX-X вв. слово *ič̆räki* еще употребляется в своем прямом адъективном значении `внутренний` (от наречия ič̆rä `внутри`): anta ič̆räki bodun qop maŋa körür (КТ55 =БК59) все народы, живущие там внутри (этих пределов), подчиняются мне´ (см. еще [ДТС, 202]).

В енисейских памятниках до настоящей публикации слово *ič̆räki* фиксировалось в трех надписях, везде в идентифицирующих синтагмах при именах собственных ״– такой-то ״, однако в разной фонетической форме – с глухим и звонким гуттуральным, которые уже В.В.Радловым были интерпретированы как морфологически разные случаи:

Küč qïjaɣan ič̆räki (Е-4) `я – внутренний (чин) Кюч Кыяган` [AIM, 307];

Tör apa ič̆räki bän(Е-11) `я – Тëр-апа, ичреки (внутренний чин)` [AIM, 315];

Bän qara qan ič̆räki (Е-37) `я – внутренний чин Кара-хана` [AIM, 344].

Čigši `*особоуполномоченный*` - созвучно кит. tz'ü shih и потому считается тюркской адаптацией китайского слова, означающего по-китайски “чиновное лицо в администрации округов” (Дж.Клосон со ссылкой на словарь Джилса [Cl.EDT, 417]). Согласно разъяснениям Е.И.Кычанова, *чжиши* – посыльные, чиновники, делегируемые из центра на места с каким-либо поручением [Кычанов 1998, 179]. В енисейских памятниках *čigši* встречается в четырёх надписях – 13, 19, 68, 70:

Е-13: qaŋïm isig bilgä čigši qanïŋa tadïm‛ я служил хану моего отца, [моего отца по имени] Исиг Бильге-чигши‛;

Е-19: qutluɣ čigši bän ´– благословенный особоуполномоченный – чигши´.

Е-68: qara bars ïnanču čigši bän ´Я Кара Барс, (с титулами) ынанчу и чигши, – грустно, как жаль!´;

Е-70: külig čigši uruŋu čigši ´[Я] знаменитый чигши, урунгу-чигши…

Tarqan ´сборщик налогов, *тархан´*. Также широко распространенное в древнетюркских языках слово и с неизменной семантикой ответственного представителя фискальной службы; можно предположить, что в отличие от чангшы, *тарханы* имели дело с массой рядовых налогоплательщиков. Слово встретилось в трех надписях: Е-30; 32; 53 – во всех случаях в составе многокомпонентных имен мемориантов.

Е-30: čabïš ton tarqan bäŋüsi tikä bärtim `водрузил (этот) вечный (памятник) Чабыш Тон-тархану`;

Е-32: …Tarqan saŋun o…bökmädi: bodunïŋa`…Тархан-сангун… – он не насладился! Своему народу`;

Е-53: bäg tarqan ögä tirig bän äsiz älim qanïma bökmädim `– Бег Тархан Оге Тириг. Жаль, - о, моя страна, мой хан! Я не насладился (вами)!`

Ïnanči ~ ïnanču `*доверенное* (*лицо*)`. Несмотря на то, что данное слово (исходная форма Ïnanč, последнее ï в Ïnanči – результат опрощения посессивного показателя; Ïnanči >ïnanču) квалифицируется единодушно как титул [ДТС, 218-219; Cl.EDT, 187], похоже все же, что это не титул или звание, но постоянный эпитет человека, носящего какие-то другие звания: "доверенный, ближний".

Е-25: el Ïnanči … `[мое звание] – доверенный государственный [муж] …`;

Е-26: il ögäsi ïnanču bilgä irig `[я] правитель государства, доверенный мудрый ириг`;

Е-29: ilimdä tört tägzindim ärdämim üčün ïnanču alp saŋun [män] – `из свего эля я четырежды уходил (и возвращался), ради моей доблести, я – Ынанчу – Алп Сангун`;

Е-32: uruŋusï ärtim ïnanču ärtim `был у него щтандарто(носцем), я был доверенным (советником)`;

Этимологический анализ титулярных терминов, данные исторических источников помогают вскрывать их исконные, первичные значения. Но необходимо помнить, что во многих случаях такие слова открывались от своего первоначального функционального смысла и переходили на положение титулов, почетных званий, уже не связанных или не всегда, не полностью связанных с определением установленных для такого звания функциями.

Таким образом, можно прийти к выводу, что в составе имен персонажей енисейских и орхонских надписей во многих случаях обязательно имеется содержательная титульная часть: одно или несколько названий должностей, званий и собственно титулов. В ходе исследования было выявлено, что среди них есть как общеизвестные названия, отраженные в различных древнетюркских памятниках – орхонских, уйгурских и т.д., так и слова, в этой функции встречающиеся только в эпитафиях енисейских кыргызов. Отсутствие каких-либо данных из внешних источников, а также бедность собственного контекста делают определение значений титулов, их реального исторического содержания делом весьма проблематичным, так что исследователям иногда приходится ограничиваться констатацией самого поверхностного и приблизительного характера.

Литература

1. «An Etymological Dictionary of Pre-Thir-teenth-Century Turkish». Дж. Клаусон – 1972. – 417 с.

2. Дерфер Г., Chaladsch, Alttürkisch, Urtürkisch // Sprachen des Buddhismus in Zentralasien, Wiesbaden, 1983, pp. 11-16.

3. Древнетюркский словарь / Наделяев В.М., Насилов Д.М., Э.Р. Тенишев, Щербак А.М., Боровкова Т.А., Дмитриева Л.В., Зырин А.А., Кормушин И.В., Летягина Н.И., Тугушева Л.Ю. – Л.: Наука, 1969. – 202 с.

4. Киселев С.В. Саяно-Алтайская археологическая экспедиция в 1938 г. // Вестник древней истории. – Москва, 1939. – С. 282-284.

Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии. Тексты и исследования //– М.: Наука, 1997. – 300 с.

Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцева //– М.: Советская энциклопедия, 1991. – 683 с.

© Текешева А.В., Тыбыкова Л.Н., 2023

УДК 811.512.122

Токсанбаева Т.Ж., филол.г.канд., доцент
С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық
зерттеу университеті, КеАҚ, Астана қ. (*Қазақстан)*

ТІЛДЕР МЕН МӘДЕНИЕТТІҢ КӨПТІЛДІЛІК ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Аннотация. В статье описывается, как каждая народная культура взаимодействует друг с другом через свою языковую систему, с помощью которой они взаимодействуют друг с другом между своими носителями. Кроме того, отмечается, что в процессе языкового общения в лингвистике современного мира важен подход к языку не только с лингвистической точки зрения, но и с точки зрения экстралингвистики.

Abstract. The article describes how each folk culture interacts with each other through its language system, through which they interact with each other between their native speakers. In addition, it is noted that in the process of linguistic communication in the linguistics of the modern world, an approach to language is important not only from a linguistic point of view, but also from the point of view of extralinguistics.

Ключевые слова: Многоязычие, мультикультурализм, двуязычие, современная лингвистика, коммуникация, языковая культура, образование, наука.

Keywords: Multilingualism, multiculturalism, bilingualism, modern linguistics, communication, language culture, education, science.

Тіл адамның белгілі бір ұлттық мәдениетке жататындығын айқындайтыны белгілі. Мәдениеттің өзі тілде вербализацияланғандығы белгілі. Қазіргі лингвистикада Я. Гримма, Р. Раека, В. Гумбольдта, А.А. Потебня, тіл адамның мәдениеттегі болмысының бетінде жатыр деген пікірді негізге ала отырып, ұлттың мәдени санасын тілдік құралдар арқылы түсінуге тырысатындығын атап өткен жөн.

Көптілділік, мультилингвизм, полилингвизм – нақтылы коммуникативтік жағдайдың әсер етуімен белгілі бір әлеуметтік ортада, мемлекетте бірден үш, одан да көп тілде сөйлей білушілік. Мұның өзі жеке адамның (индивидуумның) Көптілділігі және ұлт пен ұлыстың Көптілділікгі болып бөлінеді. Көптілділіктің үш тілді меңгеру дәрежесі сол адамның немесе бүтіндей халықтың өмір сүрген тілдік ортасы, әлеуметтік, экономикалық, мәдени өмірі, тұрмыс-тіршілігі секілді көптеген факторларға байланысты. Ұлттық құрамы бірыңғай, бір ғана этносмекендейтін мемлекетте Көптілділік сирек. Онда жеке адамның ғана Көптілділігі ұшырасады (Жапонияда, Кореяда, Германияда, Исландияда).

Белгілі бір мәдениетті ғылыми зерттеуді тілдің жетекші бастамасынсыз жүргізу мүмкін емес, өйткені тілдің арқасында мәдени стереотиптердің бүкіл жүйесі реттелген. Кез – келген мәдениеттің негізгі принциптерін оның тілін ескерместен қарастыру біржақты болып көрінеді, өйткені Э.Сепир айтқандай, тіл тек «Әлеуметтік шындыққа Нұсқаулық» ғана емес, сонымен бірге белгілі бір әлеуметтік топтың тілдік әдеттеріне негізделген нақты әлемнің негізгі компоненті болып табылады [1, 261].

Мәдениеттердің әрқайсысы бір-бірімен үнемі өзара әрекеттеседі, өзінің тілдік жүйесі бар, оның көмегімен оның тасымалдаушылары бір-бірімен байланысады. Сонымен қатар, тіл қарым-қатынас процесінде

тілдік ақпаратты жеткізетін коммуникативті функцияны ғана емес, сонымен бірге мәдени-тілдік қоғамдастық мүшелерінің үнемі әлеуметтенуі кезінде осы ақпаратты жинақтауды, сақтауды және беруді білдіретін кумулятивті функцияны орындайды.

Көптілділік – АҚШ, Ресей Федерациясы, Үндістан, Нигерия сияқты жүздеген ұлт пен ұлыс мекендейтін мемлекеттерге тән құбылыс. Көптілділік: жаппай көптілділік, ішінара көптілділік болып бөлінеді. Жаулап алу, халықтардың қоныс аударуы, көрші елдермен тығыз қарым-қатынас секілді тарихи себептерден кейбір халық өкілдерінің жаппай көптілділігі қалыптасқан. Сондықтан да көптілділік көп ұлтты географиялық кеңістікте кең тараған. Мәселен, жаппай көптілділік Кавказдағы армян, аджар, осетин, құрд, грек, т.б. халықтар арасында, сондай-ақ, Дағыстан халықтары арасында жиі кездеседі. Қазіргі Қазақстан Республикасындағы қалыптасқан жағдай да осыған ұқсас. Мұндағы славян тектес халықтардың дені – негізінен бір тілде ғана сөйлейтіндер, қазақтардың көпшілігі екі тілде сөйлейді. Ал ұйғыр, өзбек, дүнген, құрд, түрік, әзербайжан, тәжік, татар, т.б. ұлт өкілдері арасында көптілділік кең тараған. Неміс, корей, шешен ұлттарында да көптілділік едәуір жиі ұшырасады. Кейінгі кезде шет тілін үйренуге ден қойыла бастағандықтан, қазақтар арасында да Көптілділік көбейіп келеді. Бүтіндей ұлт пен ұлыстың Көптілділігі – социолингвистердің зерттеу нысаны боларлық күрделі құбылыс. Жаппай Көптілділік жағдайында коммуникативтік формалар (диалектілер, говорлар, әр алуан жаргондар, жеке тілдер) өте күрделі қолдану иерархиясын құрайды. Мысалы, 1) тар локалды шағын топ арасындағы қатынас (үй-ішілік тіл); 2) топаралық тұрмыспен байланысты локалды қатынас құралы (мыс., Азия мен Африканың көп ұлтты елдеріндегі «базар» тілі); 3) билік жүргізетін әкімшілік (немесе ұлт) тілі; 4) көп ұлтты аймақтың ресми тілі; 5) мемл. тіл (немесе халықар. байланыс тілі). Егер бастапқы екеуі ресми қатынас құралы болмай, тек ауызекі сөйлесу тіліне жатса, соңғы үшеуінің атқарар қызметі жан-жақты.

Олар – жалпы халыққа ортақ қарым-қатынас құралы, білім мен ғылымның, ақпарат пен баспасөздің, әдебиет пен мәдениеттің тілі. Көптілділік билингвизмнен (қостілділіктен) бастау алады. Көптілділік сирек кездеседі. 1989 ж. мәлімет бойынша, бұрынғы Кеңестер Одағындағы 73 млн. қос тілділердің (23,4%), 61 млн-ының екінші тілі орыс тілі болған. Олардың шағын ғана тобы Көптілділікге (полиглотқа) жатқан. Көптілділік үшін тілдің қолдану мәртебесінің жан-жақты болуы, қажеттіліктің қалыптасуы, сондай-ақ тілдердің туыстығы (генетик. және типол. жақындығы) шешуші рөл атқарады [2, 68].

Қазіргі әлемнің лингвистикасында тілге тек лингвистикалық тұрғыдан ғана емес, экстралингвистика тұрғысынан да көзқарас маңызды рөл атқарады. «Тіл» ұғымын қарастыра отырып, бір жағынан, тіл - бұл тілде сөйлейтін халық мәдениетінің бөлігі, ал екінші жағынан, тіл-бұл «айна» деп аталады, онда халықтың менталитеті, оның әлеуметтік өзін-өзі тануы, өмір салты, ұлттық мінез, мораль көрінеді, дүниетаным, дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, құндылықтар жүйесі, әлемді көру.

Тіл – ұлттың мәдениетпен байланысты маңызды белгілерінің бірі екені белгілі. Тіл, шындық және мәдениет қалай байланысты?

Е. Ф. Тарасов тілдің мәдениетке енгенін айтады, өйткені белгінің «денесі» (мағынасы) адамның тілдік және коммуникативті қабілеті анықталған мәдени пән болып табылады. Белгінің мағынасы – бұл тек адамның іс-әрекетінде пайда болатын мәдени форма [3, 3].

Тіл мен мәдениет – әртүрлі семантикалық жүйелер. Мәдениет ұғымы 500-ден астам түрлі анықтамаларға ие. Мәдениеттану тұрғысынан «мәдениет» ұғымы «Қоғам дамуының тарихи анықталған деңгейі, адамның шығармашылық күштері мен қабілеттері» ретінде қарастырылады және «ұлттық мәдениет» ұғымынан ерекшеленеді, ол «бір ұлттың, мемлекеттің өкілдеріне ортақ дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, нормалар, құндылықтар мен мінез-құлық ережелерінің жиынтығы» ретінде қарастырылған.

Тіл мәдениеттің өнімі де, оның маңызды құрамдас бөлігі де екендігі туралы қорытынды жасау керек. Сонымен қатар, тіл – бұл мәдениеттің белгілі бір тәсілі, сонымен қатар мәдени кодтардың қалыптасу факторы.

Тіл мен мәдениеттің арасында, сөзсіз, тікелей байланыс бар, ол ажырамас. Тіл – бұл ұлттың мәдени құндылықтарының репозиторийі де, сол құндылықтарды игеру құралы. Тіл құбылыс ретінде мәдениетсіз елестету мүмкін емес, сонымен қатар тілсіз мәдениеттің болуы. Тіл де, мәдениет те жеке адамның да, қоғамның да дүниетанымын көрсетуге қызмет етеді. Екі құбылыстың да ұқсас «әлеуметтік» шығу тегі бар, оның жұмыс істеу шарты – қоғам [4, 9].

Тілдік байланыстар – қоғам дамуымен тығыз байланысты күрделі және көп сатылы үдеріс. Қазірдің өзінде байланысқа қатысатын белгілі бір тараптың белсенділігі немесе енжарлығы сияқты жалпы сипаттама лингвистикалық емес факторлармен анықталады. Белгілі бір тілдің спикерлерінің мәдени немесе әлеуметтік билігі: тілдік байланыстар, әдетте, бірқатар басқа – мәдени, экономикалық және т. б. этникалық байланыстарға дейін соңғысының функционалдық маңыздылығын анықтайды.

Көптілділік жағдайындағы жаһанданған әлем үшін шет тілдерін үйрену кезінде алған білімімен кіргісі келетін адамдарға пайдалы. Көптілділік – қарым-қатынасты және әртүрлі мәдениеттегі адамдардың түсіну қабілетін жеңілдетіп қана қоймайды, сонымен қатар көптеген басқа дәлелденген артықшылықтар береді. Біріншіден, білім алушылардың танымдық дағдылары жақсарады, бұл алынған лексикада икемділік пен шығармашылыққа әкеледі және бір объектіні немесе идеяны білдіру үшін екі немесе одан да көп сөзге сене алады. Көп тілді болу бір уақытта кеңінен шет тілдерін үйрену мақсатында жаңа қақпаларды ашуы

мүмкін. Екі немесе одан да көп тілдерді оқығаннан кейін білім алушылар өз пікірлерін білдіруге және оларды шетелдіктердің алдында ақылмен түсіндіруге мүмкіндік алады.

Сонымен қатар, әлеуметтік аспектілерде басқа да артықшылықтар бар: көп тілді адамдар табиғи және мәнерлі түрде сөйлеседі деп айтқан кезде, бұл кеңірек әлеуметтік байланысқа ықпал етеді. Көптілді адамдар жақсырақ түсінеді, сондықтан шетелдік мәдениеттерге толерантты, олар шет тілдерін білмейтін адамдармен салыстырғанда жаңалықтар мен басқа адамдардың аспектілерін тезірек қабылдайды.

Басқа мәдениеттерді қабылдай отырып, білім алушылар өздерінің туған мәдениеті мен тілін қатты сезінеді. Олар талапқа сәйкес түрде тілді үйрене отырып, олар өздерінің мәдениеті мен дәстүрлеріне құрметпен қарай алады. Сонымен қатар, көпжақтылықтың бәсекелестік артықшылықтарын кейінге қалдыруға болмайды, ерте жастан тілдерді үйреніп, бұл процесті ересек жаста жалғастыратын адамдар университетке түсу кезінде және кәсіби мансабының басында белгілі бір бәсекелестік артықшылыққа ие болады. Айта кету керек, көпжақтылық – бұл ерте жастан ассимиляцияланған кезде артықшылықтар мен артықшылықтарға ие процесс.

Мәдениетті білу – бұл басқа елдердің қауымдастығына кірудің тәсілі. Сондықтан көп тілді адамдар бейтаныс адамдармен қалай тиімді қарым-қатынас жасауды біледі. Біздің ғасырда көптілділік өте маңызды, өйткені жаһандану әлемді көптеген адамдар халықаралық тілде сөйлейтін ауылға айналдырды. XXI ғасыр-ақпараттық технологиялар мен ғылыми зерттеулердегі серпіліс ғасыры. Зерттеуді қалай жүргізетініміз оның әрі қарай дамуы үшін өте маңызды екені түсінікті.

Өз саласына қатысты бүкіл әлемдік ғылыми зерттеулер жүргізе алатын, бірақ лингвистикалық білімі жетіспейтін көптеген білікті мамандар, профессорлар кездеседі. Олардың шығармаларын басқа тілге аудару әдісі жеткіліксіз әдіс болуы мүмкін, немесе, кем дегенде, сөздік қорына дұрыс таңдаму жасалмауы мүмкін. Өйткені ғалымдар әлемді өз көзқарастарымен көреді, ал тіл білімі немесе аудармашылар басқаша ойлау тәсіліне ие. Кез-келген саланы терең және кәсіби терең зерттеудің арқасында оны жақсартуға немесе зерттелетін жаңа аспектілерді анықтауға болады.

Бүгінгі жастар өз шығармаларын әлемдік тілде жеткізуге тырысады. Тіпті тілдік емес оқу орындарында олар өздерінің қарым-қатынастарын шетелдік университеттермен байланыстырады. Бұл білім мен тәжірибе алмасудың өзіндік тамаша әдісі. Көптеген білім беруші мамандар шет елдерге практикаға жіберіледі, нәтижесінде олар көп тілді аудиторыя ретінде сабақтарды заманауи түрде жүргізу үшін жеткілікті дағдыларға ие болады.

Тіл мәдениетаралық өзара іс-қимылдың басты құралы болғандықтан, сәйкестіліктің барлық түрлерінің ішінде әлеуметтік-мәдени сәйкестікті қарастыру және осы сәйкестікті қалыптастырудағы тілдік фактордың рөлін анықтау үлкен қызығушылық тудырады.

Тілдік ұжым, бір жағынан, белгілі бір адам десек, екінші жағынан, тілдегі мәдениеттің тасымалдаушылары, дамытушылары болып табылады. Адам өзінің жеке басын белгілі бір мәдениетке, субмәдениетке жататындығы аясында біледі, ол адамның тілдік санасында белгіленеді және оның коммуникативті мінез-құлқында көрініс табады. Жаһандану заманы жағдайында сәйкестілік сөзсіз өзгеріске ұшырайды, тіл белгілі бір мәдениетке тән емес бірқатар жаңа реңктерге ие болады.

Көбінесе, тартымды болып көрінетін тілдік элементтер дәстүрлі мәдениеттің кейбір қырларын ығыстырады. Мәдениет саласындағы жаһандану жергілікті қауымдастықтарды біріздендірудің айқын тенденциясына ие, нәтижесінде дәстүрлі мәдени кеңістік өзгеріп, негізгі бағдарлар жоғалады, тұрақсыздық пен белгісіздік сезімі пайда болады. Таныс және түсінікті нәрсеге сүйену қажеттілігі туындайды, әдеттегі нұсқауларды іздеу басталады, олардың рөлі көбінесе этникалық мәдениеттің элементтері болып саналады.

Мәдени құндылық мұрасына жүгіну, жаңа жағдайларда «туған» мәдениеттің жетістіктері мен тарихи тәжірибесін пайдалану арқылы қоғамда қалыптасқан және көпжылдық тәжірибемен тексерілген дәстүрлі рәміздерді, нормалар мен құндылықтарды сақтауға көмектеседі. Тіпті К.Д. Ушинский былай деп жазды: «...халықтың мінезіне енудің ең жақсы және жалғыз тәсілі – оның тілін үйрену, ал біз халықтың тіліне қаншалықты терең енсек, оның мінезіне соғұрлым терең енеміз» [4, 9].

Тілдік білім гуманитарлық білім беру жүйесіне кіреді, оның мәні адамның әлемге деген көзқарасын зерттеу болып табылады.

Мемлекеттік тіл, орыс тілі, ағылшын және неміс тілдері білім алушыларды жаңа біліммен ғана емес, жаңа шығармашылық тәжірибемен байытады. Бұл тілдерді меңгеру барысында әртүрлі халықтардың мәдениеті де қарастырылады. Әлемдік, әдет-ғұрып, дәстүр туралы білім тілінде беріледі, осы орайда түрлі халықтар өкілдерінің қарым-қатынасында кедергілер болмауы үшін тілдерді меңгеру аса маңызды [5, 9].

Бүгінде әлемнің бірде-бір елі халықаралық аренада бұдан былай тілдік оқшауланууда қала алмайды, шет тілдерін барынша қолдануға мәжбүр. ЮНЕСКО мамандарының пікірінше, үшінші мыңжылдықта адамның меңгеруге тиіс тілдердің ең аз саны кемінде үш тіл болады деген болжам айтылды.

Әдебиеттер

1. Абдрахманова Ж. Үштұғырлы тіл мәдениеті. Қазақстан және әлемдік тәжірибе/ Ж. Абдрахманова// Білім=Образование.-2013.-№2.

2. http://repository.nkzu.kz/5972/1/53.pdf
3. Халықаралық ғылыми журнал (30.07.2015) https://novainfo. ru/article/16641
4. Педагогикалық қоғамдастықтың 180 жылдығына арналған аймақтық форум материалдары К. Д. Ушинский. П., 2004.
5. https://studall.org/all-99627.html?ysclid=l1lzxwh6fm
© Токсанбаева Т.Ж., 2023

УДК 81'28

Туктамышева Н.Ғ., студент
Ғилми етәксеһе: Хәбибуллина З.Ә., филол. ф. канд., доцент
М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө к. (Рәсәй)

СТӘРЛЕБАШ РАЙОНЫ ҮРГЕ АЛЛАҒЫУАТ АУЫЛЫ ХАЛҠЫНЫҢ ДИАЛЕКТ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ

Аннотация. В статье анализируются особенности говора башкир села Верхний Аллагуват Стерлибашевского района Республики Башкиүортостан.
Ключевые слова: башкирский язык, башкирская диалектология, говоры.
Abstract. The article analyzes the features of the Bashkir dialect of the Upper Allaguvat village of Sterlibashevsky district of the Republic of Bashkortostan.
Keywords: Bashkir language, Bashkir dialectology, dialects.

Башҡорт теле − донъя телдәре араһында үҙенең ҡабатланмаҫ уникаль үҙенсәлектәре менән айырылып торған телдәрҙән һанала. Уның ошондай сифаттары өн һәм хәреф, диалекттарҙың, һөйләш, һөйләшсәләрҙең күплегендә һәм төрлөлөгөндә күренә. Теге йәки был диалект, һөйләш вәкилдәренең фонетик, лексик, морфологик айырмалыҡтары башҡа халыҡтар, уларҙың теле менән бәйләнешен, күсмә тормоштоң эҙемтәләре күренешен һаҡлай. Был хаҡта күренекле телсе-ғалим, диалектолог Н.Х. Ишбулатов былай тип яҙа: "Башҡорт теле ҡатмарлы этнолингвистик шарттарҙа формалашҡан. Көнъяҡ Уралда һәм уның тирәһендәге ерҙәрҙә төрлө ҡәрҙәш һәм ҡәҙәш булмаған ырыу-ҡәбиләләр, этник төркөмдәр төп башҡорт ырыу-ҡәбиләләре менән аралашып, бер-береһенә йоғонто яһап, яҡынайып, ваҡыт үтә килә, уларҙың диалекттарында уртаҡ һыҙаттар хасил булып, ишәйеп, бер тел булып ойошоуға нигеҙ һалына. Бара-тора уртаҡ һыҙаттар арта һәм айырмалыҡтар кәмей төшөп, диалекттарҙан өҫтөн дөйөм башҡорт теле барлыҡҡа килә. Барған һайын уның дөйөм һыҙаттары арта килгән" [Ишбулатов, 2000: 4].

Диалектология фәне менән шөғөлләнеүсе ғалимдар диалекттарҙы, һөйләштәрҙе халҡыбыҙҙың боронғо тарихы менән бәйләп өйрәнә, һәр диалекттың фонетик, лексик, морфологик үҙенсәлектәрен асыҡлай, заман шарттарында ни кимәлдә үҙгәреү күренешен барлай.

Хәҙерге башҡорт тел ғилемендә ғалимдар башҡорт теленең өс диалектын һәм шул диалекттар составында ун алты һөйләштең барлығын раҫлай. Тыуған яғым − Стәрлебаш районы Үрге Аллағыуат ауылы территориаль бүленеше яғынан ҡарағанда, көньяҡ диалекттың эйек-һаҡмар (йәки төп көньяҡ) һөйләшенә ҡарай. Башҡорт теле һөйләштәре араһында ул иң ҙур территорияны биләүе һәм һөйләшсәләрҙең күп булыуы менән айырылып тора. Һөйләш Башҡортостан Республикаһының Көйөргәҙе, Ейәнсура, Йылайыр, Хәйбулла, Күгәрсен, Мәләүез, Ишембай, Стәрлетамаҡ, Стәрлебаш райондарында, Баймаҡ, Бөрйән райондарының көнъяғында, Ырымбур (Ҡыуандыҡ, Гай, Төйлөгән, Һарыҡташ, Александровка, Красногвардейск, Новосергиевка райондары) өлкәһендә, Һамар (Оло Черниговка һәм Оло Глушица райондары) һәм Һарытау (Перелюб һәм Пугачев райондары) өлкәләрендә йәшәгән ("яңылар" йәки "сәҙеләр" тип йөрөтөлгән) башҡорттарҙың йәнле һөйләү телен үҙ эсенә ала. Был һөйләшкә бөрйән, үҫәргән, түңгәүер (дүңгәүер), юрматы, тамъян һ.б. башҡорт ҡәбиләләре ҡарай [Шәкүр, 2012: 92].

Һөйләштең әҙәби телгә бик яҡын тороу күренеше күҙәтелһә лә, ҡайһы бер фонетик, морфологик һәм лексик үҙенсәлектәрҙең барлығы билдәле. Мәҫәлән, беҙҙең һөйләштә -лар, -лыҡ, -лы, -ла кеүек ялғауҙарҙа л өнө күбеһенсә һаҡлана: малайлар, атлар, һыйырлар, таулар, тауыҡлар, ҡаҙлар, өйләр, бесәйләр, ҡунаҡлар һәм башҡалар. Шулай уҡ м,н, ң өндәренән һуң ялғауҙар күпселек осраҡта н өнөнән башлана: тәмне, унныҡ, утынныҡ, ҡайынныҡ, ҡыйынныҡ һәм башҡалар.

Ошондай уҡ фонетик үҙенсәлектәргә миҫал итеп түбәндәге күренештәрҙе килтерергә мөмкин: т өнөнөң д өнөнә күсеүе: тәрән − дирән, түмәр − дүмәр, түңгәк − дүңгәк сингармоник варианттар барлыҡҡа килеүе: сиркәнеү − сирҡаныу, л өнөнөң ң өнөнә күсеүе: маңлай − маңнай һ.б.

Эйек-Һаҡмар һөйләше әҙәби телгә яҡын, тик был һөйләштең һүҙлеген өйрәнеүгә диалектологтар ҙур иғтибар бирмәгәндәр. Был зонаның үҙәккә яҡын булыуы, күренекле яҙыусыларҙың, журналистарҙың һәм йәмәғәт эшмәкәрҙәренең ошо яҡтан булыуы, әлбиттә, был тирәнең телен әҙәби телгә яҡынайтҡан.

Көньяҡ диалект әҙәби телгә яҡынайыуын дауам итһә лә, һөйләштең үҙенең эсендә әле берҙәмлек юҡ, төрлө һөйләшсәләрендә төрлө һүҙҙәр ҡулланылыуын дауам итә [Ишбулатов, 2000: 144]. Ошо фекергә

ярашлы, көнъяҡ диалекттың эйек-һаҡмар һөйләшенә ҡараған ҡайһы бер лексик үҙенсәлектәргә туҡталып үтеү мөһим.

Туғанлыҡ терминдары

Абзый, абый – ағай, әней – әсәй, әтей – атай, әбей – ҡәйнә, бабай – ҡайны, нәнәй – өләсәй, ҡартатай – олатай һ.б.

Ҡош-ҡорт, хайуан-йәнлек, бөжәк атамалары

Үрҙәк – өйрәк, сепей – себеш, баҡа – тәлмәрйен, сиңгерткә – сиңерткә һ.б.

Һауыт-һаба атамалары

Баҡрас – ижау, шәшке – сынаяҡ, балғалаҡ – сәй ҡалағы, тәрниҡкә – тәрилкә, сәйнүк – сәйгүн, сирек – өс литрлы банка, сеүәтә – тимер һауыт һ.б.

Йәшелсә, емеш-еләк, үҫемлектәр донъяһы

Бәрәңге – картуф, әлеморон – гөлйемеш, атҡолаҡ – әрекмән һ.б.

Аҙыҡ-түлек

Әпәй – икмәк, күкәй – йомортҡа, ләүеш – пирог һ.б.

Йорт-ҡаралты, көндәлек кәрәк-яраҡтар

Ҡойо – ҡоҙоҡ, ҡапсыҡ – тоҡ, һиҙәп – төймә, батҡыс – баҫҡыс, тәҙерә фәрҙәһе – тәҙрә ҡорғаны, уталасыҡ – йәйге аш-һыу бешерә торған йорт (летняя кухня), өй – йорт, тупҫа – тупһа, лапаҫ – аҙбар, ләүкә – эләүкә (лавка в бане), төннөк – төнлөк (вентиляционное отверстие), майшәм – шәм һ.б.

Кейем-һалым

Күлмәк – күлдәк, шәпкә – баш кейеме һ.б.

"Башҡорт диалектологияһы, башҡорт тел белеменең айырым бер тармағы булараҡ, артабан да үҫә, тәрәнәйә барасаҡ. Башҡорт теленең диалекттарын һәм һөйләштәрен тағы ла ентеклерәк өйрәнеү, уларҙы фонетик, грамматик һәм лексик планда бер-береһе менән һәм бүтән төрки (шулай уҡ, бәлки, төрки булмаған телдәр менән дә) сағыштырып тикшеренеүҙәр үткәреү, халыҡ теле, археология, этнография, мифология, топонимия мәғлүмәттәренә таянып, халҡыбыҙ тарихының боронғо дәүерҙәре менән бәйле һорауҙарға ла яуаптар табыу мөмкинлеге тыуасаҡ, сөнки халыҡ теле – халыҡтың тарихи хәтере, уның мәңгелек рухи хазинаһы, сөнки тел – ысын мәғәнәһендә энциклопедик мәғлүмәттәр сығанағы, халыҡ күңеленең тере һыуы, йәншишмәһе ул." – тип билдәләй билдәле шағир, башҡорт теле һәм әҙәбиәт белеме белгесе Рәшит Шәкүр [Шәкүр, 2012: 224]. Ысынлап та, башҡорт теленең диалекттары – туған телебеҙҙең байлығы. Уны һаҡлап ҡалыу һәр беребеҙҙең бурысы, сөнки унда беҙҙең тарихыбыҙ, фольклорыбыҙ, этнографиябыҙ һалынған.

Шулай итеп, үрҙә килтерелгән миҫалдар көньяҡ диалекттың эйек-һаҡмар һөйләшенең бәләкәй генә территориаль үҙенсәлектәрен сағылдырыуға арналды. Һөйләшебеҙҙең әҙәби телгә бик яҡын тороуы, байтаҡ һүҙҙәрҙең әҙәби тел менән уртаҡ булыуы ҡатмарлылыҡтар тыуҙырһа ла, фонетик, лексик айырмалыҡтар, сағыу миҫалдарҙың булыуы һөйләшебеҙҙең уникаллеген, байлығын, үҙенә генә хас үҙенсәлектәрен күрһәтә.

Әҙәбиәт

1. Башҡорт теленең диалекттары һүҙлеге. – Өфө: Китап, 2002. – 432 бит.
2. Ишбулатов Н.Х. Башҡорт теле һәм уның диалекттары. – Өфө: Китап, 2000. – 212 бит.
3. Миржанова С.Ф. Южный диалект башкирского языка. – М., 1979.
4. Шәкүр Рәшит. Башҡорт диалектологияһы: уҡыу ҡулланмаһы. – Өфө: Китап, 2012. – 240 бит.

© Туктамышева Н.Г., Хәбибуллина З.Ә., 2023

УДК 81 44

Умбаров С.Н., магистрант
Научный руководитель: Хусаинова Л.М., д-р филол. н., профессор
БГПУ им. М. Акмуллы, г.Уфа (Россия)

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В БАШКИРСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В статье рассмотрен анализ фразеологических оборотов в узбекском и башкирском языках, изучении культурно-национальной специфики фразеологических единиц.

Ключевые слова: анализ фразеологических оборотов, фразеологические единицы.

Abstract. The article considers the analysis of phraseological units in the Uzbek and Bashkir languages, the study of cultural and national specifics of phraseological units.

Keywords: analysis of phraseological units, phraseological units.

Представлен анализ фразеологических оборотов узбекского языка с цветовыми компонентами. В узбекском языке, как и во многих других языках, достаточно фразеологических единиц с «цветовыми» компонентами. Обычно они содержат культурную коннотацию. Для понимания культурной коннотации фразеологических единиц необходимо интерпретировать образное основание внутренней формы

фразеологизмов в знаковом «пространстве» узбекского языкового сообщества. Это главное в изучении культурно-национальной специфики фразеологических единиц. Культурное знание «вылавливается» из внутренней формы фразеологизма потому, что в ней содержатся такие элементы, которые придают фразеологизму национально-культурный колорит. Узбекские фразеологизмы, отражая элементы культуры, связаны с очень многими областями человеческой жизни. При этом они могут быть связаны как с обиходно-эмпирическим опытом народа, так и со сферой материальной культуры, с историческим опытом народа и т. п.

Сегодня мы поговорим о самых интересных фразеологизмах и пословицах нашего языке, и одновременно хочу показать фразеологизмы и богатую речь с крылатыми словами узбекского языка.

Многие из них имеют цветовую символику: белый считается цветом чистоты, непорочности, красоты и у узбекского народа всегда вызывал положительные ассоциации. Черный цвет олицетворяет какой-то груз, тяжелый, неприятный.

Оқ ювиб, оқ тарамоқ – буквальный перевод «сделать белым, чистым кого-либо». В переносном значении так говорят о Родине, создающей условия для становления чистого тела и духа.

Оқ суяк – буквальный перевод «белая кость». Исторически так говорилось о человеке аристократического, знатного происхождения.

Оқ кўнгил – «белая душа». Употребляется в отношении человека с чистой душой.

Ичи кора – в переводе «черная душа». Так говорят про злопамятного человека.

Оқ қарга – дословный перевод «белая ворона». Так говорят о человеке, который чем-то отличается от других. Это выражение является калькой с лат. Alba avis, albus corvus.. Вошло в узбекский язык через русский.

Қорачиғи қинидан чиқиб кетди – переводится как «зрачок глаза вылетел из орбиты». Соответствует русскому выражению: глаза выскочили из орбиты.

Кўнгилга зигир ёгдек тегмоқ – буквально означает «надоел как зигирное масло». В русском языке соответствует: надоел как горькая редька.

Тарвузи култигидан тушди – перевод таков: «у него арбуз упал из-под мышки» и означает, что человек огорошен. Русский аналог: как снег на голову.

Итининг килиги эгасига маълум – способности пса ведомы его хозяину.

Хафтада бир кун бозор, уни хам ёмгир бузар – в неделю только один день отдыха, но и тот дождлив.

Сичконни ини минг танга – когда хочешь спрятаться, то домик мыши стоит тысячи танга.

Эчкига жон кайгу, кассобга ёг – коза думает о жизни, а мясник о жире.

Довольно значительное число башкирских фразеологизмов своими корнями уходит к общетюркскому пласту. И здесь так же, как и в лексике, тюркские языки представляют весьма пеструю картину. Сравнительное изучение фразеологии всех тюркских языков не входит в цель данной работы, это задача специальных исследований. К тому же еще не полностью выявлен фактический материал по большинству тюркских языков. Здесь они привлекаются для определения истоков башкирской фразеологии, формирование которой уходит в относительно древнюю эпоху.

Жить, существовать: башк. *көн күреү,* кум. *гюн гермек,* кирг. *күн күр* – (465), узб. *кун күрмок* (86); башк. *көн күрһәтеү,* ‘давать возможность ж ить’; кирг. *күн көрсөт*-(465).

Быть в силах сделать что-л.: башк. *ҡулдан килеү,* кум. *къолдан гелмек1* кирг. *колдон кел-,* узб. *цулдан келмек* (202)

Существование мусульманской религии среди башкир в течение нескольких столетий отразилось и в языке. Серия фразеологизмов образуется со словом *алла* 'бог’, которые отражают веру в силу всевышнего, и сейчас употребляются при характеристике старого уклада жизни или с шутливо-ироническим оттенком. *Алла белһен* 'бог весть’ досл, 'бог знает’: *Был китап, бәлки, минең ғүмерем юлына тап булыр, Алла белһен , бәлки тап тигән шәй ак булыр* (Ш. Бабич). 'Эта книга может запятнать меня. Бог весть, может светлым пятном окажется ’. *Алла бирһә* ‘бог даст’: *Алла бирһә, был киленебеҙҙән уңырбыҙ, ахыры* (Һ. Дәүләтшина) ‘Бог даст, с этой невестой нам повезет’

Речевая деятельность. Говорить: башк. ауыҙ асыу ‘начать говорить’ доел, ‘раскрывать рот’, һүҙ асыу ‘заговорить’, др.-тюрк. söz ас- ‘завести речь, начать говорить’ (511), туркм. сөз ачмак (188), чув. давар уд ‘говорить’ доел, ‘раскрывать рот’ (351), давар удтар ‘позволить сказать слово’; башк. тел асылыу ‘заговорить’, др.- юрк. til ас-‘начинать говорить’ (559), туркм. дилим ачылды ‘заговорил’ (182); башк. телгә килеү ‘заговорить’, др.-тюрк. tili kel- ‘обретать дар речи’ (560), турец. dile geldi ‘заговорил’ п . Замолчать: башк. телде тыйыу ‘придержать язы к’, др.-тюрк. til tidil- ‘замолкать, прерываться’ (560). Иметь желание говорить: башк. тел ҡысыу ‘язык чешется’, чув. чёлхе кёҫётет ‘язык чешется’, як. тыла кыһыйар ‘язык чешется’ 12; башк. һүҙен тотоу ‘придерживаться чьих-л. слов, советов’, др.-тюрк. söz tut- ‘слушаться, придерживаться

В близкородственных языках (в данном случае в башкирском, татарском, каракалпакском, карачаево-балкарском, кумыкском, казахском, киргизском, ногайском, отчасти в узбекском) совпадений, разумеется, значительно больше.

Жить, существовать: башк. көн күреү, кум. гюн гермек, кирг. күн күр, узб. кун күрмок башк. көн күрһәтеү, ‘давать возможность жить’; кирг. күн көрсөт. Быть в силах сделать что - л.: башк. ҡулдан килеү, кум. къолдан гелмек1 кирг. колдон кел-, узб. цулдан келмек.

Литература

1. Улухужаев Н.З. Фразеологизмы узбекского языка с цветовыми компонентами // Молодой ученый. – 2018. – № 7(193). – С. 213-215. – URL: https://moluch.ru/archive/193/48318/ (Дата обращения: 04.04.2023).
2. Ларин Б.А. Очерки по фразеологии // Уч. зап. ЛГУ им. Жданова. – Л., 1958. – № 98. – 219 с.
3. Ройаенаон Л. И. Фразеологизация как лингвистическое явление // Труды Самаркандского гос. ун-та. – Самарканд,. 1961. – № 113. – С. 118.
4. Попов Р.Н. О природе фразеологических единиц и некоторых процессах их развития // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. – Вологда, 1967. – С. 20-40.
5. Древнетюркский словарь. Под ред. В.М. Наделяева. – Л.: Наука, 1969. – 677 с.
6. Чувашско-русский словарь. Под ред. М.Я. Сироткина. – М., 1961. – С. 542.
7. Рахматуллаев Ш. Узбек тилиннинғ ңисдача фразеологик луғати. – Тошкент, 1964. – С 97.

© Умбаров С.Н., Хусаинова Л.М., 2023

УДК 398(=512.1)

Умбеталиева А.Б., магистр
Таскалинский р-н, Западно-Казахстанская обл. (Казахстан)

ФОЛЬКЛОР И ЛИТЕРАТУРА НАРОДОВ ЕВРАЗИИ

Аннотация. Евразийские эпические мифологические мотивы слова *Bogatyr* Богатырский сказочный и повествовательный эпос у иранских, тюркских, монгольских и других народов Средней Азии и Кавказа

Ключевые слова: Фольклор, богатырь, батыр, герой, мифология, эпос.

Abstract. Eurasian epic mythological motifs of the word *Bogatyr* is a heroic fairy tale and narrative epic among the Iranian, Turkic, Mongolian and other peoples of Central Asia and the Caucasus

Keywords: Folklore, hero, mythology, epic.

Фольклор – народная мудрость, народное знание. Фольклор совмещает в себе разные виды искусств (музыка, языческие и христианские обряды и традиции). Главным в фольклоре является слово. Одно из важнейших качеств фольклора – устный характер его бытования. Фольклор отражает народную позицию, воспитание, мораль, мировоззрение.

Я бы хотела остановиться на евразийских эпических мифологических мотивах слова *Bogatyr*. Богатырский сказочный и повествовательный эпос у иранских, тюркских, монгольских и других народов Средней Азии и Кавказа имеет общие черты со славянским, что было показано В.В. Стасовым, Г.Н. Потаниным, Вс.Ф. Миллером, В.М. Жирмунским. Последний, в частности, обосновал заключение о сходстве или почти полном совпадении во всех этих традициях чудесных событий в биографии эпического героя. Для утверждения генетических связей существенна уникальность евразийского эпоса: как заметил Боас, он не имеет прямых аналогий в фольклоре Нового Света. Эти фольклорные связи отражены и в названии «богатыря», которое в качестве миграционного культурного термина переходило из одной семьи языков Евразии в другую. Оно представляет собой либо в подавляющем большинстве языков Центральной Евразии сложное слово, первой частью которого было существительное, восходящее через тюркский к иранскому названию «бога, господина» *bag/γa- < индо-иран.*bhagh-a- ‘доля, даруемая богами’. Это языковое соответствие подтверждает общее происхождение давно замеченных аналогичных жанровых черт (в том числе и относящихся к герою песни — богатырю) восточнославянского эпоса (русских былин) и сходных фольклорных композиций тюркских и монгольских сказителей, с одной стороны, осетинского нартовского эпоса и его кавказских ответвлений — с другой.

И в подтверждении хотела бы привести пример на основе башкирского батыра Урал.

В давние, давние времена жили на свете старик со старухой. И было у них два сына. Старшего звали Шульген а младшего – Урал. Когда они подросли, отец оседлал двух львов и отправил сыновей странствовать. Он просил их найти живую воду, которая даст бессмертие человеку и природе, а саму смерть - уничтожит. И покинули братья отчий дом. Долог был их путь. По дороге братьев ждали опасности и искушения. Шульген не выдержал всех испытаний, он предал добро и перешел на сторону зла. Шульген стал главным врагом своего младшего брата и одним из главных воинов темных сил. А Урал остался верен заветам своего отца.

День и ночь, год за годом совершал Урал-батыр свои подвиги. Он победил кровожадного царя Катилу, царя змей Кахкаху и нашел-таки живую воду. Сражался со злыми дивами и их предводителем Азракой и, наконец, в бою встретился со своим братом. И все это для того, чтобы люди были счастливы, чтобы горе и смерть навсегда покинули землю.

Казалось бы, подобные эпосы есть практически у любого народа. Но Урал-батыр явно выделяется на фоне своих коллег богатырей. И тем, что его путь это поиски абсолютного добра и тем, что в сегодняшней Башкирии эпос о его подвигах это больше чем просто сказка.

В одном из боев Урал убил главного злого дива Азраку. Он снес ему голову алмазным мечом и когда див упал, казалось, что весь мир содрогнулся. Огромное страшное тело его надвое рассекло водный простор. На месте том поднялась гора. Большой Ямантау и есть та самая гора, которая по легенде возникла из мертвого тела Азраки. Это самая высокая точка Южного Башкортостана. Название Большой Ямантау означает Большая плохая или Злая гора. Среди местного населения она всегда пользовалась дурной славой. Считается, что в ее округе постоянно происходит что-то странное. Оттуда никогда не возвращались лошади. Раньше там обитало множество свирепых медведей, а погоду на склонах горы и сейчас никто не берется предугадать. В этих местах Урал совершил свой последний, самый героический подвиг. Необычен и вход в таинственную мрачную пещеру Шульган-Таш. Здесь есть два подземных озера – круглая со стоячей водой (иначе Мертвая) озеро и голубое (оно считается живым). Его питает река, чьи воды текут глубоко под землей, река называется Шульген.

И в сравнении с Урал батыром хотела привести пример о казахском батыре и народном герое Кобланды батыре.

По преданиям, Кобланды жил в XV веке во времена правления чингизида Абулхаира и был одним из его военачальников. По одной из версий, именно Кобланды был во главе образования Казахского ханства. В народном эпосе «Кобланды-батыр» описывается борьба Кобланды против Сефевиды и Казан-хана. Также говорится о битвах с Алшагыр-ханом и потомками Едиге-батыра. Согласно одной из национальных легенд, народный герой, преследуемый врагами, оказался на пустынном острове Барсакельмес. Там он пробыл трое суток, а затем отправился в обратный путь. Вернувшись на родину, он обнаружил, что прошло не 3 дня, а 33 года. С тех пор остров Барсакельмес приобрел славу места, где меняются время и пространство.

В героической эпопее рассказывается о мужестве и подвигах полководца. Память о Кобланды-батыре живет по сей день: на берегу реки Кобда расположен мавзолей Кобланды-батыра. В 1995 году на месте захоронения был установлен камень, а в 2007 году возведен мавзолей высотой 17,5 метра и шириной 12 метров. По задумке создателей он напоминает традиционный шлем казахских батыров. Также в Кызылорде в 2009 году воздвигнут 12-метровый памятник Кобланды-батыру. Авторами памятника являются архитектор Сагидолла Кубашев и скульптор Муратбай Умбетов. В городе Актобе именем Кобланды-батыра назван Центральный стадион. Именем батыра названы улицы в Астане, Актобе, Кентау (ЮКО), Костанае, в посёлках Айтеке-Би (Кызылординская область) и Зачаганске (Западно-Казахстанская область).

И в завершении своего доклада хотела бы высказаться об этих батырах. Оба являются защитниками своей Родины и благодаря им основались города. Для народа, бесспорно, они являются героями.

Литература

1. Державин М. Мифы и истории. – М., 1978.
2. Астана. Энциклопедия. – Астана, 2001. – С. 112-114.
3. Батыры Башкортостана. // Единый портал культуры народов Республики Башкортостана. – Единый портал культуры народов Башкортостана (Дата обращения: 10.02. 2023г)
4. Шипова Е.Н. Энциклопедия терминологии тюркского языка и словообразований. – Алматы: Наука КазССР, 1976. – С. 20-21 с.
5. Мелиоранский М.П. Заимствованные восточные слова в памятниках русской письменности до монгольского времени. – Т. 10. – Кн. 4 – М.: ИОРЯС, 1905.

© Уметбалиева А.Б., 2023

УДК 82

Фәттәхова Л.И., студент
Ғилми етәксе: Ғәлина Ғ.Ғ., филол. ф.канд, доц.
М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ. (Рәсәй)

РӘМИ ҒАРИПОВ ШИҒРИӘТЕНЕҢ ИДЕЯ-ТЕМАТИК ЙӨКМӘТКЕҺЕ

Аннотация. В статье рассматривается поэзия Рами Гарипова. Сделан вывод, что его поэзия остается акутальной. В творчестве поэта подняты темы патриотизма, любви к народу, родному языку. Отдельное место занимает проблема общечеловеческих ценностей – любви, жизни, смерти, смысла жизни.

Ключевые слова: Рами Гарипов, поэзия, творчество, тематические идеи.

Annotation. The article discusses the poetry of Rami Garipov. It is concluded that his poetry remains acute. In the poet's work, the themes of patriotism, love for the people, and the native language are raised. A separate place is occupied by the problem of universal values – love, life, death, the meaning of life.

Keywords: Rami Garipov, poetry, creativity, thematic ideas.

Һәр милләт әҙәбиәтенең ҡабатланмаҫ әҫәрҙәре, үҙенең илһам көсө менән донъяны, күңелдәрҙе ялмап алыр, меңәр йылдар буйы тупланған халыҡ аҡылын замандаштарына еткерер шағирҙары була. Улар халыҡ

улына, милләт йөҙөн билдәләр шәхескә әйләнәләр. Ижади емештәре, оҙаҡ йылдар дауамында һүҙ сәнғәтенең иң юғары эстетик ҡануны яуап бирерлек булып, мәңгеләшә [3 : 435]. Үҙенең үлемһеҙ әҫәрҙәре менән халыҡ күңелен яулаған, һуғыштан һуңғы башҡорт шиғриәтендә классик өлгөләр ижад иткән Башҡортостандың халыҡ шағиры Рәми Ғарипов тап ана шундай бөйөк шағирҙарҙың береһе. Үҙенең умырзая сәскәһендәй ҡыҫҡа ғына ғүмерле ижад дәүерендә шағир күп ҡырлы, бай идея-тематик йөкмәткеле поэтик әҫәрҙәре менән халыҡ күңелендә тәрән эҙ ҡалдыра.

Р. Ғарипов ижады – халыҡсан ижад. Үҙенең тәғәйенләнеше, идея-тематик үҙенсәлектәре яғынан бөтә кешеләргә лә берҙәй яҡын. Шағир тормошто ни тиклем яҡындан, ни тиклем дөрөҫ һүрәтләй, уның әҫәрҙәре лә шул тиклем халыҡсанараҡ [3 : 438]. Ысынлап та, Рәми Ғарипов шиғриәте башҡорт әҙәбиәте тарихында үҙенең халыҡсанлығы, туған халҡының үҙ заманы өсөн актуаль булған проблемаларын яҡтыртыуы менән иғтибарға лайыҡ.

Халыҡ, тыуған ил, тел яҙмышы, уның үткәне һәм бөгөнгөһө тураһында уйланыуҙар шағир поэзияһында киң урын ала. Үҙ заманы өсөн генә түгел, ә бөгөнгө көндә лә халыҡ араһында киң билдәлелек яулаған, телебеҙ һағында тороусыларҙың гимнына әйләнгән үлемһеҙ "Туған тел" шиғыры, "Урал йөрәге" хикәйәте, "Уйҙарым", "Аманат" ҡобайырҙары туған иле, халҡы өсөн янып йәшәүсе шәхес образын кәүҙәләндерә. Шағир тел яҙмышын ил яҙмышы, халыҡтың ирке менән берлектә, кешенең төп таяныстары – ере, күге, уты, һыуы менән айырылғыһыҙ бәйләнештә ҡарай, ошо хаҡтағы уйҙарын башҡаларға еткерергә ынтыла [1 : 467]. Ошондай юғары маҡсаттарҙан сығып, тотош халҡына мөрәжәғәт итеүе, заман проблемаларын туранан-тура ярып һалыуы шағирҙың граждандлыҡ лирикаһының көсөн, йөҙөн билдәләй.

Ил иртәһе ирҙә икән,
Ил иртәһен уйлаһын,
Ил иртәһе – ишәккә, тип,
Ҡулын һелтәп ҡуймаһын;
Ҡарҙың башын ҡар ашап,
Туҙҙырмаһын улъяһын!
Туйған ерҙә йөрөгән дә
Тыуған ерҙән туймаһын! –

"Уйҙарым" ҡобайырындағы ошондай өмөтлө юлдарҙы Р. Ғариповтың замандаштарына ҡалдырған изге аманаты тип ҡарарға мөмкин.

Рәми Ғарипов шиғриәтенең икенсе ҙур идея-тематик төркөмөн мөхәббәт лирикаһы тәшкил итә. Уның ижадында лирик герой – шағирҙың саф шатлығын һәм йөрәк әрнеүҙәрен, ғорур сабырлығын һәм ярһыуын, өмөт-ғазаптарын тойорға мөмкин. "Күҙ алдымдан китмәҫ күҙҙәрең...", Мин үҙемде бала кеүек тоям...", "Хыялымда яңғыҙ елкән булып...", "Барһың!", "Иҫеңдәлер ул көн...", "Һуңғы осрашыу", "Тал-сыбыҡтай һомғол буй-һыныңды...", "Күҙ алдымда һин булмаған...", "Сарсау" кеүек шиғырҙарына шағир даръяларҙай тәрән күңеленең нескә хис-тойғоларын һалған.

Мөхәббәт өсөн йәшәмәйем,
Йәшәү өсөн кәрәк мөхәббәт!
Мин аҡылдан яҙып һөйҙөм һине,
Һөйә алмам шулай ғүмерҙә –
Көс ташыуҙан ҡулдарыма минең
Эш етмәҫтәй ине был ерҙә!... –

тигән юлдарҙа шағир мөхәббәттең юғары көскә эйә булыуын күрһәтә, тормош мәғәнәһенә ялғай. Татлы хистәрҙең иң һағышлы, ғазаплы саҡтарын да ул яҙмыш бүләге итеп ҡарай, ҡәҙерләп күңеленә ҡабул итә.

Шулай итеп, мөхәббәт лирикаһы менән һуғарылған береһенән-береһе сағыу, тәрән хис-тойғоларға ҡоролған әҫәрҙәре шағирҙы нескә күңелле лирик итеп таныта.

Өсөнсө ҙур идея-тематик төркөм шағирҙың фәлсәфәгә ҡоролған әҫәрҙәре менән бәйле. "Бәхет йылғаһы", "Шаулай диңгеҙ", "Буранда", "Диңгеҙ һәм сабый", "Күпме генә йәшәй ерҙә кеше?", "Осоу", "Төнгө уйҙар" һәм башҡа бик күп төрлө шиғырҙары тормоштоң ҡатмарлы мәсьәләләре, мәңгелек һорауҙарға яуаптар табырға ынтылыу менән бәйле. Улар йәшәү мәғәнәһе, тормош, йәшәйеш һәм үлем, бәхет кеүек мәңгелек фәлсәфәүи категориялар хаҡында уйланыуҙарға ҡоролған. Миҫал өсөн шағирҙың "Бәхет" тигән шиғырынан өҙөк:

Бәхет! –
Ҡыҫҡа бер һүҙ.
Һәр кем уның
Үҙенсәрәк аңлай мәғәнәһен.
Мин шуны беләм:
кешенең ул –
Бер ҡасан да туймаҫ нәмәһе! –
бәхет ҡошоң –

ошо тормошоң!..

Йә булмаһа "Һуңғы япраҡ" шиғыры:

Килер бер көн: һинең ғүмерең дә
Тороп ҡалыр һуңғы япраҡҡа.
Һин дә аҙаҡ, ошо япраҡ һымаҡ,
Әйләнерһең ергә − тупраҡҡа,
Тороп ҡалғас һуңғы япраҡҡа.

Был шиғри өҙөктәрҙә шағирҙың тормош фәлсәфәһе, тәрән хис-тойғолары урын алған. Уның хәстәрлекле кәңәштәре, тормоштоң мәңгелек һорауҙарына яуаптар табырға ынтылыуы афористик ижад өлгөһөнөң асылына тиң.

Шулай итеп, Рәми Ғарипов шиғриәте − ул үлемһеҙ ижад шишмәһе. Үҙенең бай идея-тематик йөкмәткеле, тәрән мәғәнәле, юғары патриотик рухлы әҫәрҙәре менән башҡорт әҙәбиәте тарихында ялҡынлы нур ҡалдырған бөйөк шәхес.

Әҙәбиәт

1. Башҡорт әҙәбиәте тарихы. 6 том. Хәҙерге әҙәбиәт (1966-1994 йылдар). − Өфө: Китап, 1996. − 715 бит.
2. Ғарипов Р. Әҫәрҙәр. Өс томда. I том. Шиғырҙар, поэмалар. − Өфө: Китап, 1996. − 448 бит.
3. Егерменсе быуат башҡорт әҙәбиәте / Юғары уҡыу йорттары өсөн дәреслек. − Өфө: Китап, 2003. − 577 бит.

© Фаттахова Л.И., Ғәлина Ғ.Ғ., 2023

УДК 821.512.141

Фәхретдинова К.И., студент
Ғилми етәксеһе: Дәүләтколова Г.Ш., өлкән уҡытыусы
М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ.(Рәсәй)

ЯҠУП ҠОЛМОЙ ИЖАДЫНДА БӨЙӨК ВАТАН ҺУҒЫШЫ ТЕМАҺЫНЫҢ САҒЫЛЫШЫ

Аннотация. В данной статье анализируется творчество поэта-фронтовика Я. Кулмуй, стихотворения и поэмы, посвященные теме Великой Отечественной войны. Описывается история написания поэм и известных стихотворений Я.Кулмуй.

Ключевые слова: Якуп Кулмуй, стихотворение, поэт, война, подвиг солдат, песня, сборник стихотворений, творчество, книга.

Abstract. This article analyzes the work of the poet-front-line soldier Ya. Kulmuy, poems and poems dedicated to the theme of the Great Patriotic War. The history of writing poems and famous poems by Ya.Kulmuy is described.

Keywords: Yakup Kulm, poem, poet, war, heroism of soldiers, song, collection of poems, creativity, book.

Урмандағы һәр ҡоштоң үҙ моңо булғандай, хәрби сафта һәр һалдаттың үҙ урыны була. Утыҙынсы йылдар аҙағында шиғриәт майҙанына килгән әҙәби быуын яҙмышы хаҡында һөйләгәндә бына шулай шиғри моң, үҙенсәлекле поэтик тауыштар хаҡында ғына түгел, ә был осор шағирҙарының дөйөм хәрби сафтағы урыны хаҡында ла һөйләргә тура килә.Ҡырыҫ яҙмыш, утлы йылдар был дәүерҙә һәр шағирҙы һалдат яһай.

Бына ошо шағир-һалдат тигән ҡушма исемде йөрөтөүсе әҙәбиәтебеҙ уҙамандары араһында ауылдашыбыҙ Яҡуп Ҡолмой ҙа бар. Ул – ауыр һуғыш йылдарында ҡулына ғәҙеллек ҡылысын тотоп, атлы ғәскәрҙәр сафында үткән батыр һуғышсы.

Бөгөнгө көн ваҡиғалары, һуғыш тигән аяуһыҙ афәттең яңынан әсәләрҙе улдарынан, ир-егеттәрҙе ғаиләләренән, ғәзиз балаларынан айырыуы, көсөргәнеш һәм көтөү солғанышында йәшәү, Яҡуп Ҡолмой ижадына икенсе күҙлектән баҡып, ентеклерәк өйрәнеү маҡсатын ҡуйҙы. Ауылдаш яҙыусыбыҙҙың ижады бөгөн дә актуаллеген юғалтмай, киреһенсә, рух ныҡлығы, рух күренкелеге биреп, уҡыусыларында яҡташтары өсөн ғорурлыҡ хистәре тәрбиәләй. Яҡуп Ҡолмой ижадында сағылыш тапҡан образдар араһында беҙ ишетеп белгән, яҡындары менән аралашып йәшәгән кешеләрҙең булыуы әҫәрҙәрен айырыуса уҡымышлы итә, ҡыҙыҡһыныу, тәрәнерәк өйрәнергә теләк уята. Уның Бөйөк Ватан һуғышына арналған ижадын бер мәҡәлә сиктәрендә генә яҡтыртып бөтөү мөмкин түгел.

1941 йылдың дәһшәтле июнь таңы – тыныс көндән утлы яуға, болотһоҙ үҫмер саҡтан утлы-дауыллы йәшлеккә алып ингән бер сик. Һуғыш уларҙың ғүмерен икегә бүлә. Был сик ошо ялҡынлы йылдар йырсыһы Яҡуп Ҡолмой шиғырҙарында ла ярылып ята:

Урал егет итте, ә Кавказым

Атландырҙы кисә атына,

Бөгөн инде атакаға барам

Эскадрондың алғы сафында, – тип башлай шағир үҙенең яу юлдарын.

Шағирҙың тәүге ҙур булмаған шиғырҙар йыйынтығы 1940 йылда «Аҙым» исеме менән сыҡһа, уның икенсе китабы 1942 йылда Баязит Бикбай редакцияһында «Фронтовик уйҙары» исеме менән сығарыла, ә 1944 йылда донъя күргән өсөнсө китабы, «Миңә Сталин ҡушты» тип аталып, Рәшит Ниғмәти редакцияһында баҫылып сыға.

Яҡуп Ҡолмойҙоң яуҙа яҙылған шиғырҙары – совет һуғышсыһының еңеүгә ышанысын, уның оло тойғоларын туплаған йәнле документтар ул.

Бер тетрәне, бер күкрәне торған ер.

Бер ярылды, бер ҡаҙылды талған ер.

Ләкин талмай, йәшәү яулап ғүмергә,

Кеше торҙо Сталинград ерендә, – тип яҙа күренекле шағир Яҡуп Ҡолмой «Кеше торҙо»тигән шиғырында.

Тиҫтәләгән йыйынтыҡтарының ҡайһыһын ғына алып ҡарама, уларҙың барыһында ла һалдат образы бар, уларҙа һалдаттың үлемһеҙ батырлығына дан йырлана. Шағир данлыҡлы генерал Доватор часында кавалерист булып хеҙмәт итә. Һуғыш башланғас, Кавказда торған частарҙы Мәскәүҙе һаҡларға ташлайҙар, һәм әле егермеһе лә тулмаған йәш егеттәр, ҡулдарына ҡылыс алып, фашистарға ҡаршы яуға инә… Мәскәү өсөн барған һуғыштарҙы һүрәтләгән шиғырҙары айырыуса тулҡынландыра. Сталиндан «Бер аҙым да артҡа сикмәҫкә!» тигән ҡаты приказы алына. Һәр һалдаттың, фашистарҙы юҡ итеп, еңеүҙе яҡынлаштырғыһы килә. «Беҙ Мәскәүҙе һаҡланыҡ», «Үс», «Ҡайын да мин», «Доватор яланында», «Урал егете» исемле шиғырҙары һәм балладалары, «Беҙҙең ҡала егете», «Хаттар һөйләй», «Яҡты эҙ» поэмалары ана шундайҙарҙан.

Немец фашистары һуғыш башында беренсе иң беренсе сиратта коммунистарҙы һәм комсомолдарҙы юҡ итергә тырыша. Шағир Яҡуп Ҡолмой ҙа ошондай вәхшиллектәрҙең шаһиты була. Был хаҡта ул үҙе былай тип яҙҙы: «Урманға инер алдынан эскадрон ҡапыл туҡтап ҡалды, тар ғына юл ситендә, ҡырпаҡ ҡар өҫтөндә, ҡанға буяп, язаланған ҡыҙылармеец ята. Гимнастеркаһын уртаға йыртып, йөрәге өҫтөнә ҡыҙыл йондоҙ уйылған. Маңлайында ла шул уҡ йондоҙ. Боецтың йөҙөн танырлыҡ түгел… Немец фашистарының был йыртҡыслығы һәр кемдең ярһыған йөрәгендә утлы нәфрәт уятты. Ашығыс үткәрелгән ҡыҫҡа ғына митингыла, ҡылыстарыбыҙҙы ҡындан һурып, «ҡанға-ҡан, үлемгә-үлем» тип ант иттек, билдәһеҙ һалдатты ерләп, салют бирҙек…» Вәхшиҙәрсә язаланған һалдат шағирҙың һәр саҡ күҙ алдында була, был хаҡта ҡырҡ икенсе йылда ул эйәргә һалып «Алға, Көнбайышҡа!» тигән шиғырын яҙа:

Ҡырпаҡ ҡар өҫтөндә боец ята,

Күкрәгендә йондоҙ уйылған.

Ниндәй вәхшилек был, күҙ ышанмай,

Һүҙ әйтәлмай ирен ҡымтылған.

Эскадрон политругы ярҙамсыһы Яҡуп Ҡолмойҙоң үҙенең дә беләгендә ҡыҙыл йондоҙ була, ә немец снайперҙары өсөн был – бик яҡшы сәп… Волокаламск ҡалаһынан алыҫ түгел Семенкино ауылынан көтөлмәгән атакала шағирҙың һул беләгенә немец снайперы пуляһы тейә. Аты үрәпсеп ырғыуы була, шағир ҡырҡҡан үләндәй ергә ауа, яраһынан субырлап ҡан аға… «Эскадрон аттар минең кәүҙәм аша ырғып үткәндәр, нисек тапамағандар? Үҙебеҙҙекеләрҙе беләләр шул… бер саҡ атымдың шинель яғаһынан тешләп тартыуынан аңыма килдем, уғаса яҡташым – Ырымбур өлкәһе Хәлил ҡалаһынан Ғәләү Базизов исемле егет килеп еткән. Ул саҡта тоғро атым һәм тоғро дуҫым ярҙам итмәһә, белмәйем, нимә эшләгән булыр инем икән? Ғәләү дуҫым толпарымдың эйәһен ташлап китмәүенә шаҡ ҡатты. Ҡулымдың яраһы төҙәлгәс, мин толпарыма арнап шиғыр яҙҙым», – тип яҙа ул.

Шиғыр һәм ат – яҡшы иптәшем,

Ул Уралдан минең серҙәшем,

Йыр йәш йөрәк утын күтәрә,

Атым уттан, һыуҙан үткәрә.

Эйе, йырҙа йырланғанса, ҡайҙа ғына бармай, ниҙәр күрмәй, ир-егеткәй ат башы. Шағир үҙе лә, уның аты ла бер үк шарттарҙа һуғышып, бер үк ауырлыҡты кисерәләр. Яҡуп Ҡолмой тоғро толпары тураһында «Толпар» һәм «Толпар еләә», «Йондоҙ ҡашҡа» шиғырҙарын ижад итә. Тәүгеһе Мәскәү янында

булған ҡаты бәрелештәрҙән һуң яу тынған арала яҙылһа, ҡалған икәүһе һуғыш тамамланғас яҙыла.

Ялына ҡан ағып килә

Күкрәгенә егеттең.

Толпар беҙгә алып килә

Һалдаттың партбилетын…

Яҡуп Ҡолмойҙоң һуғыш хаҡында яҙылған һәр шиғырының үҙ тарихы бар.

Мәҫәлән, уның 1942 йылда яҙылған «Һигеҙ йәш батыр» исемле шиғырының тарихы. Волокаламск ҡалаһында барған ҡаты һуғыштарҙа совет яугирҙары ҡала майҙанында аҫылған һигеҙ комсомолецты күрә. Был йыртҡыслыҡ һалдаттар йөрәгендә фашистарға ҡарата асыу һәм нәфрәт тойғолары уята:

Йә үлем, йә еңеү – беҙҙең яуап,
Салғый үбеп йәшәү көткәнсә.
Иптәш ҡылысың ал. Көрәштә ҡал!
Дошман яуын тамам киҫкәнсә.

Мәскәү янында барған ҡаты бәрелештәрҙең береһе шағир Яҡуп Ҡолмой өсөн айырыуса яуаплы һәм ауыр була. Немец фашистары Мәскәүгә инмәһен өсөн Доватор атлылары ҡаты һуғышҡа әҙерләнә. Һыуыҡ ҡышҡы таң алдынан атыш башлана, дошман минаһы шағырҙы һәм ҡайынды яралай. Яҡуп Ҡолмойҙоң Мәскәү барған һуғыш иҫтәлеге булып, «Ҡайын да мин» шиғыры яҙыла.

Ошо ҡаты бәрелештәрҙә генерал Доватор батырҙарса һәләк булғас, данлыҡлы командирына арнап Яҡуп Ҡолмой шиғыр яҙа. Был һуғышта ул да ҡаты яралана, ләкин һуғышҡа индермәүҙе ул үҙенең намыҫын кәмһетеү тип ҡабул итә. Уны запастағы айырым артдивизионға пропагандист итеп беркетәләр, Яҡуп Ҡолмойға хәрби клуб начальнигы ла, атлы артполктың комсоргы ла булып хеҙмәт итергә тура килә. Ҡайҙа ғына ебәрмәһендәр, шағир-һалдат үҙен файҙалы кеше итеп тоя, иң мөһиме – ул алғы сафта. Быларҙың барыһы ла, уның һуғыштан һуң яҙылған шиғыр һәм поэмаларында сағыла.

Яҡуп Ҡолмой үҙенең үлемһеҙ ҡыйыулығы менән бар донъяны таң ҡалдырған Александр Матросов (Шәкирйән Мөхәмәтйәнов) хаҡында «Беҙҙең ҡала егете» исемле поэма ижад итә.

Шағирҙың икенсе поэмаһы «Яуҙа сыныҡҡан йәшлек» тип атала, уның да персонаждары уйлап сығарылмаған, тормоштан алынған. Дүрт милләт вәкиленән торған танк экипажының төп геройы Фәрит – ысын исеме Миңлеәхмәт, ул шағир тыуып үҫкән «Ҡыҙыл таң» колхозының (хәҙерге Ишембай районы, шағирҙың тыуған ауылы Ҡанаҡайҙың) элекке тракторисы. Танкистарҙың батырҙары хаҡында гәзит материалдарын ҡулланып яҙмай, ә танкистар образын үҙенсә аса һәм йәш батырҙарҙы һуғыштан һуңғы сиҙәмселәр итеп һүрәтләп, уларҙың ғүмерҙәрен оҙонайта.

Шағирҙың «Хаттар һөйләй» исемле тағы ла бер поэмаһының ысын геройы бик ҡыҙыҡ яҙмышлы лейтенант Ғәйфулла Ҡолмөхәмәтов – шағирҙың ике туған йәштәше. Ғәйфулла һуғышта Башҡорт атлы дивизияһында лейтенант булып хеҙмәт итә. Яҡуп Ҡолмой уға һәр ваҡыт шиғри хаттар яҙа торған булған, ә Ғәйфи бабай, шуларҙы йыйып, һаҡлап барған. Һуғыштан һуң теге хаттарҙы күрһәткәс, Яҡуп Ҡолмой аптырап китә, уларҙың барлығына һоҡланыуҙан телһеҙ ҡала. Бөтә хаттарҙы бер тынала уҡып сыҡҡас, һуғыштан үҙенең әҙер поэма ебәргәнен аңлай. Шулай итеп, тағы ла бер яңы поэма тыуа…

Шулай итеп, һуғыш темаһы Яҡуп Ҡолмой ижадында айырым урын биләй – ул шағирҙың йырҙарында ла, сонеттарында ла сағыла, уның өс тиҫтәләп китабының барыһы ла Тыуған ил азатлығы өсөн көрәш, уның өсөн хатта үҙеңде ҡорбан итергә әҙер булыу, юғары патриотик хистәр, рух ныҡлығы менән һуғарылған.

Әҙәбиәт

© Фахретдинова К.И., Дәүләтҡолова Г.Ш., 2023

УДК 82

Хамитова З.У., магистрант
Научный руководитель: Хабибуллина З.А., канд. филол. н., доцент
БГПУ им. М.Акмуллы, г. Уфа (Россия)

РОЛЬ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Статья раскрывает основные аспекты использования копьютерных технологий на уроках башкирского языка. Затронуты и вопросы, связанные с развитием творческого развития и творческого потенциала обучающихся.

Abstract. This article reflects the main aspects of the use of computer technology in the lessons of the Bashkir language. And also discusses issues related to the development of creative development and creative potential of students.

Ключевые слова: компьютерные технологии, творческие способности, развитие, компетентность.
Keywords: computer technology, creativity, development, competence.

Особое место в образовательной деятельности занимают компьютерные технологии. Современные педагогические технологии, такие как методика совместного обучения, проектирования, использования новых информационных технологий, позволяют осуществлять формирование творческой личности в учебной деятельности, обеспечивают индивидуализацию и дифференциацию обучения с учетом способностей, уровня знаний, стремления и мотивации детей.

Преимущество компьютерных технологий – это наглядность, возможность отображения информации в единстве графического изображения (текст, графика, слайды, изображения), стереозвук (музыка, различные звуки), анимации (движущиеся изображения, видео).

Какие возможности компьютерные технологии помогают учителю создать комфортные условия на уроках и усвоить материал на высоком уровне? Выделим основные из них:

- создание и подготовка дидактических материалов (варианты заданий, таблицы, примечания, диаграммы, рисунки, демонстрационные таблицы и т.д.);
- создание презентаций на определенную тему на основе учебных материалов;
- использование готовых программных продуктов;
- использование интернет-ресурсов при подготовке уроков, внеклассных мероприятий;
- создание тестовых примеров;
- обобщение методологического опыта в электронном виде [Беляков, 2008: 28-31]

Информационная компетентность позволяет эффективно использовать компьютерные технологии к преподаванию, экономя учебное время и снижая реальную нагрузку на обучающихся. Интернет расширяет виды учебной деятельности школьников, открывает новые творческие возможности для использования своих способностей.

С помощью компьютера на уроках башкирского языка можно решить целый ряд дидактических задач:

- изучение лексики (с использованием компьютерных словарей);
- работа над правильным произношением звуков, слов (использование электронных учебников, программ звукозаписи);
- орфографические упражнения (использование орфографического словаря и программ проверки орфографии);
- освоение грамматических явлений (с помощью тестов);
- получение новой информации в процессе поиска, развитие навыков владения устной речью, умения читать и понимать речь и т. д.

В целом, компьютерное обучение позволяет усваивать больше информации, чем традиционное [Нурмухаметова, 2002: 32-34].

Так, при изучении лексических тем (например, школа, семья и др.), можно использовать простые рисунки. Сначала показываются рисунки предметов, произносятся названия, слова повторяются вслед за диктором. Затем ученики составляют предложения. Можно придумывать маленькие рассказы, сказки.

Помогают в пополнении словарного запаса электронные словари. Дети, обучающиеся в русских школах, в основном используют русско-башкирский, башкирско-русский словари. Это и понятно: переводческая работа проводится достаточно часто. А при выполнении творческих работ неоценим словарный запас.

Для повышения качества знаний, развития мышления учащихся, обучения работе с информацией наиболее эффективно использовать мультимедийные средства. Связь, общение и получение информации из любой точки мира осуществляется посредством высокотехнологичных средств. Информация, содержащаяся в современном компьютере, рассчитана таким образом, чтобы она была интересна каждому человеку. Использование текста, графики, фото, видео, звука, анимации значительно ускоряет и облегчает получение и усвоение массового информационного материала. В зависимости от своих способностей и интересов школьник может найти программу по душе, выполнить то или иное задание. В начальных классах для получения новой информации, развития разговорной речи, составления текстов предпочтительнее использовать простой текстовый редактор Microsoft Word, а в старших программу Microsoft Power Point (создание презентации для реферата, доклада, проекта).

Разработка презентации – одна из форма развития творческой способности обучающегося. В этом виде работы с применением информационных технологий школьник может выступить со своей проектной работой, презентацией. Здесь представлены графические редакторы (Microsoft paint, IrfanView, Photoshop, CorelDRAW). С его помощью можно исправлять недочеты в изображениях, увеличивать, обрезать, музыкально оформлять фотографии. Именно эти виды работ являются определяющими факторами, свидетельствующими о наличии у школьников большой фантазии, творческого задора. Результаты работы можно узнать, показав слайды на мониторе компьютера, на экране через мультимедийный проектор.

Удобно и эффективно использовать мультимедийные средства для организации внеклассной работы. С помощью цветной графики, текста, фотографий, звука и анимации можно максимально информировать посетителей при проведении мероприйтий. Например, можно даже привлечь школьников к подготовке телепередачи на башкирском языке.

Например, назовем передачу «Мираç» – золотое наследие наших предков, язык, история и культура которого передаются из поколения в поколение. Святое дело каждого учителя – донести наследие до сердец детей. Вначале определяются цели работы, в частности: изучение духовного богатства, мудрости нашего народа; воспитание уважения к башкирскому языку, культуре, истории. Какие задачи будут реализованы, исходя из поставленных целей:

- обучить навыкам развития речи;
- научить говорить культурно, выразительно читать;
- разрабатывать сюжетные игры, диалоги;

- формировать интерес к башкирскому языку, культуре, народу, истории;
- дать молодым журналистам профессиональную ориентацию.

Конечно, в образовании нужно использовать компьютерные технологии с максимальным знанием дела. Материал, заложенный в компьютерную программу, должен соответствовать возрастным особенностям ребенка. Какой урок наиболее эффективен? Поэтому необходимо обратить на это самое пристальное внимание [Азнагулов, 2010: 9].

Компьютерное обучение имеет как положительные, так и отрицательные стороны. Нельзя отрицать использование компьютерных технологий в обучении, но нельзя допускать чрезмерного и неуместного использования компьютеризации. При планировании урока необходимо тщательно продумать дидактические материалы, методическую задачу и организационный этап:

- целесообразный тип урока (объяснение новой темы, закрепление, подведение итогов прошедшей темы, проверка знаний и др.);
- количество учащихся и компьютеров;
- гигиенические требования к работе за компьютером (выполнение гимнастики для гибкости глаз, позвоночника, шеи после работы за компьютером);
- готовность к новым видам учебной деятельности (овладение приемами работы с компьютерными программами, "мышью", клавиатурой и т.д.).

Таким образом, использование электронных ресурсов способствует развитию познавательной активности учащихся, мышления и творческих способностей, а также самостоятельному усвоению знаний. Более того, компьютерные технологии позволяют обучающимся самостоятельно участвовать в дистанционных олимпиадах и конкурсах.

Литература

1. Аҙнағолов Р. Ғ. Белем биреүҙә яңы уҡыу-уҡытыу технологияларын ҡулланыу // Башҡортостан уҡытыусыһы. – 2009. – №8. – 69-71-се бб.
2. Аҙнағолов Р.Ғ. Мәктәптә башҡорт теле уҡытыу методикаһы. – Өфө: БашДУ, 2010. – 230 б.
3. Беляков Е.В. Понятие информационно-коммуникационных технологий и их роль в образовательном процессе // Литература в школе. – 2008. – № 3. – С. 28-31.
4. Мочалова Н.А. Использование компьютера на уроках русского языка и литературы // Русский язык в школе. – 2007. – № 4. – С. 15-17.
5. Нурмөхәмәтова А. Мәктәптәрҙә инновацион технологияларҙы үҙләштереү // Башҡортостан уҡытыусыһы. – №2. – 2002. 32 – 34-се бб.
6. Поташник М.М. Требования к современному уроку. – М.: Центр педагогического образования, 2008.
7. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М., Народное образование, 2008.
8. Ситдикова Г.М., Хабибуллина З.А. Изучение сказок и легенд с использованием новой цифровой технологией – видеоскрайбинг // XVII Акмуллинские чтения: Материалы Международной научно-практической конференции (2-3 декабря 2022). Том I. – Уфа: Издательство, 2022. – С.367-368.

© Хамитова З.У., Хабибуллина З.А., 2023

УДК 811.512.141

Хисамутдинова А.Ф., студент
Ғилми етәксе: Бохарова Г.Х., филол. ф. д-ры., профессор
М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ.(Рәсәй)

БАШҠОРТ ТЕЛЕНДӘ ФРАЗЕОЛОГИК ЭВФЕМИЗМДАР

Аннотация. Большую часть фразеологических единиц относят к эвфемизмам, так как они заменяют слова, звучащие грубо или производящие тяжелое впечатление на человека. В этой статье рассматриваются фразеологические эвфемизмы и синонимы ним в башкирском языке.

Ключевые слова: эвфемизм, фразеологические единицы, перифраз.

Abstract. Most of the phraseological units are referred to as euphemisms, as they replace words that sound rude or make a heavy impression on a person. This article deals with phraseological euphemisms and synonyms for them in the Bashkir language.

Keywords: euphemism, phraseological units, paraphrases.

Һүҙҙең мәғәнәһен, тәьҫир итеү көсөн башҡорт халҡы борон-борондан уҡ яҡшы аңлаған. Кешеләрҙең һүҙгә һәм унық көсөнә табыныуы быуаттар төпкөлөнә барып тоташа, был турала һүҙ ҡеүәте тураһындағы әйтем һәм мәҡәлдәр ҙә дәлил булып тора.

Кешенең теле ни тиклем матур, йомшаҡ, һүҙлек составы бай, шул тиклем уға аралашыуы еңелерәк. Ҡайһы бер осраҡта телмәрҙе ипле, әҙәпле итеү, әйтелгән фекерҙең тәьҫир көсөн бер ни тиклем йомшартыу маҡсатыннан телдә махсус һүҙҙәр йәки формалар, йәғни эвфемизмдар ҙа ҡулланыла.

Башҡорт теле һәм әҙәбиәте ғилемендә эвфемизмдың тәбиғәтен асыҡлаусы билдәләмәләр байтаҡ. Мәҫәлән, әҙәбиәт ғилеме белгесе К.А .Әхмәтйәнов эвфемизмдарҙың функцияһын түбәндәгесә аса: «Тура мәғәнәһендә, «ярып һалып» әйткән тәҡдирҙә уҡыусыға ауыр тәьҫир ҡалдыра торған йәки уны оялтырға һәләтле хәл һәм күренештәр була. Уларҙың оҡшашы булған бүтән күренештәр ҡылыҡһырламаһы аша һүрәтләү эвфемизм тип атала» [Әхмәтйәнов, 2004, 392бит].

Г.Д. Зайнуллина эвфемзмдарҙы түбәндәгесә аңлата: «Эвфемизм (грек теленән: eu – яҡшы + phemi – һөйләү) – тупаҫ әйтелгән һүҙ йәки әйтемде икенсе һүҙ менән йомшағыраҡ итеп атау. Мәҫәлән: үлеү тураһында – вафат булыу, аранан китеү, донъя ҡуйыу; алдау урынына бушты һөйләү; бисә алыу урынына өйләнеү» [Зәйнуллина, 2002].

В.Ш. Псәнчин билдәләүенсә, эвфемизмдар ҡайһы бер һүҙҙәрҙе әйтеүенә тыйыу булғанлыҡтан килеп сыҡҡан. «Күп халыҡтарҙа үлемгә, ауырыуҙарға, алла-әруахтарға бәйләнешле һүҙҙәрҙе, аусылыҡтың төп объекты булған хайуан атамаларын һәм башҡа күп кенә нәмәләрҙе әйтеү тыйылған. Бындай атамалар икенсе һүҙҙәр менән алмаштырылырға тейеш булған Уларҙы тел белемендә эвфемизмдар (гр. – «тыйнаҡлы һөйләйем») тип йөрөтәләр [Псәнчин, 2003: 189].

Ғ.Б. Хөсәйенов эвфемизмдарға шундай билдәләмә бирә: (грекса euphemia – йомшаҡ һөйләү) ҡаты, ауыр, киҫкен һүҙҙәрҙе, йәки оятһыҙ мәғәнәләрҙе йомшартып, икенсе һүҙҙәр, фразалар менән кинәйәле аңлатыу саралары» [Хөсәйенов, 2010: 384].

Эвфемизмдар халыҡтың йәнле һөйләү телендә һәм художестволы әҙәбиәттә киң ҡулланыла. Мәҫәлән, М. Ғафури «Ҡара йөҙҙәр» әҫәрендә Хәмиҙә әбейҙең хәлен шул рәүешле эвфемизмдар аша һүрәтәй: «Зинһар, йөрәгемә тоҙ һалма. Минең унан башҡа ла йөрәк иттәрем телгеләнеп бөткән, ике себешең өсөн бер оя тауығымды алып кит!».

В.Ш. Псәнчин «Образ тыуҙырғанда эвфемизм перифразға бик яҡын тора», – тип иҫәпләй. Перифраздан эвфемизм үтәгән вазифаһының үҙенсәлекле булыуы менән генә айырыла: ул ауыр тәьҫир итерлек күңелһеҙ һәм йәмһеҙ күренештәргә кешелеклерәк, әҙәплерәк төҫ биреү өсөн хеҙмәт итә.

Натурализмдан, тупаҫлыҡтан ҡасыуҙың үҙенсәлекле сараһы булараҡ фразеологик эвфемизмдар поэзияла ла йыш осрай. Мәҫәлән:

Минең халҡым дуҫлыҡ өсөн
Йәлләмәҫ көсөн-тирен,
Йәнен бирер күрше-күлән
Йәшәһен өсөн имен (Ф. Мөхәмәтйәнов «Дуҫлыҡ»)

Йәр һайлаһа, хәләленә
Тоғро Өфө ҡыҙҙары,
Ғүмер йомғағын һүткәндә
Һис һүрелмәҫ наҙҙары (Ф. Мөхәмәтйәнов «Таң йондоҙҙары»)

Файыҡ Мөхәмәтйәнов «үлер» һүҙе урынына «йәнен бирер», йәшәгәндә урынына «ғүмер йомғағын һүткәнә» эвфемизмдарын ҡулланған.

Ҡайнар мөхәббәт хистәрен, хәлдәрен йыш ҡына нәзәкәтле һүҙҙәр менән йә тирә-йүн, тәбиғәт фонына күсереп аңлатырға тырышалар. Мәҫәлән:

Ләкин таныш ҡапҡаларҙан
Килеп сығырыңды көтөп,
Күҙ нурын түгер инем (Ф. Мөхәмәтйәнов «Изге йән, тиңһеҙ сибәр»).

Берсә өшөп, берсә бешеп,
Уттарҙа яндым үҙем (Ф. Мөхәмәтйәнов «Янам, утта янамын»).

Иркенлек тип һин далаға саптың.
Күҙ күреме етмәҫ далала
Мин кинәттән *юлың осон юйҙым,*
Күҙем асып йомған арала (Р. Хисаметдинова, Исемһеҙ шиғыр)

«Тупаҫ һәм хаяһыҙ һүҙҙәрҙән ҡасып, уҡымышлылар, әҙиптәр, шағирҙар лексиконында йомшаҡ икенсе атамалар, фразалар поэтик образдар ҡулланыу ҡанунлашҡан» [Хөсәйенов, 2010]. Фразеологик эвфемизмдар телмәрҙе матурлап та киләләр, уҡыусының иғтибарын да йәлеп итәләр. Мәҫәлән, Ауылға *ят кеше* килһен әле, бөтөнләй башҡаса ҡаршыларҙар, *әҙәп күрһәтеп,* хужалар үҙҙәре *тартына биреп торорҙар* ине (Р. Солтангәрәев).

Фразеологик берәмектәрҙең күп өлөшөн эвфемизмдарға индерәләр, сөнки улар тупаҫ яңғыраған йәки кешегә ауыр тәьҫир ҡалдырыусы һүҙҙәрҙе алмаштырып киләләр. Мәҫәлән, «ситтән килгән кеше» мәғәнәһен – «ят кеше», «тәртипле булыу»ҙы –«әҙәп күрһәтеү», «оялыуҙы» – «тартына биреп торорҙар ине» фразеологизмдары аңлата.

Фразеологик берәмектәр З.Ғ. Ураҡсиндың «Башҡорт теленең фразеологик һүҙлеге»ндә тулы сағылыш тапҡан.

Фразеологик берәмектәр ниндәйҙер ваҡиғаға, күренешкә мөнәсәбәтте образлыраҡ, йомшағыраҡ әйтергә мөмкинселек бирә. Мәҫәлән, кешегә *«куркак»* тип ҡаты әйтеү урынына, *«ҡуян йөрәк»* тип йомшағыраҡ әйтелә, *кот осоу – йән ус төбөнә килеү, аптыратыу – башын ҡайнатыу, иғтибарһыҙ тыңлау – бер ҡолаҡтан инеп, икесеһенән сығыу, артыҡ ябай, хәйләһеҙ – бер ҡатлы, асығыу – ҡайыш аҫты бушау* һ.б.

Күп кенә фразеологик эвфемизмарҙың синонимдары бар. Мәҫәлән:

Бик әкрен йөрөгән кеше: *бер аяғын алғансы, икенсеһен эт ашай – еңел һөйәкле*

Төҫө, йөҙө үҙгәреү: *төҫө ҡасыу, йөҙҙән ҡан ҡасыу.*

Насар хәбәр әйтеү: *ауыҙыңдан ел алһын, иҫке ауыҙҙан яңы хәбәр.*

Тән яҙаһы биреү: *туҡмау, ҡайыҙлау, иҙмәһен иҙеү, һырт ҡайышын алыу.*

Бик йыш: *аҙым һайын, аяҡ атлаған һайын.*

Фекер йөрөтөү һәләте башҡаларҙан ҡайтышыраҡ, иҫәр кеше: *етешмәгән, аҡылға бер төрлө, аҡыл өләшкәндә өйҙә булмаған, ҡырҡҡа (йөҙгә) берәү тулмаған, бер шөрөбө етешмәй, утыҙ туғыҙлы.*

Эшкә оҫта кеше: *алтын ҡуллы, бармағынан бал тама.*

Ялҡау: *арҡыры ятҡанды буй ҙа һалмай, ҡыл да ҡыбырлатмай, бот күтәреп ята, ҡул ҡаушырып йөрөй* һ.б.

Бик дуҫ, татыу кешеләр: *араға ҡыл да һыймай* һ.б.

Эвфемизм-антонимдар ҙа бар:

Хәреф таныу, яҙа-һыҙа белеү: *аҡты ҡаранан айырыу – әлепте таяҡ тип белмәү*

Араға ҡыл да һыймай (бик дуҫ, татыу) – *аранан ҡара бесәй үтеү* (талашыу)

Арҡыры ятҡанды буй ҙа һалмай (ялҡау) – *ең һыҙғанып эшләй* (уңған)

Шатлыҡтан иҫергән (артыҡ ныҡ шатланған) – *хәсрәткә батҡан* (ҡайғыра) һ.б.

Майлап ташлаһаң эт яламаҫ (йәмһеҙ) – *ҡарап туйғыһыҙ* (ныҡ сибәр) һ.б.

Шулай итеп, эвфемизмдар башҡорт теле өсөн хас күренеш, телебеҙ кинәйәле фразаларға бик бай. Уларҙы тел һәм стиль йәһәтенән ентекле өйрәнеү бик мөһим тип уйлайбыҙ.

Әҙәбиәт

1. Зәйнуллина Г.Д. Урыҫса-башҡортса тел ғилеме терминдары һүҙлеге. – Өфө: БашГУ, 2002. – 279 б.
2. Псәнчин В. Ш. Телдең күркәмлек саралары. – Өфө: Китап, 2003. – 189 б.
3. Сәйетбатталов Ғ.Ғ. Башҡорт теленең стилистикаһы менән пунктуацияһы. Өфө: Башкирское книж. изд-во, 1978. – 152 б.
4. Ураҡсин З.Ғ. Башҡорт теленең фразеологик һүҙлеге. – Өфө: Китап, 2006. – 344 б.
5. Хөсәйенов Ғ.Б. Әҙәбиәт теорияһы. – Өфө: Китап, 2010. – 383 б.
6. Әхмәтйәнов К. Әҙәбиәт теорияһы. – Өфө: Китап, 2004. – 392 б.

©Хисамутдинова А.Ф., Бохарова Г.Х., 2023

УДК 821.512

Хисмәтуллина А.И., студент

Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд., доцент

М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ. (Рәсәй)

НОҒМАН МУСИНДЫҢ "ҒӘЙЕТ НАМАҘЫ ЙӘКИ ҠАРА ШӘЛЛЕ ҠАТЫН" ХИКӘЙӘҺЕ БУЙЫНСА ДӘРЕС-ХӨКӨМ ҮТКӘРЕҮ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ

Аннотация. В статье идет речь о воспитании патриотических чувств обучающихся на примере произведения Нугумана Мусина "Ғәйет намаҙы йәки ҡара шәлле ҡатын".

Ключевые слова: Староверы, секретарь суда, прокурор.

Annotation. The article deals with the education of patriotic feelings of students on the example of the work of Nuguman Musin "hait namazy, or a woman in a black shawl".

Keywords: Old Believers, court clerk, prosecutor.

Ҡара төҫ – әҙәбиәттә яманлыҡ, насарлыҡ билдәһе булараҡ күрһәтелә. Башҡортостандың халыҡ яҙыусыһы Ноғман Мусиндың "Ғәйет намаҙы йәки ҡара шәлле ҡатын" хикәйәһендә лә шулай. Ҡара төҫ аша хикәйәнең төп геройының образы асыла. Ул ике йөҙлө кеше – Әхмәт Ғәлиевич, шул уҡ ваҡытта Хажиәхмәт Муллағәлиевич. Ул ҡамғаҡ кеүек үҙе йәшәгән осорға, сәйәсәткә яраҡлашып йәшәй белгән, ел ҡайҙа иҫә шул яҡҡа йәһәт кенә ауыша белгән кешеләрҙең береһе. Был, әлбиттә, карьера баҫҡысы буйлап йөрөүселәр өсөн

ҡулай, әммә шул уҡ ваҡытта йәмғиәт өсөн ҡурҡыныс әҙәмдәрҙән һанала. Тап шундайҙар арҡаһында ғәйепһеҙ кешеләр әрәм булыуы бар. Ошо хаҡта мәктәп уҡыусыларына төшөндөрөү маҡсатында, уларҙа ватансылыҡ тойғолары тәрбиәләү өсөн Ноғман Мусиндың “Ғәйет намаҙы йәки ҡара шәлле ҡатын” хикәйәһе буйынса дәрес-хөкөм үткәреү үҙенсәлектәрен ҡарап китеү урынлы булыр.

Ноғман Мусиндың “Ғәйет намаҙы йәки ҡара шәлле ҡатын” хикәйәһен өйрәнгән ваҡытта класты хөкөм залы кеүек итеп урынлаштырыла. Ноғман Мусиндың, элекке берәй Совет түрәһенең, әлеге ваҡытта мулланың портреттары ҡуйыла. Дәресте түбәндәгесә итеп ойоштороРға мөмкин.

Ҡатнашалар: ғәйепләнеүсе ҡаза күреүсе эшле халыҡ, судья, хөкөм сәркәтибе, ғәйепләүсе прокурор, прокурор ярҙамсыһы, Әхмәт Ғалиевич, яҡлаусы (адвокат), ғәйепләүсе шаһиттар, ғәйепләнеүсене яҡлаусы шаһиттар, махсус эксперт.

Хөкөм сәркәтибе: Баҫығыҙ, хөкөм башлана! (судья кергәндә барыһы ла баҫып ҡаршы ала).

Судья: Бөгөнгө ултырышта Ноғман Мусиндың “Ғәйет намаҙы йәки ҡара шәлле ҡатын” хикәйәһендәге элекке партия өлкә комитетының бүлек мөдире, Совет осоронда дингә, дини хөрәфәттәргә ҡаршы көрәште көсәйтеү тураһындағы эштәрҙе тикшереп йөрөгән Әхмәт Ғәлиевич, бөгөнгө көндәге мулла Хажиәхмәт Муллағәлиевич Ғатиндың ике йөҙлөгөгө, шул арҡала йәмғиәткә ҡарата эшләгән насарлыҡтары ҡарала. Был турала күберәк аңлар өсөн һүҙҙе ғәйепләүсе прокурорға бирәм.

Ғәйепләүсе прокурор: Ысынлап та,хикәйәнең төп геройы ике осорҙа ике төрлө исем-шәриф менән йөрөгән, тормошҡа сәйәсәткә ҡарап үҙгәрә, яраҡлаша белгән герой булараҡ һүрәтләнә.

Беренсе картинала уны диненән яҙған һәм карьера баҫҡысы буйлап үрләр өсөн, хатта ата-әсәһе ҡушҡан исемде лә үҙгәртергә һәләтле кеше итеп күрһәтә автор. *“Хөкүмәт аппаратында эшләгән кешегә “Хажи” һәм “Мулла” тигән ҡушымталар ниндәйҙер зыян килтерер кеүек. Ғатин артабан тағы ла яуаплыраҡ эшкә үрмәләргә өмөтләнә, һәр ҡушылған эште еренә еткереп үтәргә, саҡ ҡына ла яҙа баҫмаҫҡа тырыша ине. Ул өҫ-башын ҡарап, ыҫпай йөрөргә ярата, тәмәке тартмай, араҡыны кеше араһында исем өсөн генә ауыҙ итә, ҡыҫҡаһы, уға бәйләнерҙәй һис ни юҡ”* (380-се бит), – тиелә Совет осорондағы ҡуштан образын тыуҙырып автор. Староверҙар йәшәгән урыҫ ауылына эш сәфәре менән барғас, һәр өйҙә торған иконаны күреп ғәжәпләнә һәм был ауыл кешеләрен ҡулынан килһә, бөгөндән юҡ итергә лә әҙер була. Тик унының менән бергә йөрөгән иптәштәре арҡаһында боронғо ғәҙәттәренә, диндәренә хыянат итмәгән был ауыл халҡы бер ниндәй ғәйепләнеүһеҙ тороп ҡала.

Икенсе картинала, шул уҡ геройҙың бөгөнгө заманда хатта иртәнге сәйен дә эсер-эсмәҫтән мәсеткә ашыҡҡан мулла-мәзин итеп күрһәтә автор. Ул ғына ла түгел, элекке дини кешеләрҙән көлөп, мыҫҡыллап ҡараған, уларҙы ер йөҙөнән ҡырып-һепереп бөтөрөргә әҙер булған коммунист дини тәғлимәттәрҙе халыҡҡа өйрәтергә, иман таратырға маташа.

Әлбиттә, заманға, ваҡытҡа, илдәге сәйәсәткә яраҡлашып йәшәй белгән кешәләр һәр осорҙа ла рәхәт йәшәй. Әммә тап ошондай әҙәмдәр арҡаһында ватансылыҡ тойғоларына ябай халыҡ шикләнеп ҡараясаҡ. Шуға ла, Хажиәхмәт Муллағәлиевичты был ҡырын эштәрен, әлбиттә, хөкөм ҡарарына ярашлы итеп язаларын бирергә кәрәк.

Судья: Ә хәҙер ғәйепләнеүсегә һүҙ бирәйек. Ни өсөн Ғатин иптәштең дини идеологиялары шулай үҙгәреп тора?

Ғәйепләнеүсе Ғатин: Заманға бәйләнеп үҙенең дини ҡараштарын үҙгәртеүселәр бер мин генә түгел. Октябрь революцияһы ваҡытында, мәҫәлән, күптәр динен яҙҙылар һәм үткән быуаттың туҡһанынсы йылдарында шул уҡ кешеләр, уларҙың балалары киренән дингә ҡайтты. Был күренеш сәйәси идеологияға яраҡлашыу тип атала.

Судья: Тимәк берегеҙ ҙә үҙ ғәйебеҙҙе танымай инде?

Ғәйепләнеүсе Ғатин: Юҡ, әлбиттә.

Яҡлаусы (адвокат): Был донъяла һәр кем үҙ урынын табырға, билдәлелек тигән татлы тойғоларҙы күптәрҙең кисергеһе килә. Ғатин иптәш йәшлегенә барып, бер осорҙа карьера баҫҡысы буйлап үрләү өсөн динде инҡар итә. Әммә халыҡҡа дин кире әйләнеп ҡайтҡас, ул был осорҙа ла изге бурысын үтәй башлай. Ғатин иптәштең ғәйебен күрмәйем бын да.

Судья: Ысынлап та, Ғатин иптәштәр кеүек әҙәмдәр әҙәбиәттә лә, ысынбарлыҡта ла бик күп. Әммә уларҙан өлгө алырға һәм уларға оҡшарға тырышырға кәрәкмәй. Тап шулар арҡаһында ватансылыҡ тойғоларының бәҫе төшә. Был фекерҙе дәлилләргә элекке райком секретаре, иптәш Ғатин бер ваҡытта эшләгән Любовь Марковнаға һүҙҙе бирәм.

Ғәйепләүсе шаһит: Йәш саҡта Ғатин иптәш үҙенә бер ваҡытта ла ҡартлыҡ килмәҫ, инаныуҙарға таянып ҡалған ғүмерен тыныс ҡына итеп үтеүен үтенеп һорамаҫ кеүек күрә ине. Был турала мин уға бер мәл командировкаға барғанда ла әйттем: *“Беләһегеҙме, халыҡ күңеленә быуаттар буйы һеңгән инанысты йолҡоп ташлауы ниндәй ҡыйын. Бер саҡ, һуғыштан һуң әле, ошо ауылда иконаларҙы өй беренсә йөрөп тартып алғандар. Ә бер аҙҙан халыҡ ҡайҙандыр табып, уларҙы яңынан ҡуйған. Күрәһең, улар үҙ иманынан айырылырға теләмәгән. Ныҡлабыраҡ уйлаһаң, әҙәмде иманынан яҙҙырыу бигүк яҡшы эш тә түгел”* (386-сы бит). Был һүҙҙәрҙе ишеткәс, ул миңә халыҡ дошманына ҡараған кеүек ҡараған ине. Әле нимәгә тәүбәһенә килгәндер, автор хикәйәһендә был турала асыҡлап тормаған. Бәлки, Ғатин иптәшкә шулай ҡулай

булғанғалыр? Ике осорҙа ла ике төрлө хәбәр һөйләп йөрөп, үҙен идеал кеше, шәхес итеп күрһәтеү, әлбиттә, уны патриот итеп түгел, ә киреһенсә, үҙ аҡылы булмаған, еңел холоҡло кеше итеп күрһәтә.

Судья: ғәйепләнеүселәргә "һуңғы һүҙ" бирелә.

Ғәйепләнеүсе Ғатин: бая уҡ әйткәнемсә, мин үҙемде ғәйепле итеп тоймайым. Һәр ваҡытта ла юғарыларҙың ҡушыуы буйынса эшләнем, йәшәнем.

Судья: Ун биш минуттан ҡарар сығарыла.

Хөкөм сәркәтибе: Баҫығыҙ, судья сыға! (судья сыҡҡанда барыһы ла баҫа). (бер минут тирәһе үткәс судья кире инә, сөнки ҡарар алдан сығарылған була).

Хөкөм сәркәтибе: Баҫығыҙ, судья хөкөм ҡарары хаҡында белдерә! (судья кергәндә барыһы ла баҫып ҡаршы ала).

Судья: бөгөнгө дәрес – хөкөмдә Ноғман Мусиндың "Ғәйет намаҙы йәки ҡара шәлле ҡатын" хикәйәһенең төп геройы Ғатин иптәштең ватансылыҡ тойғолары менән бәйле ҡыланыштары тикшерелде. Ул һәр ваҡыт замандан яраҡлашып йәшәй белгән кеше. Әммә унда ватансылыҡ тойғолары юҡ, ул йәше үтеп, карьера баҫҡысы буйлап бик етеҙ менһә лә, унда кешелеклелек сифаттары үҫешмәгән. Шуға ла, уны бөгөнгө көндә дин кешеһе итеп күреү ҙә яҙыҡ. Уны мулла - хәҙрәт вазифаһынан бөгөндән алып бушатырға кәрәк. Уға элекке эштәре, халыҡҡа ҡарата ҡылған этлектәре өсөн ғәфү үтенеп доға уҡырға ғына рөхсәт итергә мөмкин.

Хөкөм ҡарары менән килешмәһәгеҙ, ун көн эсендә кире аңлатма яҙа алаһығыҙ. Һау булығыҙ! (судья сыға).

Хөкөм сәркәтибе: Баҫығыҙ,судья сыға! (судья сыҡҡанда барыһы ла баҫа).

Күреүебеҙсә, ролләп бүленгән дәрес - уйын аша дәрестә кластағы һәр уҡыусы ла ҡатнашып, Ноғман Мусиндың "Ғәйет намаҙы йәки ҡара шәлле ҡатын" хикәйәһендәге образдар системаһындағы геройҙарҙың ролен башҡарҙылар, үҙҙәрен улар ролендә ҡуйып ҡарап, ниндәйҙер фәһем алдылар, заманына ҡарап халыҡҡа ҡарата хөсөтлөк эшләргә ярамағанлығын, ватансылыҡ тойғоһон үҙ аллы үҫтереп изге эштәр генә башҡарырға кәрәклеген төшөндөләр.

Әҙәбиәт

1. Мусин Н.С. Һайланма әҫәрҙәр. Х том: хикәйәләр / Ноғман Мусин. – Өфө: Китап, 2015. – 568 бит.

© Хисматуллина А.И., Әлибаев З.А., 2023

УДК 398.23

Хөббөтдинова Н.Ә., филол. ф. д-ры, баш ғилми хеҙм.
М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ.(Рәсәй)

ХХ БЫУАТ БАШЫ БАШҠОРТ ӘҘӘБИӘТЕНДӘ ФОЛЬКЛОР (ДӨЙӨМ КҮҘӘТЕҮ)

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению проблемы фольклорно-литературных связей в разрезе выявления художественных функций фольклорных традиций в башкирской литературе начала ХХ века. В начале века в башкирской литературе продолжаются и даже усиливаются самобытные художественные своеобразия, которые в большинстве своем также достигаются писателями с помощью фольклорных мотивов, сюжетов, образов, фольклорных жанров – баитов, песен, легенд и преданий, основывающихся на изображении реалистической картины жизни башкир, его духовного мира.

Ключевые слова: Башкирская литература, писатели, фольклорные традиции, художественные, идейно-эстетические функции, сюжет, образы.

Abstract. The article is devoted to the consideration of the problem of folklore-literary connections in the context of revealing the artistic functions of folklore traditions in Bashkir literature of the beginning of the 20th century. At the beginning of the century, Bashkir literature continues and even strengthens original artistic features, which are mostly achieved by writers with the help of folk motifs, plots, images, folklore genres - verses, songs, legends and legends, based on the depiction of a realistic picture of Bashkir life, spiritual world

Keywords: Bashkir literature, writers, folklore traditions, artistic, ideological and aesthetic functions, plot, image.

Филология фәнендә әҙәбиәт менен фольклор бәйләнеше проблемаһы актуаль проблемаларҙың береһе буларак ярайһы уҡ тикшерелде. Был өлкәлә, бигерәк тә, А.Н. Веселовский, В.Я. Пропп, Е.М. Мелетинский, В.М. Жирмунский, М.К. Азадовский, У.Б. Далгат, М. Аэзов, О.А. Нурмагамбетова, Б.Н. Путилов, Д.Н. Медриш кеүек рус һәм башҡа милләт ғалимдары менән бер рәттән Кирәй Мәргән, Ә.И. Харисов, К.Ә. Әхмәтйәнов, Ғ.Б. Хөсәйенов, С.Ә. Галин ише башҡорт тикшеренеүселәренең хеҙмәте әйтеп бөткөһөҙ ҙур. Әммә һүҙ сәнғәтенең был ике үҙ аллы эстетик формаларының үҙ-ара бәйләнеше мәсьәләләренә арнап бик күп ғилми мәҡәләләр яҙылһа ла, монографияларҙа параграф йәки бүлексәләрҙә телгә алынһа ла, ул хаҡта башҡорт ғалимдарының төплө махсус хеҙмәттәре юҡ ине тиерлек. Әҙәбиәттә фольклор традицияларының сағылыуын анализлау әҙәби әҫәрҙәрҙең художестволы үҙенсәлектәрен асыҡлау эше шулай ҙа беҙҙең тарафтан дауам ителә [Хөббитдинова, 2005: 6-7].

XIX быуаттың икенсе яртыһы – XX быуат башы башҡорт әҙәбиәтенең үҫеше, һис шикһеҙ, илдә, Башҡортостанда барған ижтимағи-сәйәси, иҡтисади үҙгәрештәр фонында барҙы. XIX быуаттың уртаһы һәм икенсе яртыһын үҙ эсенә алған тарихи осор Рәсәй өсөн реформаларға бай булды: крепостнойлыҡ хоҡуғының бөтөрөлөүе халыҡ тормошонда ла, ижтимағи фекер, зыялылар эшмәкәрлегендә лә прогрессив аҙым булғайны. Башҡортостанда иһә кантондар идаралығының бөтөрөлөүе, башҡорттарҙың хәрби сословиенан гражданлыҡ хәленә күсерелеүе, ерле халыҡтың ҡәҙимге ауыл хужалығы обывателдәренә әүерелеүе, социаль-иктисади яҡтан иркенлек алдында тороуы күҙәтелде [История Башкортостана с древнейших…, 2007: 380-385; История Башкортостана во второй…, 2006: 157-158.]. Шул уҡ мәлдә башҡа реформалар менән бергә илдә әүҙем тормошҡа ашырыла башлаған ер мәсьәләһенең килеп тыуыуы башҡорт халҡы яҙмышында иң ауыр һәм киҫкен осор булып торҙо. Башҡортостан ерҙәрен межалау һөҙөмтәһендә аҫаба халыҡтан ерҙәр төрлө ысулдар менән (арзан хаҡҡа һаттырыу, алдау, ҡурҡытыу, янау, көс менән) тартып алынды һәм ситтән килгән төрлө халыҡҡа – припущенниктарға бирелде. Һөҙөмтәлә, башҡорттар элекке кеүек күпләп мал үрсетеп тота алманы, йәйләрлек, ашлыҡ үҫтерерлек, бесән сабырлыҡ ер ҡалманы [История Башкортостана во второй…, 2006:, 398]. Ергә налогты махсус рәүештә арттырыу сәбәпле, крәҫтиәндәрҙе үҙ биләмәләрен арзан хаҡҡа һатырға мәжбүр итте [История башкирского народа, 2010: 55].

Башҡортостан ерендә барған ошо үҙгәрештәр айырыуса әҙәбиәттә сағылыш тапты, яңы художестволы киңлектәргә, әҙәби фекер төрлө прогрессив асыштарға өлгәште. Был осорҙа үҙендә үткән быуат традицияларын һаҡлаған, шул уҡ мәлдә, новаторлыҡ алымдарын, үҙенсәлектәрен булдырып өлгөргән яҙма әҙәбиәт алғы планға сыҡты. Мәҙәниәттә, әҙәбиәттә барған бындай үҫештәрҙең һәм үҙгәрештәрҙең сәбәптәренең береһе булып халыҡ ижадына әйләнеп ҡайтыу, уны әҙәбиәттә ижади үҙләштереү торҙо. Башҡорт ғалимы Кирәй Мәргән был процесты “фольклорҙың әҙәбиәтҡә, профессиональ поэзияғы яҡынайыуы” тип билдәләгәйне [Кирәй Мәргән, 2007: 226]. Әммә был мәлдә, киреһенсә, әҙәбиәт идея-эстетик мәнфәғәтенән сығып, фольклорға яҡынайҙы. Был, үҙ сиратында, һүҙ сәнғәтендә фольклор менән әҙәбиәттең үҙ-ара бәйләнешен көсәйтеүгә килтерҙе, милли әҙәбиәтебеҙҙе яңы художестволы киңлектәргә күтәрҙе.

Әҙәбиттә халҡыбыҙҙың афористик жанрҙары һәм төрҙәре – мәҡәл, тапҡыр һүҙ, кинәйәле һүҙ, йола күренештәре, экиәт, эпос мотивтары, образдары художестволы сағылдырылды. Йола фольклоры хаҡында һүҙ сыҡҡанда, туй йола поэзияһы менән бер рәттән бигерәк тә шиғриәттә халыҡ ғөрөф-ғәҙәттәренең береһе булған шиғри хат, йәдкәр яҙыу кеүектәре киң ҡулланылыуы күҙәтелә. Ә.Сөләймәновтың билдәлеүенсә, йәдкәр яҙып ҡалдырыу, иҫтәлек өсөн шиғри хаттар ижад итеү халҡыбыҙҙың аҫыл йола күренештәренең береһе һанала. “Йәдкәрҙе ирекһеҙҙән ситкә китеүсе яҙып йә йырлап ишеттереп, шуны отоп алырға тәкдим итеү формаһында ҡалдырыу йолаһы булған”[Башҡорт халыҡ ижады, 1995: 26].

Ғ. Соҡорой, Аҡмулла, М. Өмөтбаев, Р. Фәхретдинов, З. Һаҙи, М. Ғафури, Я. Яҡшиғолов, Ф. Сөләймәнов һәм башҡа әҙиптәр был йәһәттән оло мираҫ ҡалдырҙы, уҙҙәренең ижадында милли әҙәбиәт, фольклор традицияларын һаҡлап, әҫәрҙәрендә яңы фекер, яңы форма һәм йөкмәтке булдырҙы һәм үҫтерҙе. XIX быуат аҙағында Аҡмулла менән М. Өмөтбаев башҡорт әҙәбиәтендә мәғрифәтселек ағымын башлап ебәреүселәр булараҡ танылып, әҫәрҙәрендә халыҡ ижады өлгөләрен художестволы оҫта файҙаланып, идеяларына үҫтереүгә ирештеләр. Әйтергә кәрәк, улар фольклор традицияларына махсус рәүештә түгел, ә уларҙы аңһыҙ (бессознательно) рәүештә художестволы сағылдырҙы. Был йәһәттән сәсән телле Аҡмулла халыҡ мәҡәлдәрен, тапҡыр һүҙҙәрен һүрәтләү сараһы итеп, шулай булырға тейеш кеүек, тәбиғи файҙаланып, үҙенең тормош, ижади тәжрибәһенән сығып, үҙенсәлекле афоризмдар тыуҙырҙы. Улар, үҙ сиратында, халыҡбыҙҙың аралашыу теленә инеп китеп, тамам халыҡлашып таралды. Өмөтбаев иһә үҙен рус лексикографы, тикшеренеүсеһе һәм әҙибе В.И. Даль кеүек тормошто тасуирлаусы, һүрәтләп күрһәтеүсе (бытописатель) булараҡ танытты. Ул фольклорға аңлы, махсус һәм аңһыҙ рәүештә лә мөрәжәғәт итеп, үҙенсәлекле әҫәрҙәр ижед итте. Уның поэзияһында ғына түгел, проза һәм этнографик яҙмаларында ла халыҡ ижады традициялары ярайһы уҡ мул урын алды (“Йәдкәр”, алышҡан-яҙышҡан хаттары).

Был осорҙа шулай уҡ сәсәндәр ижады ла әүҙемләшә, уларҙың фольклор традицияларына мөрәжәғәт итеүе тотороҡло һаҡлана һәм үҫтерелә. Буранбай, Ишмөхәмәт Мырҙаҡаев, Ғәбит Арғынбаев кеүек сәсәндәребеҙ фольклор менән яҙма әҙәбиәт араһында торған ауыҙ-тел әҙәбиәтен тағы ла йәнләндереп ебәрҙеләр. Шул уҡ мәлдә уларҙың әҫәрҙәрендә яҙма әҙәбиәт традициялары ла һиҙемләнеп, индивидуаль ижад башланғыстары көсәйә төштө. Исемдәре билдәле булған сәсәндәрҙең ижадында ауыҙ-тел әҙәбиәте менән яҙма әҙәбиәте традициялары бергә укмашып үҫеште, һәр осорҙа яңы һыҙаттар, художестволы биҙәктәр менән байытылды, ахырҙа бер бөтөн әҙәбиәтте хасил итте [Башҡорт әҙәбиәте тарихы, 1990: 111].

XX быут башында дөйөм тарихи, социаль-иҡтисады үҙгәрештәр менән бер рәттән мәҙәниәт тә, шул иҫәптән әҙәбиәт тә үҙгәрештәр, үҫештәр кисерҙе. Мәғрифәтселек тенденциялары бер ни тиклем һүлпәнәйгән осорҙа, тәнҡитле реализм менән бергә романтизмдың баҙыҡланыуы күҙәтелә. Был йәһәттән тормошто, ысынбарлыҡты реализм күҙлегенән сығып баһалап, ябай халыҡҡа еткереүҙә тыуған телде һаҡлаған фольклорға мөрәжәғәт итеп, романтик йүнәлеш әҙәбиәттә үҙ урынын алды (М. Ғафури, Р. Фәхретдинов, С. Яҡшиғолов, М. Таңғатаров, Ф. Туйкин, Ф. Сөләймәнов һ.б.). Шулай уҡ үҙендә тыуған телдең бөтә асылын, сафлығын, халыҡтың тормошон, булмышын, ынтылыштарын һәм изге ниәттәрен сағылдырған фольклор менән ҡыҙыҡһыныу ҙа күҙәтелә. Бигерәк тә йыр поэзияһы, эпик ҡомартҡыларҙы яҙып алыу һәм

ташҡабаҫтырып сығарыу эштәре лә алып барыла (М. Ғафури “Заятүләк менән Һыуһылыу” эпосын, Ф. Туйкин менән З. Өммәти йыр һәм бәйеттәр йыйынтығын, С. Мөхәмәтҡолов “Күсәкбей” эпосын, Ф. Вәлиев “Ек Мәргән” эпосын баҫтырыуҙары, М. Буранғоловтың эшмәкәрлеге һ.б.). Тимәк фольклор менән әҙәби бәйләнештәр ике яҡлап үҫеште: бер төркөм яҙыусылар фольклор традицияларын әҫәрҙәрендә ижады ниәттәренән сығып, художестволы файҙалланһа, иенселәре иһә йәнле ауыҙ-тел ижады сығанаҡтарын халыҡтан йыйып, ташҡа баҫтырып, уларҙы пропагандалау, популярлаштырыу эшен дә үҙһенде. Был иһә фольклор-әҙәбиәт бәйләнештәрен нығытты, әҙәбиәтебеҙҙе камиллаштырҙы һәм байытты.

Әҙәбиәт

1. Башҡорт халыҡ ижады: Йола фольклоры / Төҙ., баш һүҙ авт. Ә.Сөләймәнов, Р.Солтангәрәева. – Т.1. – Өфө: Китап, 1995.– 560 б.
2. Башҡорт әҙәбиәте тарихы. 6 томда / Төҙ. Ғ.Б. Хөсәйенов (баш ред.), Р.Н. Байымов, Р.Т. Бикбаев, һ.б.; баш һүҙ авт. Ғ.Б. Хөсәйенов. – 2 т. – Өфө: Баш. кит. нәшр.-е, 1990.– 582 б.
3. История башкирского народа: в семи томах / редкол. М.М. Кульшарипов, К.К. Каримов, М.Н. Фархшатов, Ф.Г. Хисамитдинова. – Т.5. – Уфа: Гилем, 2010.– 400 с.
4. История Башкортостана во второй половине XIX – начале XX века / Предисл., заключ. И. Гвоздиковой, М. Роднова: авторский коллектив: М.Роднов, А.Уразова, Б.Давлетбаев и др. – Уфа: Гилем, 2006. – 240 с.
5. История Башкортостана с древнейших времен до наших дней. В 2 т. / И.Г. Акманов, Н.М. Кулбахтин, А.З. Асфандияров и др.; под ред. И.Г. Акманова. – Т.1. – Уфа: Китап, 2007. – 488 с.
6. Кирәй Мәргән. Башҡорт халыҡ ижады. Юғары уҡыу мәктәптәренең филология факультеты өсөн дәреслек. – Өфө, 1981. – 231 б.
7. Хөббитдинова Н.Ә. Башҡорт әҙәбиәтендә фольклор (XIII-XIX бб.). – Өфө: Ғилем, 2005. – 163 б.

© Хуббитдинова Н.А., 2023

УДК 81.3.

Хәбибуллина Н.И., магистрант

Ғилми етәксеһе: Хәбибуллина З.Ә., филол. ф. канд., доцент

М. Аҡмулла ис. БГПУ, Өфө ҡ.(Рәсәй)

БАШҠОРТ ӘҘӘБИӘТЕНДӘ РЕПРЕССИЯ ҠОРБАНДАРЫ – ҠАТЫН-ҠЫҘҘАР ЯҘМЫШЫ ТЕМАҺЫ

Аннотация. В данной статье мы раскрываем одну из острых тем в истории башкирской литературы – судьбу членов семей известных представителей интеллигенции-женшин, репрессированных в эпоху сталинского террора. На примере произведений М. Буракаевой, Булата Рафикова, Тафура Сагитова изучены прототипы героев – женщин и детей репрессированных деятелей культуры.

Ключевые слова: репрессия, башкирская литература, жерты репрессий, интеллигенция.

Abstract. In this article, we reveal one of the hot topics in the history of Bashkir literature – the fate of family members of famous intellectuals who were repressed in the era of Stalinist terror. On the example of the works of M. Burakayeva, Bulat Rafikov, Tafur Sagitov, the prototypes of heroes - the wives and children of repressed figures of culture, art, were studied.

Keywords: repression, Bashkir literature, victims of repression, intelligentsia.

Башҡорт яҙыусылары милли мәҙәниәтебеҙгә үҙенең ижады менән ҙур өлөш индергән, яҙмыштарын сәнғәт менән бәйләгән шәхестәрҙең аяныслы ғүмер юлына һәр саҡ иғтибарлы булды. Байтаҡ әҙиптәребеҙ күренекле әҙиптәрҙе генә түгел, ә сәнғәт әһелдәрен дә, сәхнәлә һәм мәҙәниәтебеҙҙең башҡа өлкәләрендә ижад итеүсе күренекле шәхестәрҙе лә респрессия ҡорбандары булараҡ һүрәтләүгә өлгәште.

Был йәһәттән байтаҡ әҫәрҙәрҙең документаль фактарҙы файҙаланыуын, уларҙың образ нигеҙе итеп прототиптарҙың алыныуын күреүе ҡыйын түгел. Әҙәбиәт ғилеменән билдәле булыуынса, прототиптар яҙма әҙәбиәттә генә түгел, халыҡ ижадында ла ярайһы уҡ йыш ҡулланыла. Әҙәбиәттә эпик төрҙөң һәр бер жанрында, уның тәбиғәтенә ҡарап, прототиптар төрлөсә булыуы менән айырылып тора. Хикәйәләрҙә прототиптар һаны күп булмай һәм был жанр үҙе бәләкәй күләмле булғанлыҡтан, прототиптарға әҙәби герой булараҡ иғтибар әҙерәк бүленә. Күпселек осраҡта унда ошо геройҙар, йә иһә прототиптар уларҙың яҙмышына нисек тә булһа тәьҫир иткән, онотолмаҫ эҙ ҡалдырған хәл-ваҡиға, бәләкәй генә эпизод тирәләп әйләнәләр. Ошо сәбәптән, прототиптарҙың хикәйәлә характерҙары ла тулыһынса асылып бөтмәй. Повесть жанрында инде был йәһәттән уларға иғтибар көсәйә, һан буйынса ла күберәк.

Прототип ғүмеренең көсөргәнешле бер генә өлөшө түгел, ә барлыҡ тормошо һүрәтләнеүсән. Романдарҙа иһә прототиптар һаны повестарға ҡарағанда ла сағыштырмаса күберәк. Күләме яғынан романдар байтаҡ ҡына ҙур булғанлыҡтан, яҙыусы прообразды иркенләберәк һүрәтләй, уны әҫәр барышында герой

булараҡ үҫтерә, характерын, эшмәкәрлеген, хатта хис-тойғоларын уҡыусыларға тулыһынса асып бирә [Муллағолова, 2007: 44].

Хәҙерге башҡорт прозаһының әҫәрҙәрендә лә репрессия дәүеренә бәйле прототиптарҙы күрергә мөмкин. Шуларҙың береһе хикәйә жанрында сағылды һәм Мәрйәм Бураҡаева ижадында кәүҙәләндерелде. Талантттың фажиғәһе, уны үлемһеҙлек юлына алып килеүсе сәбәптәр тураһында һүҙ сәнғәте оҫталары күп дәүерҙәр инде баш вата. Хатта бер үк гәүһәрҙе тасуирлағанда ла һәр оҫта уны тулы тамамланышта күрһәтә алмай, ләкин теге йәки был сифатын ғына асҡанда ла беҙ хәҡиҡәткә яҡыныраҡ киләбеҙ. Бөйөк актриса ана шундай гәүһәрҙәң береһе ине. Һәм ул ижадсы күңеле өсөн асылып бөтмәҫ бер сер булып ҡаласаҡ. Мәрйәм Бураҡаеваның «Атайымдың улы булмағас» тип аталған тетрәндергес хикәйәһендә лә сәнғәт әһеленең яҙмыш шаңдауын күрәбеҙ.

Был прототип – билдәле актриса, башҡорт драма сәнғәтендә тәрән эҙ ҡалдырған Зәйтүнә Бикбулатова яҙмышы [Аҡбулатова, 2011: 48]. СССР-ҙың һәм РСФСР-ҙың халыҡ артисткаһы, Салауат Юлаев исемендәге дәүләт премияһы лауреаты Зәйтүнә Ислам ҡыҙы Бикбулатованың исеме башҡорт театр сәнғәтендә алтын хәрефтәр менән яҙылған. Мәшһүр актрисаны иҫләүселәр иң элек уның үҙ хеҙмәтенә булған сикһеҙ һөйөүен атай. Театрға фиҙакәрлек Зәйтүнә Бикбулатоваға бөтөн ауырлыҡтарҙы һәм ауырыуҙарҙы еңеп сығырға ярҙам итә.

Мәрйәм Бураҡаева хикәйәһендә прототип итеп алынған актириса Зәйтүнә Бикбулатова яҙмышы үтә фажиғәле. Октябрь революцияһы йылдарын, Граждандар һуғышының ҡанһыҙылығын күреп үҫкән, сәнғәт юлына оло һынауҙарҙы еңеп сыҡҡан ҡатын-ҡыҙ респрессия ҡорбаны була. Был йәһәттән бер интервьюһында Зәйтүнә Бикбулатова иң ятаҡан роле А. Каренина икәнен әйтеүе айырыуса һағайта. Был ҡатын-ҡыҙ яҙмышы ла аяныслы. Ире Мөкәрим Мәһәҙиевты ун ай буйы төрмәлә интектереп, үлем хөкөмө сығарҡас, бер көндө Зәйтүнә Бикбулатованы ла ҡулға алалар һәм халыҡ дошманы ҡатыны исеме аҫтында ике йылға һөргөнгә оҙаталар. Ә өйҙә уның биш йәшлек улы ҡала.

Яҙмыш һынауҙарына ҡарамай, төрмәнән сыҡҡас, Зәйтүнә Бикбулатова НКВД хеҙмәткәренә кейәүгә сыға һәм шуның менән үҙ исемен генә түгел, ә балаһы киләсәген дә һаҡлап алып ҡала. Зәйтүнә Ислам ҡыҙы бөтә ғүмерен башҡорт театр сәнғәтенә арнау менән бергә үҙен әүҙем йәмәғәтсе итеп тә таныта. Ул күп йылдар Башҡортостан Театр эшмәкәрҙәре союзы рәйесе вазифаһын үтәй, СССР театр эшмәкәрҙәре союзының Үҙәк советы президиумы ағзаһы була, хәҙерге Бәҙәр Йосопова исемендәге Актерҙар йортон төҙөүҙә ойошторпоуға ғәйәт ҙур өлөш индерә. Ауыр яҙмыш һынауҙары кисергән йылдарында ла, үҙ театрына тоғро ҡалып, халҡыбыҙҙың мәшһүр ҡыҙы ғүмеренең һуңғы көндәренәсә уға хеҙмәт итә.

М.Бураҡаеваның “Атайымдың улы булмағас” хикәйәһе Зәйтүнә Бикбулатова менән бер рәттән байтаҡ репрессия ҡорбандары – ҡатын-ҡыҙҙар образдарын дөймөләштереп һүрәтләүе менән айырылып тора. Уның нигеҙендә башҡорт халҡының яҙмышында онотолмаҫ ауыр эҙ ҡалдырған

1937 йылғы репрессия көндәре һүрәтләнә. Билдәле булыуынса, ул йылдарҙа күп кенә ғәйепһеҙ кешеләрҙе йә язаға тарттырғандар, ҙур мөҙҙәткә төрмә йәк һөргөнгә оҙатҡандар, үлем язаһына хөкөм иткәндәр. Репрессияға дусар булғандарҙың туғандарынан күптәр “халыҡ дошманы ғаиләһе ағзаһы” булараҡ ГУЛАГ лагерҙәренә ебәрелгән. Әлеге әҫәрҙә “халыҡ дошманы” исемдәрен йөрөткән герой типтарын һынландырған образдар һүрәтләнә. Әҫәрҙә иле, милләте өсөн йәнен фиҙа ҡылырҙай арҙаҡлы ирҙәр артынан уларҙың ҡатындарын да, “халыҡ дошманы” тигән тамға һалып, ҡулға алыу, сит яҡтарға олаҡтырыу ваҡиғалары үҙәккә ҡуйыла. Өлгөргән шәхестәрҙе генә түгел, хатта уларҙың бәләкәй генә балаларын да йәбер-золомға дусар итәләр, был әҫәрҙең трагик йөкмәткеһен тағы ла тәрәнәйтә төшә.

Хикәйәләге төп сюжет ебе ижад кешеһенең яҙмышына бәйләп үрелә: төп герой Бүләкбикә йәшерен рәүештә, икенсе исем аҫтында, үҙенең әҫәрен баҫтырып сығара. М.Бураҡаеваның “Атайымдың улы булмағас” хикәйәһе идеяһы яғынан Г. Ғиззәтуллинаның “Һәҙиә” романын хәтерләтә. Бер-береһенә тематик яҡтан, образдар уртаҡлығы, рухы менән ауаздаш был ике әҫәрҙә репрессия ваҡыты һүрәтләнә, интеллигенция вәкилдәренә ялған исем тағыу проблемаһы күтәрелә.

Хикәйәлә һүрәтләнгән осор һәм ваҡиға нигеҙендә ундағы төп герой Бүләкбикәнең прототибы булып Зәйтүнә Бикбулатова, Һәҙиә Дәүләтшина һымаҡ шәхестәр торғанлығын аңлап ҡалабыҙ. Бүләкбикә яҙмышы тулыһынса билдәле был күренекле шәхестәр тормошо менән ауаздаш. Зәйтүнә Бикбулатова ла “халыҡ дошманы” ҡатыны булараҡ ҡулға алына. Тик хикәйәлә Бүләкбикә образында үҫтерелгән прототипты баштан уҡ таныуы ҡыйын. Сөнки хикәйәлә автор образдарҙы һүрәтләүгә ул тиклем күп иғтибар бүлмәй, уларҙың кемлеге, ниндәй кеше булғандары геройҙар араһындағы диалогтары аша ғына аңлашылып ҡала. Геройҙар хикәйәлә репрессия осоронда килеп тыуған ҡытыршылыҡтарҙы һүрәтләү, әҫәрҙең идея-проблематикаһын уҡыусыға еткереү өсөн хеҙмәт итәләр.

Зәйтүнә Бикбулатованың репрессияларҙан һуңғы яҙмышы Булат Рафиҡовтың “Көсләү” хикәйәһендә һүрәтләнә. Биографияһы буйынса, бер-бер артлы маҡтаулы исемдәр алған, наградаларға лайыҡ булған, Республикабыҙҙың Юғары Советы депутаты итеп һайланған Зәйтүнә Бикбулатова бәхетле ижадсы булараҡ күҙ алдына килеп баҫа. Ысынлап та шулаймы һуң? Ни өсөн яҙыусыларға мәшһүр актрисаның тормош юлы тынғылыҡ бирмәгән? Ни өсөн уның яҙмышы уларҙы тетрәндергес әҫәрҙәр яҙырға этәргән? Ниндәй һорауға яуап эҙләй улар?

Булат Рафиҡовтың “Көсләү” хикәйәһе был һораузарға бер ни ҡәҙәр яуап бирә кеүек. Яуыз тип аталған персонаж – хикәйә героиняһының икенсе ире, НКВД хеҙмәткәре. Яуыз – уны һөйгәненән мәңгегә айырған һәм театр менән мәңгегә бәйләгән яҙмыш иронияһы. Героиняның тормош юлы фажиғә менән бөйөклөктөң бер бөтөн булып уҡмашыуы аша һүрәтләнә.

Хикәйә монолог рәүешендә төҙөлгән һәм көслө психологизм менән айырылып тора. Героиня күңел кисерештәре аша үҙенең ғүмеренең һуңғы осорон – Яуыз менән йәшәүе һәм унан ваз кисеүе, ире Ғәлиҙең яҡты рухына кире ҡайтыуын күңел кисерештәре аша сағылдыра. Бында барыһы ла уҡмаша – Яуыздың ҡыҙы Миңнисаны көсләргә теләүе, уның менән артабанғы алыштар, билдәле бинаға сәйәхәт һәм аралашыуҙар, фажиғәле хәтирәләр.

Әҫәрҙә беҙ совет ысынбарлығының байтаҡ кире яҡтары менән осрашабыҙ. Репрессиялар заманы бөтөү менән, XX быуат уртаһында илдә хөкөм һөргән бар тәртиптәр ҙә үҙгәргән тип әйтеп булмай. Ҡанһыҙлыҡ 1956 йылда партияның XX сьезында танылһа ла, тоталитар йәмғиәттең тәртиптәре 80-се йылдар аҙағына тиклем хөкөм һөрөүен дауам итә. Улар бөгөнгө хамандағы ҡайһы берк ире күренештәргә, илдә барған ваҡиғаларға ауаздаш та һымаҡ. Әҫәрҙән партия эшмәкәрен характерлауысы, шул заман тәртиптәрен күрһәтеүсе өҙөктө генә уҡыйыҡ: “Элекке обком секретары ине был, әлеге һүҙҙәрҙе миңә тик ул әйтә ала ине. Байтаҡ ултырҙы батшаның үҙе кеүек булмаһа ла, уның баш вәзире шикелле эштәр ҡылып. Ҡаты тотто теҙгенде, унан башҡа бер китап баҫылманы, бер спектакль ҡуйылманы, хатта ҡайһы актерға ниндәй роль биреүҙе лә ул хәл итте. Былар ул атҡарған эштәрҙең бер тамсыһы ғына. Нисек өлгөргәндер? Яраткан һүҙе: «Партия ихтыярынан башҡа яланда һалам да һелкенмәҫ». Минең яҙмышыма ла ныҡ йоғонто яһаған кеше: исемдәргә яңы исем өҫтәү, сл-ямғырҙан ышыҡлау... Шартлатып бер өҫтәл һуғыр – барыһы ла «смирно»ға ҡатып өнһөҙ ҡалыр булды. Перестройка тигән нәмә башланғас та, башҡа берәүҙәр һымаҡ, яңы битлек кейергә ашыҡманы, трибунанан яңырыу заманы килеүе тураһында яндырып һөйләр ине һөйләүен, әммә өҫтәлде йышыраҡ һәм ныҡыраҡ төйҙө. Еңел генә төрттөләр ҙә төшөрҙөләр инде иллә! Пленумда дәррәү ҡул күтәрәләр ҙә, был президиум өҫтәле артынан залға йылт итеп кенә ҡала”.

Был өҙөк актриса яҙмышының ни тиклем аяныслы булыуын, уның ошо ҡыҫымдарҙа үҙ-үҙен юғалтмай, яҙмыш һынауҙарына бирешмәй сәхнәгә һәм балалары киләсәгенә тынғыһыҙ хеҙмәт итеүен сағылдыра. Һәм хәҙер ҙә ул хаҡлы ялда улар менән көрәшергә, алышырға мәжбүр. Барыһы ла уның балалары, репрессия ҡорбаны – ире Ғәли хаҡына.

Яҙыусы бында үс алыу һәм ғәҙеллек тантанаһы хаҡында фекер йөрөтмәй. Бында төп героиняның уйҙары һәм яҙмыш йылъяҙмаһы үҙәктә. Уның аҙымдары, йәшәйеше – барыһы ла уҡыусы хөкөмөндә. Кемдер уны Ғәли рухына хыянат итеп Яуыз менән ҡалыуын хупламаҫ, кемдер әсәлек хоҡуғы, балаһы бәхетен уйлар. Һәр кемдең үҙ һайлауы. Ләкин сәнғәт әһеле, уның сәхнә ҡаһарманлығын һәр кем таныр. Шуға ла бит, Булат Рафиҡов сәхнә һәм актриса яҙмышының айырылғыһыҙ булыуына ишара яһай. Төп героиняла үҙ яҙмышын актриса кеүе күткәрә, уның өсөн ҡыйыулыҡ та, һынауҙар ҙа уйын түгел, ысын тормош, йәшәйеш асылы. Хикәйәләге һүҙҙәр ҙә быны раҫлай: “Эйе, мин ер йөҙөндә ете тиҫтәнән ашыу йыл йәшәгән ҡарсыҡ. Йәшлек кенә түгел, ғүмерҙең уҙғанына күптән күнергә ваҡыт. Әммә минең һөнәр быны тыя: йә үҙеңде йәш һанайһың, йәштәрсә тотаһың — эштә лә, өйҙә лә, урамда ла, йә тиҙ генә пенсияға сығаһың. Ә мин һаман сәхнәлә, ебәрмәйҙәр. Үҙем бер-ике тапҡыр һүҙ башлап ҡараным, миңә һәр саҡ: «Ҡуйығыҙ, апай, һеҙһеҙ нишләрбеҙ!» – тиер булдылар. Мин һүҙҙе нәҡ шул урында өҙөү яғында булдым: «Ярар әләйһәң!» – тип ризалаша һалыр инем. Әҙәп һаҡлана килде: мин теләнем, һеҙ кире һүрҙегеҙ. Ошо уйынды бер нәмә бер аҙ аҡлай: мин сәхнәгә кәрәкмен әле, күпмелер файҙам тейә. Әммә сәхнә миңә ныҡыраҡ кәрәк, ҡартайыуҙы, хатта ҡартлыҡ тураһында уйлауҙы тыйыусы сәхнә. Унда мин үҙемде ғүмер буйы эҙәрләгән мыҫҡыллы һүҙҙәр, бәйләнсек эт ҡиәфәтенә ингән һораузар тешләй алмаҫ бейеклектә”. [Рафиҡов, 2020: 41].

Ғөмүмән, Булат Рафиҡовтың хикәйәһе репрессияларҙың шәхестәр тормошона ниндәй эҙ һалыуын, уларҙың ғүмерен нисек үҙгәртеүен эске, күңел донъяһы аша һүрәтләүе менән бик үҙенсәлекле.

Респрессия ҡорбандары яҙмышы байтаҡ башҡорт яҙыусыларының әҫәрҙәре үҙәгендә торҙо. Шулай ҙа, бөйөк шәхестәрҙең ғүмер юлы аяуһыҙ рәүештә НКВД ҡарары менән өҙөлһә лә, уларҙың балалары был изге башланғысты дауам итеп, совет һәм бөтә донъя сәхнәләрендә балҡый. Шундай шәхестәрҙең береһе Нинель Юлтыева прототибы башҡорт яҙыусыһы Тайфур Сәғитовтың “Нинел” романында ла кәүҙәләндерелә.

Нинель Юлтыева шәхесе Башҡортостандағы киң йәмәғәтселеккә Тафур Сәғитов романынан тиклем билдәһеҙ ине тип әйтергә мөмкин. Сөнки, бөйөк башҡорт яҙыусыһы Дауыт Юлтыйҙың ғаиләһендә тыуған ҡыҙ йәшләй Мәскәү, унан сит ил балетында үҙ яҙмышын ҡора. Хатта уның ғүмер юлы ла Ҡазанда тамамлана, шул республикала уның исеме мәңгеләштерелгән. Әммә сәхнә әһеленең ата-әсәһе лә, тамырҙары ла Башҡортостанда. Нинель Юлтыева ата-әсәһе 1937 йылда репрессия ҡорбаны булғанға тиклем үк 1935 йылда А. Ваганова исемендәге Ленинград хореография училищеһына (хәҙерге А. Ваганова исемендәге Рус балет академияһы) уҡырға инә. 1938 йылда иһә атаһы Дауыт Юлтый атып үлтерелә, ә әсәһе лагерға ебәрелә.

Үҙенең тормош юлы, ижади эшмәкәрлеге, фиҙакәрлеге менән, Нинель Дауыт ҡыҙы Юлтыева шәхестең ниндәй юғары рухи бейеклектәргә күтәрелә алыуына сағыу бер миҫал булып тора. Ул классик спектаклдәрҙә онотолмаҫ һындар ижад итә. Сит ил, рус, милли классик балеттарҙы ҡуйҙы. Бихисап талантлы уҡыусылар тәрбиәләй. Юғары һөнәрлелеге, һәр ваҡыт дөрөҫлөк яҡлы һәм үҙ һөнәренә бирелгәнлеге, бөтә

ауырлыҡтарҙы ла енеп сығырға әҙер тороуы, ҙур ойоштороу Һәләтенә эйә булыуы Нинель Юлтыеваны башҡаларҙан айырып тора.

Ул үҙенең уҡыусыларына күнел күтәреү сығанағы булды; унын йөҙәрләгән тәрбиәләнеүсеһе хәҙер инде күп уҡыу йорттарында уҡыталар, күп коллективтарҙы етәкләйҙәр, театрҙарҙа эшләйҙәр.

Үҙенең балетҡа бирелгәнлеге менән коллегалары һәм уҡыусылары араһында ғорурланыу һәм ихтирам яуланы, барыһына ла үрнәк булды. Нинель Юлтыева Рәсәй балет сәнғәтендә мәнгелек эҙ ҡалдыра. Балет сәнғәтенең ин яҡты йондоҙо булып балҡыны.

Ошо күренекле шәхес тормошон һәм үткәнен Тайфур Сағитов үҙенең “Нинел” романында художестволы яҡтан кәүҙәләндереү бурысын ҡуя. Репрессия темаһы был романдағы әхлаҡи проблематика менән бер рәттән күтәрелгән мәсьәләләрҙең береһе булып тора.

Тайфур Сағитовтың “Нинел” романы үҙ заманында шау-шыу тыуҙырған, уҡыусылар һәм тәнҡитселәр тарафынан ҡаршылыҡлы ҡабул ителгән әҫәр булды. Автор үҙенең әҫәрендә йәмғиәттең рухи деградацияһына бәйле проблемалар күтәрә. Улар, автор ҡарашына ярашлы асыла. Романдың үҙәк героиняһы Нинел образында кисәге һәм бөгөнгө халыҡ яҙмышы тасуирлана. Лирик һүрәтләүҙәр аша замана йәшәйеше тәнҡитләнә. Замандар панорамаһы аша Т.Сағитов был әҫәрендә бөгөнгө йәмғиәттең рухи әхлағының түбәнлеген күрһәтә, халыҡты миңрәүләнеүҙә ғәйепләй. Ҡайһылыр осраҡта яҙыусы хаҡлылыр ҙа, бәлки, уҡыусылар түгел, ә яҙыусылар донъяһы тарафынан әҫәрҙең бөтөнләй ҡабул ителмәүе һәм “сәпәкәй көҫәүҙә” [Назар, 2003: 4] ғәйепләүҙәр ауйыһыҙ дөрөҫлөктөң әселегенән дә килеүе мөмкин.

Романда Нинел героиняһы тирәләй төрлө йәмғиәт күренештәре урала. Авторҙың фәлсәфәү уйланыуҙары ошо тасуирламаларға ҡушылып китә. ленин, Сталин, репрессиялар, бөгөнгө йәмғиәт, Советтар союзының тарҡалыуы – авторҙың донъяны иңләүенән бер нәмә лә ситтә ҡалмай. репрессиялар хаҡында яҙғанда, яҙыусы документаль факттарға ла мөрәжәғәт итә – Дауыт Юлтыйҙы атыу хөкөмө тураһында ҡарар килтерелә.

Нинел героиняһының бөгөнгөһө заман һәм йәмғиәт тормошона ҡапма-ҡаршы ҡуйыла, шуның менән хәҙерге йәшәйештең рухи деградацияһы күрһәтелә. Ата-олатайҙар ни өсөн көрәшкән, ниндәй шанлы ваҡтытар булған – хәҙер был ниндәй бахыр тормош тип әйтергә теләгән һымаҡ автор романында. Ошоға ярашлы, Нинел һәм уның остазы Александр Викторович йөҙөндә автор хәтирәләр донъяһына сума.

Романды, Тафур Сағитовтың барлыҡ әҫәрҙәрендәге кеүек, лирик сигенеүҙәр, нәҫер жанрына хас хис-тойғо тасуирламалары һәм уйланыуҙар бүтән ошо жанрҙа яҙылған ижад емештәренән айырып тора. Сюжет лейтмотивы булып “Әйләнә Ер шары, әйләнә…” тигән автор һүҙҙәре хеҙмәт тә, ул бер хәтирәнән икенсеһенә күсергә, бөгөнгө менән кисәгене бәйләргә, йәмғиәттең ҡатмарлы тормошон күҙ алдына баҫтырырға ярҙам итә авторға.

«Нинел» романында күрһәтелгәнсә, башҡорт әҙәбиәте төрлө һынауҙарға, төрлө эҙәрләүҙәргә дусар ителгән, әммә үҙ йөҙөн, үҙ һүҙен, дәрәжәһен һаҡлап ҡалған. “Шул әҫәремдә башҡорт әҙәбиәте йөҙ йылға артта ҡалған, тинем”, тип яҙа яҙыусы үҙенең “Сиң” китабындағы хәтирәләрендә. Был дөрөҫ. Тырыштырҙылар, сөнки беҙҙең талант эйәләрен, шәхестәрен йөҙ йылға артта ҡалдырырға, юҡҡа сығарырға, ҡаҡшатып, исемдәрен юйырға маташтылар. Береһе лә барып сыҡманы. Талант эйәләре яңынан ҡалҡып сыҡты, ижадтары яңынан балҡып, халыҡтың рухи хазинаһына кире ҡайтарылды. “Шуға ла мин әйткәйнем: «Миңрәүләнмә, милләтем!»”, ти Т.Сағитов. Әҫәрҙе түбәндәгесә тамамлай яҙыусы: “Ошо китабымды ла шул ораным менән тамамлағым килә... Был күңел төшөнкөлөгө түгел: ғүмерем бейек тауҙың түбәһенә менеп, түбәнгә табан тәгәрәү осорон кисерә һәм аҙағы ҡасан туҡтарын белмәйем. Әммә ләкин төп һүҙемде әйтеп китергә ине. Иән биргәндә лә уны ҡабатлар инем милләтемә”.

Шулай итеп, башҡорт әҙәбиәтендә билдәле сәнғәт әһелдәре һәм уларҙың балалары репрессиялар ҡорбандары булараҡ протип сифатында байтаҡ әҫәрҙәрҙә сағылды. М. Бураҡаева, Б. Рафиҡов хикәйәләрендә, Т. Сағитов романында беҙ билдәле шәхестәребеҙ З. Бикбулатова һәм Н. Юлтыева образдарын күрәбеҙ.

Литература

1. Аҡбулатова Ф. Зәйтүнә // Ағиҙел. – 2011. – №5. – 48-54-се бб.
2. Муллағолова Ә.М., Гәрәева Г.М. Хәҙерге башҡорт прозаһында герой концепцияһы. – Өфө: Ғилем, 2007. – 299 бит.
3. Назар Х. Сәпәкәй көҫәү // Башҡортстан. – 2003. – 20 апрель.
4. Рафиҡов Б. Көсләү. Хикәйә // Ватандаш. – 2020. – №3. – 41-се бит.

© Хәбибуллина Н.И., Хәбибуллина З.Ә., 2023

УДК 81.3.

Хәзиәхмәтова Р.И., студент
Ғилми етәксеһе: Арыҫланова М.С., филол. ф. канд.
ӨФһТУ-ның Стәрлетамаҡ филиалы, Стәрлетамаҡ к.(Рәсәй)

ЗӘЙНӘБ БИИШЕВАНЫҢ "ҺӨНӘРСЕ ҺӘМ ӨЙРӘНСЕК" ХИКӘЙӘТЕНДӘ "ӨЙРӘНСЕК", "ҺӨНӘРСЕ" КОНЦЕПТАРЫНЫҢ САҒЫЛЫШЫ

Аннотация. В данной статье мы раскрывается отражение концептов һөнәрсе (мастер) и өйрәнсек (подмастерье) в произведении Зайнаб Биишевой "Һөнәрсе һәм Өйрәнсек".

Ключевые слова: башкирский язык, лингвокультурология, концепт.

Abstract. Annotation. In this article we reveal the reflection of the concepts of the craftsman (master) and the journeyman (apprentice) in the work of Zainab Biisheva "the craftsman and the journeyman".

Keywords: Bashkir language, linguoculturology, concept.

Халыҡ хәтерендә ысын кеше булып ҡалыу өсөн нисек йәшәргә? Ошондай проблемалы һорау ҡуйылһа күҙ алдына З. Биишеваның "Һөнәрсе һәм Өйрәнсек" хикәйәте килеп баҫа. Ысынлап та, күләм яғынан үтә ҙур булмаһа ла, йән яҡлап уйландыра торған әҫәр ул. Яҙыусы дөрөҫлөктөң мәңгелек икәненә баҫым яһай.Ул был баҫымды төп геройҙар Өйрәнсек менән Һөнәрсе аша асып бирә. Ошо ике образ аша яҙыусы тормошта ниндәй кешеләр осрап, кем үҙен нисегерәк тота икәнен күрһәтергә тырышҡан. Мәҫәлән, кершәктә башта "Һөнәрсе" тигән ҡыҙыл төҫтәге яҙыу була, һуңынан ҡара төҫтәге " Өйрәнсек "яҙыуы күренә. Әлбиттә, әҫәрҙә бер генә төҫ тә, бер генә һүҙ ҙә урынһыҙ ҡулланылмай. Ҡыҙыл төҫ менән ыңғай һыҙаттар, ғәҙеллек һыҙатын бирергә була икәнен белһәк, ҡара төҫ яуызлыҡ һәм ялғанлыҡ билдәһе.

Әҫәрҙәге ҙур конфликт сиселешен дә яҙыусы Зәйнәб Биишева ошо ике образ аша сисеп һала. Әгәр ҙә изгелекте беҙ Һөнәрсе образында күрһәк, яуызлыҡ Өйрәнсек образында сағыла. Изгелек менән яуызлыҡ, гүзәллек һәм тупаҫлыҡ көрәшен күрәбеҙ.

Геройҙарҙың тышҡы ҡиәфәттәренә иғтибар иткәндә лә Һөнәрсе оҙон буйлы, ҡаҡса яңаҡлы, ә Өйрәнсек супай күҙле, ҡорһағын май бөргән ,битен йөн баҫҡан,башы шәрә итеп тасуирланлар. Ә эште башҡарғанда Һөнәрсе йөрәген һалып, күңелен биреп эшләй, ә Өйрәнсек арлы-бирле башҡара. Ошонан сығып та уларҙың эштәренең һөҙөмтәләре күренә лә инде. Һөнәрсенең кершәге еңел, йоҡа, нәфис, Өйрәнсектеке ауыр, тупаҫ, килбәтһеҙ.

Хикәйәттең авторы бәләкәй генә әҫәр йөкмәткеһендәге маҡсатты ла Һөнәрсе менән Өйрәнсек образдары аша асып бирә. Мәҫәлән, кершәктәрҙе эшләү маҡсаты һөнәрсе халыҡты шатландырыу, уға хеҙмәт итеү маҡсатында, Өйрәнсек табыш өсөн, аҡса табыу маҡсатында эшләгәнен билдәләп үтә.

Зәйнәб Биишева хикәйәте аша кешегә бер ҡасан да яманлыҡ теләргә ярамай. Хәйлә ҡороп, кеше хаҡына байыу оҙаҡҡа бармаясаҡ. "Ҡырын эш ҡырҡ йылдан һуң да беленә", "Ялғандың бото ҡыҫҡа". Башҡарған эшеңде еренә еткереп, Тыуған ергә файҙа килтереп йәшәргә кәрәк – "Һөнәре барҙың – ҡәҙере бар", тигән боронғолар.

Ә инде хеҙмәт кешеһе, әгәр ул үҙ эшен намыҫ менән, бөтә тырышлығын һалып үтәй икән, ул һәр ваҡыт оло хөрмәткә, ихтирамға лайыҡ була.

Ғәҙеллек кешене мәңгелек яһай, ә ялғанлыҡ уны үлтерә. Ғәҙеллек тик дөрөҫ юл менән барыусыға ғына асыла, сөнки ул көс. Ә көс ҡоралдың үҙенсәлеге. Дөрөҫ юл менән барыусы был көстө ниндәй ваҡытта, ниндәй осраҡта ҡулланырға кәрәклеген белә һәм аңлай.

З. Биишеваның был хикәйәтендә беҙ "өйрәнсек", "һөнәрсе" концептарының шундай билдәләрен күрәбеҙ:

1. Һөнәрселә бөтә тормош мәғәнәһе сағылыш таба.
2. Һөнәрселек кеше тормошоноң айырылғыһыҙ бер өлөшө булып тора.
3. Һөнәрселек ниндәйҙер бер эске тойғо һымаҡ, кешенең иғтибарын талап итә.
4. Һөнәрселекте башҡаларға төрлө формала еткеререп була.
5. Һөнәрселек кешегә бәхет, илаһилыҡ килтерә ала.

Шулай итеп, "өйрәнсек", "һөнәрсе" концептарының, күптән барлыҡҡа килеүенә ҡарамаҫтан, тулыһынса формалашҡан тип әйтергә ярамай, сөнки социаль-экономик, идеологик, мәҙәни үҙгәрештәр концепттың трансформацияһына алып килә, һәм, һис шикһеҙ, уның яңы ҡулланыу алымдарын тыуҙырыуға булышлыҡ итәсәк.

Әҙәбиәт

1. Биишева З. Әҫәрҙәр, дүрт томда, том 2. Роман, повестар, хикәйәттәр, хикәйәләр. – Өфө, БКН, 1981. – 541 бит.

© Хазиахмәтова Р.И., Арыҫланова М.С., 2023

УДК 821.512

Хәйбуллина Ғ.Б., аспирант
Өфө фән һәм техник университеты, Өфө ҡ. (Рәсәй)

ЯНЫБАЙ ХАММАТОВ ӘҪӘРҘӘРЕНДӘ СИФАТЛЫЛЫҠТЫҢ ИНТЕНСИВЛЫҠ ДӘРӘЖӘҺЕН БЕЛДЕРЕҮСЕ ЛЕКСИК САРАЛАР ҠУЛЛАНЫЛЫШЫ

Аннотация. В статье рассматриваются языковые средства выражения качественности и степени интенсивности качественности в произведениях Яныбая Хамматова.

Abstract. The article discusses the linguistic means of expressing the quality and the degree of intensity of quality in the works of Yanybai Hammatov.

Ключевые слова: язык, значение качественности, наука, лексическое значение, степень интенсивности, экспрессивно-эмоциональная оценка, языковые средства, определение.

Keywords: language, qualitative meaning, knowledge, means, lexical meaning,degree of intensity, expressive-emotional assessment,means of language, determinant.

Хәҙерге тел ғилемендә сифатлылыҡ төрлө кимәлдәге вербаль саралар ярҙамында интерпретацияланыусы семантик категория һәм шул семантик категорияға нигеҙләнгән функциональ-семантик уратма («поле») булараҡ өйрәнелә [Теория функциональной грамматики, 1996: 5]. Беҙҙе уратып алған объектив ысынбарлыҡтағы күренештәр, предмет тар сифатының интенсивлыҡ дәрәжәһен (көсәйеүен йәки түбәнәйеүен) дөйөм ҡабул ителгән норманан юғары йәки түбән булыуы күҙлегенән баһаларға мөмкин. Шуға ярашлы рәүештә интенсивлыҡ дәрәжәһе өс семантик зонаға ҡарай: норманан түбән: норма: норманан юғары. Интенсивлыҡ дәрәжәһенең параметрҙары (сиктәре) дөйөм ҡабул ителгән объектив күрһәткестәр, махсус приборҙар, ҡулайламалар ярҙамында үлсәү юлы менән генә түгел, ә предмет, күренештәрҙең сифатына телмәр ситуацияһында ҡатнашыусы субъекттарҙың экспрессив-эмоциональ баһаһы менән дә билдәләнә [Абуталипова, 2019: 94]. Дөйөм ҡабул ителгән нормаға тап килгән интенсивлыҡ, ҡағиҙә булараҡ, махсус тел саралары менән белдерелмәй. Ә сифатлылыҡтың түбән йәки юғары дәрәжәһе төрлө кимәлдәге саралар менән белдерелә ала – морфологик, лексик, синтаксик һәм контекстуаль. Был осраҡта предмет, күренеш сифатының нораманан юғары йәки түбән булыуы һөйләмдә аныҡлаусы вазифаһын үтәгән сифаттың лексик мәғәнәһе, йәғни семантикаһы аша белдерелә. Был мәҡәләлә беҙ сифатлылыҡтың интенсивлығын белдереүсе лексик сараларҙың Яныбай Хамматов әҫәрҙәрендә ҡулланылыуын ҡарайбыҙ. Шуныһы иғтибарға лайыҡ: был лексемаларға эмоциональ-экспрессив биҙәк тә хас [3, 72]. Теге йәки был сифаттың норманан юғары интенсивлығы синтаксик конструкцияла аныҡлаусы функцияһында килгән сифаттың төп семантикаһы аша белдерелә: ***Бейек** ҡоймалар менән уратылған Солтанғәленең өйөнә яҡынлашҡан һайын, аҙымын кәметте [5, 11]. — Ғәйзулла ағата кеше йәнле, изгелекле әҙәм шул[4, 13]. Керпеге араһынан һығылып сыҡҡан борсаҡ ҙурлығындай ике **ҙур** тамсы **ерән** һаҡалы буйлап тәгәрләне[5, 14]. Югереп барышлай **тәрән** соҡорға йығылған ыңғайҙа Хәким ҡарт баҫлығып уянды [5, 18]. Тирә-яҡ **тыныс, шомло** [5, 347].*

*Уның ҡояшҡа янған **көләс** йөҙө **алсаҡ, оҙон** керпектәрен һирпеп йылмайған сағында оло көртмәлене хәтерләткән күҙҙәре ялт-йолт итә[5, 348].*

*Офоҡ буйында уҡмашҡан **дөм ҡара** болоттар, нимәнәндер ҡурҡынған һымаҡ, әле бер, әле икенсе урынға ағылып йөрөүҙән арығас, ер ситендәге бушлыҡҡа төшөп батты [5,118]. Көслө ел ваҡытында, шаҡ та шоҡ һелкенеп, йәмһеҙ тауыш сығара [5,114-се б.]. – Их, нindәй **күркәм** сәскә [5, 304]!*

***Зәп-зәңгәр** төпһөҙ күккә һонолған ҡарағайҙар араһынан уҙғанда ер еләге, ынйы сәскәләр, сайыр еҫенә ҡушылып, иртәнге һауа хуш еҫен аңҡытты [5, 459]. Эңер төшкән ваҡытта, сыҫҡан тоторға әҙерләнгән бесәйҙәй, һаҡлыҡ менән тирә-яғына ҡарана-ҡарана килеп ингән Солтанғәле, иҙән уртаһында ҡолас йәйеп ятҡан Нәзифә еңгәһенең һыуынған сикәһенән һыйпап ҡарағас, ҡурҡышынан йөрәге алынып, **һөйкөмһөҙ** өйҙән йәһәтерәк сығып китергә ашыҡты [5, 9].*

Түбән интенсивлыҡ мәғәнәһе лә сифаттың төп семантикаһына һалынған булырға мөмкин. Мәҫәлән: *Йән эйәһе барлығы һиҙелмәгән ауыл тыныс, ундағы һәр күренеш **һөйкөмһөҙ, тоноҡ** кеүек күренде [5, 5]. **Яртылаш емерек** өйҙәр, граждандар һуғышы йылдарында **ныҡ туҙған** кәртә-ҡаралтылар, нимәнәндер ҡурҡҡан шикелле һерәйешеп торған **йыуан** ҡарағай бағаналар **тәрән** ҡарға батҡан[5, 5].*

*Барлы-юҡлы икмәген бүлеп биргән Нәзифә еңгәһен ихлас күңелдән йәлләне Әптрәхим [5, 7]. Тәҙрә аша төшкән **тоноҡ** ай яҡтыһында уның ҡалтыранған тәнен күреп, Ғәйзулла Бибисараның илауын аңланы [4, 62]. Ҡояш байыр мәлдә **күкһел тоноҡ** һауала **аҡһыл-ҡара** шаршау ҡабаттан йәйелде [4, 118]. Уның ҡулын **йылымыс** һыу менән йыуҙы, таҙартты, яраһына тоҙ һибеп, уны икенсе сепрәк менән ураны [5,433-сө б.]. Уға ышаныс **мөшкөл** [4, 12]. Һәр ваҡыт бысраҡтан башҡаны күрмәгән кешегә бәләкәй генә бүлмә ожмахҡа оҡшаған донъяны хәтерләтә [4, 32].*

Сифатлылыҡтың түбән йәки юғары дәрәжәһе төрлө кимәлдәге саралар ярҙамында белдерелә һәм бер юлы бер һөйләм эсендә лә ҡулланыла ала. Мәҫәлән: *Кешеләр менән тулы **иркен, киң, яҡты** бүлмәгә Заһит барып ингәс, партия өлкә комитеты инструкторы **тар ғына** өҫтәл артында ултырған секретарь ҡыҙға*

низер шыбырҙап әйтте [5, 386]. Самородокты һимеҙ һәм ҡыҫҡа бармаҡтары менән әйләндереп, һоҡланып туя алманы [4, 40].

Шулай итеп, башҡорт телендә сифатлылыҡ мәғәнәһенең норманан түбән йәки юғары интенсивлығы синтаксик конструкцияла аныҡлаусы функцияһында килгән сифаттың төп семантикаһы аша белдерелә ала.

Әҙәбиәт

1. Абуталипова Р.Ә. Башҡорт телендәге функциональ-семантик категориялар. 4 киҫәктән. 1-се киҫәк. Аспектуаллек: монография. – Стәрлетамаҡ: Башҡорт дәүләт университетының Стәрлетамаҡ филиалы, 2019. – 152 бит.

2. Теория функциональной грамматики. Качественность. Количественность. / Отв. ред. А.В. Бондарко. – Санкт-Петербург: Наука, 1996. – 264 с.

3. Молодежь. Прогресс. Наука: Сб. материалов XVI Межвуз. науч.-практ. конф. молодых ученых (Республика Башкортостан, г. Стерлитамак, 26 апреля – 30 апреля 2021 г.) / Отв. ред. П.Н. Алёшин; зам. отв. ред. А.В. Сидоренко. – Стерлитамак: Стерлитамакский филиал БашГУ, 2021. – 189 с.

4. Хамматов Яныбай. Бөртөкләп йыйыла алтын. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1976. – 374 бит.

5. Хамматов Яныбай. Юрғашты. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1980. – 464 бит.

©Хайбуллина Г.Б., 2023

УДК 81.3

Хәсәнов А., студент

Ғилми етәксеһе: Хәбибуллина З.Ә., филол. ф. канд., доцент

М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ.(Рәсәй)

“УРАЛ БАТЫР” ЭПОСЫНЫҢ ХУДОЖЕСТВО ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ

Аннотация. В данной статье рассматриваются художественные особенности эпоса «Урал батыр».

Ключевые слова: башкирский эпос, Урал батыр, мифический герой, эпическое произведение.

Abstract. Annotation. This article discusses the artistic features of the epic "Ural Batyr".

Keywords: Bashkir epic, Ural batyr, mythical hero, epic work

«Урал батыр» – күп планлы, ҡатмарлы эпик ҡомартҡы. Шиғыр төҙөлөшөндә лә, тел-һүрәтләү сараларының ҡулланылышында ла ҡобайыр стиле законддары һаҡлана. Әммә художестволы әҙәбиәт жанрҙары күҙлегенән ҡарағанда, «Урал батыр»ҙы күп планлы фантастик роман тип тә, драматик поэма тип тә атарға мөмкин. Драматик поэма тип атауҙың ерлеге лә юҡ түгел, сөнки ҡобайырҙың конфликтҡа бай йөкмәткеһе диалог һәм монологтарға нигеҙләнеп асыла. Бөгөнгө романдарҙың һәм поэмаларҙың тамырҙары хаҡында уйлағанда, «Урал батыр»ҙың ошо жанр үҙенсәлектәре күҙ алдына баҫа.

«Урал батыр» эпосы билдәле ғалимдар Ким Әхмәтйәнов, Әнүр Вахитов, Ғәли Сәйетбатталов, Рауил Бикбаев, Вәли Псәнчин, Зиннур Ураҡсин, Мөхтәр Сәғитов, Әхмәт Сөләймәнов, Роберт Байымов, Тимерғәле Килмөхәмәтов хеҙмәттәрендә йөкмәтке һәм форма берлегендә киң яҡтыртылған, фәнни яҡтан анализланған.

Билдәле булыуынса, эпос әкиәт менән башланып китә: «Борон-борон-борондан, кеше-маҙар килмәгән, килеп аяҡ баҫмаған (ул тирәлә ҡоро ер барлығын һис кем белмәгән), дүрт яғын диңгеҙ ураҡкан булған, ти, бер урын». Артабан беҙ төп геройҙар менән танышабыҙ. Әҫәрҙә уларҙың эш-хәрәкәттәре, уй-кисерештәре, бәхәстәре ентекле һүрәтләнә. Әгәр Йәнбирҙе ҡарт образы күберәк телмәре, ир бала тәрбиәләүгә йүнәлтелгән өгөт-нәсихәттәре аша асылһа, Урал, Шүлгән һәм башҡа геройҙарҙың сифаттары телмәрҙәре аша ла, эш-хәрәкәттәре, ҡылыҡ-фиғелдәре ярҙамында ла асыла. Диалог, монологтарҙан тыш әҫәрҙә ав тор телмәре лә бар. Мәҫәлән, эпос автор хикәйәләүе менән башлана. Был хикәйәләүҙәр мифологик күренештәргә, фантастик хәл-ваҡиғаларға реаллек сифаттары өҫтәй һымаҡ. Шул рәүешле әҫәрҙә автор хикәйәләүе, диалог, монологтар аралашып килә, һәм был поэтик алым йөкмәткене байытыуҙа һәм образлы һүрәтләүҙә ифрат отошло.

Әҫәрҙең йөкмәткеһен образлы асыуҙа тел-һүрәтләү сараларының роле ҙур. Был йәһәттән «Урал батыр» эпосы – башҡорт йәнле һөйләү телмәрен, әҙәби һәм поэтик тел күркәмлеген үҙендә туплаған бай стилле әҫәр.

Бына “Урал батыр”ҙың башланып киткән тәүге юлдарына ғына иғтибар итәйек:

Борон-борон борондан
Кеше-маҙар булмаған,
Килеп аяҡ баҫмаған
(Ул тирәлә ҡоро ер
Барлығын һис кем белмәгән),
Дүрт яғын диңгеҙ ураҡкан
Булған, ти, бер урын.

Унда булған, ти, борон
Йәнбирҙе тигән ҡарт менән
Йәнбикә тигән бер ҡарсыҡ,
Ҡайҙа барһа, уларға
Ул урында юл асыҡ.

Күренеүенсә, экиәт рәүешендәге башланыш фәҡәт шиғри формаға, уның да ярым ирекле рәүешенә ҡоролған. Ул күңелдән сығарып әйтә барыр өсөн дә, ятлап алырға ла анһат.

Эпостың бай йөкмәткеһе, тәрән гуманистик асылы йәштәргә башҡорт ырыуҙарының барлыҡҡа килеүе, ғәҙеллек һәм яуызлыҡ көрәше, үлем һәм үлемһеҙлек, халыҡтың донъяға ҡарашы һәм уны аңларға тырышыуы, йәшәйеш, төрлө ғөрөф-ғәҙәттәр, йолалар тураһында уйланырға киң мөмкинлектәр аса. Ошо тормошсан йөкмәткене сәсәндәр ифрат халыҡсан тел һәм төрлө поэтик һүрәтләүҙәр аша быуындан быуынға күсереп, уҡыусыға еткерә килгән.

Эпостың йөкмәткеһенә лә, тел-стиленә лә эпик һүрәтләү хас. Быны беҙ хәл-ваҡиғаларҙы, геройҙарҙың портретын, предметтарҙы, йәнлектәрҙе, төрлө күренештәрҙе тасуирлауҙа асыҡ күрәбеҙ. Аҫыл ағас, донъяға нур һибеүсе алтын сәсле Һомай, Ҡатил, уның ярандары, Аҡбуҙат, үлә алмай интегеп йөрөгән ҡарт – барыһы ла эпитет, сағыштырыу, гипербола кеүек троптар ярҙамында сағыу итеп тасуирлана. Был һүрәтләүҙәрҙә авторҙың һоҡланыуы, үкенестәре һәм нәфрәт тойғолары сағыла. Бына нисек бер-береһенә сағыштырып тасуирлана Ҡатил батшалығында ҡарсыҡ менән ҡыҙ:

Бүре талап, өҙгәләп,
Һырҙай ҡанға туҙғандай, –
Телгеләнгән арҡаһы,
Айырылған елкәһе,
Сүплек типкән тауыҡтай,
Ҡул-аяғы ярылған;
Тамыр ашап, ер ҡаҙып,
Ауыҙ-бите ҡарайған,
Ҡырау һуҡҡан үләндәй,
Йөҙө-төҫө һарғайған, һуплап юнған ағастай,
Балтыр ите һулыған,
Бирте уңалған ағастай,
Елек башы сурайған
Бер ҡарсыҡҡа һырышҡан.
Көнгә янған тәндәрен
Шырт ҡаплаған сәстәрен,
Һуплап юнған ағастай,
Балтыр ите, беләген,
Ауҙа туйған ҡыйғырҙай,
Кәпәйеп торған күкрәген,
Күрән аша йымылдап
Торған күлдәй күҙҙәрен,
Бал ҡортондай ыҡтымат
Нескә һылыу билдәрен, –
Оялыпмы, ҡурҡыпмы,
Ҡарсыҡҡа һырышып маташҡан
Бер һылыу ҡыҙыҡайға
Урал барып тап булған.
Урал яҡын барған, ти...

Тасуирлауҙың төп алымы – сағыштырыуҙар аша автор йәмһеҙлек (сирҡаныу) менән матурлыҡты (һоҡланыу) һүрәтләй, строфаларҙағы юлдар һаны ла тигеҙ. Тимәк, ҡобайырҙа строфалар төҙөлөшөндә лә шиғриәт закондары ныҡ һаҡлана.

Эпоста тасуирлауҙарҙың төрлө формаһы ҡулланыла. Бер осраҡта улар аҙ ғына сағыштырыуҙар менән бирелә. Мәҫәлән: «Ерҙе тырнап, үкереп, шылағайын ағыҙып, тауҙай үгеҙ килгән, ти»; «тәне йөнтәҫ айыуҙай, үҙҙәре ҙур дейеүҙәй, дүрт батыры килгән, ти». Ә бына Аҡбуҙатты тасуирлағанда уның бөтә буй-һынына тулы ҡылыҡһырлама бирелә (эйәр, ҡолаҡ, ял, баш, түш, тояҡтар, күҙ, муйын һ.б.), артабан көс-ғәйрәте һүрәтләнә. Уға һоҡланмау мөмкин түгел. Сағыштырыуҙар йә йәнлектәргә, йә үҫемлек һәм ағастарға бәйләп бирелә (ҡуян күҙле, баҡыр күҙ, ҡыҫыр йылан тамаҡлы һ.б.). Бындай алым, бәлки, *боронго **тотемистик*** ҡарашы йоғонтоһона *бәйләнгәндер.*

Әҫәрҙәге мифик заттарҙың (дейеү, үгеҙ, Ҡатил,Ҡәһҡәһә һ.б.) ***тышҡы ҡиәфәте ентекле тасуирлана, ә*** Йәнбирҙе менән Йәнбикә, ***Урал менән*** Шүлгән портреты эпоста бирелмәй, тип әйтерлек. ***Шуға ҡарамаҫтан, уларҙың*** телмәре, ҡылған эштәре, ***фәлсәфәһе һәм*** көс-ҡеүәте беҙгә был геройҙарҙың да ***ҡиәфәтен күҙ алдына***

баҫтырырға ярҙам итә. Шулай итеп, эпос ***поэтик диалог һәм монолог менән*** поэтик характеристика әҫәрҙең ***образлы йөкмәткеһен тыуҙырыуҙа*** мөһим роль уйнай. Юғарыла ***күрһәтелгән һүрәтләү сараларынан*** башҡа әҫәрҙен стиленә хас ***бүтән үҙенсәлектәрҙе лә күрһәтергә*** мөмкин. Башта әйтелгәнсә, ***ҡобайыр халыҡтың йәнле һөйләүенә хас*** һүҙҙәр, һүҙбәйләнештәр, ***әйтемдәр һәм фразаларға бик бай.***

Кеше-маҙар, донъя-маҙар, ***ҡас***ҡан-боҫҡан, мыр-маҙар, ҡыҙ-ҡырҡын, ир-ат, хәл-әхүәл, ир-кол, ***ҡош-корт, ир-батыр, уйлап-нитеп*** тормайынса, он-талҡандай итегеҙ, ***ҡойон-дауыл, ҡыран-яран, күк-*** күмгәк, ауырыу-сырхау, ауыртыныу-һыҙланыу, ***аһ-ваһ, саҡырып-ял***барып, алйып-ҡанғып кеүек тормош-көнкүрешкә, ***донъя һәм ғаилә*** мәшәҡәттәренә, геройҙар араһындағы ***ҡатмарлы мөнәсәбәттәргә*** бәйле ҡулланылған парлы һүҙҙәр – ***әҫәр*** теленең халыҡсанлығын күрһәтеүсе бер миҫал.

Әҫәрҙә синоним, антоним кеүек саралар һәр ***биттә, хатта һәр*** строфала тип әйтерлек осрай. ***Түбәндәге миҫалдарға иғтибар*** итәйек.

Икәүҙән-икәү шул ерҙә
Башлап ғүмер иткән, ти,
Тора-бара ул икәү
Ике уллы *булып киткән*, ти.
Шүлгән булған *олоһо*.
Урал булған кесеһе;
Бүтән кеше күрмәйенсә,
Ситкә китеп йөрөмәйенсә,
Тик йәшәгән дүртеһе,
Донъя-маҙар *йыймаған,*
Ҡашығаяҡ тотмаған.
Ҡаҙан аҫып, ут яғып,
Улар донъя көтмәгән.

Килтерелгән строфала ҡулланылған «ғүмер иткән**»,** **«йәшәгән»,** донъя көтмәгән» һүҙҙәре һәм һүҙбәйләнештәре бер үк **мәғәнәгә эйә** булып, Йәнбирҙе ғаиләһенең тормош-көнкүрешен, **ҡайғы** белмәй йәшәйешен күҙ алдына баҫтыра.

Ауырыу – һыҙлау, ҡайғы – **этлек, илау – һыҡтау, «Йоланан** да ҡурҡмайым, үлемдән дә, **өркмәйем»,** «Ҡан **илаған әсәләр, һыҡтап торған** аталар», «Ҡомһарланып, ҡаш төйөп», **«Барыһы күккә баҡҡан,** ти», **«Бөтәһе лә ҡарашҡан», «Ҡарап торҙом күктән мин», "**Ҡанлы һуғыш, яу асҡан», **«Һуғышҡандар,** ти, былар, **алышҡандар,** ти, былар» кеүек миҫалдарҙан күренеүенсә, ҡобайырҙа **лексик** синонимдар ярҙамында автор геройҙарҙың физик **хәл-торошон** һүрәтләй.

Эпоста тапҡыр һүҙҙәр һәм һөйләмдәр йыш ҡулланыла. Улар тора-бара үҙҙәре мәҡәл-әйтем булып киткәндәр, күрәһең.

Күккә лә осор – яҡшылыҡ,
Һыуға ла батмаҫ – яҡшылыҡ,
Телдән дә төшмәҫ – яҡшылыҡ,
Бары эшкә баш булыр,
Үҙеңә лә, кешегә лә
Мәңге йәшәр аш булыр.

Ҡабатлауға нигеҙләнгән был строфала тормошта йәшәүҙең төп принциптары асыҡ әйтеп бирелгән, һәм был фекер күп кенә башҡорт халыҡ мәҡәлдәрендә раҫлана («Яҡшы бала иленә баш булыр, яман бала иленә хас булыр»; «Яҡшылыҡҡа яҡшылыҡ – һәр кешенен эшелер, яманлыҡҡа **яҡшылыҡ –** ир кешенең эшелер»; (Яҡшының үҙе үлһә лә, эше **үлмәй» һ.б.).**

«Икегеҙ ҙә балаһығыҙ, күҙебеҙҙең ҡараһығыҙ», «Көсһөҙөнә сөслөһө үлем була түгелме?», «Яҡшынан эскәне – һыу булыр, ямандан эскәне – ыу булыр», «Күҙ ҡарамдай һаналған илгә ҡашҡа икәнһең», «Илгә батман килтергән һине ҡашҡа тип белдем», «Тел өҫтөндә тел ҡуймай яуабыңды көтәйем», «Донъялағы – донъяла ҡайтты, тинең һин үҙең», «Батырҙан ир тарыҡмаҫ» кеүек тапҡыр һөйләмдәр, афоризмдар халыҡтың йәнле һөйләү телендә, әҙәби ижадта бөгөн дә йыш ҡулланыла.

Ҡобайырҙа «йола» һүҙенә бәйле фразаларҙың күп ҡабатланыуы юҡҡа түгел. Йәнбирҙе ғаиләһенең, Урал батыр осратҡан һәр ырыуҙың һәм илдең үҙ йолаһы һәм тәртиптәре бар. Улар шул йола буйынса йәшәйҙәр, көрәшәләр, аралашалар. Әлбиттә, һәр береһендә Урал батыр (яҡшылыҡ, изгелек символы булараҡ) еңеп сыға. Тимәк, эпоста халыҡтың яҡшы йолаларын, ғөрөф-ғәҙәттәрен боҙмаҫҡа һәм онотмаҫҡа ишара ла бар, тип әйтергә мөмкин. («Төп йоланы белмәйенсә, ил гиҙеп йөрөмәйенсә...», «Яҡшылыҡҡа яҡшылыҡ ҡыла торған йола бар», «Йола буйынса, күмәкләп, табын ҡороп дүртәүләп...», «Ниңә йолам боҙаһың, бармай ваҡыт һуҙаһың?», «Бар йолаһын уларҙың Һомай төпсөп һорашҡан», «Илгә йола булырҙай һынап белгән заңым бар»...).

Халҡыбыҙ ниндәй ауырлыҡтарҙы, ҡырылыуҙарҙы еңеп, үҙен милләт булараҡ һаҡлап ҡалған икән, Урал батыр васыятына тоғролоҡ менән еңгән һәр төрлө ҡыйралыштарҙы. Тимәк, Яҡшылыҡ ҡылыуға ынтылған халҡыбыҙға Тәңре, Хоҙай һәр саҡ ярҙамға килгән. Ошо ҡанундарҙан тайпылмаһаҡ, милләт булып

һаҡланырбыҙ, үҙ телебеҙҙә уҡырбыҙ, йырларбыҙ, үҙ сәнғәтебеҙҙе үҫтерербеҙ, тарихыбыҙҙы өйрәнербеҙ, шәжәрәләребеҙҙе, тамырыбыҙға хилаф килтермәй, дауам итербеҙ. Рухи байлығыбыҙға эйә булып, донъя кимәленә танытырбыҙ. Йәмғиәткә, халыҡҡа файҙалы кеше булып, эпоста әйтелгәнсә, онотолмаҫ зат булып, үҙебеҙҙе үҙебеҙ һаҡлап йәшәргә кәрәк. Уның өсөн Урал батыр васыятын үтәйек: ыуҙан ҡотолайыҡ, ил ташлап, сит яҡтарға олағып башҡаларға олтан булмайыҡ, яҡшылыҡҡа ынтылайыҡ. Саф күңел менән йәшәү, таҙа намыҫлы булыу-балалар тәрбиәләүҙә иң мөһим шарт.

Әҙәбиәт

1. Башҡорт халыҡ ижады. XIII том. – Өфө: Китап, 2009.
2. Башҡорт теленең һүҙлеге. – Мәскәү, 1993.
3. Бураҡаева М.С. Аҡ балыҡ. – Өфө: Китап, 1995.
4. Вәхитов Ә. Сейәлетүбә. – Өфө, 1985.
5. Хисаметдинова Ф.Г. Мифологический словарь башкиркого языка. – М.: Наука, 2010.

©Хәсәнов А., Хәбибуллина З.Ә., 2023

УДК 81'373

Чистогашева Ж.Э., студент

Научный руководитель: Боргояков В.А., канд.филол.н., доцент

ФГБОУ «ХГУ им. Н.Ф. Катанова», г. Абакан (Россия)

О ЛЕКСИКЕ СВАДЕБНЫХ ОБРЯДОВ В ХАКАССКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В данной работе рассматривается лексика свадебных обрядов хакасов и в их языке. Данная лексика отражает языковую картину мира хакасов, которая в современный период уходит на периферию.

Ключевые слова: хакасский язык, лексика, лексика свадебных обрядов, языковая картина мира.

Abstrakt. This paper examines the vocabulary of wedding ceremonies of the Khakas and in their language. This vocabulary reflects the linguistic picture of the Khakas world, which in the modern period goes to the periphery.

Keywords: Khakas language, vocabulary, vocabulary of wedding ceremonies, linguistic picture of the world.

Свадьба является одним из самых основных праздников любого народа. В описании свадебных обрядов хакасского народа используются различные слова, для обозначения тех или иных участников данного мероприятия, а также для обозначения этапов этого процесса. В нашем языке еще можно выделить слова, использовавшиеся нашими предками в недалеком прошлом.

Актуальность данной темы заключается в выяснение и сохранении обрядовой лексики, так как идет разрушение традиционных свадебных обрядов. Свадебная лексика помогает воссоздать весомый фрагмент языковой картины мира носителей хакасского языка, а так же отражает отношение народа к созданию семьи и продолжения своего рода. Целью статьи является анализ исторической сущности хакасской традиционной свадьбы и определение лексики, связанной с ней. Мы ставим здачи: изучить и проанализировать научную литературу по истории хакасской свадьбы, рассмотреть историю хакасских свадебных обрядов и обычаев, систематизировать слова и словосочетания, характеризующие данное мероприятие.

Объектом исследования стали свадебные обряды хакасов и обрядовая свадебная лексика. Предмет исследования: лексика свадебных обрядов хакасов и особенности употребления.

Хакасы особенно ответственно подходили к выбору спутника жизни, потому что от этого на прямую связанно здоровье и благополучие детей. Когда сын достигал возраста, подходящего для женитьбы, его родители присматривались к молодым девушкам и их семьям. Девушку выбирали из семьи с хорошей родословной, чтоб в семье были здоровые дети.

Основной формой заключения брака было «умыкание» (тутхын) невесты с уплатой калыма. Обычно влюбленные договаривались между собой о дате проведения данного мероприятия. Но иногда происходил насильственный увоз девушки. Парень приезжал в сопровождении крепких парней, так как сразу после «похищения», за молодыми отправлялась погоня (сӱргӱн). Если девушка соглашалась выйти замуж, сӱргӱн обязательно приглашали за стол, в случае, если девушка была против, то семья молодого человека должны были вернуть ее, и заплатить за обесчестенье.

Сразу после тутхына проводился обряд по расплетанию девичьих косичек (сӱрмес) и заплетанию кос замужней женщины, который называется «сас тойы». После заплетания кос невесте посаженная мать (пазыртхан iче) проводила по волосам правую переднюю голень забитого скота (чода) и бросала в сторону неженатых парней. Считалось, что кто завладеет чода удачно жениться.

Далее проводилась основная свадьба (улуғ той). Ее проводили исключительно в доме жениха. На ней обязательно проводили обряд по поклонению небесным светилам и Богине огня. Улуғ той праздновали несколько дней, а затем отправлялись в дом родителей невесты. В доме родителей невесты жениха встречали

разными испытаниями. В основном улуғ той праздновали три дня. Третий день свадьбы называетя «тун той», в этот день невеста входит в дом родителей жениха, на правах невестки.

Слова связанные со свадебными обычаями.

Абызын – невестка *(жена брата или другого родственника мужа по отношению к жене другого брата или родственника),*

Арғирға – сватать замуж,

Айға–кӳнге пазыртханы – ритуал поклонения луне и солнце, которое проводилось во время свадьбы (*букв.* поклонение луне и солнцу),

Ат чобаа – штраф, плата за пот лошадей (*букв.* за усталость лошадей) (*в виде подарка гонцам, пустившимся в погоню за украденной девушкой, по обычаю это были братья девушки),*

Алачых – алачык, временный свадебный шалаш *(символизирующий жилище молодых, туда садили невесту и клали свадебные подарки),*

Ибленерге – жениться *(букв.* обзаводиться домом, семьей),

Инчі – приданое невесты,

Изер ат – лошадь во всем убранстве *(приданое невесты),*

Имчек ағы – подарок за материнское молоко (которая состояла из платья или платка 25-100 рублей деньгами),

Иреннер учазы – мужское застолье *(делали с южной стороны юрты),*

Ипчілер учазы – женское застолье *(делали в северной стороне юрты),*

Иртенгі уча – утреннее застолье *(устраивали на следующий день после заплетания кос),*

Ирде одырарға – жить в замужестве (*быть на иждивении*),

Ідіс ахсы – початие *(чтобы успокоить родственников молодой, через ограду бросали один торсук вина),*

Ічірткен – суженый (жених или невеста) *(по старинному обычаю хакасов: иногда родители новорожденных мальчика и девочки на определенных условиях с кем-либо из друзей, хороших знакомых договаривались женить их по достижению совершеннолетия).*

Кип кизірт – ее в награду получали те, кто выделял в приданое невесте скот (*букв.* одевать одеяние),

Кізі аларға – жениться (*букв.* взять человека),

Кічіг чарас – малая мировая *(на нее приезжали только мужчины, которых частенько встречали кнутом, и устанавливается размер калыма),*

Килін – сноха, невестка,

Кізіліг – женатый, замужняя (*букв.* с человеком),

Кізӧӧ ааллааны – *этн.* первая поездка молодоженов к родителям невесты (*букв.* приезд зятя в гости),

Кізӧге кірерге – быть примаком *(войти в семью жены) (букв.* зятем входить),

Кізӧ пазыртарға – заставить поклоняться родителям невесты *(о зяте) (букв.* поклонят зятя) *(часть свадебного обряда, при которой жених, впервые появившись в доме невесты, поклоняется старшим родственникам невесты),*

Кӳснең тударға – брать замуж насильно (*букв.* силой держать),

Молчағ арағазы – помолвка (*букв.* назначенное застолье) *(бывала за три года до свадьбы*),

Нандыт (*кічіг араға* алай *кічіг уча)* – малый пир, малое застолье *(на следующий год весной родители мальчика устраивали угощение родителям девочки).*

Наа пала – невестка (*букв.* новый ребенок),

Отха пазыртханы – ритуал поклонения домашнему очагу *(часть свадебного обряд, при которой ведущая женщина вместе с невестой поклоняются огню*),

Отха тастирға – кормить покровительницу огня *(букв.* бросать в огонь) *(бросая в огонь кусочки пищи или брызгая вином в огонь),*

Оол ойыны – вечером парни и девушки устраивали мужской хоровод (*букв.* игры мужчин),

Одырырға – *перен.* давать согласие остаться жить с женихом *(букв.* сидеть) *(о похищенной девушке) (так спрашивали братья невесты, приехавшие на погоню),*

Ӧӧн той – основная свадьба,

Пас ат хаңза – трубка для курения *(в подарок привозили отцу молодой орнаментированную трубку и вышитый кисет в придачу),*

Пір сӧок алыспас – хакасы не заключали браки между представителями одного сеока (букв. с одного сеока не обмениваться),

Пил худағай – поясничная сваха *(т.к. у обоих дети еще на пояснице),*

Пас аттығ араға – пир в честь получения лошади за голову невесты,

Пас худағай – главная сваха *(обычно ею являлась старшая невестка жениха),*

Пас ат – лучший конь, отца жениха *(подаренный за девушку),*

Пазыртхан іче – посаженная мать (*букв.* мать, поклоняющая невесту) и отвечала за все основные ритуалы, связанные с невестой,

Сас тойы алай *кічіг той* – помолвка, свадьба по случаю заплетания кос *(в день, когда приводят невесту в дом жениха, у невесты расплетают девичьи косички – сӯрмес – и заплетают в две женские косы – тулун*),

Сӯрнін пасча – пока старший брат не женится, младшему нельзя жениться, иначе старший брат будет несчастным (*букв*. давит на образ),

Саблыг той – свадьба по-чести *(праздник после сватовства по-чести),*

Сураг арағызы – вино спроса *(праздник первого приезда сватов по –чести),*

Сӯргӯн – отец будущей невесты собирал отряд в 20-30 человек и отправлял в погоню (*букв.* погоня),

Сахпа – свадебная шапочка, которую надевали после заплетания волос,

Туюх худа – глухое сватовство *(сговор родителей еще не родившихся детей),*

Тӱктіг уча – волосатое застолье *(так назывался следующий приезд осенью, сватов к родителям невесты),*

Тазынныг уча – застолье с быком *(следующий приезд осень так именовался),*

Тамкылыг арага – вино с табаком *(угощение следующей весной).*

Талғанныг арага – вино с талканом или талғаннығ уча *(застолье с талканом, следующий весенний приезд),*

Теенджек – девичник *(заключительный обряд сватовства брака по-чести),*

Тӧргін – праздник приезда невесты к родителям,

Тумах – способ закрывания лица невесты,

Тун той – праздник начала семейной жизни,

Тулуң сыгар - церемония открытия лица и показ новых кос,

Тохпах хамчы – дядя матери невесты или ее старший зять нагайкой три раза стегали по спине стоящего перед ними на коленях жениха,

Улуг арага – великий пир алай *улуг уча* – великое застолье *(окончательное угощение весной сватовства по-чести*),

Улуг чарас – большая мировая *(на которой решали все вопросы о проведении свадьбы),*

Улуг айах читірерге - преподносить большую чашу (вина) *(подносилась родителям и близким родственникам невесты в день свадьбы или дорогим гостям на праздниках),*

Уча хабарга – (часть свадебного обряда) поднимать на подносе говяжий крестец *(кто-л. из близких родственников, с которым заранее договариваются, берет мясо, увозит этот кусок к себе и угощает близких родственников),*

Хыс тойы – девичий праздник *(прощание с девушками, на кануне свадьбы),*

Хыс ойыны – девичий хоровод перед свадьбой *(прощание с девушками на кануне свадьбы)*,

Хыс аргачаң кізі – сваха,

Хыс аллат – букв. девушку гостить (*на второй день после свадьбы везли молодую семью к ее родителям),*

Хол алысханы – букв. бить по рукам (*соседи или родственники договаривались сосватать своих детей и били по рукам*).

Хайахтыг уча – масляное застолье *(так называлось осеннее угощенье сватовства по-чести),*

Харагы уча – ночное застолье *(после заплетания кос устраивали вечернее пиршество),*

Чахсыдаң алысханы – брак по-чести *(так называлось сватовство малолетних детей),*

Чӱлӱн пасча – букв. давить на лицо (*матери на свадьбе своего сына запрещалось надевать серьги, иначе жених будет морально подавленным*)

Чалаас уча – голое застолье *(называли весенний приезд сватов),*

Чарас – согласие, перемирие между родителями жениха и невесты (*по народной традиции родственники жениха являлись к родителям невесты повиниться за то, что умыкнули их дочь, при этом договаривались о сумме калыма и дне свадьбы, перемирие сопровождались обильным угощением и выпивкой),*

Часхы арага – весеннее вино, паза *кӱскӱ арага* – осеннее вино *(так называли, угощение сватам от родителей мальчика, которое привозили каждый год весной и осень до совершеннолетия детей).*

Ызыргалыг арага – вино с сережками *(так назывался второй приезд сватов по-чести).*

Свадебные обряды хакасов для всех этнических групп были едины. В них отражены пережитки разных социальных норм и исторических эпох, многогранность традиционной культуры народа. Изучение роли и значения традиционных свадебных обрядов, связанной с ними лексики предоставляет возможность выяснить происхождение и раскрыть их сущность.

Литература

1. Хакасско-русский словарь = Хакас-орыс сӧстік. – Новосибирск: Наука, 2006. – 1114 с.

2. Бутанаев В.Я. Традиционная культура и быт хакасов: пособие для учителей. – Абакан: Хакас. кн. изд-во, 1996. – 221.

© Чистогашева Ж.Э., Боргояков В.А., 2023

УДК 008. 793

Шарафитдинова Л.И., м.н.с.
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа (Россия)

КРУГОВОЕ ДВИЖЕНИЕ В СВАДЕБНЫХ ОБРЯДАХ БАШКИР КАК СПОСОБ АКТИВАЦИИ БЛАГОПОЖЕЛАНИЙ

Аннотация. В обрядовой практике башкир особое место занимает круговое движение. Это явление имело место и в свадебных церемониях для активизации благопожеланий, где служили сохранению счастья и благополучия молодожёнов. В статье освещаются особенности кругового движения, их значение, основные движения в свадебных обрядах.

Ключевые слова: благопожелания, круг, движение, магический обряд, тенгрианство, свадьба, невеста.

Abstract. Circular movement occupies a special place in the ritual practice of bashkirs. This phenomenon also took place in wedding ceremonies to activate well-wishes, where they served to preserve the happiness and well-being of the newlyweds. The article highlights the features of circular motion, their significance, the main movements in wedding ceremonies.

Keywords: benevolence, circle, movement, magic rite, tengrianism, wedding, bride.

Свадебный обряд башкирского народа – уникальное наследие, вобравшее в себя древнейшие воззрения о человеке, модель жизнедеятельности, свод норм и правил этикета, бытового и ритуального поведения.

Человек рождался, жил и умирал под регуляцией обряда, переходы индивида из одного жизненного этапа на другой санкционировались семейными, родовыми празднествами. Обрядовый фольклор с социологической точки зрения приобщал человека к законам общества и представлял собой институт воспитания тела и духа, школу творческих начал, а с другой, филологической точки зрения, обрядовый фольклор – это уникальный образец народного творчества, художественно обобщивший архаичные мифы и реалии, верования и быт [Султангареева, 2006: 3].

Благопожелания были обязательной частью любой башкирской свадьбы, они и сейчас остаются одними из активных свадебных жанров. «Благопожелания – основной жанр переходных обрядов. Их определяющая идейная направленность – благословление, нравоучение. Эмоционально-экспрессивный строй и форма благопожеланий граничит с заговорами, заклинаниями, т.к. в их истоках также лежат верования в магию слова. Слово здесь как жертвоприношение, заклинание, кодирование желаемого» [Султангареева, 2006: 125]. Основной темой благопожеланий являются констатация народных представлений о нормах и правилах поведения молодоженов. Благопожелания в народе называли *теләк* или *алғыш.*

Характерный пример благопожеланий невесте:

Инде беҙҙән китерһең,
Үҙең донъя көтөрһөң
Ҡайны менән ҡәйнәңә
Ҡәҙер-хөрмәт итерһең

Теперь ты от нас уедешь,
Сама будешь жить
Окажешь уважение и заботу
Свекру и свекрови.
[БНТ, 1995, 1 том: 471]

Мотив деторождения в благопожеланиях стержневой, передающий идеологию культа плодородия. Основное пожелание нагнетается так, что получает гиперболический характер:

Ай ҙа тап,
Йыл да тап,
Йыбанмаһаң –
Көн дә тап!
Каждый месяц рожай!
Каждый год рожай,
Если не лень – Каждый день рожай!
[Султангареева, 2006: 116].

Благопожелания отображают не только добрые пожелания молодежи, но и высокие нравственные требования, возлагаемые народом на будущее поколение.

Благопожелания отличаются пословично-поговорочной манерой высказываний, повелительным стилем, обращенностью к конкретному лицу (невесте). Назидания-напутствия содержат огромную воспитательную цель, потому что требования к невестам были очень серьезные, их к семейной жизни готовили с детства.

Обычно обряд одариваний, благопожеланий-напутствий невесте устраивался на третий день свадьбы или перед самым отъездом ее из родительского дома. Обряд благожеланий, сеңләү – все обряды сопровождались круговыми танцевальными движениями, активизирующими их. Вобравшие основные мировоззренческие стереотипы тенгрианского учения о принципах, способах поведения человека в мире, сакральные и этические функции круга продолжаются в круговых движениях с танцевальными элеменатами, в котором, обычно, исполнители держатся за руки.

Круговые движения в обрядах существовали у всех народов, в том числе и у башкирского народа, имели глубокий, сакральный смысл. Они были важной частью жизни людей, способом единения с божествами и с природой.

Круг – действо, имеющее магию исцеления, защиты, вбирающее значения способов управления природными стихиями, укрепления воли, приобщения к духовным ценностям и т.д. В магических обрядах проецируется охранное значение круга: свой ночлег путник на незнакомом месте очерчивает кругом; больного человека окуривают, обходя несколько раз вокруг него; невеста, прощаясь с домом, три раза обходит его.

Многие башкирские танцы исполнялись с сохранением движения по кругу. Согласно башкирским легендам и преданиям, круг символизировал собой оберег от злых сил, болезней, бедствий [Шагиева, 2018: 85].

Круговая линия являет ритмизированное хождение, в центре которого стоит невеста, как бы образуя малый круг внутри большого, вместе со скандировавшими благопожелания. Основное внимание в них уделялось кружению вокруг невесты или же парному кружению каждой из участниц танца с невестой. Круговое движение, исполняемое девушками возле невесты, имеет целью пожелание счастливой жизни молодой семье и каждой из участниц празднества. «Ритмичные удары, хлопки в обрядовом исполнении имеют семантику закрепления, утверждения сопровождающего слова или телодвижения, мелодии, игры и т. д.» [Султангареева, 1994: 10].

Участницы обычно выполняют простые движения по кругу, играя кистями рук: поднимают их высоко над головой или же направляют вниз, быстро трясут кистями, подергивают плечами, хлопают, выполняют движение простыми шагами по кругу и элементы плясовых движений, скользят по полу ступнями т.д. Эти движения выражают радость, любовь и пожелание счастливой жизни молодоженам.

Двигались по кругу по солнцу или против солнца. Внутренний круг двигался против внешнего.

Особое место в свадебной церемонии занимал обряд ***сеңләү***. Он совершался в последний день свадьбы, когда провожали невесту в дом жениха. Исполняя обряд, девушки тоже вставали в круг. Взявшись за руки, они шли простым шагом против хода солнца, а в центре танцевала невеста. Пелись прощальные песни. На первую половину мелодии невеста «переменным ходом» шла по кругу, на вторую, обнявшись за плечи с одной из подруг, кружилась в центре. Молодая невеста танцевала по очереди с каждой из подруг, как бы прощаясь с ними. Потом выполнялся обряд сеңләү.

По окончании обряда заплетания косы на голову невесты тоже совершалось круговое хождение вокруг невесты под напевную речитацию: «Беҙ үҫтергән ҡыҙ бала» («Мы вырастили невесту»). «Ритмическая организация данной мелодии отвечает размеренному, особому обрядовому шагу вокруг невесты. Хождение по кругу – традиционное явление башкирских игр, празднеств и обрядов» [Хакимьянова, 2018: 112].

Надо отметить и то, что башкирские девушки в круговом движении (в танце) никогда не делали резких движений, не подпрыгивали высоко, а выполняли плавные движения. Этим они активизировали благопожелание спокойной и размеренной жизни.

Девушки обычно одевались ярко. Имелись у них нокосники, подвески, обычно это были цветные ленточки с густо нашитыми монетами, которые при ходьбе напевно и красиво звенели. Этот звон издревле считался отпугивающим дурные силы. Вместе с тем в них заложена идея продуцирующей любовной магии. Звон монет также передает любовные чувства, взволнованное эмоциональное состояние гостей и участников свадбы.

В тенгрианских воззрениях почитание Солнца занимает особое место. В круговом движении танцующие обращаются к Богу тэнгри: поднимают руки высоко к небу, водят круг по солнечному движению, начиная ход с правой ноги, при этом поднимая и опуская соединенные руки. В этих движениях заложены идеи бесконечности и вечности.

Примечательны его общие черты: коллективность, медленное движение с ускорением, скандирования слов, динамичные кружения, громкие дроби (тыпырҙыҡ). Основные движения танца: «переменный ход» и «дробь с притопом», щелчки пальцами рук, повороты и т.д.

В древности кружение в башкирских танцах имело магический смысл, и в свадебных танцах оно, очевидно, означало оберег невесты, пожелание ей благополучия, счастья. В композиции танцев прочитываются идеи почитания стихий, божества тэнгри и привлечения добрых сил.

Башкирское круговое движение «түңәрәк», как традиционная модель единения, усиления эмоций, и сейчас популярен в народных гуляниях, празднествах и свадьбах, является самым мобильным способом поддерживания всеобщего веселого настроения, исполняется на особом подъеме эмоций.

Магическое содержание поверий, примет эволюционирует в этико-эстетическое и обусловливает идейно-тематическую специфику благопожеланий. Напутствия, назидания, пожелания, высказываемые невесте в момент отъезда, – отражение народных гуманистических, нравственных принципов, не теряющих свое значение по сегодняшний день.

Литература

1. Башкирское народное творчество. Т.1 / Отв. редактор Г.Б. Хусаинов. – Уфа: Китап, 1995. – 560 с.
2. Наши праздники, обряды / Составитель Аюпова Р. – Уфа: Китап, 1985. – 208 с.
3. Нәҙершина Ф.А. Рухи хазиналар. – Өфө: Китап, 1992. – 76 бит.
4. Салшанова Л.К. Свадебные причитания башкир (мелодико-композиционная структура) // Башҡорт фольклоры. – Өфө, 1995. – Вып. II. – С. 103-116.
5. Султангареева Р.А. Башкирский свадебно-обрядовый фольклор. – Уфа: УНЦ РАН, 1994. – 191 с.
6. Султангареева Р.А. Башкирский туй и его семейные формы // Ядкяр. – 1999. – № 2. – С. 11-22.
7. Султангареева Р.А. Жизнь человека в обряде: фольклорно-этнографическое исследование башкирских семейных обрядов. – Уфа: Гилем, 2005 . – 344 с.
8. Хакимьянова А.М., Султангареева Р.А. Башкирские свадебные песни: (текст и практика). – Уфа: Казенное предприятие Республики Башкортостан Издательство «Мир печати», 2018. – 176 с.
9. Хакимьянова, А. М. Башкирские народные такмаки // Oriental Studies. – 2019. – Т. 12 – № 3(43). – С. 492-501.
10. Шагиева Н.С. Танец и музыка в художественной культуре саратовских башкир / Культурология в современной России: школы, концепции, персоналии: Сб. ст. молодых ученых. – Саратов: Издательство «Саратовский источник», 2018. – С. 83-87.

© Шарафитдинова Л.И., 2023

УДК 811.512.141

Шафикова А.С., студент
Научный руководитель: Бухарова Г.Х., д-р филол.н., профессор
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа (Россия)

СОМАТИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В БАШКИРСКИХ И РУССКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ

Аннотация. В статье рассматриваются соматические фразеологизмы в башкирских и русских народных сказках. Мы обращаем внимание на то, как часто встречаются компоненты-соматизмы в башкирских и русских сказках.

Abstract. The article discusses somatic phraseological units bashkir and russian folk tales. We pay attention to how often somatic components are found in bashkir and russian fairy tales.

Ключевые слова: фразеология, фразеологизмы, соматизм, соматические фразеологизмы, сказка,башкирский язык, русский язык.

Keywords: phraseology, phraseological units, somatism, somatic phraseological units, fairy tale, bashkir language, russian language.

Фразеология – это раздел науки о языке, изучающий фразеологическую систему языка в ее современном состоянии и историческом развитии [Глотова, 2019: 7]. Объектом изучения данной науки являются фразеологизмы, или их называют устойчивыми сочетаниями слов. Изучением фразеологизмов занимались такие ученые, как В.Н. Телия, Н.М. Шанский, В.М. Мокиенко, Е.В. Радченко, З.Г. Ураксин, Ф.А. Вакк, Р.Х. Хайрулллина и мн.др. Во фразеологии особую группу составляют соматические фразеологизмы, то есть те, которые имеют в составе слова названия частей тела человека. Ф.А. Вакк считал «соматизмы именами существительными с исходным значением «часть тела человека или животного» [Вакк,1964: 29].

Актуальность данной работы заключается в том, что в соматических фразеологизмах, используемых в фольклоре, отражаются некоторые общие черты или различия в национальном характере народов. М. Шолохов писал: «Необозримо многообразие человеческих отношений, которые запечатлелись в чеканных народных изречениях и афоризмах. Из бездны времен дошли до нас в этих сгустках разума и знания жизни радость и страдания людские, смех и слезы, любовь и гнев, вера и безверие, правда и кривда, честность и обман, трудолюбие и лень, красота истин и уродство предрассудков» [Шолохов,2004: 22].

Именно в детстве в человеке развиваются определенные черты характера, когда ребенок больше всего подвержен влиянию. Мы рассмотрим соматические фразеологизмы в башкирских и русских народных сказках, что позволяет определить то общие черты национального характера, которые закладываются в башкирском и русском народах с раннего детства. Советский языковед Э.В. Померанцева дает народной сказке такое определение: «Эпическое устное художественное произведение, преимущественно прозаическое, волшебное, авантюрного или бытового характера с установкой на вымысел» [Померанцева,1963: 7].

В башкирских народных сказках больше всего встречаются фразеологизмы с такими компонентами-соматизмами как глаз, душа, голова. Например, в сказке «Ашнаҡсы» встречается такой соматический фразеологизм как «күңел һүрелеү»: «Байҙың күңеле һүрелде, ти» [Сулейманов, 2015: 62]. В фразеологическом словаре этот фразеологизм объясняется как: «Һалҡын ҡарау башлау, биҙеү»[Ураксин, 2006:192]. Данный фразеологизм на русском языке звучит как «душа остыла», «сердце охладело». Также фразеологизм с компонентом-соматизмом «душа» встречается в такой башкирской народной сказке, как «Йәмһүр менән Һөмһөр». «Ашаныҡ, эстек, йырлап күңел астыҡ» [Сулейманов, 2015: 78]. Здесь соматический фразеологизм «күңел асыу» обозначает «Кәйеф-сафа ҡороу» [Ураксин, 2006: 188]. В русском языке данный фразеологизм означает «веселиться».

В башкирских сказках часто можно встретить фразеологизм с компонентом-соматизмом «глаз». Например, в сказке «Ас һалдат» («Голодный солдат»): «Һалдат тауыш иткән-иткән дә, берәү ҙә яуап бирмәгәс тәҙрәнән өй эсенә күҙ һалған» [Сулейманов, 2015:67].Соматический фразеологизм «күҙ һалыу» в фразеологическом словаре З.Г.Ураксина обозначает «Ҡарап алыу», что означает «посмотреть на кого-либо или на что-либо». [Ураксин, 2006: 185]. Также в данной сказке можно увидеть еще один фразеологизм с таким же компонентом. «Һуҡыр! Күҙле бүкән» [Сулейманов, 2015: 67]. Соматический фразеологизм «күҙле бүкән» обозначает «тирә яҡта ни булғанын аңламай ҡарап торған кеше; тупаҫ, аңра» [Ураксин, 2006: 182]. На русском языке обозначает «человека, который не понимает, что происходит вокруг, несмотря на то, что, видит это», также так говорят про глупого человека. В русском языке аналогичный фразеологизм «дубовая голова». Это означает, что человек глуп и не в состоянии думать и понимать. В башкирских сказках также можно встретить фразеологизм с компонентом «баш» (голова). Например, в сказке «Алдар Биктимер»: «Ашнаҡсы шул көйө башын эйә лә сығып китә» [Сулейманов, 2015: 61]. Соматический фразеологизм «баш эйеү» имеет несколько значений в зависимости от контекста: 1. «Буйһоноу, бирелеү» (подчинение); 2. Ихтирам белдереү (демонстрация уважения); 3. Инанып табыныу (поклонение); 4. Үтенес белдереп ялыныу, инәлеү (молить о чем-то, при этом унижаясь); 5. Рухи төшөнкөлөккә бирелеү (поддаться душевному упадку)» [Ураксин, 2006: 74]. Соматический фразеологизм в последнем значении можно встретить и в русской народной сказке под названием «Василий Царевич и Елена Прекрасная»: «Что ходишь невесел, что головушку повесил?» [Афанасьев, 1985: 79]. Соматический фразеологизм «головушку повесить» означает расстроиться. В русских народных сказках фразеологизмы с компонентом-соматизмом встречаются редко. Также в сказке «Алдар Биктимер» встречается еще один соматический фразеологизм «баш ватыу». В фразеологическом словаре З.Г. Ураксина дается следующее обозначение: «Берәй эште, мәсьәләне хәл итергә тырышып, ныҡ уйлау» [Ураксин, 2006: 64]. В русском языке данному фразеологизму соответствует фразеологизм «ломать голову». Эти фразеологизмы в обоих языках означает «усиленно, напряженно думать над какой-либо задачей».

В башкирских народных сказках встречаются фразеологизмы с компонентом соматизмом «тамаҡ» (горло). Данный фразеологизм можно встретить в сказке «Алдар Биктимер»: «Бар, улым, уларға ла тамаҡ туйҙырырға әйтеп кил, – тигән булды, ти» [Сулейманов, 2015: 59]. Фразеологизм «Тамаҡ туйҙырыу» в словаре З.Г. Ураксина означает: «Ашау, туҡланыу» (принимать пищу, утолять голод). В русском языке можно сказать «набить брюхо», что также означает «наесться». Здесь компонентом-соматизмом является слово «брюхо», также можно сказать «живот».

Таким образом, башкирские народные сказки содержат различные фразеологизмы с соматическим компонентом. По нашим наблюдениям, в русских народных сказках соматические фразеологизмы представлены реже. Сопоставительное изучение башкирских и русских фразеологизмов показывает, что в их семантике есть некоторые общие черты, т.е. можно говорить об общих характерных чертах народов. Башкирский и русский народ можно охарактеризовать как вдумчивый, т.к. в обоих сказках встречаются фразеологизмы с компонентом-соматизмом «голова». Также башкирский народ можно назвать наблюдательным, гостеприимным, судя по соматическим фразеологизмам, встречающимся в сказках. Башкирский и русский народ также можно назвать чувствительным, близко принимающим к сердцу все горести и радости, т.к. компонент-соматизм «душа» очень часто можно встретить в лексике обоих языков.

Литература

1. Башҡорт теленең фразеологик һүҙлеге. – Яңыртылған, 2-се баҫма.– Өфө: Китап, 2006. – 344б.
2. Башҡорт халыҡ ижады. XII том. Сатирик һәм юмористик әкиәттәр. – Өфө: Китап, 2015. – 528 б.
3. Народные русские сказки. – М.: Изд-во Наука, 1985. – 490с.
4. Вакк Ф.О. О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке: автореф. дис…канд.филол. наук. – Таллин, 1964. – 29с.

5. Радченко Е.В. Русская фразеология и культура речи: Уч.пособ. для самостоятельной работы студентов. – Челябинск: Изд.УЮрГУ, 2004. – 28с.
6. Русская народная сказка. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1963. – 128с.
7. Русско-башкирский фразеологический словарь: 1572 фразеологических оборота / Под ред. Э.Р. Тенишева. – М.: Рус. яз., 1989. – 404 с.
8. Теория общей фразеологии: уч. пособ. / Сост.: Глотова Т.А, Бекоева М.Т., Цакалиди Т.Г. Сев.-Осет. гос. ун-т. – Владикавказ: ИПЦСОГУ, 2019 – 138 с.
9. Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка. – М.: Наука, 1975. – 193с.
10. Фразеологический словарь современного русскогоязыка. – М.: «Аделант», 2014. – 512 с.
© Шафикова А.С., Бухарова Г.Х., 2023

УДК 82.512.141

Шаһыбалова Г.Р., студент
Ғилми етәксеһе: Хәбибуллина З.Ә., филол. ф. канд., доцент
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ. (Рәсәй)

БАШҠОРТ ТЕЛЕНЕҢ ҠЫҘЫЛ ҺӨЙЛӘШЕНЕҢ АЙЫРЫМ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘР

Аннотация. В статье рассмотрены особенности кизильского говора восточного диалекта башкирского языка. Показаны фонетические особенности кизильского говора, приведены примеры.
Ключевые слова: башкирский язык, восточный диалект башкирского языка, кизильский говор, фонетика, звуки.
Abstract. The article discusses the features of the Kizil dialect of the eastern dialect of the Bashkir language. Phonetic features of the Kizil dialect are shown, examples are given.
Keywords: Bashkir language, eastern dialect of the Bashkir language, Kizil dialect, phonetics, sounds.

Хәҙерге төркиәттә башҡорт теленең диалекттар системаһында өс диалектты айырып йөрөтәләр: көнсығыш, төньяҡ-көнбайыш һәм көньяҡ. Көнсығыш диалект Башҡортостандың көнсығыш өлөшөн, Силәбе, Ҡурған өлкәләренең айырым райондарын һәм Свердловск өлкәһенең бер төркөм ауылдарын үҙ эсенә ала [Максютова, 1976]. Башҡортостандың төньяҡ-көнбайыш райондары, Пермь крайының, Свердловск өлкәһенең ҡайһы бер райондары башҡорт теленең төнъяк-көнбайыш диалектына ҡарай [Миржанова, 1991,5]. Көньяҡ диалект иһә башлыса Башҡортостандың үҙәк һәм көньяҡ райондарында, Ырымбур, Һарытау, Һамар өлкәләренең ҡайһы бер райондарында таралыш тапҡан. [2; 13]

Башҡорт дөйөм халыҡ теле составында Көньяҡ, Көнсығыш, Төньяҡ-көнбайыш диалекттары бар. Һәр диалект һөйләштәргә бүленә. Көньяҡ диалект Эйек-Һаҡмар, Урта һәм Дим һөйләштәренән тора. Көнсығыш диалект Ҡыҙыл, Әй-Мейәс, Арғаяш һәм Салйот һөйләштәренән, ә төнъяҡ-көнбайыш диалект Ҡариҙел, Танып, Түбәнге Ағиҙел, Ыҡ, Ғәйнә һөйләштәренән тора [1; 137].

Һөйләштәрҙең бөтә үҙенсәлектәрен уларҙың территорияһында ғына ҡалмайынса, бүтән ҡәрҙәш телдәрҙә лә осрауы мөмкин. Диалекттарҙың һәм һөйләштәрҙең үҙенсәлектәре территория менән бәйле, шуға күрә лә улар лингво-географик метод менән дә өйрәнелә. Башҡорт теленең диалекттары бер-береһе менән тәбиғи тарихи бәйләнештә. Бөтә диалекттарҙың вәкилдәре бер-береһен аңлайҙар һәм аралашалар. Сөнки төрки телдәр бер-береһенә яҡын, уларҙың төп һүҙлек фонды һәм грамматик төҙөлөшө бер [1;138].

Көнсығыш диалектҡа Әбйәлил, Учалы, Балаҡатай, Мәсетле, Дыуан, Ҡыйғы, Салауат, Баймаҡ (төньяғы), Бөрйән (төньяғы) райондарында йәшәгән, шулай уҡ Силәбе, Ҡурған, Свердловск өлкәләрендә йәшәгән башҡорттарҙың һөйләштәре ҡарай. Был диалект биләгән ерҙәрҙә ҡатай (оло ҡатай, бала ҡатай, ялан ҡайтайы), табын (ҡара табын, барын табын), әйле, көҙөй, ҡыуаҡан, күбәләк, тиләү, тамъян, ҡарағай ҡыпсаҡ, салйот, һеңрән, һыҙғы, бәләкәтин ырыуҙары йәшәгән [1; 152].

Был диалекттың һөйләштәрен билдәләгән төп һыҙат – -л өнөнән башланған ялғауҙарҙың, һүҙҙең ниндәй өнгә бөтөүенә ҡарап, дүрт фонетик вариантта килеүе - -л, -д, -т, -ҙ өндәренән башланыуы. -лыҡ, -лы, -ла, -лаған, -лата, -лан һ.б. ялғауҙар:

1. -п, -т, -с, -ç, -ш, -ф, -к, -ҡ, -х өндәренә бөткән һүҙҙәрҙән һуң -т өнөнән башланалар: сүплек – *сүптек, кот – ҡотто, сүс – сүсте, бәç – бәçте, иш – иште, саф – сафлыҡ – сафты, хаҡ – хаҡлы – хаҡты, алтмышлаған –алтмыштаған, өсләтә – өстәтә, аҡлау – аҡтау, ятлау – яттау.*
2. -л, -м, -н, -ң, -з, -ж өндәренә бөткән һүҙҙәрҙән һуң -д өнөнән башланалар: *сүл – сүллек – сүлдек, ком – комлоҡ – комдоҡ, тын – тынлыҡ – тындыҡ, саң – саңлыҡ – саңдыҡ, өзләү – өздәү, выжлау – выждау*.
3. -р, -й, -ҙ, -у өндәренә бөткән һүҙҙәрҙән һуң -ҙ өнөнән башлана: *ҡәберлек – ҡәберҙек, ҡый – ҡыйҙыҡ, көҙ – көҙлөк – көҙҙөк, һау – һаулыҡ – һауҙыҡ, йөҙ – йөҙләгән – йөҙҙәгән, утыҙ – утыҙлап – утыҙҙап, утыҙҙаған –утыҙлаған.*

Һуҙынҡыларға бөткән һүҙҙәрҙән һуң ялғау башындағы -л өнө һаҡланып ҡала: *бала – балалыҡ, арҡа – арҡалы, ике – икеләтә, ҡарама – ҡарамалау, илле – иллеләгән, эҫе – эҫеләй.*

Көнсығыш диалектта -л өнөнән башланған ялғауҙарҙың дүрт төрлө килеүе ҡатмарлы һүҙҙәр эсендә лә һаҡлана: *ошоға тиклем – ошоға тиктем, ҡаҡҡыслау – ҡаҡҡыстау, төйләгән – төйҙөгән, баҫҡыслау – баҫҡыстау, һеңле – һеңде* [1; 153].

Ҡыҙыл һөйләше өскә бүленә. Тамъян һөйләшсәһе, Ҡарағай-ҡыпсаҡ һәм Иҙел башы һөйләшсәләре. Тамъян һөйләшсәһендә һүҙ һәм ижек аҙағында -ҫ өнө, ә бүтәндәрендә -һ өнө ҡулланыла: *наҡыҫ – наҡыһ, кыҫҡаҡ – ҡыһҡаҡ, киҫәк – киһәк, баҫыу – баһыу, ҡыҫыҡ – ҡыһыҡ, ҡыҫала – ҡыһала, баҫма – баһма, таҫыл – таһыл.* Ҡыҙыл һөйләшендә күп кенә һүҙҙәрҙең нәҙек һәм ҡалын варианттары ла ҡулланыла: *аумаҡай – әүмәкәй, айҙаныу – әйҙәнеү, сарылдаҡ – сәрелдәк, ҡарҡылдау – кәркелдәү, дарһылдау – дәрһелдәү.* Ҡыҙыл һөйләшенә ҡараған ҡайһы бер ауылдарҙа ата-әсәһенә, туғандарына туранан-тура, өндәшкәндә -ай, -әй-гә бөткән һүҙҙәр -ый, -ей-гә әйләнеп китә: *атай – атый, әсәй – әсей, ағай – ағый, апай – апый.* Ә башҡа ваҡытта, йәғни туранан-тура өндәшмәгәндә үҙгәрешһеҙ ҡала: Атайым ағайым менән апайымды ла бесән сабырға алып китте. Шулай уҡ кешегә бәйле һүҙҙәр алдынан бер һүҙе һәм -ҡай, -кәй ялғауҙары ҡушылып билдәһеҙлекте белдереп килеү осраҡтары ла бар: Бер кешекәй үтеп китте. Бер малаҡай килеп инде. Тағы ла -дай, -дәй ялғауҙары нигеҙендә үтә кесерәйтеүҙе белдерә торған -дис ялғауы барлыҡҡа килгән: *Эй, ҡайһындис ҡына йыйған бит әле; Бына ошондис ҡына ҡалды; Энә күҙендис кенә тишек* һ.б. Шулай уҡ бүтән һүҙ төркөмөнән булған һүҙҙәр ҙә теге йәки был ялғау менән ҡатып ҡалып, рәүеш формаһында күсеп ҡалғандар: Ҡутарғансы утын алып килде; Йәйгеһен ҡунаҡҡа килербеҙ әле; Йәнтәстим сабып килеп етте; Был китапты тәүге тапҡыр күреүем һ. б. Тағы ла Ҡыҙыл һөйләшенә хас ҡайһы бер һүҙҙәр әлеге көндә лә ҡулланылышта бар: *тәнәй – бәләкәс бала; апа – әсәйҙән һәм атайҙан оло ир кеше; инәй – әсәйҙән һәм атайҙан оло ҡатын кеше; һарҡаш – һаран кеше; бөтмөр – бар эште лә белеп, ҡалдырмай эшләүсе егәрле кеше; мөсһөҙ – көсө аҙ булған, көсһөҙ кеше; һиңмай – аҡылға бер төрлөрәк кеше; аташ – сабырһыҙ, күҙенә бер ни күренмәгән ярһыу кеше; ауыр түләк – баҫалҡы, яй, тыныс кеше; маҡау – бер ни аңламаған аңра кеше; сарға – сабырһыҙ, тынғыһыҙ кеше; һере – иғтибарһыҙ кеше; әскернә – уҫал, әсе телле, үтеп-сығып торған кеше; ҡалма – өй эсендә туҙып йөрөгән ҡый-ҡыпыр; зөмбәй – һыуҙың тәрән ятыуы; һүл – яҙғы ҡар ирегән мәлдәге һары һыу; ҡотоҡ – эсәр һыу алырға ҡаҙып ҡулайлаштырылған һыу алыу урыны; әберсә – ҡурай еләге (малина); турғай еләге – ҡайын еләге (земляника); шартый – ер еләге (клубника); йолоу – тән ите боҙолоу; ҡаты нуҡыу – оҙаҡ эшләгәндән барлыҡҡа килгән ҡатыуҙың (мозоль) шешеп, боҙолоп китеүе; элмәндәү – темеҫкенеү, эҙләнеп йөрөү* һ.б. [1;167-171].

Хәҙерге ваҡытта диалекттарға һәм һөйләштәргә әҙәби тел ныҡ йоғонто яһай һәм уларҙың үҙенсәлектәрен кәметеүгә табан алып бара. Шулай уҡ күрше төрки телдәр ҙә бер-береһенә йоғонто яһап, уларҙың уртаҡ билдәләре хасил була бара.

Шуға күрә үҙебеҙ йәшәгән ерҙә диалекттарҙы һаҡлап ҡалып, тоташ халҡыбыҙ тарихын юҡҡа сығыуҙан ҡотҡарырға бурыслыбыҙ.

Әҙәбиәт

1. Ишбулатов Н.Х. Башҡорт теле һәм уның диалекттары. – Өфө: Китап, 2000. – 212 бит.
2. Башҡорт теленең академик һүҙлеге: Т.I. / Ф.Г. Хисамитдинова. – Өфө: Китап, 2011. – 432 бит.

© Шагбалова Г.Р., Хабибуллина З.А., 2023

УДК 821.512.141

Якшымбәтова Д.С., студент

Ғилми етәксеһе: Солтаҡаева Р.А., филол. ф. канд., доцент

М. Аҡмулла исемендәге БДПУ, Өфө ҡ.(Рәсәй)

ГӨЛСИРӘ ҒИЗЗӘТУЛЛИНАНЫҢ «ТӨШЛӨКТӘГЕ ТӨШ» ХИКӘЙӘҺЕНДӘ ҠУЛЛАНЫЛҒАН ДИАЛЕКТИЗМДАР

Анотация. В статье изучены диалектизмы из рассказа Г. Гиззатуллина «Сон во сне». В статье объясняется значения даилектных слов.

Ключевые слова: диалект, говор, рассказ, метод, словарь, богатый язык, значение.

Abstract. The article studies dialectisms from G. Gizzatullin's short story "A Dream in a Dream". The article explains the meanings of dialect words.

Keywords: dialect, dialect, story, method, dictionary, rich language, meaning.

Диалектология – тел белеменең айырым бер тармағы. Ул билдәле бер телдең диалекттарын һәм һөйләштәрен, йәғни халыҡтың йәнле һөйләү телен өйрәнеүҙе маҡсат итеп ҡуя.

Диалектология термины грек телендәге **диалектос (dialectos)** – «һөйләш» һәм **(логос) logos** – «фән», «тәғлимәт» тигән һүҙҙәрҙән алынған.

Диалекттар һәм һөйләштәр – тарихи күренеш. Улар асылда башҡорт ырыу ҡәбиләләренең теле булған, заманалар уҙыу менән ғәйәт ҡатмарлы үҫеш һәм үҙгәреш кисергәндәр. Дөйөм халыҡ теле барлыҡ диалекттарҙы,һөйләштәрҙе һәм һөйләшсәләрҙе үҙ эсенә ала. Телдең диалекттар системаһында шулай уҡ һөйләштәр төркөмө тигән төшөнсә лә бар. Һөйләштәр төркөмө ниндәй ҙә булһа үҙенсәлектәре менән бер-береһенә яҡын торған бер нисә һөйләште берләштерә. Башҡорт теленең диалекттар системаһында айырым һөйләштәр ошондай төркөмдәрҙе барлыҡҡа килтерә*: төньяҡ-көнсығыш һөйләштәр төркөмө* (арғаяш, салйоғот, әй һәм мейәс һөйләштәре), *көньяҡ-көнсығыш төркөм* (ҡыҙыл һәм эйек-һаҡмар һөйләштәре) [Шәкүров, 2012: 6].

Билдәле яҙыусы, журналист, тәржемәсе, Башҡортостан Республикаһының атҡаҙанған мәҙәниәт хеҙмәткәре, Рәми Ғарипов исемендәге премия лауреаты Гөлсирә Ғиззәтуллина Үзбәкстандың Бохара өлкәһендәге Ҡаған ҡалаһында тыуһа ла, бала сағы Башҡортостандың Ейәнсура районында үтә. Туған телгә һөйөү, уның матурлығына һоҡланыу яҙыусыла бәләкәйҙән тәрбиәләнә. Гөлсирә Ғиззәтуллинаның һөйләше Эйек-Һаҡмар (йәки төп көньяҡ) һөйләшенә ҡарай.Эйек-һаҡмар һөйләше көньяҡ диалект составында төп һөйләш булып тора. Башҡорт һөйләштәре араһында ул иң ҙур территорияны биләүе һәм һөйләшсәләрҙең күп булыуы менән айырылып тора. Һөйләш Башҡортостан Республикаһының Көйөргәҙе, Йылайыр, Хәйбулла, Күгәрсен, Мәләүез, Ишембай, Стәрлетамаҡ, Стәрлебаш районадарында, Баймаҡ һәм Бөрйән районадарының көньяғында, Ырымбур (Ҡыуандыҡ, Гай, Төйлөгән, Һарыҡташ, Александровка, Красногвардейск, Новосергиевка районадары) өлкәһендә Һамар (Оло Черниговка һәм Оло Глушица районадары) һәм Һарытау (Перелюб һәм Пугачев районадары) өлкәләрендә йәшәгән (“яңылар” йәки “сәзеләр” тип йөрөтөлгән) башҡорттарҙың йәнле һөйләү телен үҙ эсенә ала. Был һөйләшкә бөрйән, үҫәргән, түңгәүер (дүңгәүер), юрматы, тамъян һ. б. башҡорт ҡәбиләләре ҡарай.

Һәр телдең эске үҫешен ошо телгә ҡараған диалекттарҙа һаҡланған берәмектәр иҫәбенә байытыу мөмкинлеге бар. Был йәһәттән хәҙерге әҙәби әҫәрҙәр телен өйрәнеү бик ҡыҙыҡлы материал бирә ала.

Беҙ тәҡдим ителгән фәнни мәҡәләбеҙҙә эйек-һаҡмар һөйләшенә ҡағылышлы лексик үҙенсәлектәрҙе таптыҡ. Яҙыусы һәр әҫәрендә тиерлек үҙ һөйләше үҙенсәлектәрен индереп ебәрә. Гөлсирә Ғиззәтуллина – бай мәғлүмәтле, талантлы яҙыусы. «Талантлы яҙыусы Гөлсирә Ғиззәтуллинаның прозаһы, хикәйәләре, улар буйынса ҡуйылған сәхнә әҫәрҙәре халыҡсан, мауыҡтырғыс. Әҙәбиәт һөйөүселәр уның яңы ижад емештәрен һағынып көтөп ала. Әҙибәнең һүрәтләү маһирлығы, сюжет ҡороу оҫталығы, донъяға киң офоҡтар аша баға белеүе әҫәрҙәрен уҡымлы, танһыҡ итә. Нескә, һиҙгер күңелле ижадсы булараҡ, ул донъяны, унда барған ваҡиғаларҙы бик тәрән тоя. Ошо тәрәнлек прозаһының йөҙөн билдәләй. Ул үҙе лә тормошто ситтән ҡарап түгел, уның уртаһында ҡайнап өйрәнә», – ти шағирә, ғалимә Гөлназ Ҡотоева уның тураһында яҙған бер мәҡәләһендә. [https://bashgazet.ru/articles/-bi-t-m-m-ni-t/2022-08-12]. Яҙыусының 2009 йылда «Ағиҙел» журналында «Төшләктәге төш» хикәйәһе баҫылып сыға. Өлкән класс уҡыусылары өсөн тәғәйенләнгән был хикәйә ҡаты-ҡыҙ яҙыусыға хас булған нескә тойомлау, күҙәтеүсәнлек менән һуғарылған. Әҫәрҙәре тел байлығы менән айырылып тора, уның башҡа әҫәрҙәренә хас булғанса, был хикәйәһендә лә диалект һүҙҙәр шаҡтай күп.

Был мәҡәләлә беҙ уның «Төшләктәге төш» хикәйәһендә ҡулланлған лексик диалектизмдарға туҡталдыҡ.

Шалланыу *(эйек-һаҡмар)* ***– буялыу*** *(не окрашенный)*: *Яланғас табаны* ***шалланмаған*** *шыма таҡтаның рәхәт йылыһын тойоу менән, бала саҡ, уйһыҙ, ирәүән осор, әсәй йорто келт итеп иҫенә төштө.*

Сутырмаҡ *(эйек-һаҡмар)* – ***түңгәкле*** *(кочковатый)*: *Эйе, кисә генә ҡыр ҡаҙҙары кеүек теҙелешеп Башҡортостан юлдары буйлап кәйелә-кәйелә елдергән затлы машиналар тубынан Сафуандың «Тойотаһы» Һөйөндөк ауылына илткән* ***сутырмаҡ*** *юлға ҡайырылды ла ҡалды.*

Һиҙрәгән *(эйек-һаҡмар)* – ***таушалған*** *(изношенный)*: *Ире арзанлы спорт салбары,* ***һиҙрәгән*** *футболка кейгән.*

Мөнбәр *(эйек-һаҡмар)* – **трибуна**: Бейек **мөнбәр** артына баҫып Сәмиғәнең мәнфәғәтен яҡларға йөрьәт итеүенән бигерәк, был хәстәрҙең йәнә күңел талабына әүерелеүенә йөрәкһегән Сафуандың сикәһен еүешләтеп күҙ йәштәре туҡтауһыҙ аға, имеш.

Ямаҡ *(эйек-һаҡмар)* – **насар, йәмһеҙ** (не красивая): *Бигерәк тә* ***ямаҡай*** *бисәһенә.* «Сәмиғә еңгә, әйҙә елдертеп кенә алып барам, – тип ямаҡ бисәне саҡырҙылар».

Ҡара сутыр *(эйек-һаҡмар)* – ***ҡап-ҡара*** *(темный)*: Арбаларға урынлашҡан арала Сафуандың күҙе «ҡара сутыр»ҙың балтырҙарына төштө.

Яҫтау (эйек-һаҡмар) – **һалыу** (положить); **Бол** (эйек-һаҡмар) – байлыҡ (богатство, деньги): Власть менән дәрәжәнде ҡаса ысҡындырыуың билдәле булмағас, исмаһам, аҫтыңа бол яҫтап алып ҡалғы килә – үҙеңә, балаларыңа, ейәндәреңә етерлек итеп.

Йәнтәслим (эйек-һаҡмар) – бар көсөнә: *Ул да* ***йәнтәслим*** *ашыҡмай башланы* (йәнтәслим – бар көсөнә).

Хикәйәлә фразеологик диалектизмдарҙы ла осратырға мөмкин.

Уй-елеген абайлау (эйек-һаҡмар) – ваҡиғалар айышын аңлау: *Үҙе кешенең тын алышынан уҡ хәл-әхүәлен,* ***уй-елеген*** *абайлай ахыры.*

Ғарыҡ булыу (эйек-һаҡмар) – туйыу (сытным быть): *Боғаҙына килеп тығылғайны **ғарыҡ булыуы**.*

Ашанты (эйек-һаҡмар) – аҙыҡ-түлек, ризыҡ (пища): *Ҡатындар, ана, йүгереклэп йөрөп машинаға ашанты тейәй*

Күренеүенсә, Гөлсирә Ғиззәтуллинаның «Төшлөктәге төш» хикәйәһендә бик күп диалект һүҙҙәр ҡулланған. Диалектизмдар ҡулланыу – ул әҫәрҙең бәҫен төшөрмәй, киреһенсә, хикәйәнең телен байыта, уны әҫәрҙе уҡыған уҡыусыларҙың һүҙлек байлығын арттыра.

Әҙәбиәт

1. Башҡорт теленең һүҙлеге: Ике томда. I том / Рәсәй Фәндәр Академияһы. Башҡортостан ғилми үҙәге тарих, тел һәм әҙәбиәт институты. – М.: Рус. яз., 1993. – 862 бит.
2. Башҡорт теленең һүҙлеге: Ике томда. II том / Рәсәй Фәндәр Академияһы. Башҡортостан ғилми үҙәге тарих, тел һәм әҙәбиәт институты. – М.: Рус. яз., 1993. – 815 бит.
3. Башҡорт теленең диалекттары һүҙлеге / Рәсәй Фәндәр академияһы. Өфө фәнни үҙәгенең Тарих, тел һәм әҙәбиәт институты). – Өфө: Китап, 2002. – 432 бит.
4. Ғиззәтуллина Г. Төшлөктәге төш // Ағиҙел. 2009. – №2. – 125-132-се биттәр.
5. Рәшит Шәкүр. Башҡорт диалектологияһы. – Өфө: Китап, 2012. – 240 бит.
6. https://bashgazet.ru/articles/-bi-t-m-m-ni-t/2022-08-12

© Яҡшымбәтова Д.С., Солтаҡаева Р.А., 2023

УДК 81'28

Яубаҫарова А.Р., студент
Ғилми етәксеһе: Хәбибуллина З.Ә., филол. ф. канд., доцент
М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ. (Рәсәй)

БАШҠОРТ ТЕЛЕНЕҢ ТӨНЬЯҠ-КӨНБАЙЫШ ДИАЛЕКТЫ ҺӨЙЛӘШТӘРЕНДӘ АЛМАШТАР

Аннотация. В данной статье рассматривается диалектные варианты местоимений в говорах северо-западного диалекта башкирского языка в сравнении с современными тюркскими языками.

Ключевые слова: башкирский язык, диалекты, диалектология, северо-западный диалект, говоры, местоимение.

Abstract. This article examines dialect variants of pronouns in the dialects of the northwestern dialect of the Bashkir language in comparison with modern Turkic languages.

Keywords: Bashkir language, dialects, dialectology, Northwest dialect, dialects, pronoun.

Һәр төбәктең үҙенә генә хас һөйләү телмәре. Бер төбәктә ҡулланылған һүҙҙәрҙе икенсе ерлектә йәшәгән кешеләр аңламаҫҡа мөмкин. Тап шул берәмектәр, үҙенсәлеклектәр был һөйләштәрҙе рухи байлыҡ тип һанарға мөмкинлек бирә.

Диалекттарҙы, һөйләштәрҙе диалектология фәне өйрәнә. Диалетология –

ул билдәле бер телдең диалекттарын һәм һөйләштәрен, йәғни халыҡтың йәнле һөйләү телен өйрәнеүҙе маҡсат итеп ҡуйған тел ғилеменең тармағы. Был термин грек телендәге диалектос (dialectos) – «һөйләш» һәм лого (logo) – «фән», «тәғлимәт» тигән һүҙҙәрҙән алынған [Шәкүров, 2020: 6].

Башҡорт диалекттарын Ж.Ғ. Кейекбаев, Т.Г. Байышев, Н.Х. Ишбулатов, Н.Х. Мәксүтова һәм башҡа бик күп билдәле ғалимдар өйрәнгәндәр һәм үҙҙәренең классификацияһын тәкдим иткән [Шәкүров, 2020: 33], [Шәкүров, 2020: 34], [Шәкүров, 2020: 35]. Н.Х. Мәксүтова үҙенең 60-70-се йылдарҙа баҫылып сыҡҡан хеҙмәттәрендә башҡорт телендә ике диалектты – көнсығыш (ҡыуаҡан) һәм көньяҡ (юрматы) диалекттарын билдәләй. Көнсығыш диалектты ул – биш (әй, мейәс, арғаяш, ҡыҙыл, салйот) һәм көньяҡ диалектты дүрт (ҡариҙел, урта, дим, эйек-һаҡмар) һөйләштәренә бүлеп өйрәнә. Шул уҡ ваҡытта «Башҡортостандың ҡыҫҡаса энциклопедияһы»нда (Өфө, 1996) баҫылып сыҡҡан «Башҡорт теленең диалекттары» тигән мәҡәләһендә ғалимә башҡорт теленең өс диалекттан (көнсығыш, көньяҡ һәм көнбайыш диалекттарҙан) торғанлығын күрһәтә, уларҙың һәр береһенең фонетик һәм морфологик үҙенсәлектәренә ентекле тукталып үтә. Шулай уҡ «Башҡорт һөйләштәре һүҙлеге»нең уның мөхәррирлегендә 1987 йылда баҫылып сыҡҡан III томын ул, дөйөм алғанда, көнбайыш диалект һүҙлеге тип атай [Шәкүров, 2020: 35].

Башҡорт теленең төньяҡ-көнбайыш диалекты Н.Х. Мәксүтова, Р.З. Шәкүров, З.Ф Зәйнәшева һ.б. ғалимдар тарафынан ентекле өйрәнелгән. Билдәле ғалим, филология фәндәре докторы, профессор Рәшит Зәкир улы Шәкүров төньяҡ-көнбайыш диалектын түбәндәге һөйләштәргә бүлә: ҡариҙел, урта урал, гәйнә, танып, түбәнге-ағиҙел-ыҡ [Шәкүров, 2020: 36-37]. Төньяҡ-көнбайыш диалектта Аҫҡын, Ҡариҙел, Баҡалы, Балтас, Бөрө, Бишбүләк, Благовар, Борай, Бүздәк, Бәләбәй, Дүртөйлө, Йәрмәкәй, Илеш, Краснокама райондарында йәшәгән башҡорттар һөйләшә.

Был мәҡәләлә беҙ С.Ф. Миржанова мөхәррирлегендә баҫылып сыҡҡан «Башҡорт һөйләштәре һүҙлеге»нең III томында теркәлгән алмаш һүҙ төркөмөн өйрәндек, уларҙы әҙәби телдәге һүҙҙәр менән сағыштырҙыҡ.

Исем, сифат, һан һәм башҡа һүҙ төркөмдәре урынында ҡулланылған һүҙҙәр алмаш тип атала. Улар ниндәй һүҙ төркөмөн алмаштыра, шул һүҙ төркөмөнөң һорауҙарына яуап бирә [Сәйеттбатталов, 1997: 93-94]. Шул яҡтары менән алмаштар башҡа һүҙ төркөмдәренән айырыла. Башҡорт телендә алмаштарҙы түбәндәге төркөмсәләргә бүләләр: 1) зат алмаштары, 2) күрһәтеү алмаштары; 3) һорау алмаштары; 4) билдәләү алмаштары; 5) билдәһеҙлек алмаштары; 6)юҡлыҡ алмаштары; 7) эйәлек алмаштары

Төньяҡ-көнбайыш һөйләштәрҙәге ҡайһы бер алмаштар әҙәби телдән айырыла.

Зат алмаштарының формалары һөйләштәрҙә түбәндәге формалары осрай:

анаға (эйек-һаҡмар һ.) ~ уға `ему`

Күрһәтеү алмаштарының һөйләштәрҙә түбәндәге формалары осрай:

анта (ҡариҙел һ.) ~ унда `там`

шуның, шуныңа (туҡ-соран, һаҡмар һ.) ~ шуға `ему`

андыҡ-мындыҡ (һаҡмар һ.) ~ ундай-бындай `всякая мелочь`

мана / мына / менә (ғәйнә һ.) ~ бына `вот`

мына (туҡ-соран, урта урал, һаҡмар һ.) ~ бына `это`

те (ғәйнә һ.) ~ теге `тот`

төгө (ғәйнә, урта урал һ.) ~ теге `тот`

шомпо (ғәйнә һ.) ~ ошо `этот`

шунаһын (һаҡмар, урта урал һ.) ~ шунан һуң `потом`

шунта (ҡариҙел, һаҡмар, ырғыҙ һ.) ~ шунда `там`

Һорау алмаштарының һөйләштәрҙә түбәндәге формалары осрай:

ҡайа (туҡ-соран һ.) ~ ҡайҙа `куда`

ҡалый (ғәйнә һ.) ~ ҡайһылай `как, какой`

ҡана (һаҡмар һ.) ~ ҡайҙа `где`

ҡандай, һандый (урта урал, һаҡмар һ.) ~ ҡайһылай `какой`

неймә (һаҡмар һ.) ~ нәмә `что`

нейәмә (ҡариҙел, һаҡмар һ.) ~ нәмә `что`

нейәҫтә, нәрҫә, нәрҫәкәй (һаҡмар һ.) ~ нәмә `что`

ниндей, нинди (ғәйнә һ.) ~ ниндәй `какой`

ниҙәй (төньяҡ-көнбайыш һ.) ~ ниндәй `какой`

нә (ғәйнә һ.) ~ нимә `что`

нәмәҙәй, нәмәндәй, нәмәндей (төньяҡ-көнбайыш һ.) ~ ниндәй `какой`

Билдәләү алмаштарының һөйләштәрҙә түбәндәге формалары осрай:

боток (ғәйнә һ.) ~ бөтәһе `все`

теймәберәү (урта урал һ.) ~ һәр бер `каждый`

уба, туба (һаҡмар һ.) ~ бөтә `весь`

*үҙе (*көнбайыш, һаҡмар һ.) ~ үҙ (свой)

үҙләрбеҙ (туҡ-соран һ.) ~ үҙебеҙ (сами)

Тикшеренеүҙәрҙән күренеүенсә, төньяҡ-көнбайыш башҡорттары телмәрендә алмаштар төрлөсә әйтелә. Бигерәк тә һорау һәм күрһәтеү алмаштарының варианттары күп, билдәләү һәм зат алмаштары уларҙан ҡалыша. «Башҡорт һөйләштәре һүҙлеге»нең III томында билдәһеҙлек, юҡлыҡ, эйәлек алмаштары теркәлмәгән, тимәк, был алмаштар әҙәби телдән айырылмай.

Әҙәбиәт

1. Башҡорт һөйләштәренең һүҙлеге (өс томда). – Т. 3 (көнбайыш диалект) / Редакторы Н.Х. Мәҡсүтова. 1-се баҫма. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1987. – 232 бит.
2. Сәйетбатталов Ғ.Ғ. һ.б. Башҡорт теле: Педагогия училищелары өсөн дәреслек. – Өфө: «Китап», 1997. – 352 бит.
3. Башҡорт диалектологияһы: уҡыу ҡулланмаһы / Рәшит Шәкүр. – 2-се баҫма. – Өфө: Китап, 2020 – 256 бит.
4. Азнабаев А.М. Сравнительная грамматика тюркских языков. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2011. – 224 с.

© Яубасарова А.Р., Хәбибуллина З.Ә., 2023

ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ В ОБЛАСТИ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ, ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ, КУЛЬТУРЫ БАШКИРСКОГО НАРОДА (ОБУЧАЮЩИЕСЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ)

УДК 821.512.141

Баширова Э.А., уҡыусы
Ғилми етәксеһе: Харрасова Ф.Р.,
башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы
3-сө Башҡорт республика гимназия-интернаты, Күмертау ҡ. (Рәсәй)

МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ ТОРМОШОН ҺӘМ ИЖАДЫН АҢЛАУҘА КӨНДӘЛЕКТӘРЕНЕҢ ӘҺӘМИӘТЕ

Аннотация. Народный поэт Башкортостана Мустай Карим оставил богатое творческое наследие. Особое место среди них занимают его личные дневники. В них личностные особенности, мировоззрение, мысли писателя переплетаются с вопросами бытия. В работе оцениваются роль личных дневников Мустая Карима в расскрытии мировоззрения великого поэта.

Ключевые слова: Мустай Карим, дневник, личность, творчество.

Abstract. The People's poet of Bashkortostan Mustai Karim left a rich creative legacy. A special place among them is occupied by his personal diaries. In them, the personal characteristics, worldview, thoughts of the writer are intertwined with the questions of being. The paper evaluates the role of Mustai Karim's personal diaries in revealing the worldview of the great poet. **Keywords:** Mustai Karim, diary, personality, creativity.

Тикшеренеү эшенең маҡсаты. Ленин һәм СССР Дәүләт премиялары лауреаты, Социалистик Хеҙмәт Геройы, Башҡортостандың халыҡ шағиры, РСФСР-ҙың К. Станиславский исемендәге Дәүләт премияһы, республикабыҙҙың Салауат Юлаев исемендәге премияһы лауреаты Мостай Кәримдең яҙған көндәлектәрен төптәнерәк өйрәнеү.

Бурыстары: 1. Мостай Кәримдең көндәлектәре аша халҡыбыҙ тарихына һөйөү, ихтирам тәрбиәләү, үҫеп килгән йәш быуындың донъяға ҡарашын, фекерләү ҡеүәһен, мәҙәни һәм аң кимәлен үҫтереү. 2. Көндәлектәрҙең халҡыбыҙ тарихында ҡалдырған эҙҙәре... Уларҙың мөһимлегенә инаныу.

Тикшеренеү материалдары. 2000-2010 йылдарҙағы «Ағиҙел» журналдары (Баш мөхәррире: Әмир Әминев). Мостай Кәримдең балалары Илгиз Кәримов һәм Әлфиә Кәримоваларҙың матбуғатҡа тип әҙерләгән аталарының көндәлектәренән материал ҡулланылды.

Тикшеренеү объекты – көндәлектәрҙәге тарихи юлдар.

Тикшеренеү эшенең методтары. Һүрәтләү методы менән берлектә логик (уйлауға, фекерләүгә ҡоролған) һәм сағыштырыу анализдары ҡулланылды.

Инеш. Мостай Кәримдең тос һүҙҙәренең ни кимәлдә ҡәҙерле икәнен, был донъянан киткәс кенә аңланыҡ, буғай... Халыҡ улының кинәйәле һүҙҙәре, яҙған көндәлектәре тормош юлынан дөрөҫ атларға, ләкин бар нәмәгә лә еңел ҡарашта булмаҫҡа өндәй.

Көндәлектәрендә Мостай Кәрим берәүҙәргә рәхмәтен әйтә, берәүҙәрҙе бәхәсләшеүҙә көтә. Икенселәр менән иһә Мәскәүҙә, Кремлдә хәл ителер мәсьәләләрҙе күтәрә.

Доғаны ҡабатлауҙан иман иҫкермәй, ти ҡарттар. Шуны иҫләп, уй йөрөтәм: Мостай Кәрим — әҙәбиәт уҙаманы, ил азаматы, йәмәғәт эшмәкәре, ҙур шәхес. Төйнәп кенә әйткәндә — халыҡ улы. Ул яҙған көндәлектәр шуны уҡ иҫбатлай, шуны уҡ ҡеүәтләй.

I. Әҙәбиәт уҙаманы, ил азаматының яҙған көндәлектәре Ватаныбыҙҙың төрлө тарафтарында йәшәгән төрлө һөнәр кешеләренә бағышланған. Олоһона ла, кеҫеһенә лә. Шағир уларҙы төрлө ерҙә: йә өйөндә, йә телевидение һәм радио тыңлағандан һуң, газета-журналдар редакцияларында, китап нәшриәттәрендә, яҙыусылар ойошмаһында ла яҙған.

Башҡорт телендә яҙылған көндәлектәрендә ниндәй тос фекерҙәрен әйтһә, рус телендә баҫылғандарында ла тәрән мәғәнәле һүҙҙәре, мәргән сағыштырыуҙары менән һоҡландыра.

Бына иғтибарҙы тартҡан көндәлектәренең бер нисәүһе.

II. Көндәлектәренең эстәлеге.

19.IV.2000.

Артығыраҡ тороп ташланым әле был донъяла. Китергә кәрәк ине. Рауза шундай хәлдә. Хәҙер, киреһенсә, бирешмәҫкә, бирелмәҫкә тейешмен. Әлфиәгә лә таяныс кәрәк. Ваҡыт-ваҡыт шундай кәйеф була: минең үҙемә бер нәмә лә кәрәк түгел, хатта үҙем дә...

***

Кто-то доносит на ближних властям или просто другим людям, кто-то (я имею в виду писателей, философов, историков) в своих писаниях доносит на своих современников, на свое время будущим временам. Вообще жизнь, кажется, состоит из доносов.

8.V.2000.

Мортаза Ғөбәйҙулловичҡа кемдер Мәскәүҙә минең өсөн тип “Солдаты XX века” исемле китапты биргән, шуны килтерҙеләр. Унда минең турала ла бар. Шул китапты аҡтарып ултырғанда бына ниндәй фекер килде: һуғыш барышында иң тиҙ ҡартайған кешеләр, моғайын, генералдар һәм әсәләр булғандыр.

30.V.2000.

Гамлетовский вечный вопрос «Быть или не быть?» в наше время можно переиначивать так: «Ныть или не ныть? – вот в чем вопрос!»

1.VI.2000.

Беҙ киткәндән һуң донъя малы ғына түгел, хатта ҡояш үҙе лә тороп ҡаласаҡ беҙҙән.

16. VII.2000.

Бер нәмәне аңланым. Кем генә булмаһын, урамда осраһа ла, теле фондан һөйләшһә лә, миңә зарланырға керешә. Ҡотолор әмәл юҡ. Бынан ары шулай итергә кәрәк: һәр осраҡта башлап үҙем зарланыр ға тотонасаҡмын. Булдырып булһа, әлбиттә...

Йомғаҡлау. «Ҡылсығына ҡарап – башаҡты, ысығына ҡарап – тупраҡты бел!» Был-халыҡ һүҙе. Шулай тип иҫтәлекле гәзит-журналдарҙы асып ҡарайым. Асҡан һайын әҙәбиәтте иман иткән Мостай Кәрим исеменә юлығам. Асҡан һайын әллә үткәндәр, әллә хәҙерге ваҡыт аҡтарыла. Яҙғандарының күбеһе әлеге көнгә лә тап килә. Ил тормошоноң, халыҡ яҙмышының, дәүер юлының тыны бәрелә.

Мостай Кәрим яҙған көндәлектәрҙә йылдар ҡарамағына биргән яҙыусыларға бәйле күмпе кисерештәр, күпме хәтирәләр һаҡлана! Ғилми эшемде йомғаҡлап, шуны әйтергә теләр инем: халыҡ араһында мәңге ҡайнаған, олоғайғас та халыҡ менән тығыҙ аралашҡан, һуңғы көндәренә тиклем ярҙамынан, кәңәшенән өҙмәгән олуғ шәхес Мостай Кәримдең яҙған көндәлектәренән, юғарыла ултырған апай-ағайҙар берәй йыйынтыҡ сығара алһа, халҡыбыҙға шуларҙы еткерһә, ул сағында иһә көндәлектәр беҙ йәшәгән осорҙоң төҫө, ауазы, нәҙере булып йәшәр. Һаҡланмаҫ улар, ә йәшәр. Уларҙан күңелгә йылылыҡ бөркөлөр…

Әҙәбиәт

1. Бикмөхәмәтова А. Замандашҡа хат // Башҡортостан уҡытыусыһы. – 2000. – № 2.
2. Ағиҙел. – 1999. – №10.
3. Ағиҙел. – 2000. – №10.
4. Ағиҙел. – 2004. – №10.
5. Ағиҙел. – 2006. – №№10-11.
6. Ағиҙел. – 2007. – №10.
7. Ағиҙел. – 2008. – №10.
8. Ағиҙел. – 2010. – №11.
9. «Башҡортостан» гәзите. – 2004 й. – №№ 198, 199, 202, 203.
10. Валеев И.И. Педагогика Мустая Карима. – Уфа: «Китап», 2002.

© Баширова Э.А., Харрасова Ф.Р., 2023

УДК 93/99

Вәлитова Ә., уҡыусы

Ғилми етәксеһе: Айҙарова Р.Ә., башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы…

Яҡшымбәт урта дөйөм белем биреү мәктәбе, Көйөргәҙе р-ны (Рәсәй)

ҒӘЗИЗ ӘЛМӨХӘМӘТОВ – МӘШҺҮР КОМПОЗИТОР

Аннотация. Работа посвящена изучению жизни и творчества известного башкирского композитора Газиза Альмухеметова.

Ключевые слова: Жизнь и творчество Газиза Альмухеметова

Abstract. The work is devoted to the study of the life and work of the famous Bashkir composer Gaziz Almukhemetov.

Keywords: Life and work of Gaziz Almukhemetov.

Һәр кеше күңелендә ниндәйҙер моң йәшәй. Шул моң күңеле бай кешелә – композиторҙа ноталарға һалынған музыкаға әйләнә. Музыканың хәсиәте кешеләрҙең күңел ҡылдарын сиртеп, үҙенсә моңландырыр һәм хыялландырыр яңы моңдар, уй-тойғолар уята. Бәләкәйҙән халыҡ моңон, әсәһенең йырҙарын тыңлап үҫкән Ғәзиз Әлмөхәмотовтың моң даръяһының башы тыуған ерлегенә, тыуған тупрағына барып тоташа. Даръялар шишмәләрҙән, инештәрҙән башлана.

Тикшеренеү эшемдең маҡсаты – Башҡортостандың тәүге композиторы Ғәзиз Әлмөхәмәтовтың тормош юлын һәм ижадын өйрәнеү.

Халҡыбыҙҙың мәшһүр йырсыһы, атаҡлы композитор, Башҡортостандың халыҡ артисы Ғәзиз Әлмөхәмәтов 1895 йылдың 29 октябрендә Көйөргәҙе районы Иҫке Мораптал ауылында тыуа. Бында ҡуйы урмандар ҙа, күккә олғашҡан ҡаялар ҙа юҡ. Әммә был ерҙәр үҙенең тыныс ҡына, күҙгә ташланмаған хозурлығы, алыҫ- алыҫтарға йәйелгән иркенлеге, шифалы, хуш еҫле үлән ҡаплаған ҡалҡыулыҡтары менән матур. Ғаиләлә 6 ир бала тәрбиәләнә. Балалар бәләкәйҙән эшләп үҫәләр.13 йәшлек Ғәзиздe ағаһы Абдрахман Үзбәкстанға алып китә. Тыуған төйәгенән айырылғас, үҫмер ҡәҙерле кешеләрен, йәндәй күргән туғандарын, йәмле Юшатыр йылғаһын, шифалы Тоҙлокүлен, Яҡут тауын һағынған. Һағыныу хистәрен моңға һалған, йырҙар йырлап күңелен баҫҡан.

Ғәзиз йәйҙәрен ағаһы менән ялланып йөҙөм баҡсаларында эшләй, ҡышын мәҙрәсәлә белем ала. Ун һигеҙ йәшенә тиклем Ғәзиз шулай йәйҙәрен эшләп, ҡыштарын уҡып, Ташкентта йәшәй. Йыр уның тоғро юлдашына әйләнә, башҡорт йырҙары уның йәненә, йөрәгенә бер дауа була. “Малай саҡтағы яңғырауыҡлы альт көслө, сағыу һәм шул уҡ ваҡытта йомшаҡ тенорға әйләнә”, – тип билдәләй музыка белгесе Л.П.Атанова [Атанова, 1973: 26] [1]

Ташкент ҡалаһында ул үҙен йырсы булараҡ һынап ҡарарға батырсылыҡ итә һәм тиҙ арала популярлыҡ яулай. Ғәзиз Әлмөхәмәтов “Шишмә” исемле татар – башҡорт йәштәр клубы ойошторған концерттарҙа сығыш яһай. 1914 йылдан иһә 19 йәшлек йырсы егет үҙ аллы концерт эшмәкәрлеген башлап ебәрә. Уның исеме тиҙҙән Урта Азияла ғына түгел, ә Себер, Ҡаҙағстан, Волга буйында киң танылыу ала, уны бер туҡтауһыҙ концерттарға саҡыралар.

Ғәзиз Әлмөхәмәтов гастролдәр менән Башҡортостанға ҡайта, Татарстанға бара, һәр бер сығышын башҡорт халыҡ йыры “Буранбайҙан” башлар булған.

Үзбәкстанда йәшәгәндә, Ғәзиз Әлмөхәмәтов үзбәк, ҡаҙаҡ, ҡырғыҙ халыҡ моңдары менән таныша, артабан рус музыкаһын, бөйөк рус йырсыларының башҡарыу оҫталығын ихлас өйрәнә, һәр ваҡыт үҙенең белемен камиллаштырыу, ижади фекерләүен үҫтереү өҫтөндә эшләй.

20-се быуаттың баштарында Ғәзиз Әлмөхәмәтов Шәйехзада Бабич менән таныша, 1917-1918 йылдарҙа улар Өфөлә, Ырымбурҙа тамашалар ойошторалар, бергәләшеп концерттар бирә башлайҙар. Бабич ялҡынлы шиғырҙарын уҡый, Әлмөхәмәтов халыҡ йырҙарын башҡара. Халыҡ яҙыусыһы Сәйфи Ҡудаш: “Әгәр ҙә Ғәзиз Әлмөхәмәтов менән Бабич һәр ҡайһыһы айырым-айырым ғына кисә үткәрһә, минеңсә, улар, бына шулай бергәләшеп яһалған концерттарҙағы кеүек ҙур уңышҡа өлгәшә алмаған булырҙар ине. Сөнки талантлы йырсы менән талантлы шағир икәүләшеп концерт биргән саҡта тыңлаусыларҙың түбәләре күккә тейә. Улар бер-береһен тулыландыра, бер-береһенә үҙенең матурлығын өҫтәй. Мәҫәлән, Ғәзиздең йырынан һуң сәхнәлә бер аҙ моң болоттары ҡуйырып ҡала. Шаян тәбиғәтле Бабич сәхнәгә өйөрмә кеүек килеп сыға ла үҙенең шиғырҙары менән болоттарҙы таратып ебәрә”, – тип хәтерләй [Бикбаев, 1994: 286].

1921 йылда Ташкентҡа гастролгә Ҡазан йырсылары һәм музыканттарынан торған төркөм килә. Улар араһында композитор Сәлих Сәйҙәшев, артистар Кәрим Тинчурин, Фәттәх Латипов, Рабиға Буршаева ла була. Улар талантлы Ғәзиз Әлмөхәмәтовте үҙҙәренең концерттарында сығыш яһарға саҡыралар. Һуңыраҡ Баҡы ҡалаһында сығыш яһағандан һуң, уға музыкаль комедияла ҡатнашырға тәҡдим итәләр. Йәш йырсыға танылған артистар менән йәнәш профессиональ сәхнәлә сығыш яһау ҡанат ҡуя, үҙ-үҙенә ышанысын арттыра. Тап ошо ваҡыттан алып ул башҡорт милли музыкаль театры тураһында хыяллана башлай.

Күп тә тормай, Ғәзиз Әлмөхәмәтов үҙенең тәүге ижади емеше – “Сания” операһының беренсе шаршауын яҙа. 1922 йылдың яҙында Ташкент йәштәре тарафынын “Сания” сәхнәштерелә. Төп партия – Зия ролен Әлмөхәмәтов үҙе уйнай. Әлбиттә, был әҫәр әле буласаҡ операға ишара ғына булғандыр, әммә Ташкент йәштәре һәм зыялылары “Сания”ның көйөн шунда уҡ күтәреп ала, йырлай башлай. Музыкаль белеменең наҡыҫлығын тойған Әлмөхәмәтов, дуҫтарының тәҡдиме буйынса, әҫәрен эшләп бөтөрөү ниәте менән Ҡазанға юллана. Музыкаль театр өлкәһендә эшләгән, ул заманда танылған йырҙар авторы Солтан Ғәбәши һәм тәжрибәле композитор, Мәскәү консерваторияһын тамамлаған белгес Василий Иванович Виноградовҡа мөрәжәғәт итә. Башҡорт йырсыһының ҡыйыу тәҡдимен был музыканттар ғына түгел, Татарстан республикаһының етәкселәре лә дәррәү күтәреп ала. Либретто яҙыу татар яҙыусыһы Фәтих Әмирхәнгә йөкмәтелә, ижад итеү өсөн тейешле шарттар булдырыла... Ә 1925 йылдың 25 июнендә башҡорт һәм татар халыҡтарының сәнғәтен өр-яңы юғарылыҡҡа күтәреп, сәхнәгә тәүге башҡорт-татар операһы ҡуйыла.

Әҙәрҙең йөкмәткеһе һылыу ҡыҙ Сания менән ярлы егет Зияның саф мөхәббәте һәм патриархаль ҡанундарға ҡаршы күтәрелеүе, бәхет өсөн көрәшенән ғибәрәт. Сания партияһын йәш йырсы Зөһрә Байрашева, Зия – Ғәзиз Әлмөхәмәтов, Староста партияһын Солтан Ғәбәши һ.б. башҡара. Премьера Ҡаҙандың Опера театрында (хәҙерге К.Тинчурин исемендәге драма һәм комедия театры) бик тантаналы рәүештә уҙа. Опера хаҡында Татарстан һәм Башҡортостандың ғына түгел, ә Рәсәй һәм хатта сит илдәрҙең ваҡытлы баҫмалары – Германия, Италия, Франция, Япония гәзиттәре бик әүҙем яҙып сыға.

Премьеранан һуң күп тә үтмәй, ”Сания”ның партитураһы авторҙар һәм башҡараусыларының фотолары төшөрөлгән плакаттар Майндағы Франкфурт ҡалаһында уҙған Халыҡ-ара күргәҙмәлә Советтар иленең ҡаҙанышарының береһе булараҡ күрһәтелә. Тәүге уңыш яңы әҙләнеүҙәргә илһамландыра.

Әлмөхәмәтов, Ғәбәши һәм Виноградовтың киләһе сәхнә әҫәренең нигеҙенә Мәжит Ғафуриҙың “Эшсе” поэмаһы һалына. Опера либреттоһын Мәжит Ғафури үҙе яҙа, премьера Ҡазан ҡалаһында үтә. Ижади коллективтың йөрәге, уның моң шишмәһе һәм рухи лидеры, әлбиттә Ғәзиз Әлмөхәмәтов була. “Эшсе” операһының төп геройы – Ниғмәт партияһын Ғәзиз Сәлих улы үҙе башҡарған. Әҫәр бик ҙур уңыш менән ҡуйыла, халыҡтың ихлас һөйөүен яулай.

Ижад эшен Әлмөхәмәтов бик әүҙем концерт эшмәкәрлеге менән алып бара. Йырсының исеме ул йылдарҙа бөтөн шәреҡ донъяһында киң билдәлелек яулай. Әлмөхәмәтовты яраталар, ҡайҙа ла көтөп алалалар. Ғәзиз Әлмөхәмәтов Сәмәрҡәнд ҡалаһында сығыш яһағанда, зал шығырым тулы була. Халыҡ йырсыны геү килеп алҡышлай, ҡабат-ҡабат саҡырып сығара. Концерт тамамамланғас, касса өсөн яуаплы администраторҙың юҡҡа сығыуы асыҡлана. Был хәлде белгән тамашасылар – студенттар, эшселәр – яңынан аҡса йыйып, йырсыға килтерә һәм алыуын үтенәләр. “Мине залдан күтәреп алып сыҡтылар... Был хәлде һис ҡасан онотмаясаҡмын, һәм эш аҡсала ла түгел. Уларҙың ихласлығы тетрәндерҙе мине”, – тип хәтерләр булған йырсы. Ә ҡайтыр юлға йыйынғас, бик күмәк халыҡ вокзалға килеп, уны оҙатып ҡала.

Ғәзиз Әлмөхәмәтов репертуарында төп урында башҡорт халыҡ йырҙары тора. Ул шулай уҡ “Сания” операһынан Зыя арияһын, Хәбибулла Ғәбитовтың “Ынйыҡай менән Юлдыҡай” драмаһына яҙылған йырҙарын, үҙе яҙған “Шомло ел”, “Сайҡалалар кәмәләр”, “Ағиҙел ярында”, “Йырҙар яҙам”, “Көтөүсе”, “Эшсе” операһынан Ниғмәт арияһын ҙур дәрт, илһам, оҫталыҡ менән башҡара.

Башҡортостанда профессиональ музыка сәнғәтен үҫтереү хыялы менән йәшәгән Әлмөхәмәтов тыуған республиканың 10 йыллығына арнап, симфоник оркестр өсөн тантаналы “Башҡортостан маршы”н ижад итә. Шул уҡ йылдарҙа В. Виноградов менән берлектә башҡорт халыҡ көйҙәренән торған “Халыҡ йырҙары” йыйынтығын нәшриәткә әҙерләй. Йыйынтыҡҡа артистың үҙе яратып башҡарған “Зөлхизә”, “Ҡаһым түрә”, “Ҡолой кантон”, “Сибай кантон”, “Таштуғай” йырҙары тупланған.

1929 йылда Башҡортостан Республикаһының Хөкүмәте Ғәзиз Әлмөхәмәтовҡа Өфөгә ҡайтырға тәҡдим итә. Шул уҡ йылда республикала беренсе булып “Халыҡ артисы” тигән маҡтаулы исем бирелә.

Композитор тормошонон был осоро тотош ижади эштән, башҡорт мәҙәниәтен төҙөүгә йүнәлтелгән эҙләнеүҙәрҙә тора. 1931 йылдың авгусында “Башҡортостан” гәзитендә “Башҡорт йырсыһы Ғәзиз Әлмөхәмәтов Башҡортостанға ҡайтты” тигән исем аҫтында күләмле интервью баҫылып сыға. Унда Ғәзиз Сәлих улы үҙенең киләсәккә ҡорған ижади пландары, Мәскәүҙән, Ҡаҙандан юғары белемле музыканттар, композиторҙарҙы саҡырырға кәрәклеге, профессиональ сәнғәтте үҫтереү хаҡында һөйләй. “Был эшкә республикабыҙҙың бар йәмәғәтселеге тотонорға тейеш”, – ти ул. Һәм был йәһәттән Ғәзиз Сәлих улы үҙен эҙмә-эҙлекле,ныҡышмалы ойоштороусы итеп таныта. Бәләкәй генә концерт төркөмөн туплап, йөк машинаһына пианино тейәп, айҙар буйына республика буйлап гастролдәрҙә йөрөй.

Ғәзиз Әлмөхәмәтовтың тәҡдиме менән 1932 йылда Мәскәү консерваторияһында башҡорт студияһы асыла. Милли музыкаль кадрҙар тәрбиәләү эшен баштан алып аҙағынаса үҙе атҡара ул: райондар буйлап йөрөп, йөҙәрләгән кешене тыңлай, буласаҡ йырсыларҙы һайлап, Мәскәүгә алып бара һәм артабан студияның етәксеһе вазифаһын үтәй. Төрлө йылдарҙа студияны тамамлаусылар араһында – Баныу Вәлиева, Хәбир Ғәлимов, Ғабдрахман Хәбибуллин, Әсмә Шайморатова, Мәғәфүр Хисмәтуллин, Зәйтүнә Илбаева, композиторҙар Заһир Исмәғилев, Хөсәйен Әхмәтов, Рафиҡ Сәлмәнов, Рәүеф Мортазин һ.б. Бөгөн был исемдәр башҡорт сәнғәтенең үҙәген, уның алтын осорон тәшкил иткән быуын булып ҡабул ителә. Башҡортостан тәжрибәһенә таянып, тиҙҙән Татарстан һәм Урта Азия республикалары ла Мәскәү консерваторияһы эргәһендә студиялар аса һәм белгестәр әҙерләү эшенә тотона. Был башланғыстың милли кадҙар әҙерләү өлкәһендә иң ундырышлы юл булыуын ваҡыт иҫбатлай. 1933 йылда Башҡортостан дәүләт нәшриәте Әлмөхәмәтовтың “Башҡорт совет музыкаһын тыуҙырыу өсөн көрәш юлында” тип исемләнгән брошюраһын баҫып сығара. Был китап Башҡорт республикаһының профессиональ сәнғәтенең тәүге аҙымдарын сағылдырған документ буларак әһәмиәтле. Икенсенән, авторының милли сәнғәт яҙмышына ҡағылышлы фекерҙәрен туплап, Ғ. Әлмөхәмәтовтың эшмәкәрлегенең киңлегенә, ҡараштарының, фекерҙәренең тәрәнлегенә инанырға мөмкинлек бирә.

Башҡорт дәүләт опера һәм балет театрын төҙөп, милли опера сәнғәтен булдырыу идеяһы Ғәзиз Сәлих улының иң ҙур хыялына әүерелә. Әлегәсә Башҡортостанда профессиональ музыка сәнғәтенең бөтөнләй булмауын иҫәпкә алғанда, был идеяны ҡола яланда мәрмәр менән гәлсәрҙән торған гүзәл һарай һалыу менән сағыштырып булыр ине. Әммә күптәргә көс етмәҫтәй, бойомға ашмаҫтай уйҙырма булып күренгән был хыялын тормошҡа ашырыр өсөн “тауҙар ватып, таштар аҡтарыр” көс тә, таһыллыҡ та, тәүәкәллек тә тапҡан. Ҡыҙғанысҡа ҡаршы, хыялының тормошҡа ашыуын үҙ күҙҙәре менән күрергә насип булмай. Яҙмышының ҡот осҡос шаяртыуы булғандыр – опера театры асылыуға һанаулы ғына ваҡыт ҡалғас, Ғәзиз Сәлих улының ғүмере өҙөлә...

Уны ҡара машина алып киткән саҡта – Рауза Әлмөхәмәтоваға ни бары 13 йәш кенә була. Рауза Ғәзиз ҡыҙы атаһы тураһында бик күп иҫтәлектәр һаҡлай.” Үҙемде белә башлағандан алып, гел атайым менән бергә булыуым хәтеремдә. Мине хатта “Ғәзиздең ҡойроғо тип атай инеләр, сөнки әсәйем көнө-төнө партия эшендә ине. Балалар баҡсаһынан да мине атайым алып ҡайта торғайны. Өфөгә күсеп килгән осорҙо яҡшыраҡ хәтерләйем, миңә 7 йәш тулғайны инде. Иҫемдә: Луначарский баҡсаһында йыш ҡына концерттар ойошторола

ине, атайым мине үҙе менән алып бара, мин залда тыңлап ултырам. Уны тамашасылар ҡабат-ҡабат сәхнәгә сығып йырлауын һорап алҡышлай торғайнылар. Ә мин уны йәлләйем: “Атайым былай ҙа арый, уны ҡабат-ҡабат йырлаталар,” – тип. Атайым консерватория эштәре менән мәшғүл булғанда мине 1 йылға яҡын үҙе менән Мәскәүгә алып китте, мин унда мәктәптә уҡыным, башҡа студенттарҙың балалары менән консерватория буйлап йүгерешә инек...

Берәй эш боҙһам, урамда малайҙар менән һуғышһам, атайым алдына ултыртып ала ла, иплән кенә улай ярамағанлығын аңлата. Һис ҡасан берәйһенә ҡысҡырғанын ишетмәнем. Унның менән оҙаҡ-оҙаҡ итеп төрлө нәмәләр хаҡында һөйләшә инек. Минең менән тик башҡортса ғына һөйләште.

1937 йылда пароходта ултырып икәүләп Мәскәүгә барҙыҡ. Ул заманда пароходтар бик яй йөрөй ине. 20 көнләп барғанбыҙҙыр. Атайым юл буйына ауылы тураһында, ата-әсәһе, ағайҙары, дуҫтары тураһында хәтирәләргә бирелгәне иҫемдә. Үҙенең пландары, эшләгән эштәре, музыка хаҡында мауығып һөйләне. Әллә тиҙҙән айырылыуыбыҙҙы һиҙгән...

Аҙағыраҡ әсәйем һөйләүенән беләм, Мәжит ағайҙар бер көндө ҡунаҡ саҡырырға булалар. Уларға Мәжит ағайҙы дауалаған табиптар, күренекле кешеләр, профессорҙар йыйыла, әсәйем менән атайым да бара. Бер саҡ Мәжит ағай: “Мәстүрә, һин ҡунактар менән бул, ә һин Ғәзиз, рояль янына ултыр, йырла”, – ти. Атайым әйтә: “Мәжит ағай, барыһы ла рустар бит...” Яҙыусы былай тип яуаплай: “Беҙҙең йырҙарыбыҙҙы, көйҙәребеҙҙе белһендәр, йырла”. Атайым башҡорт халыҡ йырҙарын йырлағас, ҡунаҡтар шул хәтлем яратып ҡабул итә, ҡат-ҡат һорап йырлаталар. Ә инде Чайковскийҙың “Евгений Онегин” операһын Ленский арияһын йырлауы уларҙы шаҡ ҡатыра...

Атайымды ҡулға алған төндө бик яҡшы хәтерләйем. Мин йоҡлай инем, атайым килеп уятты. Таныш түгел хәрбиҙәр өйөбөҙҙөң аҫтын – өҫкә килтереп, нимәләр эҙләй, ноталарын, китаптарын аҡтара. Атайым “Сәсән” журналы яҙҙыра ине. Уларҙың биттәре араһынан да эҙләнделәр, йыртҡылап бөттөләр, хатта минең мендәремде, түшәгемде йыртып эҙләнеләр. Декабрь айы ине, иҙәнгә сәселгән нота ҡағыҙҙарында бысраҡ итектәренең эҙҙәре ҡалды. Атайым Ташкент ҡалаһына гастролгә китергә йыйына ине, сумаҙанын да тултырып ҡуйғайны. Ҡурҡыныс төн булды ул, ғүмерлеккә хәтеремә уйылып ҡалды. Өс айҙан әсәйемде лә ултырттылар. Төрмәлә 6 ай ултырып, бик насар хәлдә, баштан-аяҡ ауырыуға һабышып сыҡты ул, һәм бер ҡасан да унда күргән-кисергәндәрен һөйләмәне.

Атайымды тағы ла бер тапҡыр күреп ҡалдым мин. Бер көндө беҙгә таныш түгел бер ҡатын килеп керҙе лә әсәйемә: “Шул көндө, шунса сәғәттә уны күрергә мөмкинлек бар, тик үҙең барма, ҡыҙың барһын”, – тип әйтеп сығып китте. Беҙ унның кем икәнлеген дә белмәй ҡалдыҡ. Шулай ҙа ул әйткән урынға – Сазонов урамындағы НКВД урынлашҡан йорт ҡаршыһына Д. Юлтыйҙың ҡыҙы менән бергә барып торҙоҡ. Бер ваҡыт оло ҡапҡалар асылып китте лә унан һалдаттар атайымды, тағы бер нисә кешене алып сыҡты. Атайым пальтоһының яғаһын күтәргәйне, шулай ҙа мине күрҙе. Ҡара машинаға табан барған арала ул миңә боролоп: “Ҡыҙым, кеше бул, – тип әйтеп кенә өлгөрҙө, машинаға йәһәтләп ултыртып алып та киттеләр... Шул һуңғы осрашыуыбыҙ булды” [Шәкүр, 1994: 68].

1937 йылғы золом, башҡорт халҡының бик күп аҫыл заттары менән бергә, Ғәзиз Әлмөхәмәтовтың да ғүмерен ҡыйып үтә, уны милләтселектә, Зәки Вәлидиҙең Советтарға ҡаршы көрәшендә ҡатнашыуҙа, террористик эшмәкәрлектә ғәйепләйҙәр. Ете ай Өфө төрмәһендә үткәргәндән һуң, 1938 йылдың июлендә Ғәзиз Әлмөхәмәтов атып үлтерелә. Ул ҡара көндә үлем язаһына тарттырылғандар исемлегендә Булат Ишемғолов, Мәкәрим Мәһәҙиев, Дауыт Юлтый һәм милләтебеҙҙең бик күп аҫыл улдары бар...

Ғәҙеллек һуңлап булһа ла тантана итә: 1957 йылда Ғәзиз Сәлих улы Әлмөхәмәтов “халыҡ дошманы” тигән мөһөрҙән аҡланып, реабилитациялана.

Милләттең милләт булараҡ өлгөргәнлеген унның бөйөк шәхестәренә ҡарата булған мөнәсәбәте билдәләй. Талант эйәһе, аҡыл эйәһе был донъяға үҙ халҡына хеҙмәт итер өсөн яратыла. Халҡы иһә унның эштәрен дауам итеп, рухына тап төшөрмәй йәшәй белһә, уны ихтирам итә, күтәрә белһә генә, үҙ- үҙен күтәрә.

Тәрәндән, ер ҡуйынан атылып килеп сығып, түңәрәк кенә күләүек яһап, кескәй йырғанағын йырып, сылтырап ағып киткән шишмә һыуы киң даръяларға барып ҡушыла. Ғәзиз Әлмөхәмәтовтың моң даръяһы халҡыбыҙ күңелендә һаҡлана, унның исеме моңло йыр кеүек йәшәүен дауам итә.

Әҙәбиәт

1. Атанова Л.П. Жизнь как песня: Твоческий портрет Газиза Альмухаметова. – Уфа, 1973
2. Бикбаев Р.Т. Шәйехзада Бабич тураһында иҫтәлектәр. – Өфө, 1994. – 286-сы бит.
3. Рәшит Шәкүр. Арҙаҡлы башҡорттар. Ғилми-биографик очерктар. – Өфө, 1994.
4. Иҙрисова М. Үҙе лә бер онотолмаҫ мәңгелек моң кеүек // “Йәшлек” гәзите. – 2005 йыл, №127.

© Вәлитова Ә., Айҙарова Р.Ә., 2023

УДК 82.09

Галиуллин Н.Р., обучающийся
Научный руководитель: Гильманов М.А.,
учитель башкирского языка и литературы
ГБОУ РЛИ им.Т.Ю. Юсупова, Дуванский р-н (Россия)

«ОБРАЗ УРАЛ БАТЫРА: РОЛЬ В ВОСПИТАНИИ ПАТРИОТИЗМА И ГРАЖДАНСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ У ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

Аннотация. В научной работе поднимается вопрос о роли образа Урал батыра в воспитании патриотизма и гражданской ответственности у подрастающего поколения.

Ключевые слова: башкирское устное народное творчество, эпос «Урал батыр», образ, воспитание, патриотизм, патриотизм.

Abstract. The scientific work raises the question of the role of the image of the Ural Batyr in the education of patriotism and civic responsibility among the younger generation. patriotism.

Keywords: Bashkir oral folk art, epic "Ural Batyr", image, education, patriotism.

Көньяҡ Уралда һәм Евразия далаларында йәшәүсе башҡорттар, айырым халыҡ булараҡ, X быуат башында уҡ Ибн Фаҙлан юлъяҙмалары буйынса тарихта билдәле. Ибн Фаҙландан да алдараҡ башҡорттарҙы күреп белгән ғәрәп сәйәхәтселәре беҙҙең халыҡ тураһында мөһим мәғлүмәттәр яҙып ҡалдырған. Башҡорт халҡының этник составы ҡатмарлы булған кеүек, уның фольклоры ла шунса ҡатмарлы, бай һәм күп ҡырлы, сағыу биҙәкле.

Башҡорт халыҡ ижады жанрҙары эсендә халҡыбыҙҙың бөтә рухи байлығы, тормош-көнкүреш фәлсәфәһе, тарихи һәм өгөт-нәсихәт маҡсатын күҙәткән практик педагогикаһы тупланған.

Башҡорт фольклорында бөтә формалар буйынса ла эҙләнеү эштәре алып барыла. Шулай ҙа йәш быуынды халыҡ ижады аша тәрбиәләү юлдары тулыһынса асылып бөтмәгән, тип уйлайбыҙ. Ошо проблеманы асыҡлап беҙ үҙебеҙҙең эҙләнеү эшебеҙҙең маҡсатын билдәләнек – йәш быуынды халыҡ ижадына таянып уҡыу йортонда тәрбиәләү юлдарын асыҡлау. Төп сығанағыбыҙ Урал батыр» эпосы.

Башҡорт фольклорында эпос жанры – батырҙар тураһында ҡобайырҙар һәм көнкүреш ҡобайырҙары – ҙур урын биләй. Эпик жанрҙарҙың тыуыу һәм үҫеү процессы уны ижад иткән халыҡтың тарихына, тормошона, ижтимағи аң-фекеренең үҫеш эволюцияһына ныҡ бәйләнгән.

«Урал батыр» – халыҡтың боронғо аң кимәлен , ҡараштарын, хыялын, бай фантазияһын, бөтә кешелек донъяһы әһәмиәтендәге темаларҙы сағылдырыусы монументаль поэтик ҡомартҡы. Унда изгелек менән яуызлыҡтың мәңгелек көрәше, кешелек һәм тәбиғәттең үлемһеҙлеге ҙур поэтик оҫталыҡ менән һүрәтләнә. Сығышыбыҙҙа ҡобайырҙан бер-нисә миҫалдар килтереп анализ эшләп китәйек.

«Урал батыр» эпосында Йәнбирҙенең улдарын тәрбиәләүҙә ҙур роле уйнағанын күрәбеҙ. Ул балаларына – атай , Йәнбикә өсөн – ир, ғаилә башлығы һәм ил һаҡсыһы булараҡ һүрәтләнә. Улдарының тәрбиә эшендә Йәнбирҙе төп ролде уйнай, тип әйтә алабыҙ.

«Икегеҙҙә баламһығыҙ,
Күҙмдәге ҡарамһығыҙ,
Тешәр сағығыҙ уҙмаған,
Быуыныгыҙ ҡатмаған..»

Иғтибар итһәк, беҙ был юлдарҙа атай кешенең улдарын тыйыу, ғаилә йолаһы менән таныштырыуҙы күрәбеҙ.

«...Һыуһаһағыҙ уйында,
Ана, аҡ һыу эсегеҙ,
Ҡапырсаҡҡа тултырған
Ҡандан ауыҙ тартығыҙ...»

Урал кесе йәштән үк ғәҙел, аҡыллы батыр була. Ата-әсәһе улдарына ир еткәнгә тиклем ҡабырсаҡта һаҡланған ҡырағай йәнлек ҡанын эсеүҙән тыялар. Шүлгән тыйыуҙы боҙа – ҡан эсә һәм аҙғын , яуыз тәбиғәтле булып ҡала. Атай-әсәй тыйған эштәргә ҡаршы килә, ғаилә йолаларын боҙа. Эпостың был юлдарында үҫеп килгән ике батырҙың бер-береһенә ҡапма-ҡаршы герой булып китеүҙәренә иғтибар итергә була.

Йәнбирҙе ҡарттың кәңәше буйынса, Урал менән Шүлгән ҡоштар осоп киткән яҡҡа Үлемде эҙләп юлға сығалар. Уларҙың алдарына ике юл килеп баҫа. Юлды һайлағанда Шүлгәндең яҡшы, Уралды көтөлмәгән мажаралар, Ҡатил батшалығы, үлем һәм йәшәү араһында һынауҙар көтә.

«...Уңға китһәң, юл буйы –
Илау-һыктау төн буйы:
Яуызлыктан дан алған,
Акһакалдан, батшанан
Ҡайғы, этлек күреүсе

Ҡанлы йәшен түгеүсе,
Ҡатил батша иле бар..»

Урал батыр яуыз Ҡатил батша иленә үтә, Ҡатилды һәм уның ярандарын тар-мар итә, Ҡаһҡәһәнең йылан батшалығын ҡайрата, күк һәм ҡоштар батшаһы Самрауҙың ҡыҙҙарын яуыз дөйөүҙәрҙән ҡотҡара, деүеҙәр батшаһы Әзрәкәне юҡ итә, дейеүеҙәр яғын күскән ағаһы Шүлгән менән көрәшә. Уның турала йыйында булған олпат ҡарт ошолай ти:

«... Егет тә, егет икәнһең,
Егет батыр икәнһең...»

Ҡобайырҙағы Уралдың изгелек эштәренә ҡарап беҙ тағы ла уның ҡыйыу, үлемдән ҡурҡмаған, азатлыҡ өсөн көрәшеүсе, халҡын яратыусы ғәҙел ир-уҙаманы герой-батыр итеп күрәбеҙ.

Шулай уҡ беҙ Уралдың Йәншишмәне табып, уны йотор алдынан, тағы ла бер аҡһаҡалдың һүҙҙәрен миҫал итеп килтерәбеҙ:

«Егет, һиңә килдем мин,
Килеп хәлем әйттем мин.
Ҡолаҡ һалһаң һүҙемә,
Әйтә торған һүҙем бар...
Мәңге ҡалам тимәгеҙ,
Йәншишмәнән эсмәгеҙ.
Донъяла мәңге ҡалыр эш –
Донъяны матур төҙөгән,
Бағты мәңге биҙәгән –
Ул да булһа яҡшылыҡ.
Күккә лә осор – яҡшылыҡ,
Һыуға ла батмаҫ яҡшылыҡ,
Утҡа ла янмаҫ яҡшылыҡ,
Телдән дә төшмәҫ – яҡшылыҡ.
Бары эшкә баш булыр,
Үҙеңә лә кешегә
Мәңге йәшәр аш булыр».

Урал ҡарттың һүҙҙәрен иғтибар менән тыңлап, төшөнөп, Йәншишмәне эсмәй, тирә яҡҡа бөркөп тәбиғәтте үлемһеҙ яһай, үҙе эсеүҙән баш тарта һәм тәбиғәттең, халҡының мәңгелеге өсөн һәләк була. Бында ла, һуңғы һулышына ҡәҙәр геройыбыҙҙың ҡаһарман батыр, иле, ырыу-заттарының киләсәген дауам итергә теләүсе, халҡының яҡты донъяла матур, берҙәм, татыу йәшәүе тураһында теләгәнен һөйләй.

Шулай итеп, Урал батыр беҙҙең йәш быуынға өлгө булып ҡалыусы, уның образдарына ҡарап, сифаттарын үҙебеҙҙә һаҡлаусы башҡорт халҡының төп геройҙарының береһе тип әйтә алабыҙ.

Урал батыр – эпостың баш ҡаһарманы. Урал – халыҡ күрергә теләгән идеаль-батыр образы. Был образды һүрәтләүҙә ырыу ҡоролошо осорона хас һыҙаттар өҫтөнлөк алһалар ҙа, башҡорт халҡының һуңғыраҡ дәүерҙә халыҡ батырҙарына ҡарата ҡуйған юғары талаптары, теләктәре сағылмай ҡалмаған. Уралдың бөтә эштәре, батырлыҡтары кешелеккә үлемһеҙлек мотивы менән бәйле. Ул, беренсе сиратта, бөтә ырыуҙы символлаштырыусы ата-инә һүҙен тотҡан, йолаларҙы ихтирам иткән батыр.

Беҙ «Урал батыр” эпосын уҡыу йорто системаһында йышыраҡ ҡулланып, йәш быуынды Урал мәктәбе концецияһы аша тәрбиәләп, уҡыусыларға герой образын төрлө алымдар аша алып барып еткерегә хаҡыбыҙ бар. Шуның өсөн беҙгә йышыраҡ башҡорт ҡобайырҙарының яратҡан өҙөктәрен уҡыусылар араһында яттан һөйләү, эпостың йөкмәткеһе буйынса интелектуаль уйындар үткәреү, Йәш сәсәндәр кисәһен йәмләндереп ойоштороуҙы дауам итергә бурыслыбыҙ.

© Галиуллин Н.Р., Гильманов М.А., 2023

УДК 821.512.154

Давлетзянов А.И., Медведева Н.М., обучающиеся
Научные руководители: Давлетзянова Г.М., учитель русского языка и литературы,
Хафизова З.М., учитель родного языка и литературы
МБОУ «Татарская гимназия № 11», г. Казань (Россия)

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ ПО ПРОИЗВЕДЕНИЮ Ч. АЙТМАТОВА “ВЕРБЛЮЖИЙ ГЛАЗ”

Аннотация. Научная работа посвящена изучению темы экологии в произведении Ч. Айтматова «Верблюжий глаз». Ч. Айтматов – известный писатель, который в своих произведениях ставит важные вопросы современного общества. Он соединяет в своем творчестве народные легенды о животных, человеке,

природе и нравственные проблемы, пишет об экологических проблемах, влиянии человека на состояние природы, которое может быть и положительным, и негативным.

В повести «Верблюжий глаз» Ч. Айтматов говорит о том, что нужно беречь природу, не только увеличивать площадь пашни, разрушая при этом степные почвы, что влечет за собой изменение биогеоценоза степи. На первый взгляд, по нащему мнению, рассказ о нравственных проблемах человека (ответственности, дружбе и т.д.), но вчитываясь, становится понятно, что автор поднимает и экологические проблемы, он спрятал данные идеи между строками.

Ключевые слова: Чингиз Айтматов, повесть «Верблюжий глаз», экологическая проблема.

Abstract. The scientific work is devoted to the study of the topic of ecology in the work of Ch. Aitmatov “Camel's Eye”. Ch. Aitmatov is a well–known writer who poses important issues of modern society in his works. He combines folk legends about animals, man, nature and moral problems in his work, writes about environmental problems, human influence on the state of nature, which can be both positive and negative. In the story “Camel's Eye” Ch. Aitmatov says that it is necessary to protect nature, not only to increase the area of arable land, while destroying steppe soils, which entails a change in the biogeocenosis of the steppe. At first glance, in my opinion, the story is about moral problems of a person (responsibility, friendship, etc.), but after reading it, it becomes clear that the author also raises environmental problems, he hid these ideas between the lines.

Keywords: Chingiz Aitmatov, the story “Camel's Eye", environmental problem.

С тех пор, как появился человек, появились экологические проблемы, так как он взаимодействует с природой – берет пищу из нее, материалы для жилья и т.д., также и влияет, разрушает какие-то цепи экосистемы, поэтому это актуальная проблема. В 20 в. Писатели и поэты в своих произведениях рассуждали о проблемах окружающего мира, затрагивали экологические проблемы. Одним из них был Ч. Айтматов. Его произведения написаны с любовью к природе. В современном мире главной особенностью является то, что человек всё больше становится потребителем, а природные ресурсы – трудно возобновляемыми или совсем невосполнимыми.

Если читать произведения Ч. Айтматова, можно найти спрятанные экологические проблемы, поэтому предположили, что экологические сюжетные задачи для 4 класса будут интересны, способствуют привлечению внимания к чтению сказок, побуждают интерес, воспитывают любовь и бережное отношение к природе.

Для доказательства данной гипотезы были поставлены следующие задачи:

- через составление экологических задач на основе текста Ч. Айтматова «Верблюжий глаз» мотивировать учащихся к бережному, рациональному поведению в природе;
- через экологические задачи популяризовать чтение рассказов и повестей для детей Ч. Айтматова;
- побудить интерес к творчеству писателя;
- повысить читательскую компетенцию учащихся, что является немаловажной задачей для молодого поколения, которое всё более становится зависимым от гаджетов.

Для достижения поставленных целей были использованы методы: сбор материала, анализ текста, метод составления задач, используя содержание повести «Верблюжий глаз», опрос школьников.

Данный проект имеет практическое значение, так как повышает интерес к чтению произведений Ч. Айтматова, интерес к его творчеству, что важно в условиях популяризации языков народов, живущих на территории России, вызывает интерес к их культуре и литературе, интерес к экологии, бережному отношению к природе через рассказ Ч. Айтматова.

Некоторые особенности повести Ч. Айтматова «Верблюжий глаз».

Ч. Айтматов – известный писатель, который в своих произведениях ставит важные вопросы современного общества. Он соединяет в своем творчестве народные легенды о животных, человеке, природе и нравственные проблемы, пишет об экологических проблемах, влиянии человека на состояние природы, которое может быть и положительным, и негативным.

В повести «Верблюжий глаз» Ч. Айтматов говорит о том, что нужно беречь природу, не только увеличивать площадь пашни, разрушая при этом степные почвы, что влечет за собой изменение биогеоценоза степи. На первый взгляд, по нащему мнению, рассказ о нравственных проблемах человека (ответственности, дружбе и т.д.), но вчитываясь, становится понятно, что автор поднимает и экологические проблемы, он спрятал данные идеи между строками.

Само название произведения говорит о существовании древних цивилизаций, которые исчезли из-за экологических проблем. В заголовке присутствует название вида животного и его органа, что напоминает вдумчивому читателю о связи человека, его деятельности и природы. К тому же, действие происходит в целине, которую осваивает человек, экспериментирует(сажает злаковые культуры).

Таким образом, нами были выявлены экологические темы и проблемы в повести Ч. Айтматова «Верблюжий глаз».

Экологические задачи по тексту повести Ч. Айтматова «Верблюжий глаз».

Обратимся к тексту Ч. Айтматова «Верблюжий глаз». Нами после прочтения рассказа (внеклассное чтение) были составлены следующие экологические задачи.

Задача 1. В повести Ч. Айтматова говорится следующее: «И чудилось мне, что слышу я голоса минувших времен. Содрогалась, гудела земля от топота тысяч копыт. Океанской волной, с диким гиканьем и ревом неслась конница кочевников с пиками и знаменами наперевес. Перед моими глазами проходили страшные побоища». Как вы думаете, какой вред приносили такие побоища природе степи Анархай?

Решение: войны, побоища разрушают слой почвы, а значит, уничтожаются растения, под корнями могут быть норки мелких животных и насекомых, которые тоже уничтожаются, животные вымирают или становятся редкими, нарушаются цепи питания.

Задача 2. Что же произошло с экосистемой степи Анархай, если по тексту известно следующее : «По преданиям, в былые времена, заблудившись в холмах Анархая, бесследно исчезали целые табуны, а потом долго бродили там косяки одичавших лошадей. <…> проблему кормов в Анархайской степи, может, удастся разрешить. Но пока приходится действовать с оглядкой. Очень уж засушлив и зноен Анархай летом: даже каменные колючки - таш-тикен - и то, случается, сохнут на корню»?

Решение: из-за погодных условий и влияния человека происходит иссушение почвы, уменьшается влага, не хватает кормов животным, уменьшается численность животных из-за уменьшения количества количества пастбищ.

Задача 3. К каким последствиям приводит засуха в степи? Исчезают ли звенья в пищевой цепи экосистемы?

Решение: при засухе нет долго осадков, преобладает высокая температура, в почве меньше влаги, а растениям трудно добыть влагу, увеличивается из-за жары испарение, значит нарушаются условия нормального фотосинтеза в растениях. Больше становится засухоустойчивых растений-ковыль, полынь. И в рассказе тоже описывается обилие полыни, резкий запах ее : «Но в волглом воздухе уже различим был молодой горький запах дымчатой анархайской полыни, ростки которой пробивались у корневищ обломанного прошлогоднего сухостоя». Ч. Айтматов пишет, что в давние времена стада пропадали в высокой траве, а теперь проблема с кормами, значит, трава исчезла, ею питаются кузнечики, а кузнечиками – богомолы, богомолами – пауки гигантские, пауками – змеи. Значит, если исчезнет одно звено, то исчезнут и другие цепи.

Задача 4. Кто такие продуценты, консументы, редуценты? В каких связях они находятся в степи?

Решение: цепи питания сложные в степи. Если наступает засуха, уменьшается число растений, то уменьшится число леммингов, которые питаются ими, если мало леммингов, то лисица, например, начнет питаться яйцами птиц. Значит, какая-то группа животных будет по численности больше. Например, стало меньше трав-продуцентов, то часть косуль- консументов умрут от голода, значит, много станет редуцентов-падальщиков. Продуценты – виды, которые дают энергию, консументы – преобразуют эту энергию, редуценты-разлагают, расщепляют останки консументов и продуцентов.

Задача 5. Главному герою рассказа кажется, как будто пристально смотрит древняя статуя, у которой глаз напоминает верблюжий. Какие будут последствия, если в этой степи увеличится численность верблюдов в геометрической прогрессии?

Решение. Увеличение численности какого-то виды, безусловно, имеет и положительные последствия, и отрицательные, но отрицательного будет больше, так как это приводит к дисбалансу, нарушению соотношения видов, отклонения в цепи питания.

Таким образом, в ходе нашего исследования мы доказали, что связи чтения рассказов параллельно с экологией открывает широкие возможности как для учителя, так и для учащихся в плане интерпретации некоторых идей, в плане познания мира через экологические темы, проблемы.

В заключение необходимо отметить, что проблемы экологии и сегодня не потеряли свою актуальность. Рассказ учит юного читателя отличать добро от зла, честность и справедливость от лжи, учит правильному поведению в жизни и на природе.

Представленные в данной исследовательской работе экологические задачи способствуют побуждению интереса к произведениям Ч. Айтматова, заставляют задуматься не только над содержанием и смыслом их, но и о том, как устроена жизнь, как живут насекомые, животные, как должен к ним относиться человек. Человек должен относиться к природе и всему, что обитает в ней, бережно. Это рассказ о том, какие нравственные качества нужно в себе растить, а какие пороки в себе изменить, «стереть», как следует относиться к живой природе, как беречь её, чтобы не задохнуться от своих же отходов.

В процессе исследования нами были опробированы некоторые составленные задачи в 4Б классе нашей гимназии во время классного часа. Литература и экология показывают, что решение экологических задач способствует мотивации ко внимательному чтению или повторному обращению к тексту рассказа, с другой стороны, учащиеся начинают задуматься, что между строк можно выявить много интересных тем для размышления, могут быть спрятаны какие-то научные факты или темы.

Литература

1. Воронов В.И. Чингиз Айтматов: очерк творчества. – М.: Сов. писатель, 1976.

2. Собрание сочинений: в 3 т. / Ч. Айтматов; вступ. ст. Н. Потапова. – М.: Мол. гвардия, 1982. – Т. 1: Повести.
3.Чингиз Айтматов, Семён Липкин – Поэзия в человеческом пространстве. – М, 2003.
4. Айтматов Ч. Повести гор и степей / Ч. Айтматов; пер. с кирг.; вступ. статья Р. Гамзатова. – М.: Худож. лит., 1980.
©Давлетзянов А.И., Медведева Н.М., Давлетзянова Г.М., Хафизова З.М., 2023

УДК 39

Зәйнишева Д.А., уҡыусы
Ғилми етәксеһе: Ишемйәрова Г.С., башланғыс кластар уҡытыусыһы
Имәндәш төп дөйөм белем биреү мәктәбе, Ғафури р-ны (Рәсәй)

ҺЫУ МЕНӘН БӘЙЛЕ ЫШАНЫУҘАР, ТЫЙЫУҘАР, ЙОЛАЛАР

Аннотация. Работа посвящена исследованию традидий, верований башкир, связанних с водой.
Ключевые слова: традиции, верования, мифология башкир, фольклор.
Abstract. Annotation. The work is devoted to the study of traditions, beliefs of Bashkirs associated with water. Keywords:
Keywords: traditions, beliefs, Bashkir mythology, folklore.

Эштең актуаллеге. Һыуға бәйле тыйыуҙар һәм ышаныуҙар халыҡ тормошонда ҙур урын биләй. Тыйыуҙар, башҡорт халҡының ниндәй генә жанрын алма, һәр береһендә тиерлек бар. Әммә ошо тыйыуҙар бөгөнгө көндә йәмғиәт тормошонда аҙ өйрәнелә һәм бигерәк аҙ ҡулланыла.

Тикшеренеү эшенең маҡсаты. Башҡорт мифологияһында һыу менән бәйле ышаныу, тыйыу, йолаларҙы өйрәнеү; ауылыбыҙҙың өлкән йәштәге кешеләренән төрлө юрауҙар, ышаныуҙар яҙып алыу һ.б.

Тикшеренеү эшенең предметы: һыу менән бәйле ышаныуҙар, тыйыуҙар, йолалар.

Тикшеренеү эшенең сығанаҡтары: тикшеренеү эшен башҡарыу өсөн темаға ярашлы фәнни хеҙмәттәр, аңлатмалы, мифологик, диалектологик һүҙлектәр файҙаланылды. Шулай уҡ ауылдың өлкән кешеләре менән фекер алышыу ойошторолдо.

Тикшеренеү эшенең практик әһәмиәте. Йыйылған материалдар ауыл тарихын өйрәнеүҙә, мәҙәниәт һәм әҙәбиәт дәрестәрендә, мәктәп музейында файҙаланыла ала.

Кешелек донъяһы барлыҡҡа килгәндән башлап кеше тәбиғәтте аңларға тырышҡан. Ул үҙен тәбиғәт менән бер бөтөн тип иҫәпләгән һәм уратып алған мөхиттең, күренештәрҙең аңһыҙ йәки йәнһеҙ була алыуын күҙ алдына ла килтермәгән. Таштар, ағастар, йылғалар, болоттар – былар барыһы ла йәнле әйберҙәр тип һанағандар. Нисек аңы булмаһа ут нисек яндыра алһын, күк нисек гөрһөлдәһен, йәшен аттырып, ағастарҙы яндырһын, хатта кешене лә үлтерһен? Ошондай фекерҙәргә килгәндән һуң кешелек юғары көс барлығына ышана башлай.

Юғары көскә ышаныуҙың был төрө кешенең йән һәм төрлө йән эйәләренең (өй эйәһе, һыу эйәһе һ.б.) барлығына ышаныуынан ғибәрәт.

Башҡортостан ерҙәренән үткән Ибн-Фаҙлан башҡорт халҡы тураһында байтаҡ мәғлүмәттәр яҙып ҡалдырған. Ул башҡорттарҙың ун ике аллаһы булыуын әйтә: миҙгелдәрҙең, ямғырҙың, елдең, ағастарҙың, көн менән төндөң, үлемдең, ерҙең, һыуҙың үҙ аллаһы бар икән. Шунлыҡтан төрлө ышаныуҙар барлыҡҡа килгән.

Һыу – тереклек итеү өсөн кәрәк булған һауа, яҡтылыҡ, йылылыҡ һәм аҙыҡ кеүек үк әһәмиәтле ул. Һыуҙан башҡа тереклек юҡ. Кеше ашамайынса аҙналар буйы тора ала,әммә һыуһыҙ бер-нисә көнгә лә түҙә алмай. Әгәр кеше тәнендәге һыуҙың ундан бер өлөшө генә кәмеһә лә, уның хәле насарлана, тиҙәр ғалимдар. Ер шары ла, кеше кеүек, 80 % һыуҙан тора. Һыулыҡтарҙы һәр саҡ таҙа тоторға, уларҙы һаҡсыл файҙаланырға кәрәклеген онотмаҫҡа кәрәк, сөнки эсәргә яраҡлы һыу көндән-көн әҙәйә бара.

Ләкин, ҡыҙғанысҡа ҡаршы, һыу бәлә килтереүсе лә. Шул сәбәпле, төрлө ышаныуҙарға таянып, нигеҙһеҙ уйҙырмалар, хөрәфәттәр, һыу менән бәйле йолалар барлыҡҡа килгән.

Башҡорт мифологияһында төрлө эйәләргә бағышланған мифологик хикәйәттәр байтаҡ. Уларҙың бер ни тиклеме Һыу аҫты батшалығы менән бәйләнгән.

Һыуҙы изгеләштереү.

Һыу тәңреһе төркиҙәр табынған 12 төп тәңре төркөмөнә инә торған илаһи зат.

Донъя халыҡтары мифологияһынан билдәле булғанса, Һыу – донъя яратылышының башланғысы. Уның тураһында төрлө халыҡта төрлө легенда йәшәп килә. Ер шул донъяуи дарья эсенән күтәреп алып сығылған. Һыуҙы Ер яратылған ваҡытта аралашсы вазифаһын өйрәк башҡарған. Һыуҙы ҡатын-ҡыҙ ҡиәфәтендә тип белгәндәр,шуға күрә ышаныу-ырымдарҙа Һыу инәһе тигән һүҙ йыш ҡулланыла.

Халыҡ йолаларындағы һыуға ҡарата ышаныуҙарҙы, оло ихтирамды ислам дине лә һаҡлап ҡалырға булышҡан. Мөхәммәт пәйғәмбәрҙең шундай бер хәҙисе бар: иң яҡшы саҙаҡа һыу менән эсереү.

Һыуҙың изгелеге әсә ҡарынындағы баланың һыу эсендә ятыуы менән аңлатыла. Баланы йыуған беренсе һыуҙы (изге-илаһи һыуҙы), уның кейемен йыуған һыуҙарын сүплеккә, зәхмәтле урынға түгергә ярамаған. Баланы тәү башлап мунсала өләсәһе йыуындырырға тейеш булған. Ул "бисмилла"ларын әйтеп, "балам һау-сәләмәт, бәхетле-тәүфиҡле булып үҫһен" тигән теләктәр теләгән.

Үлгәндәрҙе йыуыуыҙы ла кешенең беренсел (әсә ҡарынында ятҡандағы) таҙалығына ҡайтарыу тип аңлатҡандар. Был йыуынтыҡ һыуҙы "бисмилла" итеп, ағас төбөнә түгергә ҡушҡандар. Ғәйет алдынан әрүәхтәр ҡайтырҙар, "бисмилла" менән түгелгән һыуҙы эҙләрҙәр, - тип өйрәтә өләсәйем.

"Тере һыу", "үле һыу" тигән төшөнсәләр ҙә юҡтан бар булмаған. Башҡорттар беренсе яҙғы ямғырҙы "тере һыу", көҙгө ямғырҙы "үле һыу" тип йөрөткәндәр.

Шишмә һыуҙарын да "тере һыу" рәтенә индергәндәр. Ауырыуҙарҙан ҡотолоу өсөн шишмә һыуы, таң алдынан төшкән ысыҡ тамсыларын ҡулланғандар. Былар барыһы ла һыу тәңреһе мәрхәмәтенән тора, тип уйлағандар.

Халыҡ һыуҙарҙы изгеләштергән. Мосолман халыҡтары ҡәҙер кисендә ҡояш байығас та тәһәрәтләнеп, өс көн "зәм-зәм" һыуы алырға бара. Һыуға барғанда ла, ҡайтҡанда ла һөйләшергә ярамай, изге теләктәр теләп барырға ҡушалар. Һыу алғанда салауат әйтеп, хоҙайҙан иҫәнлек-именлек һорайҙар.

Һыуҙы изгеләштереү уға бирелгән хәйер-саҙаҡала ла күренә. Һыу алиһәһенең мәрхәмәтенә өмөтләнгән кешеләр йылға-күлдәр, шишмәләр янына килеп, һыуға күлдәк, яулыҡ йәиһә кеше буйлыҡ еп һалғандар һәм "Һиңә яулыҡ, миңә һаулыҡ", – тип теләгәндәр. Был күренеш бөгөн дә һаҡланған. Кешеләр шишмә улағына тәңкәләр һалып, бәхет, һаулыҡ һорайҙар. Ә инде яңғыҙ ҡыҙҙар яҙын йылға буйҙарына килеп, сәскәнән үргән таҡыяларын ағым һыуға һалып үҙҙәренә пар теләйҙәр.

Һыу бабаһы.

Мифологияла ир-ат һүрәтендәге һыу заттары ла осрай. Уларҙы "һыу пәрейе" тип атайҙар.

Боронғо легендаларҙа һыулыҡтар, йылға-күлдәр менән бәйле өс зат тураһында мәғлүмәттәр һаҡланған: Һыу бабаһы, Һыу эйәһе, Һыу инәһе.

Һыу бабаһы һыу ятҡылыҡтарының иң төп хужаһы. Ул мәлйерәгән бер ҡарт рәүешендә һүрәтләнә, тәрән һыулауҙарҙа йәшәй. Уның батшалығына билдәле бер төбәктә урынлашҡан һыу биләмәләре инә. Ул үҙе һыуҙың иң йыраҡ мөйөшөндә йәшәй. Кеше күҙенә күренмәй тиерлек. Халыҡ ышаныуҙарына ҡарағанда, ул бер ваҡытта ла ярға сыҡмай. Яңғыҙлыҡ яратҡан Һыу бабаһы үҙен борсоғанды өнәмәй. Һыуҙың иң йыраҡ, иң тәрән урынына кергән кешеләрҙе, асыуы сығып, үҙ янына һыу төбөнә тартып алырға мөмкин. Шуға күрә элек ҡарттар һыуға батҡан кешеләр тураһында: "Һыу бабаһы алған", – тигәндәр. Һыулыҡтарҙы кәмһеткән, һыуға төкөргән, уны бысратҡан кешеләргә, ул йәшәй торған ауылға ла Һыу бабаһы рәхимһеҙлеген күрһәтә торған булған. Мәҫәлән, ул аяҙ көндә һыу өҫтөндә дауыл ҡуптарған, быуаларҙы йырып ебәргән, кешеләргә хәтәр сир ебәргән. Кешеләрҙең тәндәренә һыулы шештәр сыҡһа, уны "һыу сире" тип йөрөткәндәр. Был сирҙән ҡотолоу өсөн, бер ус ярманы тоҙ менән ҡатыштырып, шишмәгә, йылға-күлдәргә һалғандар йәки ярманы тоҙһоҙ ғына сепрәккә төрөп "ҡайҙан килдең, шунда кит, эйәңә илтеп бир", - тип һыуға ебәргәндәр.

Һыу инәһе.

Һыу инәһе. Ул ҡатын-ҡыҙ һүрәтендәге мифологик образ. Ҡоро ергә Һыу бабаһы менән Һыу эйәһенә ҡарағанда йышыраҡ сыға. Шуға күрә уның тураһында легенда-хикәйәттәр күп. Һыу инәһе ҡурҡыныс заттарҙан һанала. Уның исемен әйтеп балаларҙы ҡурҡытҡандар. Кистәрен яңғыҙ ғына һыу буйына төшөргә ярамаған, Һыу инәһе тартып алырға мөмкин.

Һыу инәһе оҙон сәсле, ҙур ҡара күҙле ҡатын-ҡыҙ ҡиәфәтендә күҙаллана. Ул һыу аҫтында йәшәй, тик сәстәрен тарарға һыу өҫтөнә сыға. Шул ваҡытта кешеләр, йәш егеттәр уның менән бәйләнешкә керергә мөмкин, тип уйлағандар. Әммә Һыу инәһенә зыян килтерегә ярамай. Ниндәй генә булһа ла, Һыу инәһе был донъя заты түгел. Һыу эйәһе уның улы, бик яуыз зат тип һанала.

Һыу эйәһе.

Һыу эйәһе лә ир затынан. Ул Һыу бабаһынан күпкә йәшерәк, шуға бер аҙ тәжрибәһеҙерәк, еңел аҡыллыраҡ та. Ул юҡҡа ғына ла йылға-күлдәрҙә шау-шыу ҡуптарырға мөмкин.

Һыу эйәһе менән шаярырға ярамай. Шундай хикәйәт бар. Имеш, бер кеше һыу буйында бау ишеп ултыра икән. Быны янына Һыу эйәһе сығып "Нимә эшләйһең?" – тип һорау биргән. Теге кеше бик тапҡыр булған. "Һыуҙы күккә аҫып куйып, йылғаны киптермәксе булам", – тигән. Шунда Һыу эйәһе теҙләнеп, ялбара башлаған "Һыуыбыҙға тейә күрмә, күпме һораһаңда бирәм", – тигән. Билдәле, кеше был шарт менән ризалашҡан. Һыу эйәһе йылға буйына төшөп киткәс, тәрән соҡор ҡаҙа һәм тишек эшләпәһен шул соҡорға ҡуя. Шулай итеп, Һыу эйәһенә эшләпәне тултырыу өсөн бик күп тырышырға тура килә.

Шишмә эйәһе.

Һәр нәмәнең, һәр күренештең үҙ эйәһе булған кеүек, шишмәләрҙең дә эйәләре булған тип уйлағандар. Улар изге рухтар сифатында, шуға ла кешеләргә һәр ваҡыт ярҙам итеп торғандар.

Шишмә эйәһе халыҡ мифологияһында ҡатын-ҡыҙ ҡиәфәтендә бирелә. Кемдәрҙер уны Һыу эйәһенең ҡыҙы, Тау эйәһенең ҡатыны тип тә әйткәндәр. Сөнки ул ике йәрҙең вәғәҙә-һүҙенә берҙән-бер шаһит. Ике ғашиҡ һүҙҙәрендә тора алмаһа, Шишмә эйәһенең ихтыяры шулайҙыр, тип уйлағандар.

Һыу кешеләргә бик кәрәк.

Һыу төбөндә нимә булмаҫ. Һыу кескәйҙәрҙе генә түгел, ҙурҙарҙы ла алырға мөмкин. Һыуҙың тынысландырыу үҙсәнлеге барлығын боронғолар бик күптән белгәндәр. Ысындан да, һыуға ҡул ғына тейһә лә, кеше тыныслана. Ә балалар йәйге эҫе көндәрҙә буш ваҡыттарын һыу янында үткәрергә ярата. Һыу тураһындағы ышаныуҙар, легендалар аша өлкәндәр бала күңелендә һыуға ҡарата хөрмәт тәрбиәләгәндәр. Һыу сығанаҡтарына ҡарата халыҡта төрлө йолалар йәшәп килгән.

Хәллерәк кешеләр элек-электән яҡын-тирәләренә ҡойолар ҡаҙҙыралар. Ҡойо ҡаҙған, ҡойо таҙартҡан кешене ҡәҙерләгәндәр, ихтирам иткәндәр. Ҡойоларҙы, сәнғәт әҫәре кеүек биҙәп, нағышлап яһайҙар. Халыҡта, ҡойоға төкөрмә, бер ваҡыт һыуын эсергә кәрәк булыр, тигән мәҡәл дә йәшәй. Шуға күрә ҡойо ауыҙы һәр ваҡыт ҡаплаулы булырға тейеш. Ә инде боронғо әбейҙәр, ҡояш байыға, ҡойоларҙы ҡапҡас менән япып, бәйләп ҡуя торған булғандар.

Һыу менән бәйле ышаныуҙар мәктәп дәреслектәрендә лә осрай. Мәҫәлән, "Әсәй" шиғырында ҡойо образы һағыш, моң менән яҡтыртыла. Ҡойо эргәһе кешеһеҙ тормай. Унан күрше-тирә һыу ала, юлаусылар ҙа уның янында туҡталмай уҙмайҙар. Шунда төрлө хәбәрҙәр ишетәһең. Халыҡта: "Юлсыға тулы силәк һыу менән осраһаң, уның юлы уң буласаҡ", – тигән ышаныу йөрөй. Ә һыуға, ғәҙәттә, әсәйҙәр йөрөй. Уларҙың кешеләргә мөлдөрәмә һыулы силәктәр менән осрауы осраҡлы түгел, сөнки әсә күңеле гел яҡшылыҡта.

Олатай-өләсәйҙәребеҙ Һыу эйәләрен, Һыу инәһен шул тиклем хөрмәтләп йәшәгәндәр. Өләсәйем һөйләүе буйынса, йылға-күлдәрҙәге, шишмәләге һыуҙы силәккә башыңды тығып, һауыттың кителгән еренән эсергә ярамай, сөнки һауыттың китегенә кер йыйыла, ә һауыттың һабы шайтан ултыра торған урын. Әгәр эсергә һауыт тапмаһаң, ҡулың менән эс. Һыуҙы таҙа һауыт менән алырға һәм өҫтөн ҡаплап һаҡларға кәрәк, юҡһа шайтан төкөрөп китә. Һыуҙы кәрәк тиклем генә тотонорға кәрәк, артығын тотоноу һыуға ҡарата мәрхәмәтһеҙлек һаналған. Мунсала йыуынғанда ла, көндәлек тормошта ла артыҡ һыу тотоноу гонаһ һаналған.

Һыуҙың ҡәҙере шишмә ҡороғас беленә, тигән мәҡәл һыуҙы һаҡлап тотонорға кәрәк икәнде аңлата. Һыуҙы ҡәҙерләп тотмау Һыу эйәләренә лә оҡшамаған. Улар йылға-күлдәрҙәге, ҡойо һәм шишмәләрҙәге һыуҙарҙы кәметкәндәр, йәй көндәре кешеләрҙе ҡоролоҡ менән тилмерткәндәр.

Былдай осраҡтарҙа халыҡ һыу буйҙарына килеп ямғыр һораған, бер-береһен һыу менән ҡойондорғандар, һыу буйында бергәләп бутҡа бешереп ашағандар, һуңынан ҡалған бутҡаны Һыу эйәләренә "корбан итеп биреп, уны шәфҡәтләндергәндәр". Бөгөн иһә, ҡоролоҡ булғанда, иртәнге намаҙҙан һуң, ауыл бабайҙары, әбейҙәре мулла, абыстайҙар менән баҫыуға сығып, доға уҡыйҙар, Хоҙайҙан ямғыр һорайҙар. Ә көндөҙҙәрен бала-саға, урта йәштәге апайҙар, оло инәйҙәр таш әйләндерергә сығалар. Йәйге каникулда мәктәп лагерендә ял итеүсе балалар Нептун көнөн үткәрәләр, бер-береһен һыу менән ҡойондорошалар. Ошондай һанамыштар әйтәләр:

Ямғыр, яу, яу,
Майлы бутҡа бирермен
Майлы бутҡа ҡаҙанда,
Матур ҡашыҡ баҙарҙа.
Ямғыр, яу, яу,
Ҡара һарыҡ һуйырмын,
Һуйғас, ботон ҡуйырмын,
Тәтәй ҡалаҡ бирермен.
Ямғыр яу, яу, яу
Иген үҫһен тау-тау һ.б.

Йыуынтыҡ һыуҙарҙы юлға түгергә һәм түгелгән йыуынтыҡ һыуҙырҙың өҫтөнән атлап сығырға ярамай, һыу зәхмәте, һыу ене ҡағылырға мөмкин. Һыу менән беҙ үҙебеҙҙәге тиҫкәре энергияны сығарабыҙ. Шуға күрә, мунса кергәндән һуң, ҡул-биттәребеҙҙе, аяҡтарыбҙҙы йыуғандан һуң беҙ үҙебеҙҙе яңынан тыуған кеүек хис итәбеҙ.

Һыу менән бәйле йолалар.

Ҡыҙҙар, ҡунаҡ ҡыҙҙары менән үҙҙәренең матур күлдәктәрен кейеп, пар силәктәрен биҙәкләп эшләгән көйәнтәләренә элеп кис һайын, шишмә буйына килгәндәр. Бында ауыл йәштәре уйындар ойошторған. Буласаҡ йәрҙәре менән егеттәр шунда танышҡандар. Йәштәрҙең осрашыу урыны шишмә янында билдәләнгән, үҙҙәренең мөхәббәттәрен дә шунда белделгәндәр, бер-береһенә вәғәҙә бирешкәндәр. Мәҫәлән, "Таштуғай риүәйәте"ндә Көнһылыу менән Байғүбәк шишмә янында осрашалар. Байғүбәк һөйгәненә көмөш йөҙөк биреп, ҡашлы көмөш йөҙөктө күреп, ҡәйнәһе шул егет быны сихырлаған икән, ул шишмә эйәһелер, тип шомлана бащлай. Сихырсыларға, муллаларға кәңәш итәләр. Был шишмәнән һыу алмаҫҡа, унан һыу эсермәҫкә һүҙ ҡуйышалар. Ул шишмәне "пәрейле", ташын – "пәрей ташы", ҡыуаҡлыҡты – "пәрей ҡыуағы" тип йөрөтәләр.

Шишмә янында табышып-аңлашып ҡайһы бер йәштәр бәхетле тормош ҡорғандар.

Ә никахлашыуҙың икенсе көнөндә йәш киленгә һыу юлы күрһәтеү йолаһы үткәрелгән. Килен үҙ ауылынан булһа ла, башҡа ауылдан төшһә лә һыуға бер үҙен генә ебәрмәгәндәр. Йола буйынса уны егеттең ҡыҙ туғаны, йә үҙенең дуҫ ҡыҙҙары оҙатҡан. Һыу юлын күрһәтеүсеңәргә йәш килен алдан бүләк әҙерләгән. Шишмәнән һыу алғана йәш килен изге теләктәр теләп улаҡҡа тәңкәләр һалған.

Һыу алып ҡайтҡанда йәш киленде һанағандар. Һыу тулы ҡайтырға тейеш. Һыу түгелмәһә, килен сабыр холоҡло, түҙем булыр, түгелһә-сайпылһа бер аҙ ҡыҙыу холоҡлораҡ булыр, тип юрағандар. Йәш килен алып ҡайтҡан һыуҙы "шәрбәт"итеп туй өҫтәленә, ҡунаҡтарға ҡуйғандар. "Һыу ниндәй саф, шуның кеүек матур тормош, оҙон ғүмерҙәр булһын", – тип теләктәр теләгәндәр. Ғаиләлә тауыш-ғауға килеп сыҡһа, аңлашыу, мөхәббәт юллап, үҙҙәрен ҡауыштырған шишмә янына килгәндәр, уның һыуы менән йыуынғандар, тип иҫкә алаоло әбейҙәр.

Шишмә эйәһен шул тиклем хөрмәтләгәндәр: һыуға бары тик таҙа биҙрәләр, таҙа кейем менән килгәндәр, һыу алғас, саҙаҡа итеп тәңкәләр һалғандар, үҙҙәренә бәхет-сәғәҙәт һорағандар. Шишмә эйәһен ҡурҡытмаҫ өсөн, шишмә буйында ҡысҡырып һөйләшмәгәндәр, уның янындағы ҡош-ҡорттарға, бөжәктәргә теймәгәндәр. Шишмә эргәһен һәр ваҡыт ҡарап, тәртиптә тотҡандар.

Шишмәнең йәне бар, тип уйлағандар боронғолар. Ғөмүмән, ҡан менән йәнде тиңләп ҡарағандар. Шуға күрә лә шишмә хаҡында: "Шишмә һыу ғына түгел, ул йән аҙығы", – тигәндәр. Йәғни, шишмә һыуын тауҙың, ерҙең, тәбиғәттең ҡаны-йәне тип белгәндәр.

Дини йолалар ҙа һыу менән бәйле. Ислам динендә намаҙ уҡыр алдынан тәһәрәт алалар, муллалар, өшкөрөүсе әбейҙәр һыу менән өшкөрәләр. Ғөмүмән, мосолмандар таҙалыҡты, паклыкты һаҡларға, һыуҙы исраф итмәҫкә бурыслы. Ә христиандар яңы тыуған сабыйҙы һыуҙа суҡындыра. Йәһүдтәр гонаһтарҙан арыныр өсөн билдәле бер көндә һыу менән ҡойона.

Уҡыусылар ышаныу, тыйыуҙарҙы беләләрме?

Юғарыла өйрәнелгән тема буйынса уҡыусылар араһында һорау алыу үткәрҙек. Һорау алыу һөҙөмтәләре түбәндәге таблицала бирелгән:

Һорауҙар	Ҡатнашыу-сылар һаны	Эйе	Юҡ	Ҡыҙыҡһын-ғаным булманы
Һыуға бәйле йолаларҙы беләһеңме?	43	16 – 37%	20- 46 %	7- 16%
Һыуға бәйле тыйыуҙар, юрауҙар беләһеңме?	43	23 - 54%	20 – 46%	0
Һыуға бәйле һамаҡтарҙы беләһеңме?	43	28- 65%	15 – 35%	0
Һыу эйәһенең барлығына ышанаһыңмы?	43	27 – 63%	10 -23%	6 – 13%
Ямғыр теләгәнең бармы?	43	41 – 95%	2 – 5%	0
Һыу һибешкәнең бармы?	43	43 - 100%	0	0
Ҡар һыуына барғаның бармы?	43	3 – 10%	38- 88%	2- 2%
Ләйсән ямғырын ҡотлағаның бармы?	43	23 - 54%	12- 28%	8 - 19%
Шишмә юлын, һыу буйҙарын таҙартҡаның бармы?	43	33 - 77%	10 – 23%	0

Таблицанан күренеүенсә, һорау алыуҙа ҡатнашҡан уҡыусыларҙың яртыһы һыу менән бәйле йола, тыйыуҙар беләләр.

Уҡыусылар менән эңгәмәләшеү барышында тағы ла шул асыҡланды: һыу менән бәйле ышаныу-тыйыуҙарҙы өләсәйҙәре булған ҡыҙҙар күберәк белә булып сыҡты.

Йомғаҡлап, шуны әйтергә кәрәк: башҡорт милли мифологияһы башҡорт халыҡ ижадының бик боронғо, бай һәм үҙенсәлекле өлкәһе. Уны махсус өйрәнеү әһәмиәтле ғилми нәтижәләр яһарға мөмкинлек бирә.

Һыу – ер йөҙөндәге барлыҡ тере йән эйәләренең йәшәү сығанағы.Унан башҡа тормошобоҙҙо күҙ алдына ла килтерә алмайбыҙ. Кеше организмының да иң күп өлөшө һыуҙан торғанын беләбеҙ. Ләкин һыуҙың ниндәй һәләттәргә эйә булыуын, тағы ниндәй серҙәр һаҡлағанын һаман белеп бөтмәйбеҙ.

Нобель премияһы лауреаты Крут Вютрих, нефть бөтөүе тураһында борсолоуҙан алда, һыу көрсөгө хаҡында уйланырға өндәй. Бөгөн Ер шарындағы халыҡтың яртыһына эсергә яраҡлы һыу етмәй. Шуға беҙ уға рәхмәт һүҙҙәре генә ҡайтарып, уны һаҡсыл тотонорға тейешбеҙ. Шуға күрә һыуға ҡарата иғтибарлы, рәхмәтле булырға кәрәк.

"Ололар һүҙе – аҡылдың үҙе" тигән мәҡәлдәгесә, быуындан-быуынға быуаттар һуҙымында һаналып, йыйылып килгән күҙәтеү, һынамыш, йолаларыбыҙҙы белеп, уларҙы һаҡлап, тотоп, артабан да киләһе быуындарға еткерһәк, үҙебеҙҙ ҙә күп кенә зыян-зәхмәттәрҙән һаҡланып, тәбиғәт менән килешеп бергәлектә

йәшәр инек. Тәбиғәт кешенән көслө, уның үҙ ҡанундары бар. Беҙ, кешеләр, уның ҡанундары менән килешеп йәшәйек.

Әҙәбиәт

1. Башҡорт теленең һүҙлеге. – М.: Русскйи язык, 1993.
2. Бураҡаев И.Д., Бураҡаева М.С., Юлмөхәмәтов М.Б. Башҡорт мәҙәниәте. Тормош һабаҡтары. 7 класс өсөн дәреслек. – Өфө: Китап, 2001.
3. Башҡорт халыҡ ижады. II том. – Өфө: Китап, 1997.
4. Салауат Галин. Тел асҡысы халыҡта. – Өфө: Китап, 1999.
5. Ғималова М.Ғ., Хөсәйенов Ғ.Б. Башҡорт әҙәбиәте. 7-се класы өсөн дәреслек. Хрестоматия. – Өфө: Китап, 2014.
6. Бикбай Б.“Тере шишмәләр” повесы. – Өфө: Китап, 2004.
7. **mudrost.mirtesen.ru**
8. **mistika.xyz**

©Зайнышева Д.А, Ишемьярова Г.С., 2023

УДК 39

Ишемйәрова Г.И., уҡыусы

Етәксеһе: Ишемйәрова Г.С., башланғыс кластар уҡытыусыһы

Имәндәш төп дөйөм белем биреү мәктәбе, Ғафури р-ны (Рәсәй)

“ТАМЫР”ҘЫҢ ТАМЫРЫ НЫҠЛЫМЫ?

Аннотация. Работа посвящена исследованию детских телепередач студии «Тамыр».

Ключевые слова: Башкирское спутниковое телевидение, студия Тамыр, детские передачи.

Abstract. The work is devoted to the study of children's TV shows of the Tamyr studio.

Keywords: Bashkir satellite TV, Tamyr studio, children's programs.

Тикшеренеү эшенең актуаллеге. Бөгөнгө көндә башҡорт телен һаҡлап алып ҡалыу, уны пропагандалау, үҫеп килеүсе йәш быуында телгә һөйөү, хөрмәт тәрбиәләү ҙур проблема булып тора һәм ул проблеманы хәл итеү өсөн республика кимәлендә төрлө яҡлы эштәр алып барыла. Ошо проблеманы хәл итеүҙә Башҡортостан спутник телевидениеһы (артабан – БСТ) бик күп тапшырыуҙар күрһәтә. Бигерәк тә “Тамыр” студияһы балалар өсөн матур тапшырыуҙар күрһәтә. Ул тапшырыуҙарҙы ҡарап балалар үҙҙәрен рухи яҡтан үҫтерә, белемдәрен байыта, нимәгәлер өйрәнә алалар. Шулай уҡ башҡорт мәҙәниәте, халҡыбыҙҙың ғөрөф-ғәҙәттәре, фольклоры менән таныша ала.

“Тамыр” студияһы балаларҙың һәм үҫмерҙәрҙең ялын ойошторорауҙа, рухи байлығын, телмәрен, ҡыҙыҡһыныуҙарын үҫтереүҙә ҙур роль уйнай.

Тикшереү эшенең объекты: БСТ каналы “Тамыр” студияһы тарафынан башҡорт телендә балалар өсөн әҙерләнгән тапшырыуҙарҙы ҡараусы балалар .

Тикшереү эшенең предметы: БСТ каналы “Тамыр” телестудияһының балалар өсөн әҙерләнгән балалар тапшырыуҙары.

Ғилми хеҙмәттең төп маҡсаты. “Тамыр” телестудияһының балалар өсөн әҙерләнгән тапшырыуҙарҙың популярлығын асыҡлау.

“Тамыр” студияһы – балалар йөҙө. Тамыр... Әгәр кешелектең йәшәйешен ағас менән сағыштырһаҡ, бала саҡты уның тамырҙары тип әйтер инем. Сөнки һәр ағастың үҫеше тамырҙан, ә кеше ғүмере бала саҡтан башлана. Юҡҡамы ни балалар телеканалы “Тамыр” тип атала.

1989 йылдың 1 июнендә радиоэфирҙан “Иләү” тапшырыуы яңғырай. Уны ойошторорусы Луиза Фархшатова була. Луиза Азамат ҡыҙы ул ваҡытта ете йәшлек ҡыҙы флүзә һәм өс йәшлек йәлил эфирҙан шиғырҙар уҡыйҙар, йырлайҙар, әкиәттәр һөйләйҙәр.

Өс йылдан һуң, 2 мартта, телеэфирға “Иләү”ҙең дауамы “Сәңгелдәк” сыға. Бына ошо 1992 йылда “Тамыр” үҙ тамырҙарын ебәрә лә инде. Бынан башҡа, үҫмерҙәр өсөн “Артылыш”, “Тай-тулаҡ” тапшырыуҙары күрһәтелә.

Тапшырыуҙар нисек әҙерләнә? Һәр тапшырыуҙың башта сценарийы әҙерләнә. Был яуаплы эште редакторҙар башҡара. Улар: Гөлназ Ҡолһарина, Альбина Фәйзуллина, Зөһрә Даянова, Гөлшат Юлмөхәмтова, Гөлдәр Ишҡыуатова. Сценарийҙарға режиссерҙар хеҙмәте һалынғас, улар тапшырыуға әйләнә. ”Тамыр” режиссерҙары – Ирәндек Иҙрисов, Ләйсән Солтанғолова, Шәүрә Урманцева, Рәфис Борханетдинов, Гөлшат Әхмәтова. Баш мөхәррир – Альбина Фәйзуллина. ә экран аша балалар үҙҙәре сығыш яһай. “Йәш йондоҙҙар”: Камила Бикҡолова, Диана Айыҭҡолова, Азамат Ғәлиев, Регина Йосопова, Азамат Урманшин, Фәнзил

Яруллин, Искәндәр Ханнанов, Гәлсәр Байғусҡарова һ.б. – бына кемдәрҙең оҫталығы, тырышлығы менән йәшәй “Тамыр”.

Студияға кескәй генә артистарҙы бик ҙур конкурс аша ҡабул итәләр.

“Тамыр”ҙың тәүге йондоҙсоҡтары бөгөн юғары уҡыу йорттарында, музыкаль училищеларҙа белем алып, ҡайһы берәүҙәре, мәҫәлән, Ләйсән Солтанғолова, үҙҙәре үк студияла эшләйҙәр. “Тамыр”ҙың тәүге ветерандары: Шәүрә Сәғитова, Зөлхизә Илбәкова, Лиана Хәбибуллина, Айгөл Нәбиуллина, Айгөл Идрисова, Сыңғыҙ Ханнанов һ.б., уларҙан һуң Гөлнәзирә Буранҡаева, Данил Сәлихов, Йәмил Фазылов, Гөлсөм Зарипова, Руслан Хәбибуллин, Гәлсәр Байғусҡаровалар, әлеге ваҡытта Салауат Әбделвәлиев, Әдилә Ишемғужина һ.б. киләләр. Әлеге көндә БСТ каналы фәһемле тапшырыуҙар бирә. Һәр көн бәләкәстәр өсөн “Семәркәй”, “Сулпылар”, “Борсаҡ”, “ӘЮЯ ҡаласығы”, “Бауырһаҡ”, үҫмерҙәр өсөн “Байтус”, “Шәп арба” һ.б. Тапшырыуҙар күрһәтелә, ә “Яңылыҡтар тауы”н алып барыусы ҡыҙҙар һәм егеттәр тура эфирҙа эшләйҙәр.

Бөгөнгө көндә “Тамыр”ҙың “тамырын” элекке режиссеры Гөлназ Ҡолһарина тота, шул уҡ ваҡытта төрлө сценарийҙар яҙа.

2015 йыл Мәскәүҙә үткән “Тэфи-регион” бәйгеһендә “Тау-тау хәбәр” тапшырыуы “Балалар өсөн программа” номинацияһында тәүге өсәү исемлегенә керһә, 2016 йылдың ноябрь айында, Украинала үткән “Бергә булайыҡ!” VIII халыҡ-ара балалар һәм йәштәр фестивалендә “Балҡас” әкиәте “Иң яҡшы фильм” номинацияһында еңеүсе була.

“Бергә булайыҡ!” Фестиваль кубогы һәм дипломдарға, шулай уҡ “Тау-тау хәбәр”, “Бауырһаҡ”, “ӘЮЯ ҡаласығы” тапшырыуҙары лайыҡ булған.

Быйылғы йылда октябрь айында “Тамыр” телеканалы “Алтын нур” халыҡ-ара интернет-телевидение өлкәһендәге премияның лауреаты булды.

Телеканал тапшырыуҙар ғына әҙерләмәй, ә әкиәттәр ҙә ҡуя. “Тубырса һәм Сыртлыҡай”, “Ҡоралай”, “Тылсымлы йөҙөк”, “Ҡарйондоҙ”, “Ҡамыр батыр”, “Ҡоралай”, “Тылсымлы ҡойроҡ”, “Балҡас” кеүек әкиәттәрҙе балалар көтөп алалар. Был әкиәттәрҙә яҡшылыҡ һәм яманлыҡ, ялғанлыҡ һәм дөрөҫлөк темалары сағылдырылған. Һәр ваҡыт кешелектең яҡшы сифаттары еңеп сыға. Шуның менән балаларға был әкиәттәр фәһем бирә, кешелек сифаттарын тәрбиәләүҙә ҙур роль уйнай.

Тапшырыуҙарҙың йылдан-йыл йөкмәткеһе байый, шымара бара.

“Тамыр” балалар-үҫмерҙәр телеканалы үҫмерҙәр тормошонан “Бирешмә!” тип аталған башҡорт телендә тәүге 10 сериялы телесериал төшөрөп, күптән түгел уны зәңгәр экрандарҙан күрҙек.

“Тамыр”ҙың тамыры киң таралғанмы?

Тәүҙә эҙләнеү эшенең маҡсатын иҫкә төшөрәйек: БСТ каналы “Тамыр”телестудияһының балалар өсөн әҙерләгән тапшырыуҙарҙың балалар араһындағы популярлығын асыҡлау. Уның өсөн беҙ уҡыусылар араһында һорау алыу үткәрҙек. Һорау алыуҙа 50 уҡыусы ҡатнашты. Һөҙөмтәләре түбәндәге таблицала бирелгән:

Һорауҙар	Яуаптар	Уҡыусылар һаны
Һин БСТ каналында балалар өсөн күрһәтелгән тапшырыуҙарҙы ҡарайһыңмы?	Эйе	42 уҡыусы
	Юҡ	8 уҡыусы (3 уҡыусының телевизоры юҡ, 5 уҡыусының бст каналы күрһәтмәй)
Бөтә тапшырыуҙар ҙа оҡшаймы?	Эйе	48 уҡыусы
	Юҡ	2 уҡыусы
Ҡайһылары оҡшамай? Ни өсөн?	“ӘЮЯ ҡаласығы” оҡшамай, сөнки ул ҡыҙыҡлы түгел	2 уҡыусы
Был тапшырыуҙарҙың файҙаһы бармы?	Уҡыуҙа кәрәк	15 уҡыусы
	Көндәлек тормошта алып барыусылар өйрәткән кәңәштәр кәрәкле	11 уҡыусы
	Өфөнөң төрлө урындарын күрһәтәләр	5 уҡыусы
	Йәш йырсылар менән таныштыралар	2 уҡыусы
	Ҡул эштәренә өйрәтәләр	6 уҡыусы
	Ҡыҙыҡлы итеп һөйләйҙәр	9 уҡыусы
Үҙең берәй тапшырыуҙа ҡатнашҡаның йәки	Юҡ	42 уҡыусы

шылтыратҡаның бармы?		
Ниндәй тапшырыуҙа ҡатнашырға теләр инең?	“Тау-тау хәбәр”	5 уҡыусы
	“Байтус”	7 уҡыусы
	“Семәр”	9 уҡыусы
	“Сәңгелдәк”	4 уҡыусы
	“Сулпылар”	4 уҡыусы
	“Борсаҡ”	5 уҡыусы
	Белмәйем, улай уйлағаным юҡ	8 уҡыусы
Башҡа ғаилә ағзаларың был тапшырыуҙарҙы ҡараймы?	Эйе	30 уҡыусы
	Юҡ	12 уҡыусы

Таблицанан күренеүенсә, 50 уҡыусының 8-е туған телдә барған тапшырыуҙарҙы ҡарауҙан мәхрүм.

Шуныһы ҡыҙыҡ, “Шәп арба”ла малайҙар, “ӘЮЯ ҡаласығы”нда беренсе, икенсе класс уҡыусылары, “Сулпылар”ҙа бейергә, йырларға яратыусылар, һүрәтте оҫта төшөрөүселәр “Семәр”ҙә ҡатнашырға теләйҙәр. “Ә нимә ҡамасаулай?” – тигән һорауға “Ҡыйыулыҡ етмәй”, “Хыялланам ғына” йәки “Белмәйем” тип яуап бирҙеләр. Шулай уҡ “Тамыр” студияһы күрһәткән, балалар өсөн әҙерләнгән тапшырыуҙарҙы ололар ҙа ҡыҙыҡһынып, яратып ҡарауҙары асыҡланды.

Тапшырыуҙар тураһындағы фекерҙәрен белеү маҡсаты менән беҙ мәктәпкәсә йәштәге балаларға ла мөрәжәғәт иттек. Һөйләшеүҙә 9 бала ҡатнашты. Барыһы ла тапшырыуҙарҙы ҡарауы, көтөп алыуҙары тураһында һөйләнеләр (тик бер ҡыҙ, мин шүрәленән ҡурҡам, ул ҡурҡыныс, тип яуап бирҙе).

Йомғаҡлау. “Тамыр” студияһы балаларҙың һәм үҫмерҙәрҙең ялын ойоштороуҙа, рухи байлығын, телмәрен, туған телгә һөйөүен, ҡыҙыҡһыныуҙарын үҫтереүҙә ҙур роль уйнай, тигән һығымта яһарға була.

Шулай итеп, “Тамыр” студияһы хеҙмәткәрҙәренең тырышып эшләүе юҡҡа түгеллеге һәм уларҙың әҙерләгән тапшырыуҙарын балаларҙың көтөп алыуҙары, ҙур ҡыҙыҡһыныу, ихласлыҡ менән ҡарауҙары, унан алған мәғлүмәттәрҙе тормошта ҡулланыуҙары асыҡланды. Тимәк, башҡорт телен һаҡлап алып ҡалыу, уны пропагандалау, үҫеп килеүсе йәш быуында телгә һөйөү, хөрмәт тәрбиәләү проблемаһын хәл итеүҙә “Тамыр” тапшырыуҙары ла тәрбиәүи, әһәмиәтле эш алып бара.

БСТ каналының “тамыр” телестудияһы тарафынан балалар өсөн әҙерләнгән тапшырыуҙары балалар араһында популяр икән, тимәк, эшебеҙҙең темаһында ҡуйылған һорауға, “Тамыр”ҙың тамыры ныҡлы, тип ышаныслы итеп әйтә алабыҙ. “Бергә булайыҡ” фестивалендә “Тамыр” каналының еңеү яулауы ла ошо уҡ фекерҙе тағы бер тапҡыр раҫлай.

Теле барҙың иле бар, ти бит халыҡ мәҡәле. Телебеҙҙе ҡәҙерләйек, һаҡлайыҡ, таратайыҡ! Шул саҡта беҙҙең илебеҙ ҙә берҙәм, татыу булыр!

Әҙәбиәт

1. Мин йәшнәргә килдем // Аманат. – 2012 йыл, № 7.
2. Сәңгелдәкте кем бәүелтә? // Аҡбуҙат. – 2008 йыл, № 3.
3. Гәлсәр йондоҙсоҡ // Аҡбуҙат. – 2015 йыл, № 7.
4. Башҡортостан телевидениеһы // Ватандаш. – 2010, № 4.
5. Бөгөн кисәгенән ҡыҙығыраҡ // Ватандаш. – 2014, № 9.
6. Тамыр йондоҙсоҡтары юл яра // Йәншишмә. – 2015, № 8.
7. Бирешмә! // Табын. – 2017, 7 ноябрь, № 89

vk.com›tamir_official_group

Https://l.facebook.com/ftamir_official_group

© Ишемйәрова Г.И., Ишемйәрова Г.С., 2023

УДК 821.512.141

Ишкинина А., укыусы
Ғилми етәксеһе: Хәсәнова Э.С., башҡорт теле һәм әҙәбиәте укытыусыһы
Мостафина Ф.Х. ис. 20-се Өфө ҡала башҡорт гимназияһы (Рәсәй)

МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ "ӨС ТАҒАН" ПОВЕСЫНДА ТЕЛ БАЙЛЫҒЫ

Аннотация. Работа посвящена исследованию средств выразительности произведения Мустая Карима «Таганок».
Ключевые слова: Мустай Карим, Таганок, средства выразительности.
Abstract. The work is devoted to the study of the means of expression of Mustai Karim's work "Taganok".
Keywords: Mustai Karim, Taganok, means of expression.

Тормош күренештәрен, образдарҙы рәссам бояу ярҙамында тыуҙыра. Скульптор бронза, мәрмәр, гипс, ә архитектор таш,кирбес, бүрәнә һымаҡ материалдар менән эш итә. Композитор кешенең эске донъяһын тауыш аша сағылдыра. Әҙер генә материалдар менән эш итеүсе һөнәр эйәләре бар. Ә мине гел генә яҙыусы хеҙмәте ҡыҙыҡһындыра һәм һоҡланыу тойғолары уята. Китапты күп уҡыуым да шунандыр, моғайын. Кем ул яҙыусы? Яҙыусы – ул һүҙҙәр менән эш итеүсе. Шуға күрә художестволы әҙәбиәтте һүҙ сәнғәте, тиҙәр .

Донъя һәм рус әҙәбиәтендә ни тиклем һоҡланғыс яҙыусылар, шағирҙар бар. "Ә башҡорт әҙәбиәте?" – тиерһегеҙ. Эйе, был урында башҡорт әҙәбиәте тураһында айырым һүҙ алып барырға кәрәк.Һоҡланғыс яҙыусылар, шағирҙар күп, әҙәбиәтебеҙ бай, күркәм. Шундай яҙыусыларҙың береһе – Мостай Кәрим.

Яҙыусы тормош ваҡиғалары, геройҙарының ҡылыҡ-фиғелдәре аша ғына түгел, әҫәрҙәрендә тел-һүрәтләү сараларының уңышлы ҡулланылышы менән дә үҙ уҡыусыһын тәрбиәләй. Мостай Кәрим теле – ул халҡыбыҙ теле. Уның әҫәрҙәре аша телебеҙҙең байлығына, матурлығына, ағымлылығына тағы бер инанып һәм ҡыуанып була.

"Өс таған" повесында күпме халыҡ аҡылы, матур һүҙҙәр унда, һәр һөйләм генә түгел, һәр һүҙ уйланылған. Мәҫәлән:

Мәҡәлдәр (халыҡтың тапҡыр һүҙҙәре**)** – ул халыҡ аҡылы. Мостай Кәрим теле – ул аҡыллы мәҡәл.

Тура эште кәкре ҡул менән эшләмәйҙәр. (Ғабдулла)

Баш һау булһа, мал табылыр әле. (Вәзир)

"Уңған аттың тире сыҡҡансы, ялҡау аттың йәне сығыр" тигәндәре ошо булалыр инде. (Ғабдулла тураһында, улар Вәзир менән көрәшкәндә)

Атаһыҙ бала – йүгәнһеҙ ат шул инде. (Нәғимә инәй ейәне Ғабдуллаға)

Батыр яраһыҙ бумаҫ. (Доктор)

Бына һиңә, өләсәйем әйтмешләй,бирәһе килгән ҡолона – сығарып ҡуйған юлына! Әйҙә, иш янына ҡуш булыр, – тине Ғабдулла.

Фразеологизмдар (бер нисә һүҙҙән ойошоп, бер мәғәнәне аңлатҡан нығынған һүҙбәйләнештәр):

Бөркөтлөләр күҙ күрмәҫ, ҡолаҡ ишетмәҫ илдәргә барып йөрөп ҡайталар. (алыҫ, йыраҡ)

…Ә үҙе Ер шарын биш бармағы кеүек белә. (бик яҡшы белә)

Вәзир тиҙ генә ҡойолоп төшмәне. (ҡурҡманы, аптырап ҡалманы)...

Аяғы ергә лә теймәй (Айҙарҙың) – шәп йүгерә.

Быны күреп торған Айҙарҙың эсе бошто. (йәне көйҙө, ҡыйын булды.)

-Шул тиклем маҡтаныуҙан нисек телдәре талмай, – тип бошондо Ғабдулла.

Башлыҡ менән Йүгеректең дүрт күҙе һигеҙ булды. (аптыраны.)

Легендалар (Тормошта йәки тарихта булған хәл-ваҡиғаларҙы бер аҙ арттырып һөйләгән халыҡ хикәйәһе**)** тыуған ер тарихына иғтибарлы булырға өйрәтә, ҡыҙыҡһыныу уята.

- Имеш, борон-борон заманда, Уралды илбаҫарҙарҙан һаҡлағанда, бәһлеүәнгә уҡ тейгән. Ул гөрһөлдәп ергә ауған. Уң ҡулындағы ҡылысы бер яҡҡа, һул ҡулындағы ҡалҡаны икенсе яҡҡа барып төшкән. Ҡалҡан төшкән ерҙә йылы күл, ҡылыс төшкән ерҙә һалҡын күл ҡалҡҡан.

- Кеше аяғы баҫмаған түбәләрҙә бөркөттәр бала сығара. Улар йыш ҡына, саңҡ-саңҡ итеп. Ауыл өҫтөнән осоп үтәләр. Ана шул бөркөттәр инде бынан бик күп йылдар әүәл ауылға исем биргәндәр: Бөркөтлө.

Сағыштырыуҙар (бер күренеш йәки әйберҙе икенсеһе менән сағыштырыу) бик үҙенсәлекле был повеста, йәғни Мостайса матур.

1. Урмандарында беләк йыуанлығы көпшәләр үҫә, аҡландарҙа турғай башы ҙурлыҡ еләктәр бешә.
2. Автор беҙҙе әҫәрҙәге малайҙар менән түбәндәге сағыштырыуҙар аша таныштыра:

- Ыҫмала төҫлө ҡуйы ҡара сәсле, ҡылыс танаулы, сандыр малай Ғабдулла исемле. Уның сәстәренә ҡулыңды тейҙерһәң, бармаҡтарың сатнап йәбешер һымаҡ. Йәмшек танаулы, табаҡ битле йыуаны – Вәзир.

3. Башлыҡ һайлау ярышы ваҡытында ...
1. Йәйәнән ысҡынған уҡ шикелле, Айҙар шунда уҡ атлығып алға сыҡты.

2. Вәзир, инәһенә эйәрер-эйәрмәҫ барған ялҡау ҡолон һымаҡ, артта уҡ тороп ҡалды.

Тасуирлауҙар (тәбиғәт күренештәрен, әйберҙәрҙең, кешеләрҙең сифаттарын ентекләп күрһәтеү) аша Башҡортостан тәбиғәтенең күркәмлеген Мостай Кәрим генә шулай күрһәтә алалыр һымаҡ.

1. Бөркөтлөнөң күрке күлдәр генә түгел. Унын тирәһендә кем уҙарҙан ярышып күккә үрләгән тауҙар, тау араларындағы йәшел үҙәндәр, ҡаяларҙан урғылып сыҡҡан шишмәләр, таштан ташҡа һикереп уйнаған ҡоралайҙар, яҙғы шарлауыҡтарҙан көҙгө ҡырауҙарға тиклем тынмай һайраған ҡоштар йәм өҫтөнә йәм өҫтәй.

2. Был мәлдә күл өҫтө тигеҙ, ягымлы була. Шул тигеҙлектә ялан аяҡ йүгереп уйнағы, һикерге килә. Яңы көн тыуғанда, яңы шатлыҡтар, яңы өмөттәр ҙә тыуа. Тик томандар ғына бойоҡ, сөнки уларҙың ғүмерҙәре ҡыҫҡа. Шулай ҙа, яр ситендәге ҡамыштарға. Тал ҡыуаҡтарына, томбойоҡ япраҡтарына уралып булһа ла, күл эргәһендә ҡалырға тырышалар улар. Әммә юҡҡа. Ҡояш менән томан һыйышып оҙаҡ йәшәй алмай. Быны һәр кем белә.

Йәнләндереүҙәр (тәбиғәт күренештәрен йәки йәнһеҙ әйберҙәрҙе кешегә хас сифаттарҙа йәнле итеп һүрәтләү) әҫәргә йән өрөп, унын үҙен йәнләндергәндәй.

- Байыр яҡҡа тәгәрәгән ҡояштың һарғылт нурҙары Шәрифулланың ыҫланған мыйыҡ остарына төшөп йымылдайҙар. Йымылдайҙар ҙа унын аҫҡы иренәнә һикереп төшәләр.

- Кирәмәт башына менеү – бөркөт осор бейеклеккә күтәрелеү тигән һүҙ ул. Төндәрен унын өҫтөндә, – ти Шәрифулла, – усаҡ тирәһендә әйләнгән күбәләктәр төҫлө (сағыштырыу), йондоҙҙар һикерешеп уйнай. Улар түбән үк төшәләр, үрел дә тот үҙҙәрен! Ҡайһы бер үтә шуҡтары, яңылыш ҡаяға һуғылып, селпәрәмә киләләр. Ана шуны инде йондоҙ атылыу тиҙәр.

- Яңы көндөң тәүге нурҙары башта Ҡылыс аръяғындағы бейек текә ҡаяға килеп бәрелә. Шунан һуң, сәселеп, тирә-яҡҡа тарала. Был ваҡыт әле күл, ап-аҡ томандан һырылған йомшаҡ юрғанын ябынып, йоҡлап ята. Таң яҡтыһы ғына уны рәхәт йоҡоһонан уята алмай, киреһенсә, күл юрғанын тағы ла нығыраҡ бөркәнә төшә. Беҙҙең тау яғында йәйге иртәләр һалҡынса була шул. Тик ҡояш үҙе күренгәс кенә, Ҡылыс, ҡынынан һурып алынған ҡылыс төҫлө (сағыштырыу), ялтырай башлай.

– Оҙаҡ йоҡлайһың, Ҡылыс, – тип шелтәләй уны ҡояш.

– Ниндәй төштәр күҙең? Замандар имен ваҡытта ҡылыс йоҡларға тейеш, – тип шаяра күл.

– Яҡшы төштәр күрҙем, ҡояш. Рәхмәт!

Әҫәрҙәге хәл-ваҡиғалар мөһим төҫ алғанда, бик урынлы ғына итеп халҡыбыҙға хас **йолалар**ҙы индереп ебәрә автор.

1. Беҙҙең яҡта кешеләр етди нәмәләр тураһында аяҡ өҫтө баҫып һөйләшмәйҙәр. Аҡылды ултырып йыялар. Малайҙар йәшел үлән өҫтөнә аҡыл йыйырға ултырҙылар.

2. Ҡалған икәүһе, йәнәһе, төптән уйлаған булып, байтаҡ ҡына өндәшмәй торҙо. Сөнки кәңәш ваҡытында һәр һүҙгә тиҙ үк ҡушылып барыу ир кешегә килешмәй.

3.- Малайҙар! – тип ҡыҫҡырҙы Айҙар. – Беҙгә, ысынлап та, бер башлыҡ кәрәк. Кем башлыҡ була?

- Шыбаға! Кем өҫкә сыға – шул башлыҡ була.

4.- Нәғимә инәй ейәненең күкрәгенә эйәге менән ишара яһаны. (Беҙҙең яҡта изге һаналған нәмәгә бармаҡ төртөп түгел, эйәк менән ымлап күрһәтәләр.)

Артабан малайҙар мәргәнлектә, етеҙлектә ярышыу, көрәштә көс һынашыу кеүек халыҡ ижады жанры – әкиәттәрҙән килгән йолаларҙы үтәү шарты аша башлыҡ һайларға тигән ҡарарға киләләр.

4. Һабантуй майҙанындағы көрәшселәргә оҡшатып, улар яурынға-яурын һуғып алдылыр (Вәзир менән Айҙар көрәшергә сыҡҡас.)

5. Аяҡ салыу кеүек харамлашыуға берәү ҙә барманы.

6. Башлыҡҡа суҡмарҙы тапшырырға ваҡыттыр инде.

7. Әкиәттәге батыр улһә, ул үҙенең ҡылыс-ҡалҡанын, уҡ-һаҙағын улына васыят иткән.

8. Миҙалды күргәс тә, Айҙарҙың артыҡ иҫе китмәне. Киреһенсә, атай кешенең миҙалын уйынсыҡ урынына тағып сығыуҙы килештереп етмәне. Ләкин, Башлыҡтың хәтерен һаҡлап, был турала өндәшмәҫ булды.

Повеста геройҙарҙың исемдәре есемдәренә тап килеп тора. Мәҫәлән: Айҙар – айға оҡшаш; дәрәжәле, Вәзир – ярҙамсы, Яҡуп – боронғо еврей исеменән, Ғабдулла – алла ҡоло тигәнде аңлата.

Алла ҡоло булған Ғабдулла иптәштәренең дә ышанысын яулай – башлыҡ була. Вәзир ҙә насар малай түгел, ул – ысынлап та ярҙамсы. Гөл нуры булған Гөлнур әҫәрҙә лә бер нур сәсеүсе һымаҡ. Ул тик матурлыҡ ҡына тыуҙыра. Ә малайҙарҙы Кирәмәтте ҡотҡарыу кеүек изге эшкә дәртләндергән Шәрифулла ысынлап та дәрәжәле, данлы. Унын исеме шундай мәғәнәгә эйә. Бына бит автор геройҙарының исемдәренә лә ниндәй иғтибарлы.

Әҙәбиәт – ул тормош дәреслеге. Бөтә ысынбарлыҡ, тормош, кешеләр, тәбиғәт һынландырыла унда. Ҡайһы берҙәрендә беҙ хатта үҙебеҙҙе, үҙебеҙҙең тормошобоҙҙо танығандай булабыҙ. Мостай Кәрим әҫәрҙәрендә бигерәк тә. Ә "Өс таған" повесында халҡыбыҙҙың аҡылы, аңы, зиһене – бөтәһе лә бар. Шунан сығып, ниндәй һығымта яһарға була?

Яҙыусы тормош ваҡиғалары, геройҙарының ҡылыҡ-фиғелдәре аша ғына түгел, әҫәрҙәрендә тел-һүрәтләү сараларының уңышлы ҡулланылышы менән дә үҙ уҡыусыһын тәрбиәләй. Был повестың телен

өйрәнеп, мин үҙем өсөн күп нәмә алдым. Мостай Кәрим теле – ул халҡыбыҙ теле. Уның әҫәрҙәре аша телебеҙҙең байлығына, матурлығына, яғымлылығына тағы бер инанып һәм ҡыуанып була.

Әҙәбиәт

1. Башҡорт әҙәбиәте: уҡыу ҡулланмаһы 5-се класс / М.Х. Иҙелбаев, М.Б. Юлмөхәмәтов, Ә.М. Сөләймнов, З.И. Ҡазыев. – Өфө: Китап, 2017.
2. Башҡорт теленең һүҙлеге. I, II томдар. – Мәскәү, 1993.
3. Башҡортостан уҡытыусыһы. – 2011. – №№1-12.
4. Башҡортостан уҡытыусыһы. – 2012. – №№1-12.
5. Кәрим М. Беҙҙең өйҙөң йәме. – Өфө: Китап, 2019.
6. Хөсәйенов Ғ.Б. Әҙәбиәт ғилеме һүҙлеге. – Өфө: Китап, 2006.
7. Әхмәтйәнов К. Әҙәбиәт теорияһы. – Өфө: Китап, 2004.

© Ишкинина А., Хәсәнова Э.С., 2023

УДК 1751

Карагулов Ч.С., обучающийся
Научный руководитель: Исхакова Р.Х., учительница
башкирского языка и литературы
МОБУ лицей д. Кабаково, Кармаскалинский район (Россия)

БАШКИРСКИЕ НАРОДНЫЕ ПЕСНИ И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ

Аннотация. Работа посвящена исследованию классификации башкирских народных песен.
Ключевые слова: фольклор, культура, народ, песня, классификация, жанры.
Abstract. The work is devoted to the study of the classification of Bashkir folk songs.
Keywords: folklore, culture, people, song, classification, genres.

Актуальность. Многовековой опыт народа, в который входят традиции, обряды, обычаи, фольклор – это все культурное наследие. Песни всегда были частью народа. Песни сопровождали человека от рождения до самой смерти. И свое счастье, и свое горе – все народ показывал через них. Каждое значимое историческое событие и личности события находили своё отражение в песнях простого народа. На сегодняшний день изучение башкирского фольклора имеет большое теоретическое и практическое значение. Народная песня мало исследована. Не изучены ее локальные особенности, недостаточно выявлены и зафиксированы бытующие жанры музыкального фольклора. В сфере культуры упор идет на коммерческое искусство, которое постепенно вытесняет традиционное народное музыкальное творчество. Важность развития народного художественного творчества обусловлена его воздействием на духовный мир человека. Башкирская народная песня, являясь основным видом музыкального творчества башкирского народа с глубокой древности, сегодня требует бережного отношения. Народную песню, народные певческие традиции нужно передавать молодому поколению, и только тогда народная культура получит развитие, и сохранится для будущих поколений.

Цель данной работы – рассказать о башкирских народных песнях, задача – раскрыть их классификации.

У башкирского народа было самое дорогое богатство: богатство, которое не просто существовало, а жила в самом народе; богатство которое вдохновляет, даёт сил – это народная песня. Башкирские народные песни, как и весь фольклор, занимали и занимают значительное место в духовной культуре народа. Фольклорист, доктор филологических наук, профессор С.А. Галин отмечал, что они передавались из уст в уста, как священное музыкально-поэтическое наследие предков. Через них происходило знакомство с историей народа, усваивались жизненный опыт и нравственные нормы прошлых поколений, формировались эстетическое восприятие мира [2: 206].

Собирание, издание и изучение башкирских песен началось в 30-е годы XIX в. А.А. Алябьев, Г.Х. Егикеев, И.И. Лепехин, П.М. Кудряшев, В.И. Даль, И.П. Покровский, Р.Г. Игнатьев, С.Г. Рыбаков, Л.Н. Лебединский С.А. Галин, Ф.А. Надршина, А.М. Сулейманов вложили очень много сил на собирание и изучение башкирских народных песен.

По своему содержанию и тематике старинные башкирские народные песни довольно богаты и разнообразны. Можно сказать, что практически все песни были написаны в период XVII – XIX века. По манере исполнения башкирские народные песни разделяют на: оҙон көй – долгая, протяжная песня; ҡыҫҡа көй – короткая быстрая песня. Принадлежность песен той или иной группе определяется количеством слогов в стихотворной строке: оҙон көй – 10-9; ҡыҫҡа көй – 8-7 сложный размер. По жанру, по тематике башкирские народные песни С.Галин в книге «Башкирское народное творчество» том 8 классифицирует на следующие группы: лиро-эпические и лирические. В данный том вошли около 400 песен, записанных в разные годы не

только в районах Башкортостана, но и за его пределами. В свою очередь они же имеют следующие тематические разряды:

I. Лиро-эпические:

1. Песни о родине и единстве племен («Урал», «Султанбек», «Джусалы», «Искандер», «Саз-река», «Курман», «Тевтелев», «Алиш»);

2. Песни о крестьянской войне 1773-75 гг. («Салават», «Салават на каторге», «Я тебя, дитя мое, растила», «Пугачев и Салават», «Большак», «Киньямурза», «Озеро Кизягас», «Карат»);

3. Песни об Отечественной войне 1812 г. («Французская, «Иремель», «Эскадрон», «Батыр-егет», «Вторая армия», «Ерян-кашка», «Хары сяс», «Любизар», «Баик», «Кахым-туря», «Кутузов»);

4. Песни о кантонном управление («Полковник Бутисов», «Кулуй-кантон», «Абдулла-ахун, «Кагарман-кантон», «Сибай-кантон», «Турякай», «Каравансарай»);

5. Песни о беглых («Буранбай», «Ялан-Яркай», «Бахтияр», «Бииш-батыр», «Шарафетдин», «Загидулла», « Узянбай», «Шафик», «Туяляс», «Юсуп-егет»);

6. Песни об армии и военных походах («Армия», «Трехлетняя служба», «Уил», «Колыбельная», «Сим», «Шарак», «Сизый сокол», «Эскадрон», «Порт-Артур», «Песня пленного», «Гайса»);

II. Лирические песни:

1. Земля родная («Круглое озеро», «Санлы-узяк», «Масимтау», «Туялас», «Курташ», «Ишмурза», «Алатау», « Заркай»);

2. Богатство, достаток («Акхак-кола», «Буланый конь», «Куныр-буга», «Кара-юрга», «Егет», «Песня Рабиги», «Соловей», « Белая Юрта»);

3. Социальное неравенство, горечь жизни («Эльмалик», «Айтуган», «Не кричи, кукушка», «Птицы родины», «Ерянсай», «Байкал», «Сыбай-кашка», «Перепутье», «Гарипкул»);

4. Пройденная жизнь, тленный мир («Пройденная жизнь», «Магри», «Жизнь», «Ямилякай» , «Бекас», «Гайша», «Гарифа», «Аушкуль», «Ильяс», «Кулунсак»);

5. Застольные песни («Песня о кумысе», «Застольная», «Алимьян», «Дим-дим», «Сосна», «Голубка», «Иньяр», «Курай», «Кандракуль», «Поет душа моя»);

6. Любовные песни («Салимакай», «Кусбика», «Халима», «Аргаяш», «Два егета», «Красный яр», «Красавице», «Ханская дочь», «Айтуган», «Сапожки», «Французский платок», «Туман», «Зубаржат»);

7. Женская доля («Таштугай», «Зюльхиза», «Гильмияза», «Загифа», «Камалик», «Карасэс», «Ашкадар», «Семь девушек», «Аминакай», «Голубой тулпар»);

8. Шуточные песни («Шесть егетов», «Черемуха», «Перепелка», «Гарифакай», «Сонайым», «Бибкай», «Хатира», «Шаль вязала», «Зарифа», «Танакай», «Сваха»);

III. Частушки.

Х.С.Ихтисамов же предложил следующую классификацию башкирских народные песни, которая основана на дифференциации мелодических стилей:

1. Жанры эпических песен (напевы мелодических стилей: хамак кюй и халмак кюй);

2. Жанры лиро-эпических песен (промежуточные песенные формы лирического и эпического жанров мелодического стиля развитого хамак кюй, халмак кюй, простого озон кюй);

3. жанры лирических песен (разнообразные песенные формы лирического жанра мелоджических стилей: халмак кюй, озон кюй, кыска кюй, смешанного стиля и сложной структуры – кушма кюй);

4. Жанры лирико-драматических, эпико-драматических песен (смешанные словесно-музыкально-драматические, вокально-хореографические формы различных мелодических стилей [3: 11].

В башкирской фольклористике имеются и другие подходы к классификации народных песен. Например, классификация С.Г. Рыбакова, Л.Н. Лебединского.

Характерными особенностями башкирской народной музыки являются органическая связь народных песен и наигрышей с преданиями и легендами, преобладающая сольная традиция, импровизационность, высокая исполнительская культура. Инструментальные мелодии отличаются от песенных более яркими, контрастными сопоставлениями (октавное проведение, мелодичность фраз, скачки на большие интервалы до полутора октав и выше).

Большинство произведений башкирской вокальной музыки исполняется в сопровождении курая, думбыры, скрипки, мандолины и др. Возникавшие в прошлом исторические связи определили в башкирской народной музыке генетическую общность и аналогии с музыкой других народов (алтайцев, казахов и др.) и различные заимствования татарских, казахских, русских, украинских мелодий.

Всем народным башкирским песням в той или иной мере присуще историчность. Народные песни – к какой бы группе не были отнесены – плод определённого исторического отрезка. В песне, так или иначе отразились особенности социально-политической и культурно-бытовой жизни определённой эпохи, в ней выражены характерные мечты, раздумья, переживания человека того времени. И с того времени песни передавались с поколения в поколение. Каждое значимое историческое событие и личности события находили своё отражение в песнях. Но, в современной башкирской фольклористике классификация народных песен разработаны недостаточно, ни один из принципов не может охватить всего жанрового многообразия народных

песен. Мы надеемся, что наша работа послужит неким толчком к изучению к этой, на мой взгляд, очень актуальной проблемы. Ведь в нашей стране проблема нравственного и духовного воспитания сейчас стоит на первом месте.

Литература

1. Башкирское народное творчество. Том 8. Песни (дооктябрьский период). – Уфа: «Китап», 1995. – 400 с.
2. Галин С.А. Башҡорт халҡының ауыҙ-тел ижады. – Өфө, Китап, 2004. – 392 бит.
3. Жемчужины народного творчества Урала. – Уфа: Китап, 1995. – 248 с.
4. Тел асҡысы – халыҡта. Башҡорт фольклорының аңлатмалы һүҙлеге / Төҙәтелгән һәм тулыландырылған 2-се баҫмаһы. – Өфө: «Китап», 1999. – 328 бит.

© Карагулов Ч.С., Исхакова Р.Х., 2023

УДК 7.046.

Мәжитов Н.Д., уҡыусы

Ғилми етәксеһе: Ғилманов М.Ә., башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы

Т. Йосопов ис. Республика лицей-интернаты, Дыуан р-ны (Рәсәй)

ЙОЛАЛАРҘА ХАЛҠЫМ РУХЫ

Аннотация. В исследовательской работе мы сравнили традиции интерната, малой родины, так же изучили труды выдающихся ученых Ахмата Сулейманова, Керей Мерген, Розалии Султангареевой, Рашита Шакура. В научной статье мы описали особенности традиции: корэш, башкирские танцы, сказительское искусства среди учащихся, йыйыны. Нами проанализированные традиции учат подрастающее поколение быть настоящими патриотами своей малой родины, любить родной язык, чтить обряды, йола своего народа.

Ключевые слова: йола, малая родина, родной язык, традиция, интернат.

Annotation. In the research work we compared the traditions of the boarding school, the small homeland and also we studied the works of prominent scientists such as Akhmat Suleymanov, Kerey Mergen, Rozalia Sultangareeva, Rashita Shakur. In the scientific article we described the features of the tradition: koresh, Bashkir dances, storytelling among students, yiyny. The traditions that we analyzed teach the younger generation to be true patriots of their small homeland, to love their native language, to honor the rite and people’s traditions. abstract. Annotation in English.

Key words: custom, small homeland, native language, tradition, boarding school.

Был донъяла сабый саҡта беренсе аяҡ баҫҡан һәм бала саҡтан уҡ ялан аяҡ йәшел туғай буйлап йөрөгөн ғәзиз ерем, йәнтөйәгем – туған илем, туған ауылым. Ата-бабаларыбыҙ башҡорт ерҙәре өсөн ҡан түккән, көрәшкән, туған телдә аралашып үҙенең яратҡан Урал төйәгендә көн иткән, быуын-быуын ырыу-заттар менән тормош көткән ерҙән дә ғәзиз ер юҡтыр. Һәр кешегә лә үҙенең ғаиләһе, ауылы иң ҡәҙерле был яҡты донъяла.

«Урал батыр» эпосында [Боранғолов, 2014: 147] яҙылып ҡалған һәм телдән телгә сәсәндәрҙән меңәр йылдар элек тапшырылып килгән бай ҡомартҡыбыҙҙан башлап бөгөнгө яҙыусылар, шағирҙәр, йәмәғәтселек, билдәле шәхсетәр үҙҙәренең яҙмаларында, тел осона алып, күренекле аҡһаҡалдарыбыҙ әйткән кеүек яратҡан, гүзәл тыуған төйәге, уның ижады, теле тураһында ғорурланып һүҙ тоталар, йәш быуынға ниндәй ҡәҙерле һәм бай тарихлы икәнен үҙҙәренең ижад емештәре аша халыҡҡа еткерәләр. Башҡорт халҡының бай яҙмышлы, ырыуҙаштары менән дуҫ йәшәгән, Урал ерҙәре өсөн ҡан түккән һәм көрәшкән халҡымдың онотолмаҫ көндәре мәңге беҙҙең хәтерҙә һәм юйылмаҫлыҡ эҙҙәр, хәтирәләр ҡалдыра күңелдәрҙә. Үҙенең туған ауылы тураһына Рәшит Шәкүр шулай тип яҙа: «Һәр ауыл – урамы, бәләкәйерәкме – үҙе бер ҡабатланмаҫ донъя, оло Ватандың бәләкәй генә бер биләмәһе, ә һин шуның тере бер тамсыһы» [Шәкүр, 2018:122]. Ысынлап та, шул бәләкәй ауылдарҙа бөгөнгө көндә йолалар һаҡланып, телдән-телгә күсеп, ялан экспедиция китаптарына ғалимдар, фольклорсылар тарафынан баҫтырылып сығарыла, киләсәк быуынға еткерелә. Эҙләнеү эшебеҙҙең маҡсаты – күренекле ғалимдарҙың хеҙмәт эштәренә таянып, ауылымда һәм интернатта һаҡланып ҡалған йолаларҙы сағыштырырға, уның йәш быуынды халыҡ педагогикаһы аша тәрбиләүҙә ҙур роль уйнауын аңлатыу.

Мин Оло Ватанымдың бәләкәс кенә биәләмәһендә – Балаҡатай районы Үрге Үтәш ауылында тыуып үҫкәнмен. Башҡорт тигән аҫыл милләттең, ҡеүәтле, тәрән тамырлы, бай тарихлы ҡатай егетемен. Тамғам – балта, ҡошом – ҡоҙғон, ағасым – ҡарағас, ораным – аҡ тайлаҡ. Минең тыуған яғым, ҡатай төйәне һәм үҙем турала ғилми етәксем Марат Ғилманов шиғыр юлдары аша шулай тип яҙа:

Тыуып үҫкән төйәгем –
Уралымдың ерҙәре.
Башҡортостан ил генәм,
Балаҡатай еренән.
Моратына ирешеүсе, тип

Белә халҡым, белә Ил
Төрки донъяға билдәле
Исемем булыр Нәил.
Үрге Үтәш ауылында
Үтә минең үҫмер саҡ.
Һоҡланып туя алмаҫлыҡ
Минең хозур тыуған яҡ .
Батырҙар тамырынан мин
Ҡатайҙар ырыуынан .
Бай тарихлы халҡым менән
Һис шикһеҙ ғорурланам.

Был авторҙың шиғыры менән мин һоҡланам һәм йәнтөйәгем, үҙемдең шәжәрәм, ырыу-затым менән ғорурланам.

Бала саҡ йылдарын ятраҡан ауылымда үткәрһәм дә, яҙмышым Дыуан районы Мәсәғүт ауылында урынлашҡан Башҡортостандың халыҡ шағиры Тимербай Йосопов исемен йөрөткән данлы төньяҡ-көнсығыштың рухи үҙәге Республика лицей-интернатында белем алыуыма һис тә үкенмәйем.

Үҫмер сағымдағы ятраҡан илкәйҙәрем – ауылым һәм интернатым минең өсөн иң ҡәҙерле, сөнки мин ошо төйәктәрҙә өлкән быуын ярҙамында халыҡ йолаларына таянып, үҙ телемә сәнғәт һәм мәҙәниәт аша һөйөү тәрбиәләйем. Халыҡ ынйылары мине рухлы булырға, халыҡ ижадына һөйөү тәрбиәләргә, башҡорт фольклоры менән дан тоторға өйрәтә. Бөгөнгә ҡәҙәр ауылымда һәм интернатта һаҡланып ҡалған ауыҙ-тел ижады аша мин бөйөк эпосыбыҙ Урал батырға, ҡобайырҙарға ҡыҙыҡһыныу уятып, уны яттан һөйләп, лицей-интернатында үткән йәш сәсәндәр кисәһендә, эпостан өҙөктө сәхнәләштереп, тамашасыларға кластан тыш сараларҙа, Өфө сәхнәләре аша алып барып еткерәм. Был йүнәлештә интернатта остаздарым менән менән ҙур эштәр алып барыла. Беҙҙең башҡорт ҡобайырҙары, уның эпик геройҙары – йәш быуын өсөн өлгө, таяныс һәм халҡыбыҙҙың бай ҡомартҡыһы.

XXI быуатта халыҡ ижады аша йәш быуынға ҡыҙыҡһыныу уятыу, телебеҙҙең мәртәбәһен арттырыу һәм уның өсөн төрлө алымдар ҡулланып уҡыу системаһында һәм ауылыбыҙ тормошонда йәшнәп йәшәү – үҙе оло еңеү, тип һанайбыҙ. Балаҡатай районы Үрге Үтәш ауылында бөгөнгө көндә мәҙәниәт йортонда фольклор коллективы эшләп килә. Мин ауылға ҡайтҡан һайын, йыл әйләнәһендә төрөлө сараларҙа, милли байрамдарҙа ҡатнашып, ауылыбыҙың данын район кимәлендә күрһәтеп, юғары ҡаҙаныштарға лайыҡ булабыҙ. Лицей-интернатта ла был йолалар, бер-береһенә бәйләнеп, бер-береһен дауам итеп, уҡыу йылы барышында үрелеп килә. Бөгөгө сығышыбыҙҙа ике бәләкәй илемдә үткәрелеп килгән бер-нисә йолаларға туҡталып китер инек. Шулай уҡ күренекле шағир, прозаик, публицист һәм ғалим-энциклопедист Салауат Юлаев исемендәге Дәүләт премияһы лауреаты Рәшит Шәкүрҙең «Йөрәктәргә яҙмалар» хәтирәләр китабынан да [Шәкүр, 2018] миҫалдар килтерәбеҙ.

Бөтәбеҙгә лә билдәле көрәш бәйгеһе майҙанға йыйындарҙа, һабантуйҙарҙа бар халыҡты үҙ янына йыя. Рәшит Шәкүр хәтирәләр китабында ошолай тип яҙа: «Көрәшселәр көс һынашҡанда судьялар ғына түгел, бөтөн ғәм халыҡ һәр хәрәкәтте күҙ ҙә алмай күҙәтер, шау-гөр килеп, йә хуплар, йә ризаһыҙлығын белдереп торор ине» [Шәкүр, 2018:. 59]. Бының менән ул ауылда барған һабантуйға иғтибар итеп үҙенсә ошолай хәтергә ала. Беҙҙең Үтәш ауылында ла ошо кимәлдә батырҙар бәйгеһе үтә, тип әйтә алам, сөнки иң ҡыҙыу, бөтәһе лә көтөп алған йыйындың ятраҡан боронғо милли спорт төрҙәренең береһе. Лицей-инетрнатта быйыл 20-се тапҡыр үткәреләсәк уҡыу йортоноң төп йолаһына әйләнгән Тимер Йоспов иҫтәлегенә арналған Рәсәй кимәлендә ойошторолған милли көрәш буйынса турнирҙы атар инем. Батырҙарҙың бер-береһе өсөн борсолғаны, командаһы өсөн мәрәй йыйғаны, көслө тауыштар, егеттәрҙең еңеүҙәре һәм тамашасыларҙың алҡыштары менән оҙатылып бара. «Башҡортса көрәшер өсөн, боронғо илаһи башҡорт йырҙарын йырлар, ҡурайҙа уйнар өсөн был яҡты донъяға башҡорт булып тыуырға кәрәк тә баһа!» – ти Рәшит Шәкүр үҙенең яҙмаларында [Шәкүр, 2018: 59] Эйе, көрәш батырҙарыбыҙҙы, илебеҙ һаҡсыларын тәрбиәләүсе, ир-уҙамандарыбыҙҙы, Ватаныбыҙҙың терәген һәм таянсын әҙерләүсе милли спорт төрҙәренең береһе. Шуның өсөн дә һабантуйҙа, йыйында көрәш оло иғтибарға лайыҡ. Юҡҡа ғына милли спорт төрө тураһында ғалимдар, йәмәғәтселек үҙҙәренең сығыштарында, китаптарында баҫтырып сығармай.

Беҙҙең интернатта икенсе йыл рәттән Йәш сәсәндәр йыйыны үткәрелә. Был йыйын биш райондан Урал батыр эпосын яттан башҡарған үҫмерҙәрҙе бер майҙанға йыя. Йәштәр кисәлә эпостан ятраҡан өҙөктәрен ятлайҙар, үҙҙәренең фекерҙәрен сарала ҡатнашыусыларға еткерәләр. Билдәле фольклорсы-ғалим Әхмәт Сөләймәнов эпосыбыҙ тураһында ошолай яҙып ҡалдырған: «Эпослы халыҡ –ерле халыҡ, боронғо халыҡ, уның ырыу-заты бар, тамыры бар, бай тарихы бар» [Сөләймәнов, 2012]. Ғөмүмән, Урал батыр эпосы милли уҡыу йорттарының, лицей-интернатының концепцияһы тип әйтергә була һәм тәрбиә эшендә тик Урал мәктәбе системаһы аша остаздарҙың эштәрен алып барыуы тәрбиәләнеүселәрҙе берләштерә, рухи яҡтан нығыта.

Тыуған яҡтарыма килгәндә Балаҡатай районында ике йылға бер тапҡыр Ҡаризел буйы башҡорттары (Өфө өпәй буйы башҡорттары) йыйыны үтә. Был сарала төньяҡ-көнсығыш райондарынан тыш Силәбе, Ҡурған, Свердловск өлкәләренән башҡорт фольклоры сығыштары менән дан тота. Сара барышында

коллективтар тирмәләре, йолалары, көнкүрештәре менән ҡунаҡтарҙы таныштыралар. Әлшәй районы Өршәк буйҙарында үткән йыйындарҙы иҫкә алып Рәшит Шәкүр былай тип яҙа: «Өршәктең үрге яғындағы ауылдарҙан башланып, бер-береһенә эстафета рәүешендә тапшырылып, түбән яҡтағы Мерәҫ, Йәнбәк ауылдарына етеп тамамланған ул байрам» [Шәкүр, 2018.]. Тимәк, ҡайҙа ғына йыйын үтәмәһен, ул үҙенең тәрән мәғәнәле, оло йөкмәткеле идеяһы менән айырылып тора. Йыйын күңел асыу сараһы ғына түге, ә алдағы тормошҡа маҡсаттар һәм бурыстар ҡуйып йәшәү мәғәнәһен дауам итеүсе халҡыбыҙҙың майҙансығы.

Шулай итеп, үҙебеҙҙең ғилми эҙләнеү эшебеҙҙә беҙ халҡыбыҙҙың йолаларын тергеҙеү буйынса оло эштәр алып барыуы, фольклорсылар ярҙамында китаптар баҫтырып сығыуҙы дауам итеү тураһында, кескәй илдәребеҙҙә үҙебеҙ халыҡ ижадының түрендә ҡайнап, йолаларҙы хәтерҙә ҡалдырып һәм беҙҙең арттан үҫеп килгән йәш быуынға дөрөҫ итеп, уларҙы боҙмай тапшырыу ҙур бурыс, тип һанайбыҙ. Туған ауылыбыҙ, яратҡан интеранатыбыҙҙа һаҡланып килгән йолаларҙы тергеҙеү һәм үҫтереү, ата-бабаларыбыҙҙың аманатына тоғро булып, туған телебеҙгә хеҙмәт итеү – беҙҙең төп бурыс.

Әҙәбиәт

1. Йөрәктәге яҙмалар: Хәтирәләр /Рәшит Шәкүр. – Өфө: Китап, 2018. – бит.;
2. Сөләймәнов Ә.М. Нимә ул фольклор һәм уны нисек йыялар: методик ҡулланма. – Өфө: РХИУ, 2012. – 128 б.
3. Солтангәрәева Р.Ә. Башҡортостан сәсән мәктәбе, 2012. – 296 с.
4. Урал батыр (эпос) / 1910 йылда М. Боранғолов, Ғ. Арғынбаев һәм Х. Әлмөхмәтовтан яҙып алынған. – Өфө, 2014. – 196 б.
5. Султангареева Р.А. Башкирский фольклор: семантика. Функции и традиции: Т.1: Миф. Обряд. Танец. Сказительство. Шаманский, религиозный, музыкальный фольклор. Современные традиции. – Уфа: Башк.энцикл., 2018. – 520 с.

© Мәжитов Н.Д., Ғилманов М.Ә., 2023

УДК 371.315.6

Нугайгулова А.Д., обучающаяся

Научный руководитель: Исиргакова З.А., учитель русского языка и литературы,
МОБУ КБГИ им. Н.А. Мажитова, Гафурийский р-н (Россия)

РОЛЬ ИГРЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МУСТАЯ КАРИМА И ВИКТОРА АСТАФЬЕВА

Человек бывает вполне человеком лишь тогда, когда играет
Фридрих Шиллер

Аннотация. В статье рассматривается характерные особенности русских и башкирских народных игр, исследуется роль игры в раскрытии характера ребенка с точки зрения педагогики и психологии, прослежена, как в сценах детских игр раскрывается характер героя художественного произведения, проведена анкетирование среди представителей двух поколений: сверстников, их родителей для выявления преемственность в играх.

Ключевые слова: игра, дети, родители, художественное произведение.

Abstract. The article examines the characteristic features of Russian and Bashkir folk games, examines the role of the game in revealing the character of the child from the point of view of pedagogy and psychology, traces how the character of the hero of the artwork is revealed in the scenes of children's games, conducted a questionnaire among representatives of two generations: peers, their parents to identify continuity in games.

Keywords: game, children, parents, artwork**.**

Что это такое – игра? Игра – основной вид деятельности. «По мнению советского психолога С.Л. Рубинштейна «игра хранит и развивает детское в детях, что она их школа жизни и практика развития». Д.Б. Эльконин считал, что «в игре не только развиваются или заново формируются отдельные интеллектуальные операции, но и коренным образом изменяется позиция ребенка в отношении к окружающему миру и формируется механизм возможной смены позиции и координации своей точки зрения с другими возможными точками зрения»» [Трунова, 2017].

В.А. Сухомлинский подчеркивал, что «игра – это огромное светлое окно, через которое в духовный мир ребенка вливается живительный поток представлений, понятий об окружающем мире. Игра – это искра, зажигающая огонек пытливости и любознательности» [Сухомлинский, 1987].

Игра – отражение жизни. Здесь все «как будто понарошку», но в этой условной обстановке, которая создается воображением ребенка, много настоящего; действия играющих всегда реальны, их чувства, переживания подлинны, искренни.

Игра – самостоятельная деятельность, в которой дети впервые вступают в общение со сверстниками. Их объединяет единая цель, совместные усилия к ее достижению, общие интересы и переживания.

Каждый народ богат играми. Они имеют многовековую историю и сохранились до **наших времен**, передавались из поколения в поколение, сохраняя в себе лучшие национальные традиции. Они развивали у ребёнка ловкость, быстроту и силу. В процессе игр ребёнок знакомился с окружающим миром.

В художественной литературе находят отражение многие вопросы жизни человека, в том числе, и игровая деятельность ребёнка.

Цель работы: выявление роли игры в развитии личности ребёнка и её воплощение в детской литературе.

Цель определила задачи:

-выявить характерные особенности русских и башкирских народных игр;

-исследовать роль игры в раскрытии характера ребенка с точки зрения педагогики и психологии;

-проследить, как в сценах детских игр раскрывается характер героя художественного произведения;

-провести анкетирование среди представителей двух поколений: сверстников, их родителей, и выявить преемственность в играх.

Методы исследования:

-знакомство с описанием народных игр, с трудами психологов по поставленной проблеме;

-метод анкетирования;

-выделение «игровых сцен» в художественных произведениях;

-систематизация и обобщение полученных сведений.

Объектом исследования являются игры русских и башкирских народов и игровые сцены в художественных произведениях.

Предмет исследования: игра как психолого-педагогическое средство развития личности ребенка, как важное художественное средство, помогающее раскрыть характеры героев.

Перед началом исследования мы выдвинули гипотезу: в художественной литературе герои чаще всего выбирают народные игры, в ходе которых раскрывается их характер и происходит знакомство с окружающим миром.

Роль детских игр в повестях Виктора Астафьева и Мустая Карима

Писатели, повествующие о детстве героя или героини, воспринимали игру как своеобразный пролог к становлению характера взрослого персонажа. С появлением реалистической прозы игра становится компонентом сюжетного действия, помогающим проникнуть в психологию «дитяти».

В художественных произведениях игра является: а) средством раскрытия характера героя-ребёнка; б) способом постижения персонажем-ребёнком окружающего его мира. Известные русский писатель В. Астафьев в книге «Последний поклон» и башкирский писатель М. Карим в своих повестях «Таганок», «Радость нашего дома» «Долгое-долгое детство» описывают игры деревенских детишек во время войны и послевоенные годы. Деревенские дети росли в домашних условиях, как правило под присмотром бабушек, старших детей. Родители работали. деревенские ребятишки много времени проводили на улице и зимой, и летом. Зимой были игры в снежки, катание на санках. В летнее время было для детворы раздолье для игр. В какие игры только не играли дети! Девочки играли в классики, вышибала, догоняшки, то есть салки, эта была игра и для мальчиков, и для девочек. Мальчики играли в городки, бабки. Были игры жмурки, пятый угол. В. Астафьев в рассказе «Гори, гори ясно» отмечает: «Их было много, тех далеких деревенских игр. И все они, будь то игра в бабки, в чижа, в солону, в лапту, в городки, в свайку, в прятки – требовали силы, ловкости, терпения. Существовали игры совсем уж суровые, как бы испытующие вступающего в жизнь человека на крепость, стойкость, излом; литературно выражаясь, игры были предисловием к будущей жизни, слепком с нее, пусть необожженным еще в горниле бытия, но в чем-то уже ее предваряющим».

Вообще, момент игры важен для обоих писателей. В коллективных и командных играх самое главное – это деление на команды. Для этого играющие используют считалки, жеребьёвку и т.д.: а) «Бежим до митряшинских ворот. Кто последний прибежит, тот и голит», – предлагал кто-нибудь из сообразительных парнишек и первым рвал к намеченным воротам.

б) Был и другой способ выбора голящего: какая-нибудь девчонка – лицо постороннее, неподкупное, брала в одну руку белое стеклышко, в другую черное и ставила условие: кто отгадает руку с белым стеклышком – отходит в сторону, кому не повезло - становись вдругорядь.

в) «Бобра серого или носоря белого?», «Волка кусучего или зайца бегучего?», «Летчика с ероплана или с парохода капитана?» Ну и безотказную «Бочку с салом или казака с кинжалом?» Были загадки и помудрей: «Свинка – золотая щетинка», «Иван-болван молоко болтал, да не выболтал», «Меч-кладенец – калена стрела, копье булатное, мурзамецкое!..»

г) На секунду Вазир замолчал, но, не в силах отказаться от желания стать вожаком, придумал другой способ.

-Жребий! Давайте тогда метать жребий! Или померяемся на палке: чья рука окажется сверху, тот и станет вожаком! - быстро предложил он.

д) Ребята! Давайте тянуть жребий, – предлагает Фарит, – кто вытянет, тот и будет вожатым.

Жребий так жребий! С этим согласен и Марат.

-Только как же Заман? Ведь и он может вытянуть жребий!

-Заман мне братишка, – заявляет Фарит. – Пусть за него тянет Марат. Согласны?

Марат идет в сарай и приносит длинный прутик, оставшийся после плетения гусиных гнезд. Мы начинаем тянуть жребий. За нижний конец прутика держится рука Фарита, вслед за ним обхватывает прутик рука Фагимы, потом Оксаны, потом моя, потом обе руки Марата – одна за себя, другая за Замана. Строгие требования игр помогали формировать характер, воспитывать в детях честность, принципиальность, добросовестность, взаимоуважение, силу воли.

Кататься на санках с горки или наперегонки любят и дети, и взрослые. Эта забава упоминается в рассказе «Фотография, на которой меня нет»: «Тогда пошли мы с Санькой на увал и стали кататься с такого обрыва, с какого ни один разумный человек никогда не катался. Ухарски гикая, ругаясь, мчались мы не просто так, в погибель мчались, поразбивали о каменья головки санок, коленки посносили, вывалялись, начерпали полные катанки снегу». Летние игры забавы описываются в повести М. Карима «Таганок»: а) «В начале решили состязаться по бегу. Бежать нужно было до видневшейся вдали одинокой сосны на окраине аула. Айдар отметил палочкой линию, и псе трое, закатав штаны, стали на свои места.

Вазир скомандовал:

-Раз, два, три!

Айдар, как стрела, выпущенная из лука, сразу же выскочил вперед. Ну и бежал же он! Нош его будто и земли не касались, только пятки одна за другой сверкали! Довольно долго не отставал от него и Габдулла. Вазир отстал сразу, как ленивый жеребенок, которому не очень-то охота бежать следом за матерью.

«Вот рыжий черт! – обругал он про себя Айдара. – Хоть бей его камнем по ногам! Бежит и не спотыкается!»

И Айдар первым добежал до намеченной цели и обнял одинокую сосну, оставив позади себя Габдуллу на расстоянии длинных вожжей. Габдулла пришел вторым, а бедняга Вазир, пробежав половину пути, вдруг упал на землю и, подняв правую ногу, начал рассматривать свою ступню»

б) «Не откладывая, ребята начали новый вид состязания. Все трое вытащили из карманов штанов свои боевые доспехи – рогатки, с которыми никогда не расставались. Условия состязания в стрельбе были приняты единогласно. На самую нижнюю, обломанную ветку сосны повесили вышитую тюбетейку Айдара. Потом, отойдя на тридцать шагов, воткнули в землю палку. Из постоянных запасов в карманах достали по три круглых, гладких камешка. По условию победителем являлся тот, кто без промаха три раза попадет в тюбетейку».

в) «Мальчики выбрали площадку для борьбы и приступили к последнему состязанию. Бросили жребий, и Вазир с Айдаром, поплевав на ладони, стали один против другого.

-Поборемся или помиримся? – спросил Айдар, подражая настоящим борцам.

-И поборемся и помиримся! - ответил Вазир, еще раз поплевав па ладони.

По обычаю борцов на весеннем празднике – сабантуе, они стукнулись плечами, потом, подержавшись за подолы рубашек, неожиданно согнулись и, обхватив друг Друга поперек туловища, закружились, завертелись».

В повести «Долгое-долгое детство» писатель описывает любимую игру мальчишек «Войнушка»: а) «До обеда мы кто где: по дому посильную работу делаем, мелкими играми забавляемся. А к вечеру собираемся все вместе и делимся на два войска. Играем в самую большую, самую настоящую игру, которая называется "Германской войной". Я не могу дождаться часа, когда снова стану могучим Рукавказом. Одно только плохо, меня все время из стана в стан перекидывают: то я под рукой России, то – Германии. Однако и там и здесь бьюсь яростно, беспощадно, редко когда бывает, чтобы кровь из носа не пошла или там без синяка обошлось или подбитого глаза».

б) «Недавно мы, все мальчишки, собрались и перед игрой в войну, как обычно, разделились на два лагеря. Но на этот раз, прежде чем начать сражение, каждый взял себе боевую кличку – название какой-нибудь страны. Шагидулла, самый сильный из нас, стал «Россией». Валетдин стал «Германией». Ибрай, сын Искандера, – «Америкой», остальные удовольствовались именами «Англия», «Япония», «Франция», «Австрия», «Турция», «Румыния», «Кавказ». Я из нашей братии самый маленький. Когда дошла да меня очередь, страны взяли и кончились».

В рассказе «Гори, гори ясно» В. Астафьев подробно описывает игру в бабки: «…затею рассказ с игры давней, распространенной в старину во всех русских деревнях и самой ранней в году – с игры в бабки. «Сражения разгорались с первооттепели, с Пасхи. Итак, потихоньку, полегоньку начиналась игра. Всяк норовил сперва сунуть в кон бабку заслуженную, увеченную в битвах, со сколком на башке, с трещиной от уха до уха, с выбоиной, которую, поплевав на ладонь, игрок загодя замазывал воском или жиром со щей… Мишка! Дунул на чуб, выбившийся из-под кожаной шапки-финки, которую у нас "фимкой" зовут, будто

мешал ему и чуб, царственно протянул в сторону длань – и в эту прихотливую длань наперебой вкладывались плитки. Мишка, не глядя, взял одну. В полнейшей, благоговейной тишине уверенно прицелился и бацнул по конам так, что брызнули бабки во все стороны».

Такие игры развивают в детях способность следить за манипуляциями окружающих, действовать быстро и решительно, ловкость, меткость, умение концентрироваться, внимательность. Учат тренироваться, побеждать, достойно проигрывать.

В ходе наблюдения за поведением героев повестей В. Астафьева и М. Карима мы пришли к выводу, что детские игры в деревне, точно воссоздавая настроение и переживания Вити Потылицына, Пупка, Ямиля, несут в себе обобщающие мысли авторов. Уже спустя годы, став взрослыми, каждый писатель понял, что в том игровом начале жизни сказывался характер маленького человека, что игры были испытанием силы, ловкости, терпения и потому стали «предисловием к будущей жизни, слепком с нее, пусть не обожженным еще в горниле бытия, но в чем-то уже ее предваряющим» («Гори, гори ясно»).

Авторы-повествователи сообщают нам о судьбе участников игр, комментируют речи бабушки Катерины Петровны и Оло Иняй, создавая перспективу в грядущие годы.

Благословляя детские игры и те незабываемые переживания, писатели призывают одновременно к бережливости душевной, к сердечности, чтобы всегда горела в нас добрая память, звучали в душе песни детства и голоса ушедших друзей.

Игры поколений

Наше детство тоже проходит в деревне. Многие игры, описанные Астафьевым и Мустаем Каримом, нам знакомы: в прятки, догонялки, жмурки…. Мы в них играем и сейчас. В них играли наши мамы, папы, а также бабушки, дедушки. Но все равно родители и педагоги все более и более обеспокоены тем, что современные дети мало двигаются, меньше, чем раньше, играют в подвижные игры из-за привязанности к телевизору и компьютерным играм.

В Гафурийском районе проживают люди разных национальностей. Их культура разнообразна и интересна. Но у многих народов есть родственные **игры**. Они имеют свои правила и называют их по – разному. Народные игры составляют важную неотъемлемую часть национальной культуры каждого народа, являются древнейшим средством физического, трудового, нравственного и эстетического воспитания подрастающего поколения. И русские, и башкирские народные игры отличаются соревновательным, коллективным характером действий, высокой эмоциональностью, вариативностью отдельных из них. В них много юмора, шуток, соревновательного задора; движения точны и образны, часто сопровождаются неожиданными весёлыми моментами, заманчивыми и любимыми детьми считалками, жеребьёвками. Большинство народных игр играют на свежем воздухе. Игры эти очень разнообразны, требуют много движения, находчивости, смекалки, дают массу всяких физических навыков и умений! Поэтому они отлично закаляют тело и душу.

В нашей Красноусольской башкирской гимназии-интернате имени Нияза Мажитова учатся и башкиры, и татары, и русские. Поэтому очень интересно выявить общие черты и отличительные особенности русских и башкирских народных игр.

Изучив литературу, опросив своих родителей по данной теме, мы решили проанализировать игры детей в прошлом и настоящем. Для этого мы разработали и провели анкеты:

-анкета для родителей «Игры детей прошлого».

-анкета для детей «Игры детей настоящего».

В анкетировании участвовали 5 взрослых,11 детей – русских из села Белое Озеро и 23 взрослых, 48 детей – башкир (учащиеся 2-5 классов) КБГИ.

На вопрос «Любишь ли ты играть?» все дети ответили утвердительно. Любимые игры наших сверстников приведены в таблице. (Приложение 1). Проанализировав результаты, я выявила, что у половины опрошенных детей любимые игры – это компьютерные. А жаль! В последнее время говорят не только о пользе компьютера, но и о вреде. Ведь дети используют его не для учёбы и работы, а только для игры. У них может испортиться зрение, искривиться позвоночник. Долгое нахождение без движения приносит детям большой вред. Компьютерные игры не коллективные, и с компьютером дети, как правило, общаются один на один, что не способствует развитию навыков общения. Следует обращать внимание на строгое соблюдение времени, которое проводит ребенок у компьютера. Радует, что наравне с компьютерными играми, наши мальчики любят играть в «Догонялки», «Казаки-разбойники», «Выбивного», в спортивные игры (футбол и пионербол). К большому сожалению, это происходит, в основном, на уроках физкультуры. Подвижных игр, к сожалению, дети знают немного.

Анкетирование родителей проводилось с целью узнать, в какие игры играли наши родители, каким играм они отдавали предпочтение.

Из анкеты для родителей мы узнали:

1. Наши родители больше играли в подвижные игры, знают больше игр, чем современные дети. На вопрос: «В какие игры вы играли в детстве?» 100% родителей отметили подвижные игры. Каждый из опрашиваемых назвал более 5 подвижных игр, которые вошли в сборник. Вряд ли можно найти среди

нынешних мам и пап тех, кто не играл в детстве в захватывающую подвижную игру. Наших родителей специально игре никто не учил. Они, как только им разрешали самостоятельно выходить на улицу, включались в компанию детей и, сначала наблюдали, а затем уже становились участниками массовых игр. В то время детей разных возрастов на улицах было много, игры проходили весело и интересно. Старшие дети учили младших. Так самые интересные игры передавались из поколения в поколение.

Во многих подвижных играх есть водящий. Чтобы начать игру, нужно водящего выбрать. Его назначают или выбирают по считалке. Главным в считалке оказывается именно ритм, часто считалка представляет собой смешение осмысленных и бессмысленных словосочетаний. На вопрос «Какие считалки вы знаете?», каждый респондент назвал по одной считалке, 80% опрошенных детей привели пример на русском языке. (Приложение3)

2. На вопрос «Какие качества характера развивали у Вас игры?» наши родители ответили, что игры, в которые играли на улице, развивали у них ловкость, быстроту бега, меткость, стремление победить. Развивали уверенность в себе, сдержанность, терпение, учили общаться. Игры, в которые играли дома, развивали внимание, воображение, мышление, память, пополняли словарный запас и расширяли кругозор. Но, самое главное, все игры учили быть добрыми, отзывчивыми, честными, заботливыми, учили сопереживать за других, готовили к будущей взрослой жизни.

Проанализировав все ответы анкет, мы пришли к выводу: действительно и у русского, и у башкирского народа есть родственные игры, которые имеют другие названия, наши сверстники играют почти в одни и те же игры. Но огорчает, что современные дети мало играют в народные игры, некоторые со временем совсем забыты, предпочтение отдается компьютерным играм.

Полученные результаты позволили нам квалифицировать игры по различным особенностям.

«Игра для ребенка – естественная потребность…», – утверждал В.Н. Сорока-Росинский, руководитель школы им. Достоевского в Ленинграде 30-х годов. С этим высказыванием трудно не согласиться.

Во время игры ребенок действует свободно, раскованно, не боится ошибки. Его интересует не результат, а сам процесс игры.

Наконец, игра – это форма познания мира. Благодаря активной и раскрепощенной мыслительной и речевой деятельности вырабатываются такие качества личности, как самостоятельность мышления и творческая инициатива.

Знакомясь с народными играми, мы узнали, что народные игры было принято играть во время проведения обрядовых праздников, посвящённых разным циклам земледельческого календаря:

Игра – важнейшая самостоятельная деятельность, которая имеет большое значение для становления индивидуальности и формирования детского коллектива.

Нравственные качества, сформированные в игре, влияют на поведение ребенка в жизни, в то же время навыки, сложившиеся в процессе повседневного общения детей друг с другом и со взрослыми, получают дальнейшее развитие в игре.

Литература

2. Астафьев В.П. Собрание сочинений в пятнадцати томах. – Красноярск: Офсет, 1997. https://litrossia.ru/item/7704-viktor-astafievv-konj-s-rozovoj-grivoy/
3. Карим М. С. Время – конь крылатый. – М.: Современник, 1972. – 328 с.
4. Карим М.С. Долгое-долгое детство: Повесть. – М.: Современник, 1977. – 223 с.
5. Карим М.С. Долгое-долгое детство: Повесть // Роман-газета. – 1979. – №4 (866).
6. Макаренко А.С. Соч. Т. 4. – М.: АПН РСФСР, 1957. – 373 с.
7. Селли Дж. Очерки по психологии детства: Пер. с англ. – М., 2009.
8. Рубенштейн С. Л. Основы общей психологии. – СПб: Издательство «Питер», 2000. – 712 с.
9. Сухомлинский В.А.: Сердце отдаю детям. – М.: Просвещение, 1987. – 128с. https://pedlib.ru/Books/1/0214/1_0214-33.shtml
10. Трунова М.С. Игра и ее роль в жизни ребенка // https://www.mmom.ru/mmom/news/gruppa-dnevnogo-prebyvaniya-dlya-detey-invalidov/igra-i-ee-rol-v-zhizni-rebenka-.html
11. Эльконин Д.Б. Психология игры. – М.: Педагогика, 1978. – 304 с.

©Нугайгулова А.Д., Исиргакова З.А., 2023

УДК 801.614

Сагадеева Ю.И., ученица
Научный руководитель: Исиргакова З.А., учитель русского языка и литературы
МОБУ КБГИ им. Н.А. Мажитова, Гафурийский р-н (Россия)

ИСТИНА ХУДОЖЕСТВЕННОГО СЛОВА (МОИ ТВОРЧЕСКИЕ ЭКСПЕРИМЕНТЫ)

Истина языка есть художественная истина,
есть осмысленная красота
К. Фосслер

Аннотация. В статье рассматривается языковой анализ художественного текста, которое поможет глубже проникнуть в область мысли и художественных образов, выраженных с помощью языковых средств, исследованы словесно-художественные образы, художественные приемы.

Ключевые слова: языковой анализ, художественный текст, художественный прием словесно-художественный образ.

Abstract: The article considers the linguistic analysis of a literary text, which will help to penetrate deeper into the field of thought and artistic images expressed using linguistic means, verbal and artistic images, artistic techniques are investigated.

Keywords: language analysis, artistic text, artistic technique, verbal and artistic image.

На уроках родного и русского языков вне поля зрения остается важнейшая их сторона – эстетическая функция, которая наиболее ярко и полно проявляется в произведениях художественной литературы. За унылой чередой разных видов грамматического разбора, списков слов для заучивания, бесконечных рамочек в учебниках и напряженных ожиданий результатов очередного контрольного диктанта не видим мы, дети, в языке самого главного – его удивительного богатства и красоты.

Эстетика языка долгое время оставалась без должного внимания в самой лингвистике. Русский языковед Л.В. Щерба в 1923г. с горечью писал, что до сих пор эстетикой языка интересовались лишь поэты и прозаики, отчасти – отдельные литературоведы, тогда как лингвисты почти не обращали внимания на эстетические возможности и ресурсы языка, «вообще на все то, что делает наш язык выразителем и властителем наших дум». По словам Л.В. Щербы, разработка эстетики языка могла бы стать «тем мостиком между языковедением и образованным русским обществом, который был сломан во второй половине 19 века»[1].

Со временем эстетическая сторона языковой действительности стала предметом специальных научных исследований, результаты которых отразились в работах А.А. Потебни, А.М. Пешковского, Л.В. Щербы, Н.М. Шанского, М.М. Бахтина, Ю.М. Лотмана, Р.О. Якобсона, В.В. Виноградова и многих других замечательных лингвистов.

Данное исследование – попытка наблюдения за текстом, обнаруживая в нем соответствующие языковые явления, с помощью которых достигается выразительность и образность художественного высказывания: «Целью классных упражнений, – писал К. Бархин, – не может ставиться создание стилиста-теоретика: нужно создать кадры молодежи, умеющей ценить чужое красивое и сильное слово и создавать свое».

Цель работы: исследуя художественные произведения, научиться их читать «филологически вооруженным глазом».

Задачи:

-Научиться воспринимать словесно – художественные образы.

-Научиться с помощью анализа текста чувствовать слово, думать над ним, восхищаться, искать истинный смысл, овладевая несметными богатствами русского языка.

-Использовать художественные приемы в своих собственных сочинениях.

Гипотеза: экспериментируя над словом, можно научиться искусству слова.

Прогнозируемый результат:

Совершенствование умения проводить элементарный языковой анализ художественного текста, которое поможет глубже проникнуть в область мысли и художественных образов, выраженных с помощью языковых средств.

Наблюдения за звуковыми образными средствами русского языка

Гибкость и выразительность русской фонетической системы вызывали восхищение многих. Особенно ценным для нас является мнение людей, которые знали несколько языков и потому имели возможность сопоставить звуковой строй разных языковых систем. Так, Н.М. Карамзин в «Письмах русского путешественника» раскрыл поразительные возможности фонетической системы родного языка: «Да будет же

честь и слава нашему языку, который в самородном богатстве своем, почти без всякого чуждого примеса, течет как гордая, величественная река – шумит, гремит – вдруг, если надобно, смягчается, журчит нежным ручейком и сладостно вливается в душу, образуя все меры, какие заключаются только в падении и возвышении человеческого голоса»[2]. Вообще звучащая речь является основной формой существования языка. Каждый по своему опыту знает, что даже когда мы, читая, не произносим текст вслух, тем не менее все слова воспринимаем в их звуковом составе. Особенно ярко мы представляем звучание поэтической речи. Почему? Дело в том, что в художественном тексте каждое слово оказывается как бы под увеличительным стеклом: «… слово в поэзии «крупнее» этого же слова в общеязыковом тексте».[3] Вот почему весь комплекс значений, заложенных в слове, а также само его звучание, становясь объектом художественного восприятия приобретают особый смысл: «Поэзия – высшая форма организации языка, когда содержательно все важно: и глубина значения слова, и ритм, и полная смысла музыка звуков».[4] Итак, гибкость и выразительность звучащей речи выражается в звукописи. Она, известно, достигается искусной поэтической организацией речи: подбором слов близкого звучания, виртуозным сочетанием звуков, повторением одного и того же звука или сочетанием звуков и т.д. Звуковой инструментировке своих произведений придавал особое значение А. Белый. О чем писал в предисловии к роману «Маски»: «Считаю все это нужным сказать, чтобы читатель читал меня, став в слуховом фокусе; если он ему чужд, пусть закроет книгу; очки – для глаз, а не для носа; табак для носа, а не для глаз».

В стихосложении разделяют четыре основных приёма звукописи: повтор звука, повтор фонетически близких звуков, противопоставление фонетически контрастных звуков, разная организация последовательностей звуков и интонационных единств. Широко используются также аллитерация (повтор согласных звуков) и ассонанс (повтор гласных звуков).

В целях звукописи может использоваться: а) повтор звука: «Ворон каркнул на сосну,/Тронул сонную струну» (А. Блок); б) повтор фонетически близких звуков: «Шуршит вода по ушам, и, чирикнув,/ На цыпочках скачет чиж» (Б. Пастернак); в) противопоставление фонетически контрастных звуков: «Ветер веет и вьётся украдками / Меж ветвей, над водой наклонённых, /Шевеля тяжёлыми складками/Шелков зелёных» (М. Волошин); г) разная организация последовательностей звуков и интонационных единств: «В июле, в самый зной, в полуденную пору, / Сыпучими песками, в гору,/ С поклажей и семьёй дворян, /Четвёркою рыдван, /Тащился» (И. Крылов). Приёмы звукописи могут быть канонизированными (общепринятыми в данной литературе) или индивидуальными.

1. Повторение одинаковых или сходных согласных называется **аллитерацией** (от лат. *ad* «к, при, со» + *littera* «буква», букв.: «собуквие»), а повтор гласных – **ассонансом** (фр.*assonance* «созвучие»). В русской речи более распространенным типом звукового повтора является аллитерация. Объясняется это тем, что в фонетической системе русского языка доминирующее положение занимают согласные звуки, так как их значительно больше, чем гласных (6 гласных фонем – 37 согласных), и они выполняют в языке смыслоразличительную функцию, несут основную информацию.

Издавна поэты и ученые пытались уловить связь между звучанием слова и его смыслом. Уже в XVIII в. М. В. Ломоносов в «Риторике» доказывает, что поэт, слагая свои стихи, подбирает слова не только по смыслу, но и по звучанию: «В российском языке, как кажется, частое повторение письмена *А* способствовать может к изображению великолепия, великого пространства, глубины и вышины; учащение письмен *Е, И, Ъ, Ю* – к изображению нежности, ласкательства, плачевных или малых вещей, через *Я* показать можно приятность, увеселение, нежность и склонность, через *О, У, Ы* – страшные и сильные вещи: гнев, зависть, боль и печаль».

Много интересных наблюдений о связи звука и смысла мы находим в статьях К. Бальмонта. Характеризуя каждый звук речи, К. Бальмонт пытается даже наделить его смысловой нагрузкой, закрепить за ним определенные образы. «О – звук восторга, – пишет он, – торжествующее пространство есть *О: – Поле, Море, Простор.* Все огромное определяется через *О,* хотя бы и темное: *стон, горе, гроб, похороны, сон, полночь.* Большое, как *долы* и *горы, остров, озеро, облако.* Долгое, как скорбная *доля.* Огромное, как *Солнце,* как *Море.* Грозное, как *осыпь, оползень, гром...* Запоет, заноет, как *колокол...* Высокий свод взнесенного *собора.* Бездонное О»[5].

Правы ли поэты, писатели? Можно ли довериться их фонетическому и эстетическому вкусу? Этот вопрос волнует и ученых-лингвистов. Они провели многочисленные эксперименты с восприятием звуков языка и оценкой их смысловой нагрузки. Некоторые результаты этих поисков вы найдете в книге Л.П. Крысина «Жизнь слова». Книга А.П. Журавлева «Звук и смысл», адресованная учащимся, продолжает волнующий разговор о существовании какой-то силы, связывающей звук и смысл в языке, при этом привлекаются результаты новых исследований в области русской лингвистики. В последние годы даже родилась новая филологическая область теории содержательности звуковой формы в языке. Эта наука получила название *фоносемантика*, а автор названной книги – один из основателей нового направления.

Примеры аллитерации:

Еще в полях белеет снег, [б']
А воды уж весной шумят — [в в']

Бегут и будят сонный брег, [б' б б]
Бегут и блещут и гласят... [б' б]
(Ф. Тютчев)
Примеры ассонанса:
Тиха украинская ночь.
Прозрачно небо. Звезды блещут
Своей дремоты превозмочь
Не хочет воздух…
(А.С. Пушкин)

2. **Звукоподражание** – употребление слов, которые своим звучанием напоминают слуховые впечатления от изображаемого явления.

Например, в стихотворении «На что жалуется калитка» С. Погореловского настойчивое повторение звука [ж] создает впечатление, будто мы слышим резкие и неприятные звуки, которые издает старая скрипучая калитка:

Тебе прилежно я служу,
Железом, жалуясь, визжу:
Уж ты, пожалуйста, уважь –
Заржавленную смажь!

3. Эффект фонетического повтора – звуковая игра – **тавтограмма.** Тавтограмма (от греч. Tautos – «тот же самый» + gramma «письмо, запись») – игровые стихи, в которых все слова начинаются с одной и той же буквы. Первые тавтограммы появились ещё в Древнем Риме. Например, древнеримский поэт Квинт Энний (Quintus Ennius, 239-169 гг. *до н.э.) писал:*

O Tite, tute, Tati, tibi tanta, tyranne, tulisti!!
О Тит Татий, тиран, тяготят, тебя тяготы те!
Перевод. Ф.Петровского

Кто не знает знаменитую тавтограмму Veni vidi vici (пришёл, увидел, победил)? Её, согласно легенде, произнёс Цезарь в 47 году до нашей эры, после победы, одержанной им в битве под Целе над Фарнаком, сыном Митридата. В эпоху Средневековья создавались целые поэмы-тавтограммы на латыни, состоящие из нескольких сотен строк. В XVI столетии славилась целая поэма, написанная таким способом доминиканцем Плаценциусом... Он издал её под псевдонимом Publius Porcius под названием *Pugna porcorum* (*Битва свиней*) в 1530 г. Все слова этой поэмы, состоявшей из сотен стихов, начинались с латинской буквы **Р**.

Одно из стихотворений Ломоносова можно назвать «внутренней тавтограммой» – в нём почти все слова содержат в своем составе букву **Г**:

О сомнительном произношении буквы Г в русском языке

Бугристы берега, благоприятны влаги,
О горы с гроздами, где греет юг ягнят.
О грады, где торги, где мозгокружны браги,
И деньги, и гостей, и годы их губят.
Драгие ангелы, пригожие богини,
Бегущие всегда от гадкия гордыни,
Пугливы голуби из мягкого гнезда,
Угодность с негою, огромные чертоги,
Недуги наглые и гнусные остроги,
Богатство, нагота, слуги и господа.
Угрюмы взглядами, игрени, пеги, смуглы,
Багровые глаза, продолговаты, круглы,
И кто горазд гадать и лгать, да не мигать,
Играть, гулять, рыгать и ногти огрызать,
Ногаи, болгары, гуроны, геты, гунны,
Тугие головы, о итоги чугунны,
Гневливые враги и гладкословный друг,
Толпыги, щеголи, когда вам есть досуг,
От вас совета жду, я вам даю на волю:
Скажите, где быть га и где стоять глаголю?

Тавтограммы были известны русской поэзии конца XIX – начала XX века. Так, на повторе слов, начинающихся с одной буквы, построено стихотворение В. Брюсова:

Мой милый маг, моя Мария,
Мечтам мерцающий маяк,
Мятежны марева морские,
Мой милый маг, моя Мария,

Молчаньем манит мутный мрак…[6]

В 1990-е годы несколько авторов (например, Михаил Болдуман) работали с тавтограммой систематически. Среди выразительных примеров лирического стихотворения-тавтограммы ряд источников приводит сочинение Владимира Смиренского (1902–1977):

Ленивых лет легко ласканье,
Луга лиловые люблю,
Ловлю левкоев ликованье,
Легенды ломкие ловлю.
Лучистый лён любовно лепит
Лазурь ласкающих лесов.
Люблю лукавых лилий лепет,
Летящий ладан лепестков.[7]

Мастером такого поэтического эксперимента является поэт, исследователь – лингвист А. Кондратов.

Облик осени

Охрой – осины
Облака оловянные.
Облик осенний.

Оцепенение

Один остался…
Осень опять обняла
Оцепененьем.
(А. Кондратов)

Надо отметить, что тавтограмма используется не только как экспериментальный прием, но и в большой поэзии. Так у Пушкина в "Евгении Онегине" неоднократно встречаются строки, где все или почти все слова начинаются с одной буквы:

Ночное небо над Невою ..., Прочтя печальное посланье ..., Прелестным пальчиком писала ..., Стихи на случай сохранились ..., Где машет мантией мишурной ...

Таким образом, тавтограмма представляет собой звукописное средство, часто совершенно не бросающееся в глаза, используемое для усиления поэтической речи и способствующее запоминанию стиха.

Наш эксперимент:

Вечерело… Веяло весенним волшебным ветерком. Всюду всплывал вихрь волны. Ветер, вздымающий верхушки вязов, вальсировал, выхватывая вьющиеся венки восхитительных васильков…

Время, врожденное Всевышним, втайне вторглось войной в Вечность. Взбешенная Вечность ворчливо выла вокруг времени.

Вероятно, возня владык возмутила вольный Ветер. Воистину властный ветер вмешался в внепространственные войны Властелинов, вылечил волнующую всех вражду. Внезапно вопль вездесущего Ветра воскресил в воспоминаниях встречи влюбленных. Взгляды, выражавшие веру в вечность, встретились, влились воедино. Вспыхнул восторг вдохновенья, влекущий ввысь воображаемым величием высот.

Владыки вознаградили Ветер всеобъемлющей властью. Восторженным возгласом вороны, воробьи взлетали ввысь, восхищаясь воцарением всесильного Ветра.

4. Еще одна форма игрового искусства – **палиндром** (от греч.*polid – romeo* – двигающийся назад, возвращающийся») – перевертень, слово, фраза или целое стихотворение, одинаково читаемые по буквам слева на право и справа налево. Говоря о том, что такое палиндром, следует сказать, что известны «перевертыши» с самой глубокой древности. Зачастую им придавался магический сакральный смысл. В византийском храме Софии в Константинополе на мраморной купели было вырезано следующее палиндромное изречение: «nisponano mimata mi monanopsin», означающее: «Омывайте не только лицо, но и ваши грехи». Появились палиндромы, примеры которых можно встретить в самых разных языках, предположительно в средние века. В России в XVII–XVIII вв. палиндром называли «рачьими стихами». В классической русской литературе есть достоверные сведения об авторском «перевертыше», написанном Державиным: «Я иду съ мечемъ судия». Вот еще одно из четверостиший Г.Р. Державина, две первые строчки которого читаются одинаково справа налево и слева направо (с поправкой на произношение и особенности орфографии слова *мечом):*

Я разуму уму заря,
Я иду с мечем судия;
С начала та ж я и с конца
И всеми чтуся за Отца.

Особый интерес к палиндрому возник в русской поэзии конца XIX – начала XX века, то есть в то время, которое ознаменовалось новаторскими поисками новых форм стиха поэтами разных литературных направлений. Первая попытка составить длинное, многострочное рифмованное произведение палиндромного

типа была предпринята Велимиром Хлебниковым (поэма «Разин»). Но расцвета данное художественное направление достигло только к 1970-1990-м годам.

ПЕРЕВЕРТЕНЬ
(Кукси, кум, мук и скук)
Кони, топот, инок.
Но не речь, а черен он.
Идем, молод, долом меди.
Чин зван мечем навзничь.
Голод, чем меч долог?
Пал, а норов худ и дух ворона лап.
А что? Я лов? Воля отча!
Яд, яд, дядя!
Иди, иди!
Мороз в узел, лезу взором.
Солов зов, воз волос.
Колесо. Жалко поклаж. Оселок.
Сани, плот и воз, зов и толп и нас.
Горд дох, ход дрог.
И лежу. Ужели?
Зол, гол лог лоз.
И к вам и трем с Смерти-Мавки.[8]

Велимир Хлебников

Палиндромы представляют собой наиболее глубокую, интеллектуальную и изящную форму прикосновения к слову. Возможна ли высокая поэзия в рамках палиндромии? Возможна. Это доказали такие классики жанра, как Гаврила Державин, Афанасий Фет, Велимир Хлебников, Валерий Брюсов, Георгий Шенгели, Илья Сельвинский, Арсений Тарковский, Александр Туфанов, Семен Кирсанов, Николай Ладыгин, Александр Кондратов, Владимир Гершуни, Владимир Пальчиков (Элистинский), Михаил Крепс, Владимир Рыбинский и др. Но для того, чтобы перевертень можно было бы назвать поэзией, необходимо иметь определенные основания: палиндромическое стихотворение, помимо того, что одинаково читается слева направо и справа налево, обладает (должно обладать) всеми атрибутами поэзии – размером и ритмом, тропами и даже (в отдельных случаях) рифмами. "Прекрасное – это когда части находятся в соразмерном отношении друг к другу; из гармонии частей вытекает чувство удовлетворения. Прекрасна речь, в которой все слова соответствуют друг другу наилучшим образом!" (Данте).

Наш **эксперимент:**

Он нежен, нежен! Но
Как хороша Анна, а? Шорох… Как
Дорог он, Анна, но город…

Эксперимент в области рифмовки

Во второй половине XIX века в России стала развиваться сатира, которая имела каламбурную заостренность. Языковые шутки, построенные на игре слов – омонимов и созвучных сочетаний – каламбур. **Каламбу́р** (фр. *calembour*) – литературный приём с использованием в одном контексте разных значений одного слова или разных слов или словосочетаний, сходных по звучанию.

Ценят золото по весу,
А по жалостям – повесу.
Женихи, носов не весьте,
Приходя к своей невесте
(Дм. Миняев)

Очень любил этот прием В. Маяковский:

Голодные? Устали?
Разве бывает усталь у стали?
Нет, не старость этому имя!
Тушу
вперед стремя.
Я
с удовольствием
справлюсь с двоими,
А разозлить –
и с тремя.

Наш эксперимент:

Теплый вечер... Ветер стих...

Муза посетила, и родился стих…
Сказала я, что не могу остаться,
Услышав это, он сразу как-то стих.
Я подошла, чтоб просто попрощаться,
А он достал со своего кармана стих.

Эксперимент в графике

Русская графика располагает огромными возможностями в плане усиления образности текста художественной литературы. В произведениях русских поэтов, я нашла набор таких приемов: 1) фигурное расположение текста 2) смена шрифтов 3) употребление графических средств выделения слов 4) особые приемы включения в текст числительных и числовых обозначений.

Я,
еле
качая
веревки,
в синели
не различая
синих тонов
и милой головки,
крылатый, как птица,
меж лиловых кустов!
Но в заманчивом взоре,
Знаю, блещет, алея, зарница!
И с ч а с т л и в е ю б е з с л о в!
(В. Брюсов)

Разновидностью произведения, рассчитанного на зрительное восприятие, является акростих. **Акростих** (от греч. Akros «крайний» + stixos «ряд» – стихотворение, начальные буквы строк которого составляют имя, слово или фразу.

Первые акростихи появились в русской литературе XVII в., с тех времен поэтому обращаются к этой изощренной форме поэзии. Обычно, такие произведения являются поэтическим обращением к определенному лицу, имя которого и читается при графической расшифровке. Так, начальные буквы строк сонета В. Брюсова «Немеют волн причудливые гребни …» составляют имя адресата, которому посвящены стихи, – Николай Бернер, а сонет-акростих «И ты стремишься ввысь -де солнце – вечно» – Игорю Северянину.

***А**нгел лег у края небосклона,*
***Н**аклоняясь, удивлялся безднам.*
***Н**овый мир был темным и беззвездным.*
***А**д молча. Не слышалось ни стона.*
***А**лой крови робкое биенье,*
***Х**рупких рук испуг и содроганье.*
***М**иру снов досталось в обладанье*
***А**нгела святое отраженье.*
***Т**есно в мире! Пусть живет, мечтая*
***О** любви, о грусти и о тени.*
***В** сумраке предвечном открывая*
***А**збуку своих же откровений.*
(Н. Гумилев)

Эксперимент в морфологии

Как же работают части речи в художественных произведениях? Какая часть речи встречается чаще всего? Это вопрос непраздный. Он давно интересовал ученых-лингвистов, и в ходе исследования. Они получили любопытные результаты: так, например, установлено, что на 500 знаменательных слов у А. Куприна приходится 77 глаголо, у А. Пушкина – 110, а у А. Чехова – 127. В прозе К. Симонова на 500 слов приходится 170 существительных, 49 прилагательных, 73 местоимения, 111 глаголов, у М. Шолохова – 216 существительных, 77 прилагательных, 39 местоимений, 77 глаголов. Чисто количественная характеристика морфологической стороны текста может многое рассказать о его индивидуальном почерке. Я считаю, использование в тексте имен существительных или же глаголов сразу открывает перед читателем поэтическую оригинальность, своеобразие. Их различия у меня ассоциируются с кадрами фотоаппарата. Текст с именами существительными – один единственный кадр, который в себе запечатлел все эмоции, чувства. А текст с глаголами – это цепь следующих друг за другом кадров, каждый из которых, является свидетелем только одного события. Совмещая эти 2 компонента, можно достичь высокой похвалы.

1. Именные части речи.

Шепот, робкое дыханье

Трели соловья,
Серебро и колыханье
Сонного ручья. (А.Фет)

Наш **эксперимент:**

Ночь… Бессонница… Окно… Лунный свет… Звездная бездна… Тоска… Боль… Горечь в горле… Сердце в крови… Звонки, SMS – все без ответа. Разбитые мечты… Шепот ветра… Шелест листвы… Ночная прохлада… Покой природы… Буря в душе… Причина – любовь… Причина – он… Он – смысл жизни… Он – радость… Он – горе… Моя боль… Мое счастье… Мое солнце… Мой свет… SMS… Мертвая тишина… Безмолвный крик души… Любовь и ненависть… Улыбка и слезы… Борьба… Вражда… Дружба… Небо… Земля… Вечность… Люди… Ты… Я… Я… Ты… Знак бесконечности…

2. Глагол и его формы.

Наш эксперимент:

Люблю. Ненавидишь. Скучаю. Не вспоминаешь. Жду. Не приходишь. Надеюсь. Забываешь. Плачу. Смеешься. Не могу терпеть! Кричу! Хочу умереть! Но молчу! Не могу уснуть… Мыслю… Не могу погаснуть… Горю…Хочу услышать. Звоню. Молчишь. Хочу написать. Строчу. Молчишь. Хочу увидеть. Иду. Отсутствуешь. Не вижу… Не слышу… не чувствую… Не ощущаю… Плачу… Депрессую… Слабею… Падаю… Ломаюсь… Молюсь… Зову… Не дышу… Погибаю…

Эксперименты над словом показали величие, необычайную красоту, выразительность русской речи, ее неисчерпаемые богатства, которые заложены во всех областях языка и которыми мастерски пользуются русские поэты и писатели. Они помогают углубляться и совершенствоваться, еще полнее и многограннее раскрыть тайны русской речи, секреты художественного творчества.

Литература

1. Анализ художественного текста; Сб. статей / Под редакцией Н.М. Шанского. – М.: Педагогика, 1979. – 96 с.
2. Бахтин М.М. Вопросы стилистики на уроках русского языка в школе // Русская словесность. – 1994. – №2. – С.47-56.
3. Василюк Ф.Е. Структура образа (К 90-летию со дня рождения А.Н. Леонтьева) // Вопросы психологии. – 1993. – № 5. – С. 5-11.
4. Власенков А.И., Рыбченкова А.М. Из учебного пособия по русской словесности // Русская словесность. – 1994. – № 1. – С. 35-60.
5. Милославский И.Г. Зачем нужна грамматика? – М., 1988. – 163 с.
6. Некрасова Е.А. Поэзия мысли // Русская речь. – 1983. – № 6. – С.15-20.
7. Языковые процессы современной русской художественной литературы: Поэзия. – М., 1977. – 392 с.
8. Ларин Б.А. Эстетика слова и язык писателя. – Л.: Художественная литература, 1973. – 288 с.

9. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – 255 с.
10. Львова С.И. Знай и люби родной язык: Программа факультативного курса для 7-9 классов // Русский язык в школе. – 1991. – №3.
©Сагадеева Ю.И., Исиргакова З.А., 2023

Саитгараева Э., обучающаяся
Научный руководитель: Халитова Э.И., учитель английского языка БРГИ №3 им. М. Рахимова, г. Кумертау (Россия)

ГЛАГОЛЫ ЗВУЧАНИЯ (ОНОМАТОПЫ) В «КНИГЕ ДЖУНГЛЕЙ» Р. КИПЛИНГА

Аннотация. Ономатопея (звукоподражание) – образование новых слов путем фонетического уподобления определенному звуковому явлению в живой и неживой природе и в деятельности человека. Часто используются писателями и поэтами, для обогащения и придачи экспрессивности своим произведениям.

Ключевые слова: глаголы звучания, звукоподражание.

Abstract. One of the main ways of word formation is onomatopoeia, that is the production of new words by phonetic assimilation to a particular sound phenomenon in living and inanimate nature and in human activity. It is often used by writers and poets.

Key words: onomatopoeic verbs, imitating sounds.

Человеческая речь – это сложный процесс, который является как умственным, так и физическим, и, конечно же, творческим. А креативность – это один из тех факторов, которые отличают человека от животного. Именно желание людей создавать что-то новое является двигателем прогресса, благодаря которому появилась речь. Это доказывается тем фактом, что речь, как и сам язык, не может существовать без словообразования, а оно, в свою очередь, является не чем иным, как творческим процессом, направленным на создание новых слов и выражений, способствующих удобному и правильному выражению мыслей говорящего.

Одним из основных способов словообразования является звукоподражание, то есть образование новых слов путем фонетического уподобления определенному звуковому явлению в живой и неживой природе и в деятельности человека.

Некоторые исследователи считают, что звукоподражания были первыми словами, появившимися в человеческой речи, и этимология, как наука о происхождении слов, не могла игнорировать такое явление. Вот почему мы выбрали эту тему для нашей проектной работы.

Объект работы: фонетические выразительные средства.

Предмет работы: примеры звукоподражательных глаголов из «Книги джунглей» Р. Киплинга.

Цель работы: выяснить, какие типы звукоподражательных глаголов (имитирующих звуки, издаваемые животными, вещами и людьми) используются в произведении.

Были использованы следующие ***методы исследования:*** поиск теории, анализ литературы, сравнение, обобщение.

Наша работа основана на изучении теории фонетических выразительных средств и стилистических приемов, лексическом анализе глаголов в «Книге джунглей». Во-первых, мы нашли теоретическую информацию о звукоподражании. Затем мы решили найти примеры звукоподражательных глаголов, поэтому выбрали «Книгу джунглей», потому что в ней полно описаний животных, их поведения, также там много о природе, ее звуках.

Нам было любопытно, какие звукоподражательные глаголы чаще всего используются в этом произведении. Таким образом, мы выдвинули гипотезу**.**

Гипотеза состоит в том, что глаголы, имитирующие звуки животных, являются самой большой группой звукоподражательных глаголов в «Книге джунглей».

После этого мы составили анкету для моих одноклассников, чтобы выяснить, знают ли они звукоподражательные глаголы.

Одним из фонетических выразительных средств является звукоподражание (ономатопея). Для начала, разберемся, что означает данное слово. Мы нашли несколько значений этого термина в различных онлайн словарях:

1) Согласно Кембриджскому словарю: Звукоподражание – это акт создания или использования слов, которые включают звуки, похожие на шумы, к которым относятся эти слова.

2) Согласно Оксфордскому словарю для учащихся: факт наличия слов, содержащих звуки, похожие на шумы, которые они описывают, например шипение; использование подобных слов в письменном произведении.

Хотя в английском языке термин звукоподражание означает «имитация звука», составное слово в греческом «ономатопея» происходит от onoma «имя» + poiein «создавать», что означает создание слова или имени.

Ономатопы могут быть глаголами, именами существительными, прилагательными или просто в виде восклицаний. И хотя они, возможно, не самые важные для освоения при изучении английского языка, они, без сомнения, являются одним из тех способов, которые делают комиксы и детские рассказы такими занимательными, и звукоподражание, безусловно, делает письмо и разговорную речь намного более выразительными и веселыми.

Подводя итог, звукоподражание – это создание слов, имитирующих естественные звуки, как, например, слово «шипение», которое одновременно имитирует и имеет значение звука змеи.

Далее переходим к практической части нашей работы. Мы решили искать примеры ономатопов в произведении «Книга Джунглей» (1894) – сборнике рассказов английского писателя Редьярда Киплинга. Большинство персонажей – животные, такие как тигр Шер Хан и медведь Балу, хотя главным героем является мальчик или «человеческий детеныш» Маугли, которого воспитали в джунглях волки. Действие этих историй происходит в лесу в Индии. В этих рассказах автор очень ярко описывает жизнь в джунглях: это и повадки животных, шумы леса и природных явлений. Всё живет и звучит в каждой строчке.

Я прочитала 4 рассказа о Маугли и его жизни в джунглях. (Братья Маугли, Охотничья песня стаи Сиони, Охота Каа, Дорожная песня Бандар-Лога). Я выписала глаголы перед прямой речью, нашла перевод каждого из них, затем заполнила таблицу, состоящую из 3х колонок: звуки, издаваемые природой, животными и людьми [таблица 1]. Как видно, глаголов, имитирующих звуки животных, очень много. Таким образом, наша гипотеза подтвердилась.

Ономатопея может вызывать определенный шум, например, жужжание пчелы; наводить на мысль о движении, например, о шуршании складок ткани; или обогащать образы, например, используя рев вместо вопля. В каждом случае ономатопы делают письмо более живым и увлекательным.

Таблица 1

Глаголы звучания из «Книги Джунглей» Р.Киплинга

№	Sounds made by animal	Sounds made by nature	Sounds made by people
1.	Roar – рычать, выть	Growl – громыхать	Gasp – пыхтеть, ахнуть
2.	Purr – мурлыкать, урчать	Rustle – шуршать, шелестеть	Whisper – шептать
3.	Grunt – хрюкать	Splash – брызгать	Yell – вопить, кричать
4.	Bay – лаять	Thunder – громыхать	Jabber – бормотать
5.	Howl – выть	Crackle – хрустеть, трещать	Whistle – свистеть
6.	Snarl – рычать, рявкать	Rumble - грохотать	Drum – стучать, барабанить
7.	Whine – скулить, подвывать		Shriek – вопить
8.	Bell - мычать		Cough – кашлять
9.	Hiss – прошипеть		Pant – пыхтеть
10.	Snuffle – посасывать, шмыгать		Knock – стучать
11.	Snort – фыркать, пыхтеть		Stammer – заикаться
12.	Chuckle – фыркать, кудахтать		Moan - стонать
13.	Snap – огрызаться, рявкать		Mumble – бормотать
14.	Whoop – гикать. кричать		

Литература

1. Электронная книга Р.Киплинга «Книга Джунглей» https://www.kiplingsociety.co.uk/readers-guide/rg_jungle_intro.htm
2. Амосова Н.Н. Контекстуальные функции служебных слов / Н.Н. Амосова // Исследования по английской филологии. – JL, 1971. – Сб. 4. – С. 146-165.
3. Арнольд И.В. The English word. / И.В. Арнольд. – М.: Высшая школа,1986. – 295 с. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка / И.В. Арнольд. – М.: Флинта, Наука, 2012. – 376 с.
4. Воронин С.В. Английские ономатопы (Типы и строение): Дис. ... канд. филол. наук. / С.В. Воронин; ЛГУ. – Л., 1969. – 168 с.
5. Садовникова А.Г. Ономатопея: особенности и актуальность/ А.Г. Садовникова. – Молодой ученый. – 2016. – №21 (125) – с.1020-1022. – https://moluch/ru/archive/125/34490/
6. Кембриджский словарь (онлайн) https://dictionary.cambridge.org/ru/
7. Оксфордский словарь (онлайн) https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/

© Саитгараева Э., Халитова Э.И., 2023

Урманшина Н.И., уҡыусы
Етәксеһе: Муллашев Р.И., тарих уҡытыусыһы
Имәндәш төп дөйөм белем биреү мәктәбе, Ғафури районы (Рәсәй)

ҒАФУРИ РАЙОНЫ ИМӘНДӘШ АУЫЛЫ ХАЛҠЫ ҺӨЙЛӘШЕ

Аннотация. В статье рассматривается говор деревни Имендяшево Гафурийского района, анализируются фонетические, лексические, морфологические особенности дталектной лексики среднего говора южного диалекта башкирского языка.

Ключевые слова: башкирский язык, диалекты башкирского языка, средней говор

Abstract: Annotation. The article examines the dialect of the village of Imendyashevo of the Gafuri district, analyzes the phonetic, lexical, morphological features of the dialect vocabulary of the middle dialect of the southern dialect of the Bashkir language.

Keywords: Bashkir language, dialects of the Bashkir language, middle dialect language analysis, artistic text, artistic technique, verbal and artistic image

Диалектология фәне телдең диалекттарын һәм һөйләштәрен өйрәнә. Башҡорт теленең диалекттарын һәм һөйләштәрен өйрәнеүҙең тел тарихы өсөн әһәмиәте бик ҙур. Бынан тыш, уның практик әһәмиәте лә бар. Әҙәби телдең нормаларын камиллаштырғанда, халыҡ теленең диалекттарында теге йәки был күренештең таралышына ла иғтибар итергә тура килә. Башҡорт теленең диалекттары һәм һөйләштәре төрлө күҙлектән тейешле кимәлдә өйрәнелгән. Фридрих Энгельс билдәләүенсә, "диалект – ул ҡәбилә теле, диалекттарҙың барлыҡҡа килеүен, үҫешен ҡәбиләләрҙең конкрет тарихынан эҙләргә кәрәк".

Көньяҡ Уралда, Ағиҙел – Яйыҡ йылғалары бассейнында йәшәгән башҡорттар боронғораҡ осорҙа эреле-ваҡлы ҡәбиләләргә бүленер булғандар. Ул ҡәбиләләр айырым-айырым, бойондороҡһоҙ йәшәгәндәр һәм күсмә малсылыҡ кәсебе менән көн күргәндәр. Ул замандарҙа башҡорт ҡәбиләләренең телендә лә айырма күберәк булған. Башҡорт ҡәбиләләре бер-береһе менән тығыҙ аралаша башлап, 15-16 быуаттарҙа башҡорттар халыҡ булып ойошҡас, уларҙың һөйләү телендә бөтә ҡәбиләләр өсөн уртаҡ булған күренештәр аҡрынлап күбәйә, ә диалект үҙенсәлектәре аҙая барған.

Шулай ҙа боронғо башҡорт ҡәбиләләренең телендәге айырмалыҡтар ниндәйҙер дәрәжәлә беҙҙең көндәргә тиклем һаҡланған. Халыҡтың йәнле һөйләү телендә уларҙы асыҡ күрергә була.

Башҡорт халыҡ теле өс ҙур ерле диалектҡа бүленә: Көнсығыш йәки Ҡыуаҡан диалекты, Көньяҡ йәки Юрматы диалекты һәм Төньяҡ-көнбайыш диалекттар. Диалекттар үҙ сиратында һөйләштәргә бүленә. Мәҫәлән, Ғафури районы башҡорттарының теле Көньяҡ диалекттың Урта һөйләшенә ҡарай. Көньяҡ диалект Урта һөйләштән тыш Эйек-Һаҡмар, һәм Дим һөйләштәрен үҙ эсенә ала. Үҙ сиратында Урта һөйләште Инйәр, Еҙем һәм Ҡырмыҫҡалы һөйләшсәләренә бүлеп ҡарарға мөмкин.

Мин үҙемдең эшемдә Имәндәш ауылы халҡының һөйләшен тикшерергә уйланым. Әлбиттә, беҙҙең ауылдың һөйләше Урта һөйләштең бер өлөшө булғанлыҡтан, телдәге үҙенсәлектәр күрше тирә ауылдыҡыларҙан һәм райондыҡыларҙан үтә ныҡ айырылмай. Шулай ҙа ауылға ғына хас үҙенсәлектәрҙе билдәләргә тырыштым.

Тикшереү эшенең актуаллеге. Диалекттар һәм һөйләштәр һәр халыҡтың үҙенсәлекле һәм ҡабатланмаҫ рухи байлығы иҫәпләнә. Башҡорт теленең диалекттарын, һөйләштәрен өйрәнеүгә арнау, халҡыбыҙҙың тел байлығын ғилми яҡтан өйрәнеү төп маҡсаттарҙың береһе булып тора. Халыҡтың йәнле һөйләштәре – диалекттары хәҙерге башҡорт әҙәби теле менән тығыҙ бәйләнештә тора, артабан да үҫә, тәрәнәйә бара. Диалекттың бөтөүе хатта халыҡтың юҡҡа сығыуына килтереүе бар. Әҙәби телде диалект һүҙҙәре менән байытырға кәрәк.

Эҙләнеү эшенең маҡсаты: Ғафури районы Имәндәш ауылы халҡы һөйләше һәм уның үҙенсәлектәрен өйрәнеү; диалект һүҙҙәрҙе яҙып алыу; диалекттар тураһында әҙәбиәтте һәм интернет сығанаҡтарын тикшереү; ерле һөйләшкә, халҡыбыҙҙың тел үҙенсәлектәренә хөрмәт һәм ҡыҙыҡһыныу тәрбиәләү.

Эҙләнеү эшенең гипотезаһы: Диалект һүҙҙәр – ул халыҡ теле, халыҡтың тарихи хәтере, уның мәңгелек рухи хазинаһы. Диалекттың бөтөүе хатта халыҡтың юҡҡа сығыуына килтереүе бар. Һәр бер диалект һаҡланырға тейеш.

Эҙләнеү эшенең методтары: Имәндәш халҡы һөйләшен тикшереү; Ололар менән осрашып, диалект һүҙҙәрҙе яҙып алыу; Башҡорт диалекттары менән бәйле әҙәбиәт менән танышыу.

Эҙләнеү предметы: Имәндәш ауылы халҡы һөйләше.

Эҙләнеүҙең практик әһәмиәте: Диалекттар һәм уларға ҡараған һөйләштәр әҙәби телгә һут биреп, уны тулыландырып торһон. Милли әҙәби тел ошо телдә һөйләшеүсе бөтөн кешеләрҙе, телдең барлыҡ диалекттарын һәм һөйләштәрен берләштереү ролен үтәргә тейеш.

Имәндәш ауылы халкы һөйләшенең фонетик үҙенсәлектәре. Беҙҙең һөйләштең төп үҙенсәлеге булып, әлбиттә, -лт, -нт, -ңт, -мт, -ңк, -ңк, -мк, -мг диссимилятив өн ҡушылмаларының булыуы тора.

Л, м, н, ң тартынҡыларынан һуң яңғырау д урынына һаңғырау т өнө килә. Миҫалдар: *ауылдың – ауылтың, урамда – урамта, урманда – урманта.*

М, н, ң тартынҡы өндәренән һуң ғ һәм г өндәре урынына ҡ һәм к өндәре килә: *урманға –урманҡа, яланға – яланҡа, һин генә – һин кенә.*

Миҫалдарҙан күренеүенсә, өндәрҙең яңғыраулыҡ буйынса оҡшашмауына ҡоролған был фонетик күренеш эҙмә-эҙлекле рәүештә һүҙ менән ялғау, һүҙ менән киҫәксә араһында үткәрелә. Шуны ла әйтергә кәрәк диссимиляция – боронғо күренеш. -Лт, -нт, -ңт, һәм башҡа шундай өн ҡушылмалары боронғо төрки теленә барып тоташа.

Һүҙ уртаһында һ урынына ҫ ҡулланыла: аҡҫай, турҫая.

Һүҙ уртаһында -ңғ- килә торған урында ң өнө генә ҡулланыла, ғ өнө төшөп ҡала: мәҫәлән, *һаңрау, яңҡыраҡ.*

-Лғ, -лг килә торған урында л өнө төшөп ҡала. Мәҫәлән, *буған* (әҙәби телдә *булған*), *кигән* (әҙәби телдә *килгән*).

Һөйләштә тағы ла алмаштарҙа өндәрҙең үҙгәреүе йыш осрай. Ғ өнөн ң өнө алмаштыра: мәҫәлән, мыңа (әҙәби телдә быға), шуңа (әҙәби телдә шуға), тегеңә (әҙәби телдә тегегә).

Һүҙ барышында фекерҙе көсәйтеп ебәреү өсөн беҙҙең ауылда ҙау, ҙәү, тау, тәүтеркәүестәре ҡулланыла. Мәҫәлән, *шайҙау* (әҙәби телдә *шулай ҙа ул*), *барған тау* (барған да ул), *кигән тәү* (әҙәби телдә *килгән дә ул*)

Морфологик үҙенсәлектәре. Морфологик үҙенсәлектәр тураһында һөйләгәндә беренсе сиратта ялғауҙарҙа өндәрҙең үҙгәреүен әйтергә кәрәк. Мәҫәлән, бала ата-әсәһенә йәки кесе туғаны яҡын оло туғанына өндәшкәндә ҡәрҙәшлек һүҙҙәренең аҙағындағы -ай һәм -әй бөтөмдәре -ый һәм -ей рәүешендә әйтелә: *атай – атый, инәй – иней, олатай – олатый, әсәй – әсей, ағай – ағый, апай – апый.*

Баланың атаһына йәки инәһенә оҡшашлығы -с ялғауы менән белдерелә: *атас – тас атаһы, инәс –тас инәһе.*

-лыҡ ялғауы берәй ҡулайламаны белдергән исем яһай. Мәҫәлән: *бауырлыҡ, арҡалыҡ, ауыҙлыҡ* – ат егеү өсөн кәрәк-яраҡ. Һаплыҡ, тәртәлек, табанлыҡ эш ҡоралдары яһау өсөн материалдарҙы аңлата.

-мыш (-меш), -мыр (-мер) һәм -ыш (-еш) ялғауҙары кәмһетеү төшөнсәле исемдәр һәм сифаттар яһай. Мәҫәлән: *ҡормош* (һаран мәғәнәһендә), *еңмеш* (тыңлауһыҙ мәғәнәһендә), ҡатмыр (үҫә алмай ҡатып ҡалған быҙау йәки бәрәс).

-ҡый ялғауы ла кәмһетеү төшөнсәһен белдерә. Мәҫәлән, былҡый – эшкә ялҡау, тиҙ арыған кешегә әйтәләр.

-са ялғауы күрһәтеү алмаштарына ҡушылып, күләм-дәрәжә рәүештәрен яһай: анса, мынса, шунса.

Күрһәтеү алмаштарына -ңарсы ялғауы ҡушылып, ваҡыт сиген белдергән рәүеш яһала: мәҫәлән, *шуңарсы йөрөнөңмө, мыңарсы ҡайҙа булдың.*

Былардан тыш тағыла алмаштарҙан шундайҙары ҡулланыла: һәр ҡайныһы, әлләмә (әллә нимә), әллә нинтәй, әлләмәкәй (әллә нимәкәй).

Ҡылымдарҙа 2-се зат ялғауҙарында -һы элементы ҡулланылмай: һин алаң, һеҙ бараңыҙ, бараңмы, киләңме.

Шулай уҡ ҡылымдың киләсәк заман зат ялғауҙары ҡыҫҡара: мәҫәлән, килерем (әҙәби телдә килермен), ҡуйырың (әҙәби телдә ҡуйырһың).

-маға ялғауы маҡсат хәл ҡылымын белдерә: бесән сапмаға китте.

Беҙҙең телдә шайы, ҡала бәйләүестәре киң ҡулланыла. Мәҫәлән, шул шайы эшләнеңме, унан ҡала мин инте.

Лексик үҙенсәлектәр.

Беҙҙең һөйләш әҙәби телдән әллә ни айырылмай. Шуның өсөн беҙҙең телдең һүҙлек составында үҙенә генә хас һүҙҙәр һирәк. Мәҫәлән:

аба – аптырау һүҙе
аҙау – ҡаушау
алағайымҡа – бушҡа
апра – мал өсөн әҙерләнгән аҙыҡ
арҡалыҡ – ат еккәндә аттың арҡаһы аша үткәрелгән ҡайыш
атҡолаҡ – үҫемлек
баҡа – тәлмәрйен
бапаҡ – балаларҙы ҡурҡытыу һүҙе
бауырлыҡ – аттың бауыры аҫтынан үткәрелгән ҡайыш
бөғәрсә – балыҡ исеме, русса елец
быуаҡ – бәҫ
бәтәс – аптырау һүҙе
буштәккә – топто юҡҡа
еңмеш – үҙһүҙле
инәй – әсәй

сыйҙым – һыу өҫтөнән аҡҡан ҡар
күкәс – балыҡ исеме, русса бакля
кәвәк – буш туҡлыҡһыҙ иген
кәштә – шкаф
лапшайыу – йәйелеп ултырыу
мөстән – урам буйлап йөрөргә яратҡан кеше
ышырыу – нимәнелер шәп итеп эшләү
әкәлә – имән алмаһы
әрпеш – бысраҡ
этесәк - сүп үләне
ширлек – эскәмйә.
һантый – иҫәр
һуңғы һүҙ

Шулай итеп, башҡорт һөйләштәренең һәр береһе үҙендә телдең күпмелер күләмдә үҙенсәлектәре, айырмалыҡтарын күрһәтә. Һөйләште өйрәнеү, минеңсә, бер яҡтан тел байлығын арттыра, икенсе яҡтан халыҡтың тарихын белеүгә ярҙам итә. Урта һөйләш башҡорт әҙәби теленең нигеҙендә ятҡанлыҡтан беҙҙең һөйләштә үҙенә генә хас һыҙаттар бик күп түгелдер бәлки, ләкин ошо әҙ генә билдәләрҙе асыу мөһим.

Әҙәбиәт

1. Башҡорт теле. Педагогия колледждары өсөн дәреслек. – Өфө: Китап, 2004.
2. Ишбирҙин Э.Ф. Башҡорт әҙәби теленең тарихы. – Өфө: Китап, 1993.
3. Ишбулатов Н.Х. Башҡорт теле һәм уның диалекттары. – Өфө: Китап, 2000.

© Урманшина Н.И., Муллашев Р.И., 2023.

УДК 81. 42: 801

Хабибрахманова А., укучы
Җитәкчеләр: Хафизова З.М., Шиһабиева Ә.Х., Антонова Л.М.
11-че татар гимназиясе, Казан ш. (Рәсәй)

“АТЛАРДА ДА КЕШЕ ЯЗМЫШЛАРЫ” (ХАЛЫК АВЫЗ ИҖАТЫНДА ҺӘМ ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВНЫҢ “БӘХИЛ БУЛ, ГӨЛСАРЫ” ӘСӘРЕНДӘ АТ ОБРАЗЫНЫҢ БИРЕЛЕШЕ)

Аннотация. В статье анализируется произведение Ч. Айтматова “Прощай, Гульсары!” Делается вывод, что судьбы лошадей похожи на человеческие судьбы. Показан творческий замысел писателя, его большой литературный талант и глубокая связь с народным творчеством.

Ключевые слова: Чингиз Айтматов, “Прощай, Гульсары!”, лошадь, судьба человека.

Annotation. The article analyzes the work of Ch. Aitmatov “Goodbye, Gyulsary!” It is concluded that the destinies of horses are similar to human destinies. The creative idea of the writer, his great literary talent and deep connection with folk art are shown.

Keywords: Chingiz Aitmatov, “Goodbye, Gyulsary!”, horse, the fate of man.

Халык авыз иҗаты әсәрләрендә дә, әдәби әсрләрдә дә ат образын очратабыз. Вакытлы матбугатта хезмәт кешесенә дан җырлау, удар эш темпларын чагылдырган мәкаләләр, очерк, юлъязмаларда геройлар янәшәсендә сирәк кенә атлар хакында язылганнарны да табып кызыксынып укыйм. Бөек Ватан сугышы елларында дошманга каршы аяусыз көрәштә батырлар белән янәшәдә атлар да булган. “Йолдыз кашка турында баллада”ны сокланып, горурланып укыдым. Явыз дошманга баш имәүче, соң чиккәчә үзенең командирына тугры калучы мәгърур ат образы күңелдә калды.

Чыңгыз Айтматовның “Бәхил бул, Гөлсары” әсәрен укыгач, анда сурәтләнгән ат образы мине сокландырды. Гомумән, шәһәр кызы булсам да, атлар белән ныклап кызыксынам.

Моның үзенә күрә берничә сәбәбе бар. Беренчедән, “Хыял” газетасының яшь журналистлар төркеме җитәкчесе буларак, даими эзләнергә, кызыклы материаллар эзләп, моңарчы билгеле булмаган, башкаларны да мавыктырырдай темалар табарга, аларны башкаларга җиткерергә туры килә. Шул максаттан, бер көнне Казан ипподромына бардык. Максатым шул ипподромнан фоторепортаж әзерләү иде. Атлар белән бәйле эзләнү эше язырга әзерләнүем дә сәбәпче булды. Аннан атлар турында бик күп мәгълүмат туплап, хисләргә баеп кайттым. Икенчедән, Биектау районы Тимерче авылында яшәүче бабаем гомер буе атлар тота. Минем балачагым шул атлар арасында узды. Мин бабамның атлар турындагы күпсанлы хикәятләрен тыңлап үстем. Шунлыктан, укытучым тәкъдим иткән темага бик теләп алындым, чөнки ул миңа бик таныш һәм якын иде. Бу эзләнүләремне башкалар белән дә уртаклашу теләге уянды, “Атларда да кеше язмышлары” дигән эзләнү эше язу идеясе туды.

Эзләнү эшенең темасы. “Атларда да кеше язмышлары” (Халык авыз иҗатында һәм Чыңгыз Айтматовның “Бәхил бул, Гөлсары” әсәрендә ат образының бирелеше). **Максат:** Халык авыз иҗатында һәм Чыңгыз Айтматовның “Бәхил бул, Гөлсары” әсәрендә сурәтләнгән ат образының бирелешен анализлау. **Бурычлар:** 1. Халык авыз иҗатының бер төре булган мәкальләрдә ат сүзенең кулланылышын анализлау. 2. Чыңгыз Айтматовның “Бәхил бул, Гөлсары” әсәрендә ат образын сурәтләүдә автор осталыгын күрсәтү, тел-сурәтләү чараларын ачыклау.

Теманың актуальлеге. Сугыш һәм тыл геройларына алмашка хезмәт геройлары килә. Туксан ел эчендә өч-дүрт буын алмаша. Чор үзгәрә, кешеләр үзгәрә, фән-техника казанышы үсә, тормыш алга бара. Авыл хуҗалыгында да ат көченең кирәге калмый, акрынлап алар юкка чыгарыла, әмма ат образы халык иҗатында, әдәби әсәрләрдә, язган сүзләрдә кала, саклана. Ат кешенең бик борынгы заманнардан бирле якын дусты, томышта төп терәге булган. Шуңа күрә аларның узышы иң кызыклы бәйгеләрдән саналган. Ат сүзе белән бәйле халык авыз иҗаты үрнәкләренә күзәтү ясаганда кызыклы гына фактлар, язмалар, илкүләм мөһим вакыйгалар уңаеннан язылганнары белән дә танышырга туры килә. Димәк, гасырлар дәвамында кешенең юлдашы булган ат образы бүген дә актуаль.

Проблеманың өйрәнелү дәрәҗәсе. аерым әсәрләрдә ат образының бирелешен гомуми күзәтү форматында гына анлизлар бар. Әсәрләре дөньяның 200ләп теленә тәрҗемә ителеп, мең мәртәбәгә якын нәшер ителгән, тиражы 100 миллионданәдән артып киткән Ч. Айтматов иҗаты хакында әдәби-тәнкыйть мәкаләләре күп. Аларда әдип иҗатына югары бәя бирелә. Газинур Моратның “Хөрмәтле Чыңгыз әкә ядкәре” исемле шигыре бик тетрәндерде. Шулай булса да, “Бәхил бул, Гөлсары” әсәрендә сурәтләнгән ат образының бирелешен мәкаль белән чагыштыру яссылыгында анализлау юк.

Эзләнү эшенең өйрәнү объекты: татар халык мәкальләре, Ч. Айтматовның “Бәхил бул, Гөлсары” әсәре. Эзләнү эшенең тикшеренү предметы: татар халык мәкальләрендә ат образының кулланылышы һәм Ч. Айтматовның “Бәхил бул, Гөлсары” әсәрендә ат образының бирелеше.

Эшнең фәнни алымы: чагыштыру, анализ, тарихилык.

Эзләнү эшенең фәнни яңалыгы: татар халык мәкальләрендә һәм Чыңгыз Айтматовның “Бәхил бул, Гөлсары” әсәрендә ат образының бирелеше, кулланылган тел-бизәкләү чаралары, идея-тематикасы.

Гамәли әһәмияте: әдәбият яратучылар, мәктәп, лицей укучылары, халык авыз иҗаты үрнәкләре, Ч. Айтматов иҗаты белән кызыксынучылар файдалана ала.

Эзләнү эшенең төзелеше: титул бите, эчтәлек, кереш, төп өлеш, йомгак, әдәбият исемлегеннән гыйбарәт.

I. **“Акыллы кеше мәкальсез сөйләмәс”.** Ат образының кулланылышын анализлау өчен, татар халык иҗатының бер төре булган мәкальләрне сайладык. Беренчедән, мәкальләр халык тормышының уртак бер кагыйдәле, уртак бер гореф-гадәтле булуына һәм уртак бер рухта саклануына нык кына ярдәм иткән, икенчедән, мәкальләр фольклор әсәрләренең төзелеше ягыннан иң кыскасы, ә эчтәлеге белән зур әсәрләргә сыярлык байлыгы бар.

Ә нәрсә соң ул мәкаль? “Мәкаль” сүзе безгә гарәп теленнән кергән. “Урынлы әйтелгән сүз” мәгънәсен аңлата. “Мәкаль сакалдан олырак”, – диләр. “Сакал” сүзе бу очракта “борынгы” мәгънәсендә килә. Димәк, мәкаль яшь ягыннан зуррак булып чыга. Мәкаль ул сөйләмгә матурлык, тәэсирлелек өсти; тормыш тәҗрибәсен гомумиләштереп, билгеле бер нәтиҗә чыгара; үгет-нәсихәт бирә торган кыска, тирән мәгънәле тәмамланган җөмлә. Ул һәрвакыт көндәлек тормышта очрый тоган теге яки бу вакыйгага бәйле була. Димәк, мәкаль җанлы сөйләмдә, ягъни табигый рәвештә барлыкка килә. Мәкальләрнең туры һәм күчерелмә мәгънәләре була.

Эзләнү эшебездә мәкальләр белән бергә әйтемнәр, канатлы сүзләрдә дә ат образының кулланылышы кертелде. Әйтемдә дә текст тотрыклы була, ләкин анда нәтиҗә чыгарылмый, хөкем ясалмый. Хәл-вакыйга яисә сыйфатның кайсы да булса бер ягы гына кинаялэп, шаярып яисә юмор белән һәм бизәп әйтелә.

Татар телендә, башка телләрдәге кебек, халыкның тормыш тәҗрибәсе нигезендә туган, тирән мәгънәле фикер белдергән һәм күчерелмә мәгънәдә йөри торган сәнгатьчә гыйбарәләр, канатлы сүзләр, фразеологик тәгъбирләр бик күп. Аларны хикмәтле сүзләр дип тә йөртәләр.

1. Алмачуар. Г.Ибраһимовның “Алмачуар” хикәясендә чабышкы атның кушаматы. Аксыл таплары булган җирән яки күк ат төсе.

“Закирларга ике алмачуар чабышкының анасын карынында бер колыны белән бүләк итәләр. Бурлы бия колынлый. Бу колын да сөякле булачак. Төсе алмачуарга әйләнәчәк... Сабан туе җитә. Данлыклы чабышкылар җыела. Хәлиткеч чабыш кызу була. Ә шулай да Алмачуар җиңә. Сабан туеның икенче көнендә Алмачуар үлә.

2. Нәтиҗә. *“Алмачуар” сүзе* уртаклык исемгә әйләнеп, *йөгерек ат, җитез машина* турында шаярып, яратып әйткәндә, я көрәш алдынгыларын, яу батырларын, я поэтик илһам символын белдергәндә кулланыла. (*23 бит)*

3. Троя аты. Данайлылар бүләге. Тәгъбирләр Троя сугышы турында грек риваятьләреннән барлыкка килә. Греклар Трояны 10 ел буена камап торалар һәм аны хәйлә белән алалар. Греклар, Трояны камаудан туктап, шәһәр стенасы янында зур агач ат калдыралар. Бу ат эчендә коралланган сугышчылар була.

Троялылар атны шәһәргә кертәләр. Төнлә сугышчылар ат эченнән чыгалар да, капканы ачып, әйләнеп килгән сугышчы отрядларны кертәләр.Троя җимерелә.

Нәтиҗә. *"Троя аты"* яшерен, мәкерле уй мәгънәсендә кулланыла. "Данайлылар бүләге" – бүләкне алучыга үлем алып килә – тәгъбирнең мәгънәсе шулай.

4. Төпкә җигелеп тарту.

Атны төпкә җигү, тәртә арасына кертеп җигү. Атны парлап җиккәндә, берсе төпкә җигелә, икенчесе мичәүгә. Өчләп җиккәндә, берсе – төпкә, икесе ике якка – мичәүгә.

Нәтиҗә. Туры мәгънәдә крестьян лексикасыннан. Күчерелмә мәгънәдә – ярдәмче, көчәю.

Күзәтүләребездән чыгып, шундый нәтиҗәгә килдек: ат сүзе белән бәйле метафоралар да бар. Алар сөйләмдә, әдәби әсәрләрдә еш кулланыла.

"Атка атланып", "Ат саклау", "Ат белән чыпчык куу","Ат җене кагылган", "Ат кебек таза", "Ат казану", "Ат күтәрү".

Фразеологизмнарда да ат сүзе кулланыла. Атландыру – туры мәгънәсендә – атка атланырга ярдәм итү, атка утырту.

2. Күчерелмә мәгънәдә-үз өстеңә меңгереп утырту, аркаңа күтәртү. Үзеңә хуҗа итү, ни теләсә шуны эшләргә рөхсәт бирү.

Атлы. 1. Аты бар, аты булган.

2. Ат бирелгән.

3. Ат көче ярдәмендә эшли торган.

Атлы гаскәр (армия) – кавалерия.

Атлы уйнау – ат-ат уйнау.

Атлык – 1. бер ат сатып алырлык.

2. Ат кузгалагының чәчәкләре кипкәннән соң хасил була торган орлыгы.

Атказанган – мәдәният эшлеклесе.

Мәкальләрдә ат образының кулланылышын анализлагач, кулланылыш даирәсеннән чыгып, без аларны төркемләдек.

1. Кешене хезмәт бизи. (Хезмәтне ярату, һөнәр үзләштерү, уйлап һәм киңәшләшеп эшләү)

"*Ат тешеннән билгеле, егет эшеннән билгеле*".

"Үзеңнең алама атың кеше чабышкысыннан яхшырак".

2. Адәмне адәм иткән – әдәп. (Әдәплек, тыйнаклык, дуслык, намуслылык, кешелеклелек, батырлык)

Ак күңелленең аты армас, туны тузмас.

Яхшы күңелленең аты армый, туны тузмый.

"Ат азгыны тайга иярә".

"Ат тартмый, солы тарта".

"Атны чыбыркы белән кума, солы белән ку".

"Ат аунаган җирдә төк кала".

"Атым юк урамда, кайгым юк буранда".

"Атын урлаткач, сараен бикләгән".

"Атыңны Аллага тапшыр, дилбегәне үзең тот".

"Дүрт аяклы ат та абына".

3. Ватанга хезмәт – үзеңә хезмәт. (Туган ил, Ватанга тугрылык, бердәмлек һәм бергәлек, күрше булып яшәү. Кыңгыр эш кырык елдан соң да беленә. Мактанчыклык, астыртынлык, тәкәбберлек, ялкаулык, хыянәт, комсызлык)

Атыңнан аерылсаң аерыл, илеңнән аерылма.

Акылсыз, атка менсә, атасын танымас.

Мактанма, ат дип, сыерга атланма.

Үз-үзен мактаган – агач атка атланган.

Яман арба юл бозар, яман кеше ил бозар.

4. Балаларны усаллык белән түгел, җай белән тәрбияләргә кирәк, үскәч алар да лаеклы кешеләр булырлар дигән мәгънә салынган.

"Яшь колынны тиргәмә, үсеп җиткәч ат булыр".

5. Гаилә кору, тату яшәү.

"Ат алсаң, арба кирәк, хатын алсаң, бар да кирәк".

"Ат алсаң, якыннан ал, хатын алсаң, ерактан ал".

"Атың начар булса да, хатының яхшы булсын".

Аты барның канаты бар, сыеры барның сые бар.

Җиккән атың җилдәй булсын.

Мисаллардан күренгәнчә, мәкальләргә тирән һәм үткен фикерне җыйнак итеп, образлы формада әйтеп бирү хас. Алар сөйләмне матур, тәэсирле итәләр. Борынгы заманнардан ук халык аерым кешеләрнең эшеннән, холык-гадәтеннән гыйбрәт алып яшәгән, билгеле бер нәтиҗә, хөкем чыгарган. Әнә шул рәвешле мәкальләр барлыкка килгән. Аларда халыкның тарихы, тормыш-көнкүреше, рухи дөньясы, иҗтимагый-сәяси карашлары сәнгатьчә чагылыш тапкан. Мәкаль элек-электән халыкның акыллы киңәшчесе, үгет-нәсыйхәт бирүчесе булып килгән. Рухи дөньясы нык үскән бүгенге кешенең күңеле табигыйлеккә, сафлыкка, халык иҗатының гүзәллегенә аеруча көчлерәк тартыла. Шуңа күрә, бүгенге катлаулы заманда, мәкальләрнең тылсымлы көчен киң файдаланырга һәм, алай гына да түгел, аның искиткеч тәрбияви, рухи дәвалау көчен дә кулланырга кирәк. Әби-бабаларыбызның күңел хәзинәләрен югалтмау, буыннан буынга тапшыру – безнең дә бурычыбыз.

Шунысы үзенчәлекле, сүз-сурәтнең эчтәлеге һәм кулланылышы бер халыкта бер төрле, икенче халыкта, икенче төрле булган кебек үк, охшашлыклар, уртаклыклар да аз түгел. “Ат кебек эшли” дигән әйтелмә Европа укучысына бөтенләй ят булыр иде.Татарларда мактау булып яңгырый. ...Башка татар шагыйрьләренә караганда, Акмуллада йөгерек ат белән чагыштыру күбрәк очрый. Ат образы, татар халык иҗатына караганда, казах фольклорында күбрәк таралган.

II. **Ч. Айтматовның “Бәхил бул, Гөлсары” әсәрендә ат образының бирелеше**. Чыңгыз Айтматов– күпкырлы талант иясе: журналист, публицист, депутат, дипломат, җәмәгать һәм дәүләт эшлеклесе. Әмма, барыннан да элек, ул – әдип. Аның күпкырлылыгы, төрле тармаклардагы эшчәнлеге, фокустагы кебек, аның әсәрләрендә гәүдәләнеш тапкан. Шунысын да искәртик: аның әсәрләре дөньяның 200ләп теленә тәрҗемә ителеп, мең мәртәбәгә якын нәшер ителгән. Тиражы 100 миллион данәдән артып киткәндер. Ч. Айтматов хакында дөньяның 47 телендә 328 китап, 400 гә якын фәнни-популяр мәкалә басылып чыккан.

Узган йөзнең 50 нче еллары башында әдәбиятка килеп, ярты гасырдан артык әдәби иҗат белән шөгыльләнгән Ч. Айтматов – күпсанлы хикәяләр, повесть-бәяннар, романнар авторы. Алар арасында “Җәмилә”, “Дөя күзе”, “Кызыл яулыклы гүзәлкәем”, “Анам кыры”, “Бәхил бул, Гөлсары”, “Беренче мөгаллим”, “Бер көн – бер гомер”, “Белое облако Чингисхана”, “Плаха”, “Пегий пес, бегущий краем моря”, “Когда падают горы (Вечная невеста)” әсәрләре аеруча мәшһүр. Әсәрләрнең күпчелегендә илнең совет чорындагы тормышы гәүдәләнеш тапкан. Автор еш кына хәзерге заман тематикасына элекке чорлардагы вакыйга-хәлләрне, легенда-риваятьләрне дә табигый рәвештә кертеп җибәрә.

Без анализлау өчен “Бәхил бул, Гөлсары” әсәрен алдык. Моның берничә сәбәбе бар. Беренчедән, әсәрнең башыннан азагына кадәр ат образы кызыл җеп булып сузыла. Икенчедән, ат кушаматы әсәр исеменә дә чыгарылган.

Әлеге әсәр “Повестьлар” китабына кертелгән. Ул әдипнең 85 еллыгына татар телендә чыгарылган. “Повестьлар” китабын русчадан Яхья Халитов тәрҗемә иткән. Бу китап Татарстан китап нәшриятында 1976 елда басылып чыккан. Ч. Айтматов үзенең искиткеч бай иҗатында барыннан да элек кыргыз халкының рухын, яшәү рәвешен, табигатен гәүдәләндерде. Бу җәһәттән Рафис Корбан “Тәкъдир” дигән шигырендә болай ди:

Язды кыргыз язмышларын –
Кыргыз кызын, кыргыз картын.
Бар галәмгә бәян итте
Үлеп барган кыргыз атын.

Мисалларга күз салыйк. “Дөя күзе” әсәре. “*Ул заманда колхозның өч атсыз калуы хәзерге көнне ун трактор югалту белән бер иде.” “Анам кыры” (235 бит) “Кош кебек очкан җирән айгыр...” (202 бит)*
“Ул, томырылып очкан кош кебек, алдан чаба, аның артыннан, озын койрык шикелле, тузан сызылып кала иде. Хәзер исә шул тузан әледән-әле болыт кебек ябырылып кола юрганы каплап ала.” (176 бит)

“Дөя күзе” *“Вагоннар өстенә куе төтен бөркә-бөркә паровоз китеп бара, гүяки койргын җилгә сузып, ялларын җилфердәтеп аргамак ат чаба иде. (“Дөя күзе” 281-319 бит, 28 бит)*

Үзебез анализларга алган “Бәхил бул, Гөлсары!” әсәрендә ат образы белән бәйле сурәтләү чаралары гаять күп. Ч.Айтматов атның хәләтен аңлату өчен, бер җөмләдә 3 чагыштыру куллана. *“Атның, тиле бәрән орлыгы ашаган кебек, башы әйләнә, күз аллары томанланып-томанланып китә, һәм шул чагында бөтен дөнья әлҗе-мөлҗе килә, әйләнә-тирәсендәге җир, әле бер, әле икенче кырые белән күккә тигәләп, як-якка чайкалган кебек була, вакыт-вакыт каршындагы юл кинәт кырт киселеп, караңгы бер упкын читенә килеп төртелә дә алда, барып җитәсе таулар турысында, кызгылт томан яисә төтен тулгана башлый сыман тоела.*

Автор үзенә генә хас осталык белән Гөлсарының соңгы минутларын сурәтли: *“Кола юрга хәзер, актык тамчы көчен куеп, соңгы юлының читенә бара. Юл читенә аның әле бер дә болай әкрен килгәне һәм актыкка чиккә беркайчан да болай тиз якынлашканы юк иде.*

Атның да гамьсез, шук, шаян балачагы, янар яшьлек еллары бар.

“Гөлсары, акылсыз бер тай, болын, инеш һәм куак-әрәмәләр аша туп-туры кояш артыннан чабып китте.”

Ана белән бала мөнәсәбәтен, әнкәсенең яшь колынны имезүен әдип гаять үзенчәлекле итеп сурәтли.

“Бөтен дөнья – кояшы да, җире дә, әнисе дә – әнә шул бер йотым сөткә тупланган кебек иде. Имеп туйганнан соң да тагы бер тапкыр, тагы бер тапкыр һәм янә бер тапкыр суырырга була иде...”.

Атлар да кеше кебек гомер азагына якынлашканда, үзләренең үткәненә, гомер чишмәсенең башлангыч чорына кайталар. Ул хатирәләргомер азагында атларга да көч өсти.

“Озак елларга сузылган һәм менә хәзер инде азагына җитеп килгән тормышы әнә шулай башланган иде. Һәм Гөлсары, күз алдында кинәт пәйда булган шул үткән көннәргә янадан кереп китәргә омтылып, бөтен көче белән тартыла-сузыла, аякларын кызу-кызу алдыра башлады, камыт-дугадан, тәртә арасыннан ычкынырга тырышты”.

Олыгайган саен кешегә тормыш йөген тарту, көндәлек мәшәкатьләрне алып бару кыенлаша. Гадәтләнгән эшне башкару да күп көч таләп итә. Атларда да шундый язмышлар.

“Карт атның күптән инде көч килеп авырта башлаган йөрәге эчтән сызып кына әрни, камыт бөяте торган саен сулышны буа бара”.

Әсәрдә юл образы символик мәгънәгә ия. Гөлсары юл уртасында басып тора, алга барырга кирәк, юл әле дәвам итә, әмма атның алга барырлык көче дә, омтылышы да калмаган... Артта давыллап-шаулап үткән гомер юлы, хәзерге халәтендә тормыш авырлыгы аның иңнәрен баскан, ул алардан арынырга тырыша” камыт-дугадан, тәртә арасыннан ычкынырга тырышты”.

Атның яшьлектәге портреты. “Гөлсары, иярләнгән килеш, башка атлар арасында үзенең аксыл-сары, кола төсе, киң, таза арт савыры һәм коңгырт күзле, бөкре борынлы какча башы белән аерылып тора иде.”(96 бит)

Гомер азагындагы портреты:

“Гөлсары камыт кигән озын, арык муенын сузып, дәү башын салындырып юл уртасында басып тора. Кабыргалары бик авырлык белән генә күтәрелеп, кире төшә, тырпаеп торган янбаш сөякләре астындагы сәлберәйгән ябык янтаулары да бер калка, бер шиңә. Атның кубалакланып беткән күз кабакларына яртылаш йомылган, төпкә баткан күзләрендә ул бернинди мәгънә әсәре күрмәде”. Күргәнебезчә, атның яшәү омтылышы сүнгән.

“Танабай аның күзләренә текәлебрәк карады һәм чырае караңгыланып китте”.

Язучы ат язмышы белән кеше язмышы арасында паралель үткәрә. Ат кына түгел, Танабай да олыгайган.

Карт ат белән карт кеше әнә шулай ялан юлда япа-ялгыз торып калдылар.

Дала өстенә күз салгач ук Танабайның җаны өшеп китте.

Гомер азагына якынлашу, тормышның язылмаган канунына буйсыну җиңел түгел. Моны без Танабай кичерешләре аша аңлыйбыз. *“Белгән булсам, кузгалмаган да булыр идем, – дип уфтанды Танабай. – Хәзер инде, ни алга, ни артка дигәндәй, тик басып тор менә ялан кыр уртасында. Атны да юкка харап итәм”.*

Ат та кеше кебек гомере буе эшләгән, тормыш йөген тарткан

Күп йөреп, күп җигелеп тәмам эштән чыккан карт атка күңеленнән эндәшеп : менә тагын кавыштык, – диде.(11 бит)

Аттан баш тартырга намусы җитмәде. Шулай итеп Гөлсарыны алып китте.(12 бит)

Карт кеше белән карт ат әнә шулай әкрен генә юлга кузгалдылар.(16 бит)

Кешеләргә яхшылык итә-итә үзең янып бетеп барасың бит инде.(16 бит)

Гөлсарыга туганда ук матур тормыш юрыйлар

*“Тумышыннан ук **юрга** булып туган ул.(17 бит) Элекке заман булса,* андыйның бәһәсе булмас иде.” (17 бит)

Кеше кадере дә булмаган заманнар булган. Атлар да кара эшләргә җиңеләләр. Нинди токымнан булуларына карамастан, Гөлсары да авырлыклар күрә.

“Гөлсарының да тәнен озын йон каплады, тик шулай да туңа ул, бигрәк тә төннәрен суык була.(19 бит)

Атлар да кешеләр кебек төрле дан-дәрәҗәләргә ирешәләр. Шушы халәтне бирү өчен, Чыңгыз Айтматов бик матур чагыштыру куллана. Юртак атларны танылган футболчы белән чагыштыра:

*“Футболчының капкага туп керткән саен даны үсә бара аның. Беренче булып аны иң каты сокланучылар оныта. Чөнки бу мәшһүр футболчы урынына икенчесе килеп чыга**.** Юртак атларның да дан юлы шундыйрак”.(41 бит)*

Әмма кешеләр арасындагы иң ямьсез гадәтләрнең берсе булган көнләшү атларда юк дип ассызыклый автор. Бу җәһәттән караганда атлар кешедән өстенрәк тә куела хәтта.*”Аерма тик шунда гына-аттан беркем дә көнләми. Атлар үзләре көнләшә белмиләр”.(41 бит).* Атның янар яшьлеге матур кыз белән чагыштырыла, аңа кызыгучылар күп булыр дип ассызыклана.

- *Матур кызга яучы күп булган **кебек**, яхшы юргага да күз кыздыручылар аз булмас. (18 бит)*

Атны “сары йолдыз” белән чагыштыра.

- *Шулар арасында ул сары йолдыз **шикелле** атылып бара.(23 бит)*

Атлар да кешеләр кебек төш күрәләр

- *Ул төшендә аяк астыннан, су* ***кебек****, җир агылып торганын күрә, ялларында һәм колак төбендә шыелдап җил сызгырганын, зең-зең иткән****дәй*** *тояклары тупырдавын ишетә.(23 бит)*

Атның йөрәк тибешен үзенчәлекле итеп сурәтли.

- *Кола юрганың күкрәк читлеге эчендә, су үсемлекләре чорналган тегермән куласасы* ***шикелле****, шупырдап, тыгыла-тыгыла йөрәге хәрәкәтләнә иде. (32 бит)*

Иярсез-йөгәнсез атны эт белән чагыштыра

- *...ике кеше... иярсез-йөгәнсез, эт* ***шикелле*** *арттан ияргән арык атка гаҗәпләнеп карадылар. (32 бит)*

Әсәр буеннан буена Танабай һәм Гөлсары образлары янәшә сурәтләнә.

Туп-туры төшкән нур көлтәсе беравык карт белән атны ап-ак итеп яктыртып күрсәтте, һәм алар кинәт җисемсез бер ак шәүләләргә әйләнеп калган ***сыман*** *булдылар. (32 бит)*

Танабай һәм Гөлсары мөнәсәбәтләре җанлы, ышандыргыч итеп сурәтләнә.

- *Әгәр шул юрга аңа берничә ел соңрак килеп эләккән булса, Гөлсарыга атланып чапкандагы* ***шикелле*** *җан рәхәте.....татый алган булыр идеме икән? (34 бит)*

Гөлсары да Танабайга карата аерым мөнәсәбәттә.

- “Җайдагының авырлыгын сизмәгән дә кебек, ул ...борыла-сырыла чаба”. (34 бит)

Йолдыз кашка белән Гөлсары арасындагы мөнәсәбәтләр үтә нечкә хисләргә үрелеп, матур итеп сурәтләнә.

- *Йолдыз кашкалы теге туры бия иреннәре* ***сыман****, үзенә бер төрле сыгылмалы-тыгыз, сизгер куллар иде ул. (38 бит)*

- ...айлы төндә агымсудагы чурташлар бер яктырып, бер күләгәләнеп торган кебек, аның да күзләре бер нурланып, бер караңгыланып китә иде. (38 бит)

Танабай кебек Гөлсары да уйга бирелүчән.

- *Иярдә хуҗасын бөтендәй юк дип белерсең.* ***Гүяки*** *ул үзенә, ат үзенә аерым. (39 бит)*

Атны бозау, эт белән чагыштыра.

- *Әнә ничек колакларын салындырды, бозау****мыни****! (39 бит)*

- *Айгырлар белән эт* ***кебек*** *чәйнәшә.(39 бит)*

Атның данын футболчы даны белән чагыштыра.

- *Юрга атның даны футболчы даны кебек бит ул. (41 бит)*

Атларның хис-кичерешләрен гаять үзенчәлекле итеп сурәтли.

- *Ул түбә җир өстенә менеп җитүгә зур бер дулкын сыртына килеп чыккан* ***кебек*** *булды һәм берара үзен бөтенләй җиңеләеп калган, һавада очып барган* ***сыман*** *хис итте. (44 бит)*

- *Гөлсарыга алар инде хәзер бөтенләй чапмыйлар да, бәлки нииндидер сәер бер хәлдә һәм халәттә катып калганнар* ***кебек*** *тоела башлады. җирән ат ...ышанычын югалткан* ***сыман*** *күзләрен як-якка йөртә иде. Иң элек аның* ***гаепле сыман*** *чит-чотка авышкалаган күз карашы күренмәс булды...(45 бит)*

Ч. Айтматов кеше һәм ат мөнәсәбәтен болай тасвирлый*: ...ике җиң* ***шикелле*** *сузылып атлы һәм җәяүлеләр агыла башлады...(45 бит)*

- *...ул, яңадан чабып китәргә талпынган шикелле, яны-яны белән кыбырсып-биеп китте...(46 бит)*

- *..янә йөзәләгән кул маңгайларга үрелеп, аска омтылган су ташкыны* ***сыман****, битләр буйлап шуып төште.(46 бит)*

- *Таш бөртекләре****дәй*** *нурланып балкыган күзләрен алардан алмыйча карап тора иде. (46 бит)*

- Ике бөртек **кебек**, бер табышка ябышып, бер-берсен куркыту өчен алар әллә нинди яман тавышлар чыгарып акырырга, ерткыч җанвар **шикелле** ырылдарга-гырылдарга керештеләр. (49 бит)

- Кандай кызыл кояшка таба ашыга-ашыга, ярсып-дуамалланып чаба бирделәр. (49 бит)

Гөлсарыны кораб белән, ә кара айгырны арслан белән чагыштыра.

- *Гөлсары, сак астындагы кораб* ***шикелле****, уртадан бара. (51 бит)*

- *Кара айгыр арслан* ***кебек*** *таза шул. (52 бит)*

Гомумән алганда, Ч.Айтматов атларны кешегә хас сыйфатлар, хыял-омтылышлар белән тасвирлый.

- *Йолдыз кашлы, туры байтал иреннәре* ***шикелле*** *сыгылмалы-тыгыз, сизгер куллары.....(56 бит)*

- *Ат караклары* ***шикелле****, даладагы беленер-беленмәс сукмаклар буйлап үзәндәге атлар янына җилдертә.(56 бит)*

Автор абзарны атлар өчен төрмәгә тиңли. Атның иреккә омтылышын сурәтли.

- *Ул абзарга-атлар төрмәсенә килеп эләкте. (73 бит)*

- Тимер **кебек** каты аркан эскәнҗәсеннән ычкынырга тырышты. (83 бит)

Тормышта бөтен кеше дә Танабай кебек атларны яратучы, хөрмәт белән караучы түгел шул. Атка нәфрәт белән караучыны әдип болай сурәтли: *“...алдында ат түгел, бәлки бер кеше, яман бер дошманы яткан* ***кебек****, чын нәфрәт һәм тантана белән елмаеп тора башлады.” (83 бит)* Голсары иреген кысуны бик авыр кичерә: *“Баш артын авыр таш басып торган* ***кебек****, теге чакта тимер кешән белән сикереп килгәндәге* ***шикелле****, башы бер өскә чөелеп, бер аска иелеп тәмам арыды. Аның тояклары ут****тай*** *кызарлык итеп...дала буйлап чабасы килә...(85 бит)*

Гөлсарының хис-кичерешләрен кешенекедәй ачып бирә:

- *Кола юрга...башын салындырып, таш* ***кебек,*** *җиргә таба төшкәндә чагылып китә ул уй. (85 бит)*
- *...кола юрганың янтавына боз****дай*** *салкын бәрә. (85 бит)*

Шул ук вакытта кешенең яшәешен, хис-тойгыларын атныкы белән чагыштыра.

- *"Күңеленнән шулай дип сөйләнде Танабай карт, гомеренең тупырдап чапкан юрга ат* ***шикелле*** *үтеп киткәнен уйлап, ямансылап куйды". (173 бит)*

Ч. Айтматовның "Бәхил бул, Гөлсары" әсәрен анализлап, шундый **нәтиҗәләргә** килдек: 1. Автор Гөлсарының хис-кичерешләрен кешенеке кебек ачып бирә, шул ук вакытта кешенең яшәешен, хис-тойгыларын атныкы белән чагыштыра. Әсәрдә ат образына бәйле күп кенә чагыштырулар кулланылган. Алар *–дай/-дәй, -рак/-рәк, -ча/-чә* аффикслары, *кебек,шикелле,сыман,төсле* бәйлекләре, *дәрәҗә, рәвеш* кебек бәйлек ролендә килгән сүзләр, *гүя,әйтерсең лә* һ.б. теркәгечләр ярдәмендә ясалган. 2. "Бәхил бул, Гөлсары" әсәрендә бер сурәтләү объектын, бу очракта атны ачыклап-сыйфатлап килеп, *гади* чагыштыру хасил булган. Шул ук вакытта бер җөмлә эчендә берничәшәр килеп, төрле сурәтләү объектына караган яки берсен төрле яклап күрсәткән гади чагыштырулар да очрады. 3. Чыңгыз Айтматов *киңәйтелгән*(*җәенке)*, ягъни чагыштырыла торган күренешләрнең мөстәкыйль образлар аша сыйфатлануына корылган чагыштыруларны да кулланган.

"Атларда да кеше язмышлары" (Халык авыз иҗатында һәм Чыңгыз Айтматовның "Бәхил бул, Гөлсары" әсәрендә ат образының бирелеше) дигән темага фәнни-эзләнү эше язганда, алдыбызга шундый максат куйган идек: халык авыз иҗатында һәм Чыңгыз Айтматовның "Бәхил бул, Гөлсары" әсәрендә сурәтләнгән ат образының бирелешен анализлау. Максатка ирешү өчен, халык авыз иҗатының бер төре булган мәкальләрдә ат сүзенең кулланылышын анализладык, Чыңгыз Айтматовның "Бәхил бул, Гөлсары" әсәрендә ат образын сурәтләүдә автор осталыгын күрсәтергә, тел-сурәтләү чараларын ачыкларга тырыштык. Казан ипподромында булдык, тренердан интервью алдык, тормышта атларның яшәеше белән таныштык.

Беренче бүлектә мәкальләрдә ат сүзенең кулланылышын анализладык. Тел аралашу, фикерләр алышу коралы буларак, туктаусыз үсә, баеый, шомара бара. Телнең мондый үзгәреше кешенең үз фикерләрен, хис-тойгыларын үтемлерәк, тәэсирлерәк, җанлырак бирергә теләвеннән барлыкка килә. Бу теләк җәмгыятьтә беркайчан да сүрелми. Синең, ни әйтүеңнән бигрәк, ничек әйтүең мөһимрәк, диләр. Мәкальләрне анализлап, сөйләмне максатка яраашлы итүдә мәкальләр, әйтемнәр һәм канатлы сүзләр зур роль уйныйлар дигән нәтиҗә ясадык. Без бу эштә төрле мәгънәдә кулланылган ат сүзе кергән мәкальләрне, тәгъбирләрне анализладык. Канатлы сүзләр, фразеологик тәгъбирләрдә дә ат сүзе кулланылуын ачыкладык. *"Алмачуар", "Троя аты" "Төпкә җигелеп тарту"–* шундыйлардан.

Ат сүзенең метафораларда кулланылуын ачыкладык.*"Атка атланып", "Ат саклау", "Ат белән чыпчык куу","Ат җене кагылган", "Ат кебек таза", " Ат казану", "Ат күтәрү".* Фразеологизмнарда да ат сүзе кулланыла.

Мәкальләрдә ат образы түбәндәге мәгънәләрдә кулланыла:

1. Кешене хезмәт бизи. (Хезмәтне ярату, һөнәр үзләштерү, уйлап һәм киңәшләшеп эшләү)
2. Адәмне адәм иткән – әдәп. (Әдәплек, тыйнаклык, дуслык, намуслылык, кешелеклелек, батырлык)
3. Тугрылык, бердәмлек һәм бергәлек, күрше булып яшәү. Кыңгыр эш кырык елдан соң да беленә. Мактанчыклык, астыртынлык, тәкәбберлек, ялкаулык, хыянәт, комсызлык)
4. Гаилә кору, тату яшәү.

Шунысы үзенчәлекле, "Ат кебек эшли" дигән әйтелмә Европа укучысына бөтенләй ят булыр иде.Татарларда ул мактау булып яңгырый. Башка татар шагыйрьләренә караганда, Акмуллада йөгерек ат белән чагыштыру күбрәк очрый. Ат образы, татар халык иҗатына караганда, казах фольклорында күбрәк таралган.

Бүгенге катлаулы заманда, мәкальләрнең тылсымлы көчен киң файдаланырга кирәк. Әби-бабаларыбызның күңел хәзинәләрен югалтмау, буыннан буынга тапшыру – безнең дә бурычыбыз.

Икенче бүлектә Ч. Айтматовның "Бәхил бул, Гөлсары" әсәрендә ат образының бирелешен анализлап, шундый нәтиҗәләргә килдек: 1.Автор Гөлсарының хис-кичерешләрен кешенеке кебек ачып биргән, шул ук вакытта кешенең яшәешен, хис-тойгыларын атныкы белән чагыштыра. Әсәрдә ат образына бәйле күп кенә чагыштырулар кулланган. Алар *–дай/-дәй, -рак/-рәк, -ча/-чә* аффикслары, *кебек,шикелле,сыман,төсле* бәйлекләре, *дәрәҗә, рәвеш* кебек бәйлек ролендә килгән сүзләр, *гүя, әйтерсең лә* һ.б. теркәгечләр ярдәмендә ясалган.

2. "Бәхил бул, Гөлсары" әсәрендә бер сурәтләү объектын, бу очракта атны ачыклап-сыйфатлап килеп, *гади* чагыштыру хасил булган. Шул ук вакытта бер җөмлә эчендә берничәшәр килеп, төрле сурәтләү объектына караган яки берсен төрле яклап күрсәткән гади чагыштырулар да очрады.

3. Чыңгыз Айтматов *киңәйтелгән*(*җәенке)*, ягъни чагыштырыла торган күренешләрнең мөстәкыйль образлар аша сыйфатлануына корылган чагыштыруларны да кулланган.

Эзләнү эшебезне **"Атларда да кеше язмышлары"** дип атадык. Темабызны "Бәхил бул, Гөлсары" әсәреннән мисаллар китереп ачтык, дәлилләдек. Гомуми нәтиҗәләр түбәндәгеләр: Автор үзенә генә хас осталык белән Гөлсарының соңгы минутларын сурәтли. Атның да гамьсез, шук, шаян балачагы, янар яшьлек еллары булган. Ана белән бала мөнәсәбәтен, әнкәсенең яшь колынны имезүен әдип гаять үзенчәлекле итеп

сурәтли. Атлар да кеше кебек гомер азагына якынлашканда, үзләренең үткәненә, гомер чишмәсенең башлангыч чорына кайталар. Ул хатирәләргомер азагында атларга да көч өсти. Олыгайган саен кешегә тормыш йөген тарту, көндәлек мәшәкатьләрне алып бару кыенлаша. Гадәтләнгән эшне башкару да күп көч таләп итә. Атларда да шундый язмышлар. Әсәрдә юл образы символик мәгънәгә ия. Гөлсары юл уртасында басып тора, алга барырга кирәк, юл әле дәвам итә, әмма атның алга барырлык көче дә, омтылышы да калмаган. Язучы ат язмышы белән кеше язмышы арасында паралель үткәрә. Ат кына түгел, Танабай да олыгайган.

Гомер азагына якынлашу, тормышның язылмаган кануныны буйсыну җиңел түгел. Моны без Танабай кичерешләре аша аңлыйбыз. Ат та кеше кебек гомере буе эшләгән, тормыш йөген тарткан. Кеше кадере дә булмаган заманнар булган. Атлар да кара эшләргә җиңеләләр. Атлар да кешеләр кебек төрле дан-дәрәҗәләргә ирешәләр, аларны автор танылган футболчы белән чагыштыра. Әмма кешеләр арасындагы иң ямьсез гадәтләрнең берсе булган көнләшү атларда юк дип ассызыклый автор. Бу җәһәттән караганда атлар кешедән өстенрәк тә куела хәтта. Әсәр буеннан буена Танабай һәм Гөлсары образлары янәшә сурәтләнә. Танабай һәм Гөлсары мөнәсәбәтләре үтә нечкә хисләргә үрелеп, җанлы, ышандыргыч итеп сурәтләнә. Гөлсары да Танабайга карата аерым мөнәсәбәттә. Танабай кебек Гөлсары да уйга бирелүчән. Атларның хис-кичерешләрен гаять үзенчәлекле итеп сурәтли. Гомумән алганда, Ч. Айтматов атларны кешегә хас сыйфатлар, хыял-омтылышлар белән тасвирлый. Автор абзарны атлар өчен төрмәгә тиңли. Атның да ирекке омтылышын сурәтли. Голсары иреген кысуны бик авыр кичерә. Әсәр дәвамында Гөлсарының хис-кичерешләрен кешенеке кебек ачып бирә, шул ук вакытта кешенең яшәешен, хис-тойгыларын атныкы белән чагыштыра.

Әдәбият

1. Балалар әдәбияты: Хрестоматия. – Казан: Мәгариф, 2004. – 543 б.
2. Даутов Р. Балачак әдипләре: библиографик белешмәлек. – Казан: Мәгариф, 2002. – 223 б.
3. Хөсәен М. Мәхәббәт һәм Моң: лирик шигырьләр. – Казан: Татар китап нәшрияты, 1983. – 256 б.
4. Хөсәен М. Далам таңнары: шигырьләр, җырлар, сонетлар. – Казан: Татар китап нәшрияты, 1983. – 256 б.
5. Хуҗәхмәтов Ә. Шәхес, шагыйрь, тәрбияче. // Мәгариф. – 2003. – 3-6 б.
6. Миңнегуловның Х. Гади кешене олы итеп // Казан утлары. – 1966. – №6.
7. Госманов М. Бирелмичә калган сораулар (Сорауларны Чыңгыз Айтматовка бирергә уйлаган идем) // Казан утлары. – 2009. – №5.
8. Миннегулов Х. Чингиз Айтматов. Удивительная зрелость таланта / Габдулла Тукай: Материалы научной конференции и юбилейных торжеств, посвященных 90-летию со дня рождения поэта. - Казань: Татар, кн. изд.-во, 1979.
9. Айтматова Р. Белые страницы истории: Мои воспоминания. – Б.: ОсОО «V.R.S. Company», 2013. – 268 с
10. Морат Г. Хөрмәтле Чыңгыз әкә ядкәре исемле шигыре // Казан утлары. – №1. – 10-11 б.

© Хабибрахманова А., Хафизова З.М., Шиһабиева Ә.Х., Антонова Л.М.

УДК 398.23

Хисаметдинов И., уҡыусы
Ғилми етәксеһе: Тимербулатова Р.М., башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы
Р. Ғарипов ис. 1-се Башҡорт республика гимназия-интернаты, Өфө ҡ. (Рәсәй)

БӨРЙӘН РАЙОНЫНЫҢ НӘБИ ҺӘМ ЯҢЫ МОНАСИП АУЫЛДАРЫНДА ХАЛЫҠТЫҢ АУЫҘ-ТЕЛ ИЖАДЫ

Аннотация. В исследовательской работе систематизирован материал устного народного творчества двух деревень Бурзянского района, а именно Набиево и Новомунасипово. Выделены игры, обычаи, топонимики.

Ключевые слова: фольклор, игры, топонимика, обычаи, Бурзянский район РБ.

Annotation. The research paper systematizes the material of oral folk art of two villages of the Burzyansky district, namely Nabiyevo and Novomunasipovo. Games, customs, and toponyms are highlighted.

Keywords: folklore, games, toponymy, customs, Burzyansky district of the Republic of Belarus.

Халҡыбыҙ беҙҙе, балаларҙы, тәрбиәләүгә ҙур иғтибар бүлгән. Ййы тура килгәндә әйтелгән өгөт-нәсихәттәрҙе, һөйләнелгән тарихты олоһо ла, кесеһе лә берҙәй тыңлаған, күңеле менән ҡабул итергә тырышҡан. Йәш быуынды тәрбиәләүсе ауыҙ-тел ижады – тормош тәжрибәһен тапшырыу өсөн иң шәп алым булған ул.

Беҙҙең Бөрйәндә лә бер уйын да, ауыҙ-тел ижады ла, ғибрәтле тарих та иғтибарҙан ситтә ҡалмаған. Үҙебеҙ йәшәгән төбәктең, атап әйткәндә, Урал тауҙары итәгенә һыйынып ултырған тыуған ауылым һәм белем усағым урынлашҡан Нәби, өләсәйем тыуған күрше Яңы Монасип ауылдарының ауыҙ-тел ижадын йыйып, ҡулымдан килгәнсә системаға һалыуҙы – эҙләнеү эшемдең төп маҡсаты тип ҡарайым. Материалдарҙы йыйыу, яңыртыу һәм тулыландырыу өҫтөндә өҙлөкһөҙ эш алып барҙым.

Халҡыбыҙҙың ауыҙ-тел ижадын күңел түрендә һаҡлаған замандаштарым бармы икән? Әлеге ваҡытта фольклорҙы белеү ниндәй кимәлдә икән икән тигән һорауға яуап эҙләнем.

Ижади үрнәктәрҙе һаҡлаусылар – үткән быуаттың 30-60-сы йылдарында тыуған инәйҙәр һәм бабайҙар.

Мәғлүмәт биреүселәр менән әңгәмәне яҙып алыу һәм анализлау миндә ҙур ҡыҙыҡһыныу уятты. Һәр кем үҙенсә һөйләй, өлкәндәр йәшлектәренә ҡайтҡандай, ҡыуанышып боронғоно барлайҙар. Әйтергә кәрәк, беҙ эшебеҙҙә ошоға тиклем йыйылған мәғлүмәттәрҙе лә системаға һалып ҡулландыҡ.

Мин информаторҙан алынған ауыҙ-тел байлығын нисек яҙып алғанмын, шулай урынлаштырҙым. Һүҙлек тә төҙөнөм.

Мәғлүмәттәрҙе ниндәй тәртиптә ҡуйырға икән тип аптыранып йөрөгәндә, уҡытыусы-ветеран, Мөхәмәтйәнова Шәмсинур Әхмәтйән ҡыҙы Өфөлә уҙғарылған диалектология буйынса фәнни конференцияға барып алып ҡайтҡан мәғлүмәттәренә юлыҡтым.

Ул алып ҡайтҡан бүләк – китапта һәр төбәктең материалдарын урынлаштырғандар ҙа эргәһенә мәғлүмәт биреүсенең исемлек буйынса тәртип номерын күрһәткәндәр.

Мин дә ауыҙ-тел ижады өлгөләрен шулай дөйөм темалар аҫтына берләштерергә тырыштым.

Үҙ эшемдә:

1. ер-һыу атамалар тарихы;
2. йолалар;
3. уйындар;
4. ижади эш өлгөләре

тип йыйылған мәғлүмәттәрҙе темаларға айырҙым. Фәнни етәксем ярҙамында анализдар яһаным. Төп эшемдә йыйылған мәғлүмәттәрҙе ошо план буйынса урынлаштырҙым.

Мин ауыҙ- тел ижадын йыйынтыҡтағы менән сағыштырып, ҡайһы бер үрнәктәрҙең варианттарын урынлаштырҙым. Боронғо ҡомартҡыларҙы һәр һөйләүсе күңелендә үҙенсә һаҡлай һәм фольклор йыйыу бер ҡасан да һуң түгел тигән һығымта яһаным. Халыҡ ҡомартҡыларын күңелдәрендә йөрөтөү менән бер рәттән, был инәй-бабайҙар ижадҡа оҫта икәнлектәрен дә күрһәттеләр. Уларҙың үҙҙәренең таҡмаҡ-шиғырҙарын да яҙып алдым.

Алтын бөртөкләп йыйыла тигәндәй, һәр быуын беҙҙең һымаҡ халыҡтың ауыҙ-тел ижадын яҙып, теркәп барһа- телебеҙ һәм мәҙәниәтебеҙ йәшәйәсәк! Ауылдарҙа әле лә боронғо йыйындарға нигеҙләнеп төрлө мәҙәни саралар үткәрелеп тороуы ла бик яҡшы күренеш, фольклор байрамдарында мин үҙем дә һәр саҡ ҡатнашам. Эҙләнеү эшем әҙерләнеүҙәргә һәйбәт ҡулланма булып хеҙмәт итәсәк.

Мин дә киләсәктә арҙаҡлы ауылдашыбыҙ Әхмәт Сөләймәнов, данлыҡлы яҡташым Мөхтәр Сәғитов кеүек күренекле ғалим булып китермен, йыйынтыҡ- китаптарымды баҫтырырмын әле.

© Хисаметдинов И., Тимербулатова Р.М.

УДК 391.4

Юлдашбаева Ә., уҡыусы
Ғилми етәксеһе: Тимербулатова Р.М., башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы
Р. Ғарипов ис. 1-се Башҡорт республика гимназия-интернаты, Өфө ҡ. (Рәсәй)

ЗАМАНСА СТИЛЛӘШТЕРЕЛГӘН КЕЙЕМ ҺӘМ БИҘӘҮЕСТӘР – МИЛЛИ МӘҘӘНИӘТТЕ ҺАҠЛАУ САРАҺЫ

Аннотация. В статье идет речь о необходимости возвращения в повседневную жизнь элементов национальной одежды. Автор имеет опыт создания башкирских украшений, который показывает возможности этностиля в создании образов.

Ключевые слова: стиль, одежда, башкирские украшения, повседневная одежда.

Annotation. The article deals with the need to return elements of national clothing to everyday life. The author has experience in creating Bashkir jewelry, which shows the possibilities of ethnostil in creating images.

Keywords: style, clothing, Bashkir jewelry, casual clothing.

Һәр бер кешенең үҙ ере, иле булған кеүек, үҙ теле лә бар. “Иле барҙың теле бар”, – ти башҡорт халыҡ мәҡәле. Ил күтәрелә икән, тел дә камиллаша, шуның менән әҙәбиәт, мәҙәниәт, сәнғәт тә юғары бейеклектәргә артыла. Ә ил ваҡыт менән йәнәшә бара.

Хәҙерге заманда ваҡыт урынында тормай, уның менән йәмғиәт тә ҙур аҙымдар менән алға атлай. Ә башҡорт мәҙәниәте шулай тиҙ үҫешәме? Прогресс темпы менән ярыша аламы? Ҡыҙғаныҫҡа ҡаршы, башҡорт йәштәре араһында туған телебеҙ, әҙәбиәтебеҙ, мәҙәниәтебеҙ менән янып йәшәгәндәр бик аҙ. Бөгөн улар “Бәйләнеш”тә, “Инстаграм”да, “Фейсбук”та ваҡыт уҙғаралар. Йәштәр бөгөнгө көндә төрлө милләт вәкилдәре менән аралашыу мөмкинлегенә эйә. Был аралашыу эҙһеҙ үтмәй. Уның ыңғай яҡтарынан тыш, ҡыҙғаныҫҡа ҡаршы, көнбайыштың кире йоғонтоһон да күрергә мөмкин. Бигерәк тә мода артынан ҡыуып, көнбайыш стилендә кейенергә тырышҡан йәштәр күбәйҙе. Донъя модаһына ынтылыу арҡаһында башҡорт милли кейеменең уникаллеген юғалтыу ҡурҡынысы тора. Был бөгөнгө көндөң **актуаль** проблемаһы булып тора. Ә ни өсөн йәштәрҙең туған телебеҙгә, мәҙәниәтебеҙгә, тарихыбыҙға ҡарашы үҙгәрә һуң? Кемгәлер ғәйеп тағыу хилаф булыр, ғәйеп тик үҙебеҙҙә.

Әгәр ҙә бар ерҙә лә башҡортса яҙылған яҙыуҙар, милли колоритлы кейемдәр, заманса биҙәүестәр булһа, һәр кем үҙ-ара әсә телендә аралашһа, был хәлгә килеп етмәҫ инек. Шөкөр һуңғы ваҡытта оло, урта быуын кешеләре араһында милли колоритлы кейемдәргә, биҙәүестәргә ҡыҙыҡһыныу артты. Социаль селтәрҙәрҙә ошо тематикаға төрлө башҡорт төркөмдәре барлыҡҡа килде. Тимәк, йәштәрҙе лә ошо рәүешле милли мираҫҡа ҡыҙыҡтырырға мөмкин. Ошонан сығып, “Заманса стилләштерелгән кейем һәм биҙәүестәр – милли мәҙәниәтте һаҡлау сараһы” тигән тема өҫтөндә эш башланым.

Төп маҡсатым: заманса кейем һәм биҙәүестәр аша дуҫтарымда, йәғни йәштәрҙә, беренсенән телебеҙгә һөйөү тәрбиәләү, икенсенән, башҡорт мәҙәниәтенә ҡыҙыҡһыныу уятыу, өсөнсөнән, йәштәрҙең аң-белемен үҫтереү, дүртенсенән, матурлыҡты күрә белергә, тойорға өйрәтеү.

Ошонан сығып үҙемә бурыстар ҡуйҙым:

- туған телде, мәҙәниәтте үҫтерергә яңы, заманса юлдар уйлап табыу;
- заманса кейем һәм биҙәүестәрҙең йәштәштәргә ниндәй йоғонто яһауын билдәләү;
- тиҫтерҙәрҙә мәҙәниәтҡә ҡыҙыҡһыныу уятырлыҡ проект уйлап табыу;

Эштең яңылығы: эҙләнеү эшен туған телгә, әҙәбиәтҡә, мәҙәниәтҡә арналған дәрестәрҙә, кисәләрҙә ҡулланырға мөмкин. Шулай уҡ интернет селтәренә һалып, бар донъялағы башҡорт туғандаштарыбыҙға туған мәҙәниәтебеҙгә ҡарата һөйөү тәрбиәләү, милли колоритлы заманса кейем һәм биҙәүестәр аша уларҙы берләштереү.

Эшебеҙ инештән, өс бүлектән, йомғаҡлауҙан һәм ҡулланылған әҙәбиәттән тора.

Кеше үҙенең күңел донъяһын кейеме аша асып бирергә ынтылһа, милләттең дә йәшәү рәүеше, көнкүреше, эске донъяһы – тышҡы ҡиәфәтендә сағыла. Шуға ла боронғо замандарҙан алып кешегә бер ҡараш ташлау менән, уның ниндәй милләттән икәнен билдәләп булған. Башҡорттоң иһә күңел байлығы сигеү-нағышта, мәрйендән селтәрләп яһалған биҙәүестәрҙә, көмөшкә сүкеп һалынған биҙәктәрҙә сағылған.

Ҡыҙғаныҫҡа ҡаршы, хәҙерге заманда был милли ҡомартҡыбыҙ онотола бара. Элекке ваҡытта һин башҡорт икәнең әллә ҡайҙан күренеп торһа, хәҙер милли колоритлы кейем кейгән кешене йыш осратырға тура килмәй. Ҡыҙҙар матур итәкле башҡорт кулдәктәрен йыртыҡ джинсыларға алмаштырҙы. Күҙҙең нурын алып торған таш, көмөш биҙәүестәр ҙә йәштәр араһында бик үк популяр түгел.

Ә нисек итеп йәштәр араһында милли мираҫҡа тоғролоҡто һаҡларға?

Заман тәгәрмәсе елдәй елеп, көн һайын түгел, сәғәт һайын үҙгәрештәр кисергән бөгөнгө тормошта үҙ рухыбыҙҙы һаҡлап ҡалырға тырышып йәшәйбеҙ. Башҡорт халҡы элек-электән үҙенең оҫталары менән дан тотҡан. Милли кейемдәр башҡорт халыҡ ижадының ҡомартҡыһы булып тора. Традицион башҡорт кейеме - кешенең ниндәй милләттән икәнен асыҡ күрһәтеп тора. Кейемдәрҙе теккәндә күберәк ҡыҙыл, йәшел, күк, ҡара төҫтәрҙе ҡулланғандар. Башҡорт ҡатын – ҡыҙ костюмының үҙәге булып төрлө биҙәүестәр менән биҙәлгән күлдәк тора. Ҡатындарҙың күлдәгенең төп элементы булып түш биҙәүестәре (селтәр, һаҡал, хәситә, алмиҙеү, яға, иңһәлек, муйынса) торған. Улар түштең асыҡ ерен ҡаплаған. Түшелдеректәрҙең формалары төрлө ерҙә төрлөсә эшләнгән, оҙон, ҡыҫҡа, өсмөйөш, түңәрәк булған. Уларҙы төрлө биҙәк-орнаментар, тәңкәләр,сәйләндәр менән биҙәгәндәр. Һуңғы йылдарҙа халҡыбыҙҙың кәсеп-һөнәрҙәре кире тергеҙелә башланы. Әйтәйек, селтәр, ҡашмау, һаҡал һымаҡ башҡорт ҡатын-ҡыҙҙарының милли кейемдәрен эшләү киң таралды. Ағинәйҙәребеҙ ауылда үткәрелгән сараларҙың уртаһында ҡайнайҙар, ауылым тип янып йәшәйҙәр. Ә йәштәр араһында ул популярмы? Шул һорауға яуап эҙләп мин тиңдәштәрем араһында һорау алыу (опрос) үткәрҙем.

Был *һорау алыу* бары тик өс һораузан ғына торҙо:

1. Һеҙ милли колоритлы кейем кейәһегеҙме?
2. Башҡорт биҙәктәренән торған кейем, биҙәүестәрҙе кейеп йөрөгән кешеләрҙе йыш осратаһығыҙмы?
3. Әгәр милли кейем һәм биҙәүестәр заманлаштырып, стилләштерелгән булһа, һеҙ быйндай образды ҡайһы осраҡтарҙа ҡулланыр инегеҙ?

Һорау алыу һөҙөмтәләре буйынса, минең тиңдәш ҡыҙҙар араһынан 20 % милли кейемдәрҙе тик сәхнәгә сыҡҡанда һәм тематик фотосессияларға ғына кейәләр, тип яуап бирҙеләр. Ҡалған 80 % бындай костюмдарҙы бөтөнләй кейгәндәре юҡ. Милли колоритлы костюмдарҙы күбеһе тик төрлө сараларҙа, телевизор, интернет сертәрендә, гәзит һәм журнал биттәрендә генә күргәндәре бар. Ә ни өсөн улай, тигән һорауға, барыһы ла милли кейем һәм биҙәүестәр моданан артта ҡалған, тип яуап бирҙеләр. Ҡайһы берәүҙәре

хатта милли кейемдәр тигән һүҙҙе ишетеү менән, күҙ алдына оло-оло инәйҙәр килеп баҫа, ә бына улар стилләштерелгән, йәғни милли һәм шул арала заманса булһа, бындай костюм иң яраҡкан образдарымдың береһе булыр ине, тинеләр.

Һорау алыуҙың һөҙөмтәләре, ҡыҙғаныҫҡа ҡаршы, йәштәр араһында милләт тарихына һәм уның мәҙәниәтенә ҡыҙыҡһыныу булмауын иҫбатланы. Һәм мин ошо ҙур проблеманы хәл итеү юлдарын эҙләргә тотондом. Шуның бер юлы – заманса түш биҙәүестәре эшләү.

Оҙаҡ уйланыуҙарҙан һуң, беҙ, 7 б класына уҡырға килгәс, етәксебеҙ Тимербулатова Римма Мирсәйет ҡыҙы менән заманса биҙәүестәрҙән торған образдар булдырыу проектын башҡарырға булдыҡ. Беҙ стилләштерелгән һаҡалдар эшләнек.

Биҙәктәрҙең ҡулланыу ҡағиҙәләрен, уларҙың тарихын һәм төҙөлөшөн яҡшы итеп өйрәнгәндән һуң, эскиздар эшләргә тотондоҡ. Алдыбыҙҙа ике бурыс: беренсенән, барыһы ла милли колоритлы, йәғни башҡорт биҙәктәренән, элементтарынан торһон. Икенсенән, образдар заманса, модаға ярашлы, стилләштерелгән булһын. Эскиздар әҙер булғандан һуң, эш башланды. Эскиздарға ярашлы материал һайланды. Төрлө тәңкә, мәрйен, сәйлән, таҫмалар барланды. Эш эскиздар эшләүҙән башлап һанағанда 5-7 ай барҙы.

Ә быйыл 9-сы класта минең биҙәүестәргә ҡыҙыҡһыныуым артты һәм етәксем ярҙамы менән башҡорт ҡатын-ҡыҙҙарының традицион биҙәүестәрен – селтәр, һаҡал, яға, хәситә, алмиҙеү эшләнем. Башҡорт ҡатын-ҡыҙҙарының түш биҙәүестәрен эшләргә өйрәнеүем менән бәхетлемен, сөнки халҡыбыҙҙың мәҙәниәтен һаҡлауҙа мин дә үҙ өлөшөмдө индерә алам.

Шулай итеп, хәҙерге заман кейемдәрен конструкциялау, стилләштерелгән биҙәүестәр эшләү культура традицияларын үҙләштереүҙә яңы баҫҡыс булып тора. Моданың күп кенә үҙенсәлектәре үҙенең башланғысын быуаттар төпкөлөнән ала.

Кейем, кейем биҙәү – үҙе оло сәнғәт. Көндәлек тормошта тулыһынса милли кейемгә күсеү тураһында һүҙ йөрөтөп булмай. Шулай ҙа милли элементтар ҡулланып, заманса тегелгән кейемдәрҙән, биҙәүестәрҙән бөтәһе лә хуш килер ине. Был милли мәҙәниәтте үҫтереүҙә тос өлөш индерәсәк.

© Юлдашбаева А., Тимербулатова Р.М., 2023

СОДЕРЖАНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ..3

Абдыкаимов З.М.

АККУЛА – МАНАС БААТЫРДЫН ЖЫЛКЫСЫ 4

Әбілакім Ә.Д.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «ЖАҚСЫ-ЖАМАН» ҰҒЫМДАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ.. 5

Аймагамбетова К.Ә.

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕР ТІЛІНДЕГІ БЕЙНЕЛЕУІШ ҚҰРАЛДАР 8

Анарҡолова С.Б.

XX БЫУАТТЫҢ ТӘҮГЕ ЯРТЫҺЫНДА БАШҠОРТ-ҮЗБӘК ӘҘӘБИ БӘЙЛӘНЕШТӘРЕ 11

Арчимаева А.С.

ЛИЧНЫЕ ИМЕНА ЖИТЕЛЕЙ ААЛА ВЕРХ-КИНДИРЛА: СТРУКТУРА И СЕМАНТИКА 13

Баданова Э.В.

КОНЦЕПТ «ПАСТУХ» В ПОЭЗИИ АЛТАЙСКОГО ПИСАТЕЛЯ АНЧЫ САМУНОВА 15

Байзигитова А.Б.

ГИДРОНИМЫ БАЙМАКСКОГО РАЙОНА.. 17

Бердикулова А.С.

ОҚЫЛЫМ ДАҒДЫСЫН БАҒАЛАУҒА АРНАЛҒАН ТАПСЫРМАЛАР 19

Бикбаева А.М.

ПЕРСОНАЛЛЕК ҺӘМ МОДАЛЛЕК КАТЕГОРИЯЛАРЫНЫҢ ҮҘ-АРА БӘЙЛӘНЕШЕ 22

Бөкенбай Н.М., Хабибуллина З.А.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНІҢ ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ СЕМАНТИЧЕСКОЕ СХОДСТВО И СПЕЦИФИКА КАЗАХСКИХ И ТУРЕЦКИХ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК 24

Бухарбаева Н.А.

БАШКИРСКИЕ ИМЕНА АРАБСКОГО И ПЕРСИДСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ С ВРЕМЕННЫМ ЗНАЧЕНИЕМ.. 26

Вәхитова А.А.

БАШҠОРТ ТЕЛЕНЕҢ ТӨНЬЯҠ-КӨНБАЙЫШ ДИАЛЕКТЫ ҺӨЙЛӘШТӘРЕНДӘ ХАЛЫҠ МЕДИЦИНАҺЫ МЕНӘН БӘЙЛЕ ҺҮҘҘӘР 28

Ғайсина Ә.Р.

«ШУРА» ЖУРНАЛЫНЫҢ ЛЕКСИК ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ 30

Ғайсина Ә.Р.

XX БЫУАТ БАШЫНДАҒЫ ПУБЛИЦИСТИК СТИЛЬ ӨЛГӨҺӨ БУЛАРАҠ “ШУРА” ЖУРНАЛЫ 32

Галиева Л.Ш.

СИКСӘНЕНЧЕ ЕЛЛАР «КАЗАН УТЛАРЫ» ЖУРНАЛЫНДА «ЯШЬ ТӘНКЫЙТЬЧЕЛӘР».. 33

Галимова А.С.

ТІЛ ҮЙРЕНУШІНІҢ ЗЕРТТЕЙ ОҚУ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ОНЫ БАҒАЛАУ 35

Ғәлимова В.А.

НАЗАР НӘЖМИҘЕҢ «ИБЛЕС» ПОЭМАҺЫН ӨЙРӘНЕҮ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ... 38

Ғәниева Ғ.Ғ.

М. ҠАҺАРМАНОВА ӘҪӘРҘӘРЕНДӘ СИНОНИМДАРҘЫҢ ҠУЛЛАНЫЛЫШЫ 40

Дюсметова Л.Р.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИГР ПРИ ОБУЧЕНИИ КИТАЙСКОМУ ЯЗЫКУ... 42

Дюсметова Л.Р.

ОСОБЕННОСТИ ГОВОРА БАШКИР БУРАЕВСКОГО РАЙОНА 43

Закирзянов А.М., Ибатуллина Л.А.

ОТРАЖЕНИЕ ЭПОХИ И ЛИЧНОСТИ В ДНЕВНИКАХ Т. МИННУЛЛИНА.. 46

Исхужина Г.И.

ПЕРВЫЙ КОРПУС БГПУ ИМ. М. АКМУЛЛЫ – ИСТОРИЯ ЗДАНИЯ 48

Ишдавлетова А.Р.

ОТРАЖЕНИЕ БАШКИРСКОГО ФОЛЬКЛОРА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Х. СУЮНДУКОВА............................. 50

Иштуганова Л.Р.

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЭТНОТОПОНИМОВ В БАШКИРСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ...... 55

Казбаев В.Р.

ИЗУЧЕНИЕ НАКЛОНЕНИЙ ГЛАГОЛОВ БАШКИРСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ В СРАВНИТЕЛЬНОМ ПЛАНЕ 58

Казыханова М.В.

КАТЕГОРИЯ ВИДА В ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ, СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА.... 59

Калнияз Д.А.

ИСТОРИЯ МОЕГО СЕЛА 61

Канатова А.К.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В БАШКИРСКИХ И КЫРГЫЗСКИХ ЯЗЫКАХ 62

Каскинова Г.Н.

ПОСЛОВИЦЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МАРЬЯМ БУРАКАЕВОЙ 65

Кемельбекова Э.А.

ГЕОМЕТРИЯ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА НОМАДОВ.... 67

Копбергенова Ж.К.

ОБРАЗ ГЕРОЕВ В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ 69

Кулгарина Р.А.

СКАЗКИ ПРО БОГАТЫРЕЙ И ИХ ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ 71

Курманова А.К.

ҚАТЫСЫМДЫҚ ЖАТТЫҒУЛАР ЖҮЙЕСІ МЕН ТҮРЛЕРІ 72

Қожахмет А.Қ.

Қ.ЖҰБАНОВ ҒЫЛЫМИ МӘТІНІНІҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІГІ 75

Латыпова А.М.

ГИДРОНИМЫ И ФОЛЬКЛОР 78

Логинова А.Г.

ЯЗЫКОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ХАРАКТЕРА ЧЕЛОВЕКА В ЯКУТСКОМ И ТУВИНСКОМ ЯЗЫКАХ 79

Макарова В.Ф.

БОРЫНГЫ МИФНЫҢ ЯҢАЧА УКЫЛЫШЫ 83

Марвиева Л.Р.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КАРАИДЕЛЬСКОГО ГОВОРА СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ДИАЛЕКТА 87

Марвиева Р.Р.

ОЙКОНИМЫ АСКИНСКОГО РАЙОНА СЕЛА УРМИЯЗЫ И КУБИЯЗЫ 89

Миннуллина Ф.Х.

СУГЫШ ЧОРЫ ТАТАР ДРАМАТУРГИЯСЕ 91

Мифтахова Н.М.

БАШҠОРТ ҺӨЙЛӘШТӘРЕНДӘ АШ-ҺЫУ АТАМАЛАРЫ 94

Мөхәмәтдинова Э.Ж.

ЯНЫБАЙ ХАММАТОВТЫҢ «ТЫУҒАН КӨН» РОМАНЫНЫҢ ЖАНР ТӘБИҒӘТЕ 96

Моталлапова А.М.

БАШҠОРТ ТЕЛЕ ДӘРЕСТӘРЕНДӘ ӨН-ХӘРЕФ МӨНӘСӘБӘТТӘРЕ. КҮП МӘҒӘНӘЛЕ ХӘРЕФТӘРҘЕ ЯҘМАЛА БИРЕҮ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ 97

Надыршина Л.Р.

XX ЙӨЗ БАШЫ ТАТАР ШИГЪРИЯТЕНДӘ ТӨШ МОТИВЫ (Г. ТУКАЙ, С. СҮНЧӘЛӘЙ, К. ХАММАДОВ, Ф. ИБРАҺИМОВ ӘСӘРЛӘРЕ МИСАЛЫНДА) 98

Назарова Р.Р.

МУЛЬТИЛИНГВИЗМ В РУССКО-БАШКИРСКОЙ ШКОЛЕ 101

Нугаманова И.И.

ОБРАЗОВАНИЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В СФЕРЕ СТРЕЛЬБЫ ИЗ ЛУКА В БАШКИРСКОМ ЯЗЫКЕ 103

Ораз А.Н.

ЛЕКСИКАНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ПСИХИКАЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРДІҢ МАҢЫЗЫ 104

Псянчина М.Т.

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ СТЕПЕНЕЙ СРАВНЕНИЯ ИМЕНИ ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО НА УРОКАХ БАШКИРСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ 108

Разяпова З.М.

ПРОФЕССОР НӘҒИМ ИШБУЛАТОВТЫҢ БАШҠОРТ ДИАЛЕКТОЛОГИЯҺЫН ҮҪТЕРЕҮГӘ ИНДЕРГӘН ӨЛӨШӨ 110

Рахматуллина Д.Д.

ЖЕНСКИЙ ОБРАЗ В ТЮРКСКИХ ЭПОСАХ «УРАЛ БАТЫР» И «МААДАЙ КАРА» 112

Рыкова А.К.

АНТРОПОНИМЫ В ДРЕВНЕТЮРКСКИХ РУНИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ АЛТАЯ 114

Рыҫҡолова Р.Ш.

ИҪКЕРГӘН ҺҮҘҘӘРҘЕҢ МӘҠӘЛДӘРҘӘ БИРЕЛЕШЕ 117

Сагабиева Д.Ф.

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ЛЕКСИК СОСТАВНЫ СИСТЕМАЛАШТЫРУ ӨЧЕН ЭШ АЛЫМНАРЫ 118

Санаа А.О.

ФОЛЬКЛОРНЫЕ ТРАДИЦИИ В ТВОРЧЕСТВЕ Н.Б. БЕЛЬЧЕКОВОЙ: ЭЛЕМЕНТЫ ГЕРОИЧЕСКОГО ЭПОСА И НАРОДНОЙ СКАЗКИ В АВТОРСКОЙ СКАЗКЕ «ЧООКЫР АТТУ ЧОДЫР БААТЫР» 120

Сансызбаева М.Ж.

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ БАТЫРЛАР БЕЙНЕСІНІҢ СУРЕТТЕЛУІ 124

Сүйеу Ж.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ КОНЦЕПЦИИ КАЗАХСКОГО НАРОДА ОТНОСИТЕЛЬНО МЯСА И МЯСНЫХ БЛЮД 130

Текешева А.В.

ТИТУЛЫ В СОСТАВЕ АНТРОПОНИМОВ В ЭПИТАФИЙНЫХ РУНИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ ЕНИСЕЙСКИХ КЫРГЫЗОВ 132

Токсанбаева Т.Ж.

ТІЛДЕР МЕН МӘДЕНИЕТТІҢ КӨПТІЛДІЛІК ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ 135

Туҡтамышева Н.Ғ.

СТӘРЛЕБАШ РАЙОНЫ ҮРГЕ АЛЛАҒЫУАТ АУЫЛЫ ХАЛҠЫНЫҢ ДИАЛЕКТ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ 138

Умбаров С.Н.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В БАШКИРСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ 139

Умбеталиева А.Б.

ФОЛЬКЛОР И ЛИТЕРАТУРА НАРОДОВ ЕВРАЗИИ 141

Фәттәхова Л.И.

РӘМИ ҒАРИПОВ ШИҒРИӘТЕНЕҢ ИДЕЯ-ТЕМАТИК ЙӨКМӘТКЕҺЕ 142

Фәхретдинова К.И.

ЯҠУП ҠОЛМОЙ ИЖАДЫНДА БӨЙӨК ВАТАН ҺУҒЫШЫ ТЕМАҺЫНЫҢ САҒЫЛЫШЫ 144

Хамитова З.У.

РОЛЬ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА 146

Хисамутдинова А.Ф.

БАШҠОРТ ТЕЛЕНДӘ ФРАЗЕОЛОГИК ЭВФЕМИЗМДАР 148

Хисмәтуллина А.И.

НОҒМАН МУСИНДЫҢ “ҒӘЙЕТ НАМАҘЫ ЙӘКИ ҠАРА ШӘЛЛЕ ҠАТЫН” ХИКӘЙӘҺЕ БУЙЫНСА ДӘРЕС-ХӨКӨМ ҮТКӘРЕҮ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ 150

Хөббөтдинова Н.Ә.

XX БЫУАТ БАШЫ БАШҠОРТ ӘҘӘБИӘТЕНДӘ ФОЛЬКЛОР (ДӨЙӨМ КҮҘӘТЕҮ) 152

Хәбибуллина Н.И.

БАШҠОРТ ӘҘӘБИӘТЕНДӘ РЕПРЕССИЯ ҠОРБАНДАРЫ – ҠАТЫН-ҠЫҘҘҘАР ЯҘМЫШЫ ТЕМАҺЫ 154

Хәзиәхмәтова Р.И.

ЗӘЙНӘБ БИИШЕВАНЫҢ "ҺӨНӘРСЕ ҺӘМ ӨЙРӘНСЕК" ХИКӘЙӘТЕНДӘ “ӨЙРӘНСЕК”, “ҺӨНӘРСЕ” КОНЦЕПТАРЫНЫҢ САҒЫЛЫШЫ 158

Хәйбуллина Ғ.Б.

ЯНЫБАЙ ХАММАТОВ ӘҪӘРҘӘРЕНДӘ СИФАТЛЫЛЫҠТЫҢ ИНТЕНСИВЛЫҠ ДӘРӘЖӘҺЕН БЕЛДЕРЕҮСЕ ЛЕКСИК САРАЛАР ҠУЛЛАНЫЛЫШЫ 159

Хәсәнов А.

“УРАЛ БАТЫР” ЭПОСЫНЫҢ ХУДОЖЕСТВО ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ 160

Чистогашева Ж.Э.

О ЛЕКСИКЕ СВАДЕБНЫХ ОБРЯДОВ В ХАКАССКОМ ЯЗЫКЕ 163

Шарафитдинова Л.И.

КРУГОВОЕ ДВИЖЕНИЕ В СВАДЕБНЫХ ОБРЯДАХ БАШКИР КАК СПОСОБ АКТИВАЦИИ БЛАГОПОЖЕЛАНИЙ 166

Шафикова А.С.

СОМАТИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В БАШКИРСКИХ И РУССКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ 168

Шаһыбалова Г.Р.

БАШҠОРТ ТЕЛЕНЕҢ ҠЫҘЫЛ ҺӨЙЛӘШЕНЕҢ АЙЫРЫМ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘР 170

Яҡшымбәтова Д.С.

ГӨЛСИРӘ ҒИЗЗӘТУЛЛИНАНЫҢ «ТӨШЛӨКТӘГЕ ТӨШ» ХИКӘЙӘҺЕНДӘ ҠУЛЛАНЫЛҒАН ДИАЛЕКТИЗМДАР 171

Яубаҫарова А.Р.

БАШҠОРТ ТЕЛЕНЕҢ ТӨНЬЯҠ-КӨНБАЙЫШ ДИАЛЕКТЫ ҺӨЙЛӘШТӘРЕНДӘ АЛМАШТАР 173

ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ В ОБЛАСТИ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ, ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ, КУЛЬТУРЫ БАШКИРСКОГО НАРОДА (ОБУЧАЮЩИЕСЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ)

Баширова Э.А.

МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ ТОРМОШОН ҺӘМ ИЖАДЫН АҢЛАУҘА КӨНДӘЛЕКТӘРЕНЕҢ ӘҺӘМИӘТЕ ... 175

Вәлитова Ә.

ҒӘЗИЗ ӘЛМӨХӘМӘТОВ – МӘШҺҮР КОМПОЗИТОР 176

Галиуллин Н.Р.

«ОБРАЗ УРАЛ БАТЫРА: РОЛЬ В ВОСПИТАНИИ ПАТРИОТИЗМА И ГРАЖДАНСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ У ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ 180

Давлетзянов А.И., Медведева Н.М.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ ПО ПРОИЗВЕДЕНИЮ Ч. АЙТМАТОВА “ВЕРБЛЮЖИЙ ГЛАЗ”.................. 181

Зәйнишева Д.А.

ҺЫУ МЕНӘН БӘЙЛЕ ЫШАНЫУҘАР, ТЫЙЫУҘАР, ЙОЛАЛАР 184

Ишемйәрова Г.И.

“ТАМЫР”ҘЫҢ ТАМЫРЫ НЫҠЛЫМЫ? 188

Ишкинина А.

МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ “ӨС ТАҒАН” ПОВЕСЫНДА ТЕЛ БАЙЛЫҒЫ 191

Карагулов Ч.С.

БАШКИРСКИЕ НАРОДНЫЕ ПЕСЕНИ И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ 193

Мәжитов Н.Д.

ЙОЛАЛАРҘА ХАЛҠЫМ РУХЫ 195

Нугайгулова А.Д.

РОЛЬ ИГРЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МУСТАЯ КАРИМА И ВИКТОРА АСТАФЬЕВА 197

Сагадеева Ю.И.

ИСТИНА ХУДОЖЕСТВЕННОГО СЛОВА (МОИ ТВОРЧЕСКИЕ ЭКСПЕРИМЕНТЫ) 202

Саитгараева Э.

ГЛАГОЛЫ ЗВУЧАНИЯ (ОНОМАТОПЫ) В «КНИГЕ ДЖУНГЛЕЙ» Р. КИПЛИНГА.................................. 209

Урманшина Н.И.

ҒАФУРИ РАЙОНЫ ИМӘНДӘШ АУЫЛЫ ХАЛҠЫ ҺӨЙЛӘШЕ 211

Хабибрахманова А.

“АТЛАРДА ДА КЕШЕ ЯЗМЫШЛАРЫ” (ХАЛЫК АВЫЗ ИҖАТЫНДА ҺӘМ ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВНЫҢ “БӘХИЛ БУЛ, ГӨЛСАРЫ” ӘСӘРЕНДӘ АТ ОБРАЗЫНЫҢ БИРЕЛЕШЕ) 213

Хисаметдинов И.

БӨРЙӘН РАЙОНЫНЫҢ НӘБИ ҺӘМ ЯҢЫ МОНАСИП АУЫЛДАРЫНДА ХАЛЫҠТЫҢ АУЫҘ-ТЕЛ ИЖАДЫ 220

Юлдашбаева Ә.

ЗАМАНСА СТИЛЛӘШТЕРЕЛГӘН КЕЙЕМ ҺӘМ БИҘӘҮЕСТӘР – МИЛЛИ МӘҘӘНИӘТТЕ ҺАҠЛАУ САРАҺЫ 221

МЕЖКУЛЬТУРНЫЙ ДИАЛОГ НА ЕВРАЗИЙСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Материалы Всероссийской (с Международным участием)
научно-практической конференции, приуроченной к Году педагога и наставника в РФ, Году науки и просвещения в РБ.

18 апреля 2023 года

Подписано в печать 07.06.2023

Формат 60Х84/16. Компьютерный набор. Гарнитура Times New Roman.

Отпечатано в ризографе. Усл. печ. л. – 14,6. Уч.-изд.л. – 14,4.

Электронное издание. Заказ № 22